

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Δ. ΖΑΝΝΑΣ

Ο Αλέξανδρος Δ. Ζάννας γεννήθηκε το 1929 στη Θεσσαλονίκη, γιος του Αλέξανδρου και της Βιργινίας (κόρης της Πηνελόπης Δέλτα). Οικογενειακή παράδοση βενιζελική και δημοκρατική: ο Αλέξανδρος Ζάννας (1892-1963), στενός συνεργάτης και υπουργός του Βενιζέλου, φίλος του Νικολάου Πλαστήρα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα ως τα χρόνια που ακολούθησαν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο [βλ. σχ. Αλέξανδρου Δ. Ζάννα: Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις), Θεσσαλονίκη 1960, και του ίδιου Η Κατοχή (Αναμνήσεις-Επιστολές) Αθήνα 1964, καθώς και σειρά άρθρων στην εφημερίδα Το Βήμα, το 1959, για τον «Πρώτο Διχασμό», το «Κίνημα του 1935», τον Ν. Πλαστήρα και το πρώτο ελληνικό Υπουργείο της Αεροπορίας], ενώ η Βιργινία Ζάννα (1897-1980) εργάστηκε κοινωνικά στον Ερυθρό Σταυρό, στον Οδηγισμό, την Χ.Ε.Ν. και στο κίνημα για τα δικαιώματα της γυναίκας [βλ. σχ. Βιργινία Αλ. Ζάννα: Ημερολόγιο Πολέμου 40-41 Αθήνα 1979].

Γυμνασιακές σπουδές στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα: αποφοίτησε από το Κολλέγιο Αθηνών το 1947. Πτυχιούχος και διδάκτορας Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Γενεύης (Institut de Hautes Etudes Internationales), όπου σπούδασε από το 1947 ως το 1952. Υπηρέτησε στο στρατό ως έφεδρος ανθυπολοχαγός διαβιβάσεων (1953-1954). Στο τέλος του 1954 εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη και ασχολήθηκε με εμπορικές και βιομηχανικές οικογενειακές επιχειρήσεις. Από το 1955 ως το 1967 υπήρξε μέλος, αργότερα γενικός γραμματέας και αντιπρόεδρος της Μακεδονικής Καλλιτεχνικής Εταιρείας «Τέχνη», με πρόεδρο τον Λίνο Πολίτη. Στο ίδιο αυτό χρονικό διάστημα ίδρυσε και διηύθυνε την Κινηματογραφική Λέσχη της «Τέχνης», όπου παρουσίασε πάνω από 300 ταινίες. Σε πρωτοβουλία του, που υιοθέτησε το Δ.Σ. της «Τέχνης» και η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης, οφείλεται η δημιουργία του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης το 1960. Πρωτοστάτησε, με άλλους κριτικούς και κινηματογραφιστές, στη δημιουργία της πρώτης Ομοσπονδίας Κινηματογραφικών Λεσχών Ελλάδος, της Ελληνικής Ταινιοθήκης και αργότερα της Ένωσης

ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ το 1929 στη Θεσσαλονίκη, γιος του Αλέξανδρου και της Βιργινίας (κόρης της Πηνελόπης Δέλτα). Οικογενειακή παράδοση βενιζελική και δημοκρατική: ο Αλέξανδρος Ζάννας (1892-1963), στενός συνεργάτης και υπουργός του Βενιζέλου, φίλος του Νικολάου Πλαστήρα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα ως τα χρόνια που ακολούθησαν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο [βλ. σχ. Αλέξανδρου Δ. Ζάννα: Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις), Θεσσαλονίκη 1960, και του ίδιου Η Κατοχή (Αναμνήσεις-Επιστολές) Αθήνα 1964, καθώς και σειρά άρθρων στην εφημερίδα Το Βήμα, το 1959, για τον «Πρώτο Διχασμό», το «Κίνημα του 1935», τον Ν. Πλαστήρα και το πρώτο ελληνικό Υπουργείο της Αεροπορίας], ενώ η Βιργινία Ζάννα (1897-1980) εργάστηκε κοινωνικά στον Ερυθρό Σταυρό, στον Οδηγισμό, την Χ.Ε.Ν. και στο κίνημα για τα δικαιώματα της γυναίκας [βλ. σχ. Βιργινία Αλ. Ζάννα: Ημερολόγιο Πολέμου 40-41 Αθήνα 1979].

Γυμνασιακές σπουδές στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα: αποφοίτησε από το Κολλέγιο Αθηνών το 1947. Πτυχιούχος και διδάκτορας Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Γενεύης (Institut de Hautes Etudes Internationales), όπου σπούδασε από το 1947 ως το 1952. Υπηρέτησε στο στρατό ως έφεδρος ανθυπολοχαγός διαβιβάσεων (1953-1954). Στο τέλος του 1954 εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη και ασχολήθηκε με εμπορικές και βιομηχανικές οικογενειακές επιχειρήσεις. Από το 1955 ως το 1967 υπήρξε μέλος, αργότερα γενικός γραμματέας και αντιπρόεδρος της Μακεδονικής Καλλιτεχνικής Εταιρείας «Τέχνη», με πρόεδρο τον Λίνο Πολίτη. Στο ίδιο αυτό χρονικό διάστημα ίδρυσε και διηύθυνε την Κινηματογραφική Λέσχη της «Τέχνης», όπου παρουσίασε πάνω από 300 ταινίες. Σε πρωτοβουλία του, που υιοθέτησε το Δ.Σ. της «Τέχνης» και η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης, οφείλεται η δημιουργία του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης το 1960. Πρωτοστάτησε, με άλλους κριτικούς και κινηματογραφιστές, στη δημιουργία της πρώτης Ομοσπονδίας Κινηματογραφικών Λεσχών Ελλάδος, της Ελληνικής Ταινιοθήκης και αργότερα της Ένωσης

Κινηματογραφικών Κριτικών Ελλάδος. Μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Ελληνικός Κινηματογράφος* (1966-1967). Όλες αυτές οι δραστηριότητες σταμάτησαν την 21η Απριλίου 1967.

Ήταν μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Η Τέχνη στη Θεσσαλονίκη* (1956-1961) όπου κρατούσε, κυρίως, τη στήλη της ανυπόγραφης (σύμφωνα με τις αρχές του περιοδικού) κινηματογραφικής κριτικής. Μέλος της συντακτικής επιτροπής του ίδιου περιοδικού και στη δεύτερη περίοδο της έκδοσής του (1961-1963).

Από το 1961 ως το 1964 κάλυπτε, από τη Θεσσαλονίκη, τη στήλη της θεατρικής κριτικής στην εφημερίδα *Το Βήμα* (για τις παραστάσεις, κυρίως, του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος).

Ήταν μέλος του Δ.Σ. και της Καλλιτεχνικής Επιτροπής του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος από το 1965 ως το 1967.

Το 1965 διορίστηκε, από την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου, Γενικός Διευθυντής της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης και από τη θέση αυτή οργάνωσε το 1966 το πρώτο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου στη Θεσσαλονίκη, που δεν επέζησε στα χρόνια της δικτατορίας. Η δικτατορία, άλλωστε, της 21ης Απριλίου 1967 τον απέλυσε από τη θέση του στη Δ.Ε.Θ., αλλά και πρότεινε τον επαναδιορισμό του, τον οποίον εκείνος αρνήθηκε.

Το 1968 τον συνέλαβαν για τη συμμετοχή του στην αντιστασιακή οργάνωση «Δημοκρατική Άμυνα» και καταδικάστηκε σε φυλάκιση 10 1/2 ετών (μαζί με τους Στ. Νέστωρα, Γ. Σιπητάνο, Σ. Δέδε, Α. Μαλταΐδη και Κ. Πύρζα). Αφέθηκε ελεύθερος στις αρχές του 1972, «λόγω ανηκέστου βλάβης» της υγείας του, και από τότε εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Στη διάρκεια της φυλάκισής του είχε αρχίσει να μεταφράζει το πολύτομο μυθιστόρημα του Μαρσέλ Προυστ *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*, εργασία που συνεχίζει από τότε. Η μεταφραστική του αυτή εργασία βραβεύτηκε το 1974 με το ετήσιο βραβείο του Ιδρύματος Hautvillers, στο Παρίσι, για την πιο αξιόλογη μετάφραση γαλλικού λογοτεχνικού έργου.

Μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Η Συνέχεια*, το 1973 (χωρίς να αναφέρεται το όνομά του, γιατί η ιδιότητα αυτή ήταν ασυμβίβαστη με την κατάδική του, σύμφωνα με νόμο της δικτατορίας) και τακτικός του συνεργάτης.

Στη μεταπολίτευση ανέλαβε τη Διεύ-

Πλήρης χρόνος

Σ Ε ΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΟ, που εκδόθηκε για πρώτη φορά σε δύο συνέχειες στις *Εποχές* (τον Απρίλιο και το Μάιο του 1964), ο Sergei Mikhailovich Eisenstein προσωπογραφείται μέσα από την περιληπτική παρουσίαση του σεναρίου και των εικόνων μιας από τις σημαντικότερες ταινίες του.

• Ο Eisenstein και ο «Ιβάν ο Τρόμερός» δεν είναι κάτι περισσότερο από μια πρόφαση για τον μυθολόγο Παύλο Α. Ζήννα. Το πρόσωπο του σκηνοθέτη και το έργο του, του δίνουν την δυνατότητα να προσεγγίσει, μεταξύ άλλων, την ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης μέσα από την κριτική της κινηματογραφικής επεξεργασίας των γεγονότων του Ιβάν αιώνια. Κι αυτό το κάνει με έναν τρόπο που του αξίζει, γράφοντας για μια ταινία και το δημιουργό της.

• Η πρόφαση είναι κατάλληλη, μια και επιτρέπει την πολύπλευρη ανάγνωση. «Ο Αιζενστάιν», γράφει, «πίστευε και αυτό προσπάθησε να πετύχει στον Ιβάν) πως στον κινηματογράφο πραγματικά γεγονότα μπορούν να αποδοθούν «ταυτόχρονα: -επικά στην αποκάλυψη του περιεχομένου τους, δραματικά στο χειρισμό του θέματός τους και λυρικά στο βαθμό τελειότητας από την οποία αντηχεί η πιο λεπτή απόχρωση της εμπειρίας του συγγραφέα για το θέμα».

Το μοντάζ γίνεται μέσο για να πραγματοποιηθεί «μια ανώτερη ενότητα» - εκεί που συναντιέται το δραματικό με το πλαστικό και το μουσικό στοιχείο και όπου το «πολυφωνικό μοντάζ αφήνει να ακουστούν όλες οι αρμονίες της καλλιτεχνικής δημιουργίας».

• Ο Η.Α.Ζ. όμως, ενώ εμπνέεται από τα στοιχεία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, δεν περιορίζει τις πηγές της ερμηνείας σε αυτά. Ως κριτικός της τέχνης δεν υιοθετεί

μόνο στοιχεία της ψυχαναλυτικής μεθόδου. Η ιστορική μεθοδολογία και η πολιτική θεωρία, μαζί με τη θεωρία του κινηματογράφου και του θεάτρου, χρησιμοποιούνται για να αποκαλυφθούν οι δομές που κρύβονται πίσω από τα συμβάντα που συνθέτουν την πλοκή. Όσο όμως κι αν τον απασχολεί η συνειδητοποίηση των δομών, ποτέ δεν παρασύρεται σε αντιϊστορικές θεωρήσεις, παρά τις μόδες που κατά καιρούς επικράτησαν.

Λένε, πως ο Π.Α.Ζ. ασχολήθηκε με πολλά πράγματα. (Λίγοι είναι αυτοί που συγκρατούν στη μνήμη τους το σύνολο των δραστηριοτήτων του.) Αυτό όμως δεν είναι σωστό. Είναι μια άποψη επιφανειακή, που στηρίζεται σε μια απλοϊκή αντίληψη για το τι μπορεί να σημαίνει «μοντάζ». Ίσως απλώς αναγνώριζε, σε κάθε στιγμή, τη σχέση κάθε μορφής δράσης με τον πολιτισμό ή τη σχέση της τέχνης με τα πραγματικά γεγονότα της ζωής.

● Είναι εύκολο να πιστέψουμε, κρίνοντας απ' όσα έκανε και έγραψε, ότι του άρεσε να συνθέτει την ενότητα του πολιτισμού στην πράξη – και μάλιστα με τρόπο απέρριπτο. Ίσως τελικά έκανε μόνο αυτό – ανεξάρτητα αν καταπιανόταν με τον κινηματογράφο, τη γαλλική λογοτεχνία ή τα χειρόγραφα της Πηνελόπης Δέλτα.

Η συνάντησή με τον Proust δεν αφήνει καμιά αμφιβολία. Ό,τι αναζητά στον Ιβάν (τις πολλές όψεις, τον σύνθετο ιστορικό χρόνο, το καλό μοντάζ), τα ξαναβρίσκει στην ανάγνωση του Proust: συμπληρωμένα με τη χαρά της επαφής των δύο πολιτισμών που γνώρισε καλύτερα. Οι αποχρώσεις της λογοτεχνικής έκφρασης του Γάλλου συγγραφέα αξιοποιούνται με την πλαστικότητα της δημιουργικής μετάφρασης. Η επιλογή των υλικών με τα οποία πλάθει τη γλώσσα, δεν απορρέουν μόνο από την ταυτόχρονη αίσθηση δύο πολιτισμών, αλλά κι από διαδρομές στο χρόνο και τη συχνή εναλλαγή των παραστάσεων.

Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι μέσα από μια προσεκτική ανάγνωση του κειμένου για τον Eisenstein και τον Ιβάν γίνονται σαφή τα κίνητρα που οδήγησαν στη σύλληψη του σχεδίου για τη μετάφραση του *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*. Το αρχικό σχέδιο για τη συγγραφή ενός μεγάλου κριτικού έργου πάνω στο σύνολο της δημιουργίας του Eisenstein εγκαταλείπεται. Τη θέση του παίρνει ένα άλλο, που σχεδόν ολοκληρώθηκε, η μετάφραση ενός πολύτομου λογοτεχνικού έργου. Η σύνθετη χρονικότητα των πραγμάτων που περιλαμβάνουν τα έργα αυτών των τόσο α-

νόμοιων μεταξύ τους δημιουργών, αποτελεί ένα κοινό στοιχείο. Το ενδιαφέρον για την κατανόηση του πολύπλοκου χρόνου φαίνεται πως δημιούργησε διλήμματα ως προς την επιλογή των προφάσεων. Τελικά, αντί για τη μετατροπή των κινούμενων εικόνων σε λόγο, επέλεξε την αναζή-

τηση της εικόνας μέσα στην αφήγηση, αλλάζοντας τη γλώσσα του αφηγητή, για να μπορέσει έτσι να ανακαλύψει τα συστατικά της δημιουργίας του.

● Σπάνια το κοινό σημείο αναφοράς των διαφορετικών δραστηριοτήτων ενός ανθρώπου, μας δείχνει με τόση καθαρότητα

Mais comme ce que je m'en serais rappelé m'eût été fourni seulement par la mémoire volontaire, la mémoire de l'intelligence, et comme les renseignements qu'elle donne sur le passé ne conservent rien de lui, je n'aurais jamais eu envie de songer à ce reste de Combray. Tout cela était en réalité mort pour moi.

Mort à jamais? C'était possible.

Il y a beaucoup de hasard en tout ceci, et un second hasard, celui de notre mort, souvent ne nous permet pas d'attendre longtemps les faveurs du premier.

Il en est ainsi de notre passé. C'est peine perdue que nous cherchions à l'évoquer, tous les efforts de notre intelligence sont inutiles. Il est caché hors de son domaine et de sa portée, en quelque objet matériel (en la sensation que nous donnerait cet objet matériel) que nous ne soupçonnons pas. Cet objet, il dépend du hasard que nous le rencontrions avant de mourir, ou que nous ne le rencontrions pas.

Il y avait déjà bien des années que, de Combray, tout ce qui n'était pas le théâtre et le drame de mon coucher, n'existait plus pour moi, quand un jour d'hiver, comme je rentrais à la maison, ma mère, voyant que j'avais froid, me proposa de me faire prendre, contre mon habitude, un peu de thé.

Je pose la tesse et me tourne vers mon esprit. C'est à lui de trouver la vérité. Mais comment? Grave incertitude, toutes les fois que l'esprit se sent dépassé par lui-même; quand lui, le chercheur, est tout ensemble le pays obscur où il doit chercher et où tout son bagage ne lui sera de rien. Chercher? pas seulement: créer. Il est en face de quelque chose qui n'est pas encore et que seul il peut réaliser, puis faire entrer dans sa lumière.

Certes, ce qui palpète ainsi au fond de moi, ce doit être l'image, le souvenir visuel, qui, lié à cette saveur, tente de la suivre jusqu'à moi. Mais il se débat trop loin, trop confusément; à peine si je perçois le reflet neutre où se confond l'insaisissable tourbillon des couleurs remuées; mais je ne peux distinguer la forme, lui demander, comme au seul interprète possible, de me traduire le témoignage de sa contemporaine, de son inséparable compagne, la saveur, lui demander de m'apprendre de quelle circonstance particulière, de quelle époque du passé il s'agit.

(Du côté de chez Swann, Première Partie)

αυτό που συχνά υποψιαζόμαστε (και που κάποιοι θεωρητικοί το έχουν επισημά-νει): πόσο κοντά βρίσκονται η κριτική και η μετάφραση.

• Ο κριτικός του κινηματογράφου με την ιστορική ματιά και μεταφραστής του Proust, μας πείθει όμως και για κάτι άλ-

λο: Για την στενή σχέση του ενδιαφέρον-τος για την καλλιέργεια της ιστορικής μνήμης με την επεξεργασία της προσωπι-κής ανάμνησης.

Με φόντο τις εικόνες του Ιβάν, τα πα-ράλληλα κείμενα κάνουν τις πτυχές ευ-διάκριτες:

Αλλά καθώς ό,τι θα θυμόμουν θα μου το πρόσφερε μόνο η συνειδητή μνή-μη, η μνήμη που την καθοδηγεί η νόηση, και καθώς οι πληροφορίες που μας δίνει για το παρελθόν δεν περισώζουν τίποτ' απ' αυτό, δε θα είχα ποτέ τη διάθεση να σκεφτώ το υπόλοιπο αυτό τμήμα του Κομπραί. Όλο αυτό ήταν στην πραγματικότητα νεκρό για μένα.

Νεκρό για πάντα; Ίσως.

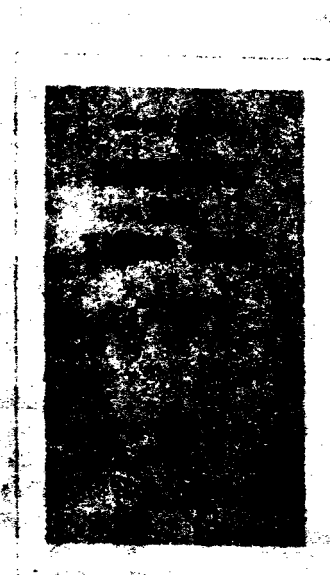
Υπάρχει πολύ τυχαίο σ' όλ' αυτά, κι ένα δεύτερο τυχαίο, ο θάνατός μας, συχνά δε μας επιτρέπει να περιμένουμε για καιρό την εύνοια του πρώτου.

Έτσι συμβαίνει και με το παρελθόν μας. Χαμένος κόπος να γυρεύουμε να το ανακαλέσουμε, όλες οι προσπάθειες της νόησής μας είναι άσκοπες. Είναι κρυμμένο έξω από την περιοχή της, δεν το φτάνει, μέσα σε κάποιο υλικό αντι-κείμενο (στην αίσθηση που θα μας έδινε αυτό το υλικό αντικείμενο) που δεν υποπτευόμαστε. Το αντικείμενο αυτό, από την τύχη εξαρτάται αν θα το συ-ναντήσουμε πριν πεθάνουμε ή αν δε θα το συναντήσουμε. Από πολλά κιόλας χρόνια, δεν επιζούσε πια τίποτε για μένα από το Κομπραί, παρά μόνο η σκηνή και το δράμα της ώρας που έπρεπε να πλαγιάσω, όταν, μια χειμωνιά-τικη μέρα, μόλις γύρισα στο σπίτι, η μητέρα μου, βλέποντας πως κρύωνα, πρότεινε να μου δώσει, μ' όλο που δεν το συνήθιζα, λίγο τσάι.

Ακουμπώ το φλυτζάνι κι απευθύνομαι στη σκέψη μου. Η σκέψη μου πρέ-πει να βρει την αλήθεια. Αλλά πώς; Σκληρή αβεβαιότητα, κάθε φορά που η σκέψη νιώθει πως την ξεπερνά ο ίδιος ο εαυτός της όταν αυτός, ο ερευνητής, είναι ταυτόχρονα κι όλη η σκοτεινή χώρα που πρέπει να ερευνηθεί κι όπου όλα του τα εφόδια δεν τον βοηθούν σε τίποτα. Να ερευνήσει; όχι μόνο: να δημιουργήσει. Βρίσκεται απέναντι σε κάτι που δεν υπάρχει ακόμα και που μόνο αυτός μπορεί να πραγματοποιήσει, κι ύστερα να το φέρει μέσα στο δικό του φως.

Σίγουρα αυτό που δονείται έτσι στο βάθος του είναι μου πρέπει να 'ναι η εικόνα, οπτική ανάμνηση που, δεμένη μ' αυτή τη γεύση προσπαθεί να την α-κολουθήσει, για να φτάσει ως εμένα. Αγωνίζεται όμως πολύ μακριά, πολύ συγκεχυμένα· μόλις διακρίνω την ουδέτερη αντανάκλαση, όπου μπερδεύεται το άπιαστο στροβίλισμα των χρωμάτων που αναταράχτηκαν· δεν μπορώ όμως ν' αναγνωρίσω τη μορφή, να της ζητήσω, αφού είναι ο μόνος δυνατός διερμη-νέας, να μου μεταφράσει τη μαρτυρία της σύγχρονης της, της αχώριστης συν-τρόφου της, της γεύσης, να της ζητήσω να μου πει για ποια άδικη περίπτωση, για ποια περασμένη εποχή πρόκειται.

(Από τη μεριά του Σουάν, Τόμος Πρώτος)

Το 1972 τυπώθηκε το βιβλίο επί 5 τυχόντων το τελευταίο βιβλίο του.

Γε φρονιμότητα

- Η πολυμορφία

- Η καλλιτεχνική φράση του James Joyce

- Η πρόλαυση της τέχνης δεν είναι το καθαυτό

Ο Π.Α.Ζ. δεν ξεχάστηκε στη μελαγχολική ατμόσφαιρα κάποιου Κομπραί. Ούτε η όψη που έφερε στην αόριστη τόσο του Eisenstein όσο και του Proust, αλλά και τόσων άλλων που δεν αναφέρθηκαν εδώ, τον καθήλωσε στο παρελθόν. Πολύ περισσότερο προσέβλεπε στη δυνατότητα απελευθέρωσης απ' αυτό, χωρίς διάθεση απόδοσης μέσα από την κατανοήση των παρελθόντων, και χωρίς μεσσιανισμούς.

• Το δηλώνει άλλωστε με σαφήνεια. Κλείνει το κείμενο για τον Ιβάν με την παρομοίωση φράσης του James Joyce: «Ν' αλλάξουμε τη ζωή - και να ξυπνήσουμε από τον εφιάλτη της ιστορίας». Η απόλαυση της τέχνης δεν είναι το καθαυτό των διακατεχόμενων από τη νυχτερινή του νοσταλγού. Δεν είναι έκφραση της απαισιοδοξίας και της παραίτησης.

Η τόσο αποτελεσματική δουλειά του Π.Α.Ζ. στο πεδίο της οργάνωσης της κουλτούρας δείχνει τόσο ταιριάζει το πηγάδι διαφύλαξης για την προέξοχο με την πράξη. Δείχνει ακόμα πως η δράση είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος αειδίκασης στην αμφισβήτηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της διανοήσης.

• Με τον καιρό - και ήταν ο χρόνος που του διατέθηκε πλήρως - συνέβαλε στο να διαλυθούν κάποιες ελπίδες σ' αυτή την παράξενη χώρα. Και πάντως μας έκανε να πιστέψουμε πως η καλύτερη κρίση των πολιτιστικών μας πραγμάτων δεν είναι εξεγέρση.

από το 22 Α. + Α. και τα πάντα

από τον Ιανουάριο του 1972. Σε 100 περίπου τρία χρόνια με 100 περίπου τρία χρόνια

θνηση Ραδιοφωνίας του ΕΙΡΤ (με γενικό διευθυντή τον Τάκη Χορν), θέση από την οποία παραιτήθηκε ύστερα από τις εκλογές του 1974.

Ιδρυτικό μέλος και πρώτος πρόεδρος της Πανελλήνιας Ένωσης Κριτικών Κινηματογράφου (1976).

Ιδρυτικό μέλος, γενικός γραμματέας και αργότερα πρόεδρος του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Αμνηστίας (1976-1984).

Ιδρυτικό μέλος της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας (1978) και της Εταιρείας Συγγραφέων (1982), μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Συγγραφέων (1982-1984) και πρόεδρος της από τον Ιούνιο 1986.

Μέλος του Δ.Σ. του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (1987).

Από το Νοέμβριο 1981 ως το Μάρτιο 1986 (όταν παραιτήθηκε για να ασχοληθεί πιο συστηματικά με το συγγραφικό του έργο), ήταν πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος του Ελληνικού Κέντρου Κινηματογράφου, και εκπροσώπησε την Ελλάδα στην επιτροπή εμπειρογνομόνων για θέματα κινηματογράφου του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Ιδρυτικό μέλος του Κέντρου Λογοτεχνικής Μετάφρασης του Γαλλικού Ινστιτούτου της Αθήνας (1986).

Από το 1978 επιμελείται την έκδοση του «Αρχείου της Π.Σ. Δέλτα».

Άρθρα του, κινηματογραφικής, θεατρικής και κυρίως λογοτεχνικής κριτικής, και δοκίμια έχουν δημοσιευτεί στις εφημερίδες *Το Βήμα*, *Η Αυγή*, *Φιλολογική Καθημερινή*, στους συλλογικούς τόμους «Νέα Κείμενα» (1971), «Μάριος Χάκκας - Κριτική θεώρηση του έργου του» (1979) και «Η Μεταπολεμική Πεζογραφία» (1988) και στα περιοδικά *Η Τέχνη στη Θεσσαλονίκη*, *Εποχές*, *Η Συνέχεια*, *Ο Πολίτης*, *Αντί*, *Πρίσμα*, *Ελληνικά*, *Χρονικό*, *Διαβάζω*, *Η Λέξη*, *Το Δέντρο*, *Πόρφρας* κ.ά.

Έλαβε μέρος σε πολλά συνέδρια, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, και έδωσε πολλές διαλέξεις και δημόσια μαθήματα.

Από το 1986 διοικητικός διευθυντής του προγράμματος σπουδών της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας· το 1989 εξελέγη μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας.

Παντρεμένος από το 1953 με την πιανίστα Μίνα Ζάννα (κόρη του Ανδρέα και της Χριστίνας Πράτοικα), έχει δύο γιούς και μία εγγονή.

1. Σε βιβλία

La responsabilité internationale des Etats pour les actes de négligence, Montreux, 1952.

«Μποτίλια στο Πέλαγο», στον τόμο *Νέα Κείμενα*, Κέδρος, 1971. [Το κείμενο αυτό μεταφράστηκε αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά.]

Ιστορία και Τέχνη στον "Ιβάν τον Τρομερό" του Αϊζενστάιν, Κέδρος, 1977. [Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Εποχές*, τεύχη 12 και 13, Απρ. και Μάιος 1964].

«Τα πεζογραφήματα του Μάριου Χάκκα. Πορεία: Χρονικό», στον τόμο *Μάριος Χάκκας - Κριτική θεώρηση του έργου του*, Κέδρος, 1979.

Ένα ελληνικό μυθιστόρημα: «Αντιποίησις αρχής» του Αλέξανδρου Κοτζιά, Ανάτυπο «Ο Πολίτης», 1980. [Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Ο Πολίτης* τεύχη 34 και 35, Μάιος και Ιούνιος 1980.]

«Για την Αγνή Ρουσοπούλου», στον τόμο *Αγνή Ρουσοπούλου 1901-1977, Αφιέρωμα στη μνήμη της*, Αθήνα 1980.

«Οι μεταμορφώσεις του αφηγητή», [Εισηγητής: Παναγιώτης Μουλλάς, Συνεισηγητής: Π.Ζ.] στον τόμο *Τετράδια Εργασίας, 7 Σεμιναριακά Μαθήματα*, του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1984.

«Αλέξανδρος Κοτζιάς. Παρουσίαση - Ανθολόγηση», στην έκδοση *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Δ', Εκδόσεις Σοκόλη, 1988.

2. Σε περιοδικά (επιλογή)

- «Jean-Stanislaw Dutkowski, Une experience d'administration internationale d'un territoire, l'occupation de la Crète (1897-1909)», Notice bibliographique, *Revue Hellénique de Droit International*, Année 7, No 1, Janvier-Mars 1954.

- «Χιροσίμα αγάπη μου», *Η Τέχνη στη Θεσσαλονίκη*, αρ. 33, Μάιος-Ιούλιος 1960 [ανυπόγραφο].

- «Η Ζαζί, η λογοτεχνία και ο κινηματογράφος», *Η Τέχνη στη Θεσσαλονίκη*, Περίοδος Β, τεύχος 2, Καλοκαίρι 1961.

- «Ο Αντονιόνι και η "Κόκκινη έρημος"», *Εποχές*, αρ. 19, Νοέμβριος 1964.

- «Το μάτι και το δίκανο», *Η Συνέχεια*, αρ. 1, Μάρτιος 1973.

- «Το "Κιέριον" του Δ. Θεού», *Η Συνέχεια*, αρ. 3, Μάιος 1973.

- «Η θέση μιας άρνησης (ένα άγνωστο γράμμα του Σεφέρη)», *Αντί*, Περίοδος Β, αρ. 64, 5 Φλεβάρη 1977.

- «Προβλήματα της μετάφρασης», *Ο Πολίτης*, αρ. 19, Μάιος 1978.

- «Σχετικά με τη μετάφραση του "Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο" του Μαροσέλ Προυστ», *Πρίσμα*, αρ. 1, Φθινόπωρο 1980.

- «Ανέκδοτη αλληλογραφία του Πέτρου Βλαστού και της Π.Σ. Δέλτα (1925-1926)», *Ελληνικά*, τόμος 32, τεύχος 1, 1980.

- «Για τον Στρατή Τσίρκα», *Ο Πολίτης*, αρ. 32, Φεβρουάριος 1980.

- «Οι ιστορίες του Νίκολη», *Ζηγός*, αρ. 44, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980.

- «Ο Μαροσέλ Προυστ, η "Αναζήτηση" και η κριτική», *Διαβάσω*, αρ. 52, Απρίλιος 1982.

- «Γλωσσική πολυμορφία και πολιτιστικές βιομηχανίες», *Η Λέξη*, αρ. 57, Αύγουστος 1986.

- «Proust en Grec», *Quinzaine Littéraire*, αρ. 499, 16-31 Déc. 1987.

- «Ένα μυθιστόρημα - Μια μηχανή», *Το Δέντρο*, αρ. 37-38, Μάρτιος-Απρίλιος 1988.

- «...Καθώς μαυρίζει το φωτογραφικό χαρτί στον ήλιο», στο αφιέρωμα «Ο "Τελευταίος σταθμός" της ελληνικής κυβερνήσεως», *Το Τέταρτο*, αρ. 43, Νοέμβριος 1988.

- «Αυτοβιογραφικά κείμενα της Π.Σ. Δέλτα (1874-1941)», *Το Δέντρο*, αρ. 41, Νοέμβριος 1988.

- «Προβληματισμοί του μεταφραστή», *Το Δέντρο*, αρ. 42-43, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1989.

- «Η "εθνοκεντρική" μετάφραση και τα προβλήματα του μεταφραστή», *Πόρφυρας*, αρ. 48, Γενάρης-Μάρτης 1989.

3. Παρουσίαση κειμένων και επιμέλεια εκδόσεων

Αρχείο της Π.Σ. Δέλτα

Α'. Π.Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο - Αναμνήσεις - Μαρτυρίες - Αλληλογραφία*. Επιμέλεια Π.Α. Ζάννας. Ερμής, Αθήνα, 1978.

Β'. Νικόλαος Πλαστήρας, *Εκστρατεία Ουκρανίας 1919, Κίνημα 6 Μαρτίου 1933, Αλληλογραφία*. Επιμέλεια Π.Α. Ζάννας. Ερμής, Αθήνα, 1979.

Γ'. Π.Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*. Επιμέλεια Π.Α. Ζάννας. Ερμής, Αθήνα, 1980.

Δ'. Ιάνκος Δραγούμης, Κωνσταντίνος

Μανέτας, Κωνσταντίνος Βλάχος, Νεόκομος Γρηγοριάδης, *Εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία, 1919*. Επιμέλεια Π.Α. Ζάννας. Ερμής, Αθήνα, 1982.

Ε'. Π.Σ. Δέλτα, *Το Γκρέμισμα*. Επιμέλεια Μαριάννα Σπανάκη. Εισαγωγή Π.Α. Ζάννας. Ερμής, Αθήνα, 1983.

Στρατής Τσίρκα, *Τα Ποιήματα*. Επιμέλεια Π.Α. Ζάννας, Κέδρος, Αθήνα, 1981.

Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Οκτ. '68*. Εισαγωγή-Σημειώσεις Π.Α. Ζάννας, Διάττων, Αθήνα, 1986. [Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Διαβάσω*, αρ. 142, 1986.]

4. Μεταφράσεις

Μαροσέλ Προυστ, *Αναζητώντας τον Χαμένο Χρόνο*

- Από τη μεριά του Σουάν, 3 τόμοι, (1969-1970)

- Στον ίσιο των ανθισμένων κοριτσιών, 3 τόμοι, (1971-1974)

- Η μεριά του Γκερμάντ, 3 τόμοι, (1976-1979)

- Σόδομα και Γόμορα, 2 τόμοι, (1981-1985)

- Η Φυλακισμένη, πρώτος τόμος, (1988)

Jorge Semprun, «Ο πόλεμος τελείωσε», (απόσπασμα από το σενάριο), *Η Συνέχεια*, αρ. 6, Αύγουστος 1973.

Roman Jakobson, «Παρακμή του κινηματογράφου», *Η Συνέχεια*, αρ. 7, Σεπτέμβριος 1973.

Michel Butor, «Ένας πίνακας στις λεπτομέρειες του», (μαζί με «Μία συμπληρωματική ανάγνωση» του John Berger), *Ηριδανός*, αρ. 5-6, Απριλίου-Ιούλιος 1976.

Μεταφράσεις του από άλλα, αγγλικά και γαλλικά, κείμενα δημοσιεύτηκαν σε τεύχη του περιοδικού *Η Συνέχεια*.

Επιμελήθηκε τη θεώρηση της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου του Gilles Deleuze «Ο Προυστ και τα σημεία», Εκδόσεις Ράλπα, 1982.

5. Συνεντεύξεις (οι πιο σημαντικές)

- Στο περιοδικό *Περιοδικό*, αρ. 24, Μάιος 1986.

- Στο περιοδικό *Πολιορκία - Γραφή και Ανάγνωση*, αρ. 8, 1988.

Αντρέι Σαχάρωφ: η φωνή συνείδησης μιας γενιάς επιστημόνων στη Σοβ. Ένωση που έσβησε πρόωρα

Ο ΑΝΤΡΕΪ ΣΑΧΑΡΩΦ (Andrei D. Sakharov) ήταν ένας αντιπροσωπευτικός επιστήμονας της προπολεμικής γενιάς, ο οποίος παρά τη λαμπρή επιστημονική καριέρα του μετά τον πόλεμο (τιμημένος με τρία βραβεία στη Σοβ. Ένωση, μέλος της Σοβιετικής Ακαδημίας Επιστημών σε ηλικία 32 ετών), δεν έκρυψε την αντίθεσή του στο απολυταρχικό καθεστώς Μπρέζνιεφ και στην επαναφορά των σταλινικών γραφειοκρατικών μεθόδων στην οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της πατρίδας του.

Είναι μεγάλη ειρωνεία της τύχης ότι αυτός ο επιστήμονας, που επί 30 χρόνια έγινε ο πιο διάσημος επικριτής του σοβιετικού καθεστώτος και ο υπερασπιστής των πνευματικών και πολιτικών ελευθεριών των πολιτών της χώρας του, να πεθαίνει σε ηλικία 68 ετών και σε μια εποχή όπου αυτά για τα οποία πάλαιψε τόσα χρόνια άρχισαν να παίρνουν σάρκα και οστά στη Σ. Ένωση του Γκορμπατσώφ.

Ο Σαχάρωφ, ανήκει μαζί με τους Ταμ, Καπίτσα (βραβεία Νόμπελ), Ζέλντοβιτς, Παουστόφσκι, Νεκράσωφ, Μάγια Γλι-σέσκαγια, Μιχαήλ Ρομ, Ιβάν Μάισκι, Μαξίμ Λιτβίνωφ, Αντρέι Ταρκόφσκι, Μ. Ροστοπόβιτς, Σολτζενίτσιν, τα αδέρφια Ρού και Ζόρες Μεντβέντεφ, Σοστάκοβιτς κ.ά., στη γενιά εκείνων των διανοουμένων που δεν σταμάτησαν σ' όλη την πορεία των μεταπολεμικών χρόνων να καταδικάζουν το σταλινισμό, την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την επικράτηση αντιεπιστημονικών αντιλήψεων (όπως ήταν η υπόθεση Λυσένκο, η επίσημη καταπολέμηση των θεωριών της σχετικότητας, της κυβερνητικής κ.ά.) και τον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών και της εθνικής κυριαρχίας στις χώρες της Αν. Ευρώπης (Βουδαπέστη 1956, Πράγα 1968, πόλεμος στο Αφγανιστάν κ.λπ).

Όταν το 1968 ο Σαχάρωφ δημοσίευσε στη Δύση του βιβλιαράκι *Πρόσδος, Συνύπαρξη και Πνευματική Ελευθερία*, ήταν ήδη 20 χρόνια μπροστά από τις κρατούσες νοοτροπίες των κυβερνήσεων. Εκείνη τη χρονιά τα στρατεύματα του Συμφώνου της Βαρσοβίας «πρόσφεραν διεθνιστική αλληλεγγύη στους συντρόφους της Πράγας» και έκαναν εισβολή στην Τσεχοσλοβακία για να πνίξουν την Άνοιξη του τσεχοσλοβακικού λαού. Μετά από 21 χρόνια ζητάνε συγγνώμη, είχαν λάθος.

Αλλά ο Σαχάρωφ είχε αρχίσει να αντιδρά στην έλλειψη ελευθεριών και για την υπεράσπιση των αντιφρονούντων από το 1958. Πρώτα ενάντια στους εξοπλισμούς και στον ανταγωνισμό της Σ. Ένωσης απέναντι στις ΗΠΑ, αργότερα ενάντια στην αποκατάσταση του σταλινισμού και τον περιορισμό των πολιτικών και πνευματικών ελευθεριών στη Σ. Ένωση.

Το 1958 είναι και η χρονιά όπου ο Ταμ μοιράζεται το βραβείο Νόμπελ Φυσικής για έρευνα στην οποία συνεργάστηκε σε μεγάλο βαθμό και ο συνεργάτης του Σαχάρωφ (ο τελευταίος βραβεύεται, ειρωνεία της τύχης, με βραβείο Στάλιν). Για τον Σαχάρωφ υπάρχει μια μυθολογία γύρω από τη συμμετοχή του στην κατασκευή της βόμβας υδρογόνου. Ασφαλώς συνέβαλε σημαντικά με τις θεωρητικές του μελέτες, αλλά η κατασκευή και δοκιμή της πρώτης βόμβας υδρογόνου ήταν συλλογικό έργο.

Από το 1965 γίνεται ένθερμος υποστηρικτής των κινημάτων ειρήνης και αφοπλισμού και αντίθετος στην χρησιμοποίηση της έρευνας για στρατιωτικούς σκοπούς. Ήδη από αυτά τα χρόνια πέφτει σε δυσμένεια από το καθεστώς Μπρέζνιεφ και μετά από λίγο, με την καταδίκη της εισβολής στην Τσεχοσλοβακία (το 1968) και την ίδρυση της «Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα», το 1970, γίνεται ο πιο γνωστός εκπρόσωπος των αντιφρονούντων στη Σ. Ένωση. Υπερασπίζεται τους άλλους αντιφρονούντες, όπως τους Αλεξάντερ Γκίνσμπουργκ και Γιούρι Γκάλανσκωφ (1967) όταν συνελήφθησαν.

Με την κυκλοφορία του δοκιμίου του *Πρόσδος, συνύπαρξη και πνευματική ελευθερία* (1968) στη Δύση και μυστικά ως σάμιζνταντ στη Μόσχα και τις άλλες πόλεις της Σ. Ένωσης, του απαγορεύεται να εργάζεται σε στρατιωτικά ερευνητικά προγράμματα και του αφαιρείται η άδεια να πειραματίζεται στα εργαστήρια της Ακαδημίας. Επειδή όμως το 1953 ανακηρύχθηκε ισόβιο μέλος της Ακαδημίας Επιστημών τον αφήνουν να λαμβάνει το μισθό του ακαδημαϊκού.

Το 1970, μαζί με τους Ρ. Μεντβέντεφ και Β. Τούρτσιν έστειλαν μια έκθεση-έκκληση στον Μπρέζνιεφ από 15 προγραμματικά σημεία, που σήμερα θα βλέπαμε ότι αποτελούσε ένα ευρύτερο τμήμα της περεστρόικα του Γκορμπατσώφ. Αυτό άλλωστε ήταν και το πιο σημαντικό μέρος της συμβολής του Σαχάρωφ στον εκδημοκρατισμό του συστήματος στη Σ. Ένωση. Άδικο περίμενα οι εφημερίδες στην Ελλάδα (16.12 και 17.12.89) να αναφερθούν σ' αυτό το έργο του Σαχάρωφ. Φαίνεται ότι οι 25.000 διαδηλωτές που ξεχύθηκαν στους δρόμους της Σόφιας, το βράδυ του Σαββάτου, γνώριζαν περισσότερα, όπως και σε άλλες πρωτεύουσες των χωρών της Ανατολής, όπου ο θάνατος του Σαχάρωφ τιμήθηκε με μεγάλες εκδηλώσεις.

Ο αποκλεισμός του Σαχάρωφ, από το 1970, από τις εφημερίδες και περιοδικά της χώρας του τον έκανε να στραφεί στα δυτικά έντυπα και ραδιοφωνικούς σταθμούς. Αυτό τον έκανε σχεδόν αποδιοπομπαίο τράγο των εντύπων στη Σ. Ένωση και κατ' αναλογία και σ' όλα τα επίσημα έντυπα των κομμουνιστικών κομμάτων στη Δύση. Θα σας είναι γνωστά το τι έγραφε κατά καιρούς ο *Ριζοσπάστης* για τον Σαχάρωφ (μέχρι που γίνηκε μέλος του Ανώτατου Σοβιέτ).

Το 1975 τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ Ειρήνης. Τότε γράφτηκαν πολλά και πικρόχολα σχόλια για τον Σαχάρωφ. Παρ' όλα αυτά, συνέχισε τους αγώνες του και ποτέ δεν διανοήθηκε να φύγει από τη Σ. Ένωση, όπως είχαν κάνει πολλά μέλη της οικογένειάς από τη δεύτερη γυναίκα του, που μετανάστευσαν στις ΗΠΑ. Ακόμη και τότε ο Σαχάρωφ

ρωφ επέμενε στον εκδημοκρατισμό του συστήματος, όταν οι ΗΠΑ, με Νίξον και Κίσινγκερ, διαπραγματεύονταν για τη μείωση των πυρηνικών όπλων και την ειρηνική συνύπαρξη με τη Σ. Ένωση.

Το 1980, ο Σαχάρωφ, πιστός στα ιδεώδη του, καταδίκασε την εισβολή στο Αφγανιστάν (22.1.1980), ένα μήνα αργότερα από την εποχή που έγινε. Η σοβιετική κυβέρνηση του αφαίρεσε όλους τους τίτλους, η Ακαδημία έκοψε κάθε δεσμό και δεν αντέδρασε όταν τον εξόρισαν στην πόλη Γκόρκι, 450 χιλ. ανατολικά της Μόσχας. Η πόλη αυτή ήταν απαγορευμένη για ξένους και ο Σαχάρωφ ήταν κατ' οίκον περιορισμό για 7 χρόνια. Ευτυχώς που η γυναίκα του κατόρθωσε να έρχεται στη Μόσχα κατά διαστήματα και να μεταφέρει τα μηνύματά του.

Τον Φεβρουάριο του 1987 ο Γκορμπατσώφ θέλησε να χρησιμοποιήσει τον Σαχάρωφ για να ενισχύσει τη δική του θέση και να προβάλει την περεστρόικα. Τον κάλεσαν λοιπόν σ' ένα διεθνές συνέδριο ειρήνης στη Μόσχα, και αργότερα ο ίδιος ο Γκορμπατσώφ τηλεφωνικά τον κάλεσε στη Μόσχα.

Ο Σαχάρωφ εξακολούθησε να είναι το ίδιο πεισματωμένο γεροντάκι. Ενώ οι αρχές τον πρόβαλλαν συνέχεια ως παράδειγμα των μεγάλων αλλαγών στη Σ. Ένωση, ο ίδιος επέμενε στην υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, τη δημοκρατική πορεία για πολυκομματική και ελεύθερη κοινή γνώμη. Την ίδια περίοδο αποκάλυψε ότι σημαντικά μυστικά για την κατασκευή της ατομικής βόμβας πέρασαν στη Σ. Ένωση από τον αμερικανό επιστήμονα Κλάους Φουκς.

Στο τέλος του 1988, πλήθος φίλων και Μοσχοβιτών τον πίεζαν να κατέβει στις εκλογές (τις πρώτες ελεύθερες) για το Ανώτατο Σοβιέτ. Ήταν ήδη ένας από τους ένθερμους οπαδούς της περεστρόικα, αλλά ζητούσε περισσότερα. Επειδή ο Γιέλτσιν ήταν πολύ δημοφιλής στη Μόσχα και η Ακαδημία Επιστημών δεν τον πρότεινε για υποψήφιο, απλοί πολίτες της Μόσχας οργάνωσαν ένα λαϊκό προσκλητήριο στην αίθουσα των σκηνοθετών της Μόσχας για να προτείνουν την υποψηφιότητά του. Τελικά, η Ακαδημία Επιστημών σε δεύτερο γύρο επιλογών τον πρότεινε για δικό της υ-

ποψήφιο. Όταν εκλέχθηκε στο Ανώτατο Σοβιέτ, είπε: «Θα προσπαθήσω να επιβεβαιώσω την εμπιστοσύνη που μου δείξατε, είμαι πολύ συγκινημένος».

Συνέχισε να αγωνίζεται μέχρι και την ημέρα του θανάτου του. Τον τελευταίο καιρό θέλησε να προωθήσει την κατάργηση του άρθρου 6, που κατοχυρώνει τον ηγετικό ρόλο του ΚΚΣΕ στη Σ. Ένωση. Η συζήτηση που έγινε στο Συνέδριο των Λαϊκών Αντιπροσώπων, τις προηγούμενες ημέρες από το θάνατό του, ήταν μια ενδιαφέρουσα εικόνα των τάσεων που υπάρχουν στην πολιτική ζωή της Σ. Ένωσης.

Μετά το θάνατό του, ο Γκορμπατσώφ δήλωσε: «Ο Σαχάρωφ είχε τη δική του αποστολή, το ρόλο του, στην εποχή της περεστρόικα. Δεν ήταν πολιτικός συνωμότης. Ήταν ένας άνθρωπος με τις ιδέες του, τις πεπειθήσεις του, τις οποίες εξέφραζε ανοιχτά και άμεσα. Τον εκτιμούσα γι' αυτό. Δεν συμφωνούσα πάντα μαζί του, αν και σε ορισμένα θέματα υπήρχε μεταξύ μας συμφωνία».

A.B.

18.12.89

Οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί τέταρτη δύναμη στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας. Ή δεκαπέντε λεπτών φήμη;

Η ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΛΟΓΩΝ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΩΝ στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989, με 0,58% των ψήφων και τον έναν βουλευτή (την βουλευτή για την ακρίβεια), ήταν αναμφισβήτητα μια καινοτομία στο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας. Ξαφνικά το οικολογικό κίνημα απόκτησε εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο (πολλοί θα ενθουσιάστηκαν, αλλά ακόμη πιο πολλοί θα παρέμειναν σκεπτικοί ή θα κούνησαν τα κεφάλια τους μελαγχολικά).

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες χώρες του πλανήτη μας, άρχισαν να ενδιαφέρουν την κοινή γνώμη από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Στη δεκαετία του '80 τα προβλήματα της ατμοσφαιρικής ρύ-

πανσης, των σκουπιδιών, της καταστροφής των δασών, της αλόγιστης εκμετάλλευσης των ακτών και των πηγών νερού κ.λπ., πολλαπλασιάστηκαν και οι λύσεις για τον περιορισμό τους έγιναν πολυδάπανες. Σήμερα, ο κάθε Έλληνας και Ελληνίδα ζει καθημερινά την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής και τα εμφανή πλέον αποτελέσματα της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος.

Το οικολογικό κίνημα ξεκίνησε στην αρχή σαν κίνημα διαμαρτυρίας των επιστημόνων και διανοουμένων, που είχαν τη γνώση ή ενδιαφέρθηκαν για τα στατιστικά και επιστημονικά δεδομένα της ρύπανσης του περιβάλλοντος και τις τάσεις για αλόγιστη εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών σε διεθνή κλίμακα. Οι εκθέσεις εμπειρογνομώνων και άλλες μελέτες για επιμέρους θέματα περιβαλλοντικού περιεχομένου βομβάρδισαν κυριολεκτικά τις πολιτικές ηγεσίες πολλών χωρών επί αρκετά χρόνια. Όταν σήμερα η καταστροφή του στρατοσφαιρικού όζοντος, το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η ρύπανση των νερών από γεωργικά απόβλητα, η ρύπανση των ωκεανών από τοξικά απόβλητα,

τα προβλήματα υπερπληθυσμού στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, είναι θέματα καθημερινής ειδησεογραφίας, αυτό δεν σημαίνει ότι οι προειδοποιήσεις και τα πρώτα επιστημονικά συμπεράσματα δεν βρίσκονταν στα συρτάρια των πολιτικών και των κυβερνητικών υπηρεσιών εδώ και αρκετά χρόνια.

Η αδράνεια των πολιτικών ηγεσιών για ριζοσπαστικά μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος, η υπερβολική καταναλωτική και νεοπλουτιστική νοοτροπία που επικράτησε τις τελευταίες δεκαετίες σε μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού των αναπτυγμένων χωρών, και οι νέες τεχνολογίες που πολλαπλασίασαν την ικανότητα του ανθρώπου να εκμεταλλεύεται τη φύση και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές, οδήγησαν αναπόφευκτα σε έντονη αντίδραση ενός σκεπτόμενου (αλλά μικρού) τμήματος της κοινωνίας μας. Σήμερα, που τα φαινόμενα της ρύπανσης και της υποβάθμισης της ποιότητας ζωής είναι πια φανερά, το κίνημα απόκτησε πολιτική στήριξη και πέρασε από τον επιστημονικό λόγο στην πολιτική δράση. Γεννήθηκε το δυναμικό και πολιτικοποιημένο οικολογικό εναλλακτικό κίνημα, οι Πράσινοι.

Το οικολογικό κίνημα στον κόσμο

Το οικολογικό κίνημα έχει πάρει διαφορετικές κατευθύνσεις στις χώρες του πλανήτη μας. Στις ΗΠΑ υπάρχουν μικρές τοπικές ακτιβιστικές οργανώσεις, οικολογικά πανεπιστήμια, οργανισμοί και ορισμένες επιτροπές σε εθνικό επίπεδο. Στην Αγγλία, το κόμμα των Πρασίνων (το αρχαιότερο στην Ευρώπη, 1973), μετά από 16 χρόνια τοπικών δραστηριοτήτων, στις Ευρωεκλογές Ιουνίου 89 πήραν 15% των ψήφων, ωστόσο λόγω του εκλογικού συστήματος δεν έχουν κανέναν ευρωβουλευτή.

Εκτός όμως από τους Πράσινους, υπάρχουν πολλές εξειδικευμένες οργανώσεις για την προστασία του περιβάλλοντος με σημαντική δραστηριότητα, π.χ. το National Trust έχει 2 εκατ. μέλη και στα 95 χρόνια της ύπαρξής του αγόρασε, συντηρεί και διατηρεί το φυσικό περιβάλλον χιλιάδων στρεμμάτων α-

κτών, σπιτιών, αγροκτημάτων κ.λπ. – για τις μελλοντικές γενιές. Στη Δ. Γερμανία, το πιο επιτυχημένο κόμμα Πρασίνων στη Δ. Ευρώπη, έχει ανατρέψει το πολιτικό σκηνικό της χώρας αυτής και έχει στο ενεργητικό του θαυμάσιες εκστρατείες για την προστασία του περιβάλλοντος. Στην Ιταλία, τη Γαλλία, την Ολλανδία και άλλες χώρες, το οικολογικό κίνημα είχε πρόσφατα πολιτικές επιτυχίες, αλλά επίσης, εδώ και πολλά χρόνια, σημαντική και πολυδιάστατη δραστηριότητα για τα περιβαλλοντικά προβλήματα.

Ακόμη και στις χώρες της Ανατ. Ευρώπης (Πολωνία, Ουγγαρία, Σ. Ένωση, Βουλγαρία κ.ά.) πριν από λίγα χρόνια τα οικολογικά κινήματα ανέλαβαν, κάτω από δύσκολες συνθήκες, πολλές πρωτοβουλίες και ακύρωσαν μεγαλόσχημα έργα κρατικών υπηρεσιών. Αλλά και σε χώρες όπως η Μαλαισία, η Βραζιλία, το Μεξικό, η Ινδία, η Κίνα κ.ά. αναπτύχθηκαν δραστήρια οικολογικά κινήματα για τοπικά και εθνικά περιβαλλοντικά προβλήματα. Το διεθνές κίνημα Greenpeace αποφεύγει την ανάμιξη στην πολιτική, αλλά έχει ένα από τα πλέον δραστήρια προγράμματα διαμαρτυρίας για τα περιβαλλοντικά προβλήματα.

Οι οικολόγοι στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα το οικολογικό κίνημα έχει ιστορία 7-8 χρόνων και εμφανίστηκε όλα αυτά τα χρόνια με τη μορφή μικρών ομάδων, τοπικών οργανώσεων και ομάδων έκδοσης εντύπων για περιβαλλοντικά θέματα. Ίσως η πιο οργανωμένη εκδήλωση ήταν η αποτροπή της εγκατάστασης του εργοστασίου αλουμίνας κοντά στους Δελφούς και ορισμένες συγκεντρώσεις κατά του νέφους στην Αθήνα. Καθώς όμως το περιβάλλον άρχισε να προβάλλεται ολοένα και περισσότερο στα μέσα μαζικής ενημέρωσης (ιδιαίτερα το θέμα του όζοντος στην στρατόσφαιρα, το φαινόμενο του θερμοκηπίου και η καταστροφή δασών στον Αμαζόνιο), ορισμένα τοπικά προβλήματα (π.χ. Κλοφέν, ρύπανση θαλασσών, καμένα δάση κ.λπ.) «άγγιξαν» τις ευαισθησίες των Ελλήνων. Το «οικολογικό» άρχισε να γίνεται της μόδας. Πολλές αριστερίστικες οργανώσεις, που «απέτυχαν» να ξεσηκώσουν τους μη προνομιούχους της ελληνικής εργατικής τάξης ενάντια στην «κρατική βία» και το «ξένο και ντόπιο κεφάλαιο», στράφηκαν ως δια μαγείας στα οικολογικά θέματα.

Σε πολύ μικρό διάστημα, όλα τα πολιτικά κόμματα απόκτησαν οικολογικό πρόγραμμα και οι πολιτικάντηδες όλων των αποχρώσεων πρόσθεσαν και «ολίγη οικολογία» στις ομιλίες τους προς το λαό. Αντίθετα, η ενημέρωση για τα οικολογικά προβλήματα, το κόστος των μέτρων αντιρρύπανσης και εξοικονόμησης ενέργειας, η προστασία των δασών κ.λπ. έμειναν σε θεωρητικό επίπεδο πολυσπουδαστων άρθρων και σε μικρές

σπασμωδικές εκδηλώσεις για εσωτερική κατανάλωση. Για πολλούς Έλληνες το «οικολογικό πρόβλημα» έγινε η κατανόηση υγιεινών τροφών και η διατήρηση γλαστρών στα μπαλκόνια των πολυκατοικιών. Όλοι αναζήτησαν κάποια εύκολη λύση που δεν θα ανέτρεπε την προσωπική απόλαυση των προϊόντων του πολιτισμού μας.

Οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί και οι εκλογές του 1989

Μετά τις ευρωεκλογές του Ιουνίου 1989, όπου οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί πήραν το 1% των ψήφων (αλλά και με πολλές αποχωρήσεις και τσακμούς ανάμεσα στις οργανώσεις), μερικοί ακτιβιστές αναβίωσαν ξανά την ιδέα της Ομοσπονδίας Οικολογικών Εναλλακτικών Οργανώσεων.

Η μεγάλη συγκέντρωση στο αμφιθέατρο του ΕΜΠ (30.9.89) των 41 οργανώσεων που αποτέλεσαν τον πυρήνα της Ομοσπονδίας έδειξε τις πολλές οργανωτικές και πολιτικές αδυναμίες των ατόμων που ξόδεψαν δύο ημέρες σε πολυτάραχες και φοιτητικοσυνδικαλιστικές συνθήκες. Ευτυχώς που βρέθηκαν τρεις γραφικοί γύφτοι-οργανοπαίχτες για να σπάσουν την άσημη εικόνα που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια των συζητήσεων. Τελικά, με ψήφους 51 υπέρ και 33 κατά, αποφασίστηκε η κάθοδος στις εκλογές με την ήρεμη και δημιουργική προεδρία του αγαπητού φίλου Λεωνίδα Λουλούδη.

Στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου, οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί πήραν 0,58% των ψήφων και με τη διαβολική διαμόρφωση του εκλογικού συστήματος έβγαλαν ένα βουλευτή, αλλά σ' όλη την διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας πολύ λίγα πράγματα επιτεύχθηκαν για την οργανωτική και πολιτική υποδομή του σχήματος.

Στην τρίτη μεγάλη συγκέντρωση, στο ίδιο αμφιθέατρο του ΕΜΠ (11-12.11.89), ο αριθμός των συλλόγων και οργανώσεων αυξήθηκε σε 80, ενώ δεκάδες περιμένουν να ενταχθούν στην Ομοσπονδία, τα άτομα έγιναν πιο αλαζονικά, οι πολιτικές σκοπιμότητες πιο εμφανείς και οι προσωπικοί ή ομαδικοί τσακωμοί ακόμη πιο έντονοι.

Η Ομοσπονδία έχει σημαντικές αδυναμίες, παρά την εκτεταμένη κάλυψη από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης της συμπαθούς Μ. Δίξη και μερικών αντιπροσωπευτικών ατόμων των κυριότερων οργανώσεων (Μοδινός και Ευθυμίου από την Οικολογική Συνεργασία, Τρεμόπουλος από την Οικοτοπία της Θεσ/νίκης, Καραμπελιάς από τη Ρήξη κ.ά.).

Πρώτα απ' όλα, είναι το θέμα της ανοργάνωτης εισδοχής πολλών οργανώσεων που δημιουργήθηκαν από στημένες ψηφοφορίες και που δεν έχουν δραστηριότητα σε περιβαλλοντικά προβλήματα. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος των συζητήσεων καταναλώνεται ακόμη για να βρεθεί κοινό σημείο αναφοράς.

Η ομοσπονδία διακατέχεται από μια υπέρμετρη αλαζονεία ως προς τις πολιτικές της δυνατότητες. Άτομα αλλά και ομάδες ονειρεύονται μια εξέλιξη σαν αυτή των Πράσινων της Δ. Γερμανίας, ενώ δεν υπάρχει η πρωτοβάθμια υποδομή ούτε για το ξεκίνημα ενός στοιχειώδους γραφείου που θα απαντάει στα ερωτήματα των ανθρώπων που θέλουν να μάθουν για την Ομοσπονδία. Η χρηματοδότηση παραμένει προβληματική, ενώ το επιμορφωτικό πρόγραμμα που θα έπρεπε να αρχίσει για τα περιβαλλοντικά προβλήματα αναβάλλεται για το μέλλον.

Η εμβέλεια των ακτιβιστικών πρωτοβουλιών παραμένει ακόμη και σήμερα περιορισμένη. Ορισμένα χαρισματικά άτομα σιγά-σιγά θα απορροφηθούν από τη χρονοβόρο και χαώδη διαδικασία των συζητήσεων. Η πολιτικολογία και ο βερμαλισμός φάνηκαν μέχρι τώρα να είναι το κυρίαρχο στοιχείο των συναντήσεων, πριν και μετά τις εκλογές. Η αντιμετώπιση της οικουμενικής (ή κοινής αποδοχής) κυβέρνησης Ζολώτα ήταν ένα ακόμη αρνητικό στοιχείο στην εξέλιξη των σχέσεων της Ομοσπονδίας με τα άλλα πολιτικά κόμματα, σε εποχές που μόνο αυτή η λύση φαινόταν να είναι ικανή να σώσει την Ελλάδα από το χάος της ακυβερνησίας. Για τα μεγάλα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της χώρας η Ομοσπονδία δεν έχει ούτε ένα στοιχειώδες πρόγραμμα, αλλά και για τα περιβαλλοντικά το μόνο που μπορεί να κάνει για αρκετό καιρό είναι να εφευρίσκει καταστάσεις που θα δείχνουν στον πολύ κόσμο ότι κάτι πάει να δημιουργήσει, ενώ στην πραγματικότητα τίποτα δεν έχει μελετηθεί.

Η Ομοσπονδία Οικολογικών και Εναλλακτικών Οργανώσεων βρίσκεται ήδη σ' ένα κρίσιμο σταυροδρόμι σ' ό,τι αφορά τη μελλοντική της εξέλιξη. Πολλοί πιστεύουν ότι την άνοιξη, όταν θα συγκληθεί η καταστατική συνδιάσκεψη, πολλά πράγματα θα μπουν στη θέση τους και το κίνημα θα πάρει την πορεία του για μια δημιουργική αντιμετώπιση των πολλών και ποικίλων περιβαλλοντικών προβλημάτων στην Ελλάδα. Οι στενές σχέσεις με τα άλλα ευρωπαϊκά οικολογικά κόμματα και τις ομάδες δράσης των Πράσινων ίσως φέρουν κάποιο βαθμό σοβαρότητας και οργάνωσης.

Η κάθοδος στις δημοτικές εκλογές, το καλοκαίρι του 1990, είναι μια ακόμη ευκαιρία για να αποδείξει η Ομοσπονδία πόσο κοντά είναι στα καυτά περιβαλλοντικά προβλήματα της χώρας και κατά πόσο οι ψηφοφόροι θυμούνται ακόμη ότι υπάρχει ένα δραστήριο και δημιουργικό οικολογικό-πολιτικό σχήμα στην Ελλάδα.

«Εθνικό Συμβούλιο... των νομικών»

ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΗΚΕ επιτέλους ο νόμος 1866/89 με τον οποίο ιδρύεται το «Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης», πανάκεια όλων των κακών από γενέσεως της ραδιοτηλεόρασης.

Ιδρύεται λοιπόν το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, ανεξάρτητο όργανο αποτελούμενο από 11 προσωπικότητες αναγνωρισμένου κύρους στον τομέα των γραμμάτων, των τεχνών, της επιστήμης, της τεχνολογίας και της πολιτικής.

Έργο του είναι η «εξασφάλιση της ελευθερίας της εκφράσεως και της πολυφωνίας, η τήρηση της δημοσιογραφικής δεοντολογίας και η προαγωγή της ποιότητας των ραδιοηλεκτρονικών προγραμμάτων». Ο ίδιος όμως ο νόμος, με το άρθρο 2, αναιρεί τις προθέσεις του άρθρου 1. Γιατί πόσο ανεξάρτητο μπορεί να είναι ένα όργανο που τα μέλη του υποδεικνύονται ως εξής: Το πρώτο σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμμα ή συνασπισμός υποδεικνύει τρία μέλη, μεταξύ των οποίων τον πρόεδρο, το δεύτερο κόμμα δύο μέλη, το τρίτο ένα μέλος, τα δε υπόλοιπα μέλη υποδεικνύονται ανά ένα από την ΕΣΗΕΑ, την ΕΣΗΕΜΘ, την ΚΕΔΚΕ, το ΤΕΕ και την ΠΟΘΑ. Πόσο ανεξάρτητο μπορεί να είναι ένα όργανο που τα μέλη του είναι εξαρτημένα από τα κόμματα και τους συνδικαλιστικούς φορείς; Πρέπει να έχει κανείς μεγάλη

δόση φαντασίας για να πειστεί ότι ο κ. Δαγτόγλου, για παράδειγμα, που τον προτείνει η Ν.Δ., ή ο κ. Βγόντζας που τον προτείνει το ΠΑΣΟΚ, θα εκφράσουν αμερολήπτως τη γνώμη τους. Εάν συμβαίνει αυτό, δηλ. να εκφράζουν τα μέλη του ελεύθερα τη γνώμη τους, τότε γιατί πρέπει να υποδειχθούν από τα κόμματα ή τους συγκεκριμένους συνδικαλιστικούς φορείς;

Στη λογική των συντακτών του νόμου δεν μπορεί να λειτουργήσει όργανο ερήμην των πολιτικών κομμάτων και των συνδικαλιστών, ούτε μπορεί να υπάρχουν και προσωπικότητες «αδέσποτες», χωρίς κομματική κάλυψη. Αλλά εάν τα κόμματα –ας αφήσουμε τη συμμετοχή σε διάφορα όργανα των συνδικαλιστικών φορέων οργανώσεων, πασοκικό εφεύρημα δήθεν εκπροσώπησης των κοινωνικών τάξεων– θέλουν να «κατεβάσουν» τη γραμμή τους, τι χρειάζονται προσωπικότητες των γραμμάτων, των τεχνών κ.λπ. Ο κ. Λαλιώτης

ή ο κ. Βουλγαράκης υλοποιούν αυθεντικότερα τη γραμμή του κόμματος. Προς τι το λούστρο των προσωπικοτήτων;

Προ ημερών ανακοινώθηκε και η σύνθεση του Συμβουλίου, δηλ. τα πρόσωπα που έχουν την έγκριση των κομμάτων και των κατ' επιλογήν συνδικαλιστικών φορέων. Ποιος είναι οι 11 προσωπικότητες που συνθέτουν το Συμβούλιο; Τρεις καθηγητές της Νομικής, ένας δόκτορας της Νομικής, πρώην νομάρχης, ένας καθηγητής της Οικονομίας και οι υπόλοιποι εκπρόσωποι των συνδικαλιστικών φορέων που προβλέπει ο νόμος. Πλειοψηφία νομικών, γιατί στην Ελλάδα οι νομικοί πάνε παντού. Είναι ο μαϊντανός της κοινωνίας μας. Είναι οι «ξερ' όλες». Αναγνωρισμένες προσωπικότητες των γραμμάτων και των τεχνών; Αναγνωρισμένες προσωπικότητες της νομικής. Αλλά αυτό συνεπάγεται και σχέση με τα γράμματα και τις τέχνες; Θα εμπιστευθούμε την προαγωγή της ποιότητας των ραδιοηλεκτρονικών προγραμμάτων σε τέσσερις νομικούς και άλλους τόσους συνδικαλιστές; Τότε ποιος μας γλιτώνει και από άλλα «MEGALA – HALIA» CHANNELS;

Δήμος Κόντος

Η εργασία των γυναικών: ανάμεσα σε δύο κόσμους

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ

1. Μερικές «φυσικές» πλευρές της γυναικείας εργασίας

ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ, ΟΠΩΣ ΚΑΙ ΣΤΗ γλώσσα της επίσημης στατιστικής, η ερώτηση «πού και πόσο εργάζεσθε;» ζητά απάντηση μόνο σε σχέση με την αμειβόμενη εργασία. Η πρόταση «η γυναίκα μου δουλεύει» σημαίνει εντόματα ότι εργάζεται έξω από το σπίτι. Καμιά γυναίκα δεν ισχυρίζεται ότι «δουλεύει», όταν μαγειρεύει, σκουπίζει ή φροντίζει τα παιδιά της. Αλλά και όταν κρατάει την οικογενειακή επιχείρηση, δεν δουλεύει, «βοηθάει τον άνδρα της ή το γυιό της». Από τις περισσότερες αγρότισσες και όλες τις γυναίκες που «συμβοηθούν αλλά δεν αμείβονται», ως επάγγελμα αναφέρονται τα «οικιακά».

Ένα τεράστιο μέρος της ανθρώπινης εργασίας, η μη αμειβόμενη, θεωρείται «μη εργασία». Έχει απαξιωθεί κοινωνικά ο τεράστιος όγκος της εργασίας που γίνεται μέσα στο σπίτι (δουλειές του σπιτιού, φροντίδα των παιδιών), είτε έξω απ' αυτό, στις οικογενειακές επιχειρήσεις, ενώ οι ίδιες οι γυναίκες φαίνεται να έχουν αποδεχθεί αυτή την απαξίωση. Δεν διεκδικούν ούτε οι ίδιες τη συνεισφορά τους στην οικογενειακή περιουσία και στη διαχείρισή της, μέσα και έξω από το γάμο, αν και ξέρουν ότι κουράζονται, ότι δεν έχουν ελεύθερο χρόνο, ότι οι «δουλειές του σπιτιού» τις απασχολούν 24 ώρες το 24ωρο.

Αλλά και η κοινωνική έρευνα έχει αντιμετωπίσει την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας ως ιδιαίτερο ερευνητικό αντικείμενο, ως κάτι που πρέπει να μελετηθεί, γιατί αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα – την είσοδο των ανδρών στην αγορά εργασίας. Εξαίρεση στον κανόνα αποτελούν και οι συμπεριφορές των γυναικών στους χώρους δουλειάς, η σχέση τους με το συνδικαλισμό, η επιθυμία τους για ανέλιξη στην επαγγελματική ιεραρχία, ο βαθμός αφοσίωσής τους στην αμειβόμενη εργασία τους.

Η διαίρεση όμως αυτή της ανθρώπινης εργασίας σε αμειβόμενη ή μη, σε εργασία μέσα ή έξω από το σπίτι, σε τελευταία ανάλυση, το γυναικείο και ανδρικό πρότυπο εργασίας, αντικατοπτρίζει και μια άλλη διαίρεση: τη διαίρεση «οικογένειας» και «αγοράς εργασίας», που αποτελούν αντικείμενα ακόμα και ξέχωρων επιστημονικών περιοχών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Τα πρότυπα που χρησιμοποιούνται βασίζονται στη «φυσική» και σιωπηρή αποδοχή ότι καθένας από τους χώρους αυτούς ταυτίζεται με ένα φύλο.

Τα παραπάνω προϋποθέτουν μια βασική αποδοχή, τόσο στο επίπεδο της κοινής λογικής όσο και στο επίπεδο της ερευνητικής υπόθεσης: ότι υπάρχει ένας «φυσικός» καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα. Ότι υπάρχουν χώροι (σπίτι, δουλειά) αλλά και χρόνοι (στη διάρκεια της ημέρας αλλά και της ζωής των ανθρώπων) που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο από τη φύση του. Η διεύθυνση του ενός φύλου στο χώρο ή το χρόνο του άλλου αποτελεί «εξαίρεση», «παράβαση» του κανόνα. Ο διαχωρισμός αυτός δεν θα είχε (ίσως) κανένα νόημα, αν δεν συνοδευόταν και από την αντίστοιχη κοινωνική αξιολόγηση. Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού απέκτησε αξία ο χώρος παραγωγής έξω από το σπίτι, σε βάρος του χώρου παραγωγής/ αναπαραγωγής μέσα στο σπίτι, η αποτίμηση σε χρήμα σε βάρος της αποτίμησης σε είδος, η σφαίρα παραγωγής σε βάρος της σφαίρας αναπαραγωγής.

Ο διαχωρισμός του τόπου δουλειάς από τον τόπο κατοικίας, με την εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων

παραγωγής, και η ταύτιση των γυναικών με το σπίτι συχνά θεωρήθηκε απαραίτητη συνθήκη της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ο χρονικός (ωράριο εργασίας, δουλειά/σχολή) και ο γεωγραφικός (κατοικία/εργοστάσιο, γραφείο) διαχωρισμός αποτελεί πράγματι μία ιστορική τάση αλλά όχι απαραίτητη συνθήκη της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Πολλές φορές στη διάρκεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τμήματα της παραγωγής (και η εργασία που συνδέεται μ' αυτά) παραμένουν ή επιστρέφουν στο σπίτι.¹

Κατά τη διάρκεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, διάφορα τμήματα του πληθυσμού (γυναίκες, παιδιά) ενσωματώνονται στην παραγωγή με διαφορετικούς όρους απ' ό,τι άλλα (π.χ. οι άνδρες). Όμως, παρ' όλες αυτές τις διαφοροποιήσεις στις συχνά θεωρούμενες αυταπόδεικτες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης, έχει ταυτισθεί ο διαχωρισμός σπιτιού/τόπου δουλειάς ή αμειβόμενης οικιακής εργασίας με ένα συγκεκριμένο καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο.

Ο καταμερισμός αυτός θεωρείται «φυσικός», όπως άλλωστε «φυσικές» θεωρούνται και οι διαφορετικές σχέσεις που έχουν άνδρες και γυναίκες με καθένα είδος εργασίας (αμειβόμενη, οικιακή, μέσα και έξω από το σπίτι κ.λπ.). Δεν αμφισβητείται η ίδια η συγκρότηση του καταμερισμού αυτού, ο τρόπος με τον οποίο ο καταμερισμός αυτός αναπαράγεται, νομιμοποιείται κοινωνικά και διαμορφώνει τη «φυσικότητα» των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα φύλα και την έκφραση αυτών των σχέσεων μέσα από διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές. Με την ταύτιση ενός συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας κατά φύλο με ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό και χρονικό διαχωρισμό που εξυπηρετεί την καπιταλιστική ανάπτυξη, αποκρύβεται η ύπαρξη ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων που αφορά τα φύλα και δρα πέρα και ανεξάρτητα από τον εκάστοτε τρόπο παραγωγής. Ένα σύστημα που διαμορφώνει τα βιολογικά φύλα σε κοινωνικά φύλα, δηλαδή διαμορφώνει τις κοινωνικές ιεραρχίες ανάμεσα στα φύλα.

Η αποδοχή ενός τέτοιου συστήματος οδηγεί στην ανάγκη να άρουμε αυτούς τους διαχωρισμούς και τις διαιρέσεις. Να αποδεχθούμε ότι σε κάθε γεωγραφικό χώρο και χρόνο διαμορφώνονται διαφορετικές διαδικασίες εργασίας, αναπτύσσονται διαφορετικές σχέσεις, μέσα στις οποίες πραγματοποιείται κάθε τμήμα της συνολικής εργασίας, διαφορετικές συνθήκες ένταξης των γυναικών (και των ανδρών) σε καθεμία. Μέσα σ' αυτές τις σχέσεις/διαδικασίες/συνθήκες διαμορφώνονται τα κοινωνικά φύλα και καθορίζεται η συγκεκριμένη μορφή που παίρνει ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο. Οι διαχωρισμένοι χώροι και χρόνοι που εκτελείται η ανθρώπινη εργασία βρίσκονται σε αλληλεπίδραση. Έτσι, το ερώτημα, ποιο κομμάτι της ανθρώπινης εργασίας επηρεάζει ποιο άλλο (αμειβόμενη, οικιακή, στο σπίτι, στο εργοστάσιο, γυναικεία, ανδρική), χάνει το νόημά του. Τα κομμάτια της ανθρώπινης εργασίας, οι χώροι, οι χρόνοι και η σχέση τους με το φύλο των εργαζομένων, αποτελούν μία ενότητα. Αποτελούν διαφορετικές όψεις ενός συστήματος που διαμορφώνει τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, ενός συστήματος που κατασκευάζει τα κοινωνικά φύλα.

Μια τέτοια προσέγγιση θέτει ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας, και προϋποθέτει ένα διαφορετικό σημείο εκκίνησης. Το σημείο αυτό είναι οι εμπειρίες των γυναικών

στο σύνολό τους και όχι μια επιλεκτική κατάτμηση σε διακριτούς χώρους και χρόνους. Για το σκοπό αυτό, χρειάζεται να αναθεωρηθούν οι μέθοδοι έρευνας, τα ερωτήματα που προκρίνονται για διερεύνηση, οι αναλυτικές κατηγορίες με τις οποίες αυτά αναλύονται, η ίδια η σχέση ερευνητριας-ερευνώμενης. Στην κατεύθυνση αυτή έχει γίνει σημαντική εργασία, που όμως είναι έξω από τα πλαίσια αυτού του αφιερώματος και απαιτεί ιδιαίτερη παρουσίαση.²

2. Συνεισφορές της φεμινιστικής έρευνας στη μελέτη της γυναικείας εργασίας

Η ανάπτυξη του νέου φεμινιστικού κινήματος, στα τέλη της δεκαετίας του '60, έδωσε ώθηση στην έρευνα και τη διατύπωση θεωρητικών πλαισίων για την ερμηνεία της υποδεέστερης θέσης των γυναικών. Αντικείμενο μελέτης αποτέλεσε η κοινωνική αξιολόγηση της εργασίας των γυναικών (ορατής και αθέατης από τις κοινωνικές επιστήμες) και οι κοινωνικοί μηχανισμοί που τη διαμορφώνουν.

Από την επιθυμία να αναγνωριστεί κοινωνικά αυτό που κάνουν οι γυναίκες μέχρι τη θεωρητική συνεισφορά της προσέγγισης της εργασίας ως συνολικής κοινωνικής εμπειρίας ανδρών και γυναικών, μεσολάβησαν πολλά στάδια στις θεωρίες και τις μεθόδους που ανέπτυξαν φεμινίστριες ερευνήτριες σε διάφορες χώρες.

Ένα από τα κύρια πρώτα ερωτήματα αφορά τη σχέση ανάμεσα σε διαφορετικά είδη (ή περιοχές) εργασίας, κυρίως τη σχέση μισθωτής οικιακής εργασίας, ή παραγωγικού συστήματος και δομής οικογένειας, ή παραγωγής-αναπαραγωγής. Το ερώτημα διατυπώνεται με διαφορετικούς όρους, καθώς εντάσσεται σε διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια ανάλυσης/ερμηνείας, αλλά και σε διαφορετικές επιστημονικές περιοχές έρευνας.

Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε σε τρεις κατευθύνσεις της έρευνας για τη γυναικεία εργασία, που σκιαγραφούν και μια εξέλιξη του προβληματισμού γύρω από τη γυναικεία εργασία:

α. Την ανάδειξη του χώρου της οικογένειας/αναπαραγωγής/οικιακής εργασίας σε πρωταρχικό χώρο καταπίεσης των γυναικών και διαμόρφωσης των πατριαρχικών σχέσεων. Η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας καθορίζεται από τη θέση τους στην οικογένεια και από το γεγονός ότι σηκώνουν το βάρος της οικιακής εργασίας.

β. Την ανάδειξη του χώρου δουλειάς/παραγωγής/μισθωτής εργασίας ως χώρου όπου δεν ασκούνται μόνο σχέσεις παραγωγής αλλά και σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Οι δομές που διαμορφώνονται έτσι στην αγορά εργασίας ωθούν τις γυναίκες σε μια υποδεέστερη θέση μέσα στην οικογένεια.

γ. Τη σημασία της αλληλεπίδρασης των δύο χώρων/σφαιρών, τόσο ως χώρων διαμόρφωσης των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα (αλλά και των ταξικών σχέσεων) όσο και ως πεδίων αγώνων για την ανατροπή τους. Η αμειβόμενη εργασία και η οικιακή εργασία είναι διαφορετικοί αλλά όχι ίσοι τρόποι διαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων στην εμπειρία των γυναικών, όπου η ελευθερία και η καταπίεση είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες.

Η οικογένεια, προνομιακός χώρος καταπίεσης των γυναικών

Το πρώτο φεμινιστικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην αναγνώριση της οικιακής εργασίας ως πραγματικής εργασίας. Οι έρευνες ασχολήθηκαν με τους όρους και τις συνθήκες της εργασίας των «νοικοκυρών» μέσα στο σπίτι και τεκμηρίωσαν πόσο μονότονη, απομονωμένη και αλλοτριωτική ήταν η οικιακή εργασία, και με πόσο δυσμενείς όρους για τις γυναίκες αναπαράγεται η εργατική δύναμη, απαραίτητη προϋπόθεση της καπιταλιστικής παραγωγής.³ Με τη μεταφορά των εργαλείων ανάλυσης της μισθωτής εργασίας στο χώρο της οικογένειας και της αναπαραγωγής, υποστηρίχθηκε και με εμπειρικά στοιχεία ότι αυτό που κάνουν οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια είναι πραγματική εργασία με την κοινωνική σημασία του όρου και ότι οι σχέσεις των μελών της οικογένειας έχουν υλική βάση.

Στη συνέχεια, η «υποχρέωση» των γυναικών να αναλάβουν αποκλειστικά τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών περιορίσε την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, το είδος απασχόλησης, τους όρους εργασίας, το γεωγραφικό χώρο (κυρίως την απόσταση σε χρόνο που απαιτείται για να φθάσουν στο χώρο δουλειάς) αλλά και το χρόνο (στη διάρκεια της μέρας) που μπορούν να αφιερώσουν στην αμειβόμενη εργασία. Οι γυναίκες υφίστανται ιδιαίτερη εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας, εξαιτίας των καθηκόντων τους στην οικογένεια, και υποχρεώνονται να δεχθούν μερική απασχόληση ή δουλειές με δυσμενέστερους όρους εργασίας, που όμως μπορούν να συνδυαστούν εύκολα με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις.

Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, διαμορφώνεται έτσι ένας φαύλος κύκλος, όπου τα κορίτσια κοινωνικοποιούνται ώστε να βλέπουν το μέλλον τους στο γάμο και τη μητρότητα, παίρνουν περιορισμένη τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, γίνονται σύζυγοι και μητέρες και στη συνέχεια υποχρεώνονται να δεχθούν χαμηλά αμειβόμενες, ανειδίκευτες δουλειές, λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων (που είναι αυτόματα δικές τους). Η αδύνατη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας (ιδιαίτερα των παντρεμένων) προκύπτει από τον προσδιορισμό τους κυρίως ως «νοικοκυρών» και μητέρων, ενώ στην αγορά εργασίας δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας (π.χ. στον διογκούμενο τομέα των υπηρεσιών, μεταπολεμικά) που απευθύνονται σε γυναίκες, γιατί «προσαρμόζονται» και «ταιριάζουν» με τις άλλες υποχρεώσεις τους.⁴

Η τοποθέτηση της οικογένειας και των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτήν, στο επίκεντρο της ανάλυσης της κοινωνικής θέσης των γυναικών είναι κοινή τόσο σε μαρξιστικές φεμινιστικές αναλύσεις όσο και σε ριζοσπαστικές. Οι πρώτες εξετάζουν τη διατήρηση της οικιακής εργασίας – απλήρωτης, χρονοβόρας, απομονωμένης κ.λπ. – από την πλευρά της σημασίας της για το κεφάλαιο. Ειδικότερα, η οικιακή εργασία των γυναικών εξετάζεται ως αναγκαία συνθήκη για την καπιταλιστική παραγωγή, καθώς αναπαράγει την εργατική δύναμη με το ελάχιστο δυνατό κόστος για το κεφάλαιο, σε καθημερινή βάση και από γενιά σε γενιά. Για αρκετό διάστημα, η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από το αν η οικιακή εργασία παράγει υπεραξία και πώς αυτή πραγματοποιείται. Στόχος ήταν να τεκμηριωθεί γιατί η η οικιακή εργασία είναι αναγκαία για το κεφάλαιο. Η Συζήτηση για την

Οικιακή Εργασία, που αποτέλεσε μια από τις πιο ζωντανές αναζητήσεις της φεμινιστικής θεωρίας για την καταπίεση των γυναικών στη δεκαετία του '70, τεκμηρίωσε το σημαντικό ρόλο της οικιακής εργασίας για το καπιταλιστικό σύστημα. Έθεσε ερωτήματα, όπως αν η οικιακή εργασία είναι εργασία ή όχι, αν είναι παραγωγή, καταπόνηση ή αναπαραγωγή, αν παράγει αξία ή υπεραξία, αν βρίσκεται έξω από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αν πρέπει να πληρώνεται ή όχι.⁵ Οι απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα στήριξαν το αίτημα για μισθό στη νοικοκυρά, που αποτέλεσε σημείο σύγκρουσης για το γυναικείο κίνημα της εποχής εκείνης.

Η συζήτηση αυτή έστρεψε το ερευνητικό ενδιαφέρον στο γεγονός ότι οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα έχουν υλική βάση και επέκτεινε την έννοια της εργασίας, ώστε να περιλάβει και την οικιακή εργασία. Παρέμεινε όμως δέσμια των κλασικών μαρξιστικών εννοιών, που αναγκαστικά ερμηνεύουν τη θέση των γυναικών με όρους τρόπου παραγωγής και εκμετάλλευσης της ανθρώπινης εργασίας μόνο από το κεφάλαιο.

Όμως και ριζοσπαστικές θεωρίες εντοπίζουν την οικογένεια ως χώρο διαμόρφωσης των κοινωνικών φύλων και πηγή των σχέσεων εξουσίας ανάμεσά τους. Η εισαγωγή της έννοιας «οικιακός τρόπος παραγωγής» υποδηλώνει την υλική βάση της καταπίεσης των γυναικών, χωρίς όμως να την υποτάσσει στη σχέση κεφάλαιου/εργασίας. Αντίθετα την αναδεικνύει σε πρωταρχική και ανεξάρτητη από τον καπιταλισμό.⁶ Ο οικιακός τρόπος παραγωγής χρησιμοποιείται κατ' αναλογία προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ώστε να τεθούν στην ίδια βάση η αμειβόμενη και η οικιακή εργασία. Οι δύο τρόποι παραγωγής διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς τις σχέσεις παραγωγής. Οι γυναίκες, ως ομάδα που υπόκειται στις σχέσεις παραγωγής του οικιακού τρόπου, αποτελούν μια κοινωνική τάξη. Ως κατηγορία ατόμων, που από τη γέννησή τους είναι προορισμένα να ενταχθούν σ' αυτή την τάξη, αποτελούν κάστα. Η ιδιοποίηση της εργασίας των γυναικών μέσα στο γάμο και την οικογένεια δημιουργεί την καταπίεση που είναι κοινή σε όλες τις γυναίκες. Καθώς οι γυναίκες είναι προορισμένες να γίνουν «σύζυγος του», δηλαδή να ενταχθούν στις ίδιες σχέσεις παραγωγής, αποτελούν μια ενιαία κοινωνική τάξη. Ακόμη και όταν εργάζονται εκτός σπιτιού, η ταξική θέση που «παίρνουν» από εκείνη τη δουλειά καθορίζεται από την εκμετάλλευση που υφίστανται ως γυναίκες στον οικιακό τρόπο παραγωγής.

Και στις δύο περιπτώσεις, ο χώρος διαμόρφωσης των βασικών όρων της καταπίεσης των γυναικών παραμένει η οικογένεια. Η ιδιοποίηση της εργασίας τους μέσα στο γάμο συγκροτεί την καταπίεση που είναι κοινή σε όλες τις γυναίκες και έχει ως αποτέλεσμα να επωφελούνται οι σύζυγοι από αυτή. Οι μορφές καταπίεσης έξω από την οικογένεια προέρχονται από τις σχέσεις μέσα σε αυτή. Η ανισότητα των αμοιβών π.χ. θεωρείται ως απόρροια των οικογενειακών καθηκόντων των γυναικών, ενώ συχνά αυτά τα καθήκοντα χρησιμοποιούνται από το κεφάλαιο για να εκλογικεύουν τις διακρίσεις.

Πατριαρχικές σχέσεις (και) στους χώρους δουλειάς

Μετά την πολιτική οικονομία της οικιακής εργασίας, η έρευνα στράφηκε προς την πολιτική οικονομία της μισθω-

της εργασίας των γυναικών. Οι σχετικές μελέτες ασχολήθηκαν με θέματα όπως η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, ο καταμερισμός των επαγγελματιών κατά φύλο, η πλήρης και μερική απασχόληση, το ύψος των αποδοχών των γυναικών, ο τρόπος που αντιμετωπίζουν την ιεραρχική ανέλιξη, η συμμετοχή τους στο συνδικαλισμό, η απασχόλησή τους σε περίοδο οικονομικής ύφεσης κ.ά., και προσπάθησαν να αναδείξουν τις διακρίσεις των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες στους χώρους δουλειάς. Η έρευνα σε μεγάλο αριθμό κλάδων παραγωγής και επαγγελματιών τεκμηρίωσε την υπόθεση ότι οι γυναίκες δεν προσλαμβάνονται σε όλες τις εργασίες, δεν εξελίσσονται με ίσους όρους, καταλαμβάνουν τις κακοπληρωμένες δουλειές, υφίστανται ψυχολογική και πολλές φορές σωματική βία στους χώρους δουλειάς, γενικά κατέχουν υποδεέστερη θέση στην αγορά εργασίας. Υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους ωθούνται στο σπίτι, στην οικιακή εργασία και στη φροντίδα των παιδιών. Η απόφαση αυτή «συμφέρει» οικονομικά τα νοικοκυριά, εφόσον η εργατική δύναμη των γυναικών αποτιμάται λιγότερο από αυτή των ανδρών.

Οι πρώτες έρευνες στην κατεύθυνση αυτή δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από τη σύγκριση με το πρότυπο εργαζομένου που επικρατούσε μέχρι τότε στην επιστημονική πρακτική: το πρότυπο του εργαζομένου που ήταν άνδρας, λευκός και απασχολούμενος με την κλασική εργασιακή σχέση (πλήρης απασχόληση, ωράριο, μισθός κ.λπ.). Η πρακτική αυτή όμως δεν οδηγούσε μακριά. Περιέγραφε αλλά δεν εξηγούσε τις καταφανείς διακρίσεις ανάμεσα στα φύλα στην αγορά εργασίας.⁷ Έτσι, αναζητήθηκαν τα στοιχεία που συνθέτουν τη διαφορετική σχέση των γυναικών με την αμειβόμενη εργασία: π.χ. ποια είναι η σημασία της απασχόλησης στην κοινωνική καταξίωση ανδρών και γυναικών, ποιοι αντικειμενικοί και υποκειμενικοί λόγοι εμποδίζουν τις γυναίκες να επιδιώξουν την επαγγελματική ανέλιξη, τη συνδικαλιστική δραστηριοποίηση κ.λπ. Τέλος, διαπιστώθηκε ότι οι συγκρίσεις ανάμεσα στις επαγγελματικές επιδόσεις και τις συμπεριφορές των δύο φύλων δεν μπορούν να εξηγήσουν τους λόγους των διαφορών. Αντίθετα, ανακλύουν μια επιχειρηματολογία που αποδίδει τη θέση των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία στη θέση τους στο σπίτι και αντίστροφα.

Γι' αυτό, σύντομα το ερευνητικό ενδιαφέρον στράφηκε στην προσπάθεια να ερμηνευθεί η γυναικεία εργασία στο σύνολό της, να ερμηνευθεί ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στην κοινωνία μέσα από μια ενιαία θεώρηση των χώρων της οικιακής και της αμειβόμενης εργασίας. Σε αυτή την κατεύθυνση σημαντικό ρόλο έπαιξε η εισαγωγή της έννοιας της πατριαρχίας, του κοινωνικού συστήματος που διαμορφώνει τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα και επιβάλλει την εξουσία του ενός πάνω στο άλλο. Η πατριαρχικές σχέσεις υπάρχουν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και παίρνουν διαφορετική μορφή στη διαπλοκή τους με τις άλλες κοινωνικές σχέσεις.

Χαρακτηριστική αυτής της κατεύθυνσης είναι η εργασία της Hartmann, που χρησιμοποίησε ως πλαίσιο ανάλυσης την αλληλεπίδραση των δύο συστημάτων, της πατριαρχίας και του καπιταλισμού, για να εξηγήσει τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο στην αμερικανική κοινωνία ιστορικά.⁸ Σύμφωνα με τη Hartmann, τόσο η αμει-

βόμνη όσο και η οικιακή εργασία διαμορφώνονται/καθορίζονται από τα δύο συστήματα. Η οικιακή εργασία εξυπηρετεί καταρχήν τους άνδρες, που απολαμβάνουν προσωπικές υπηρεσίες, και μετά το κεφάλαιο για τη φτηνότερη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Οι πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα εκφράζονται και στους χώρους δουλειάς: οι άνδρες περιορίζουν τις γυναίκες σε υποδεέστερες θέσεις εργασίας. Έτσι διαιρούν την εργατική τάξη σε δύο μέρη, γεγονός που ευνοεί την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο. Στην εργατική τάξη υπάρχουν δύο κοινωνικά φύλα, όπως άλλωστε και στην οικογένεια.

Ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο λειτουργεί και αναπαράγεται και στις δύο σφαίρες της ανθρώπινης δραστηριότητας, την αμειβόμενη εργασία και την οικιακή. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της ανάλυσης της Hartmann είναι ότι τα δύο συστήματα δεν βρίσκονται κάθε ιστορική στιγμή και σε κάθε κοινωνία σε αρμονική συνεργασία. Συχνά έχουν αντίθετα συμφέροντα και δημιουργούνται συγκρούσεις ανάμεσά τους. Έτσι, ενώ οι γυναίκες συμμετείχαν πρώτες στη μισθωτή εργασία, αποκλείστηκαν στη συνέχεια από τους άνδρες, που διεκδίκησαν οικογενειακό μισθό για να συντηρούν οι ίδιοι την οικογένειά τους και να διασφαλίζουν την κυριαρχία τους πάνω στις συζύγους τους. Αυτό κατέβασε τις αμοιβές των γυναικών στις θέσεις απασχόλησης που έμειναν ανοιχτές γι' αυτές και τις πίεσε να μείνουν εξαρτημένες από τους άνδρες (προστατευόμενα μέλη στην οικογένεια). Η διατήρηση της οικογένειας στη βάση του οικογενειακού μισθού και η υποβάθμιση της μισθωτής εργασίας των γυναικών στη διάρκεια της ανάπτυξης του καπιταλισμού αποτελεί «συμβιβαστική λύση» ανάμεσα στα συμφέροντα καπιταλισμού και πατριαρχίας.

Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο – διαμόρφωση πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας στους χώρους δουλειάς – κινήθηκαν πολλές άλλες μελέτες.⁹ Έτσι δόθηκε ικανοποιητική ερμηνεία για την κοινωνική αξιολόγηση της εργασίας των γυναικών και για τις συγκρούσεις ανάμεσα στα φύλα γύρω από τον έλεγχο της, τόσο στη σφαίρα της μισθωτής εργασίας (αποκλεισμός των γυναικών από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, χαμηλότεροι μισθοί για τις γυναίκες κ.λπ.), όσο και της οικιακής (αποκλειστική ευθύνη των γυναικών, κοινωνική υποβάθμιση κ.λπ.).

Οικογένεια και απασχόληση: Ανάμεσα σε δύο κόσμους

Η προβληματική αυτή αποτελεί τη βάση πολλών φεμινιστικών ερευνών για τη γυναικεία εργασία στη δεκαετία του '80, μέσα από τις οποίες εμπλουτίστηκαν οι θεωρητικές προσεγγίσεις και τα μεθοδολογικά εργαλεία για τη μελέτη της γυναικείας εμπειρίας ως συνολικής εμπειρίας, ως τρόπου κοινωνικοποίησης και ζωής των γυναικών. Πρόσφατη έρευνα στη Γαλλία, Αγγλία και Δυτική Γερμανία, μελετά την εργασία ως χώρο όπου διαμορφώνεται, νομιμοποιείται και αναπαράγεται ο κοινωνικός προσδιορισμός των φύλων. Αναδεικνύεται η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην εργασία ανδρών και γυναικών, στο σπίτι και στους χώρους δουλειάς, στο χρόνο που αφιερώνεται σ' αυτή στη διάρκεια της κάθε μέρας αλλά και ολόκληρης της ζωής. Συνδυάζονται, έτσι, οι μέχρι τώρα διαχωρισμένες,

στο χώρο και στο χρόνο, σφαίρες της ανθρώπινης εμπειρίας και διαμορφώνεται ένα νέο πρότυπο ανάλυσης της εργασίας που περιλαμβάνει και τα δύο φύλα. Οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως ενεργά υποκείμενα που αντιδρούν, ενσωματώνουν ή αντιστέκονται κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο, στην άσκηση εξουσίας όλων των μορφών και όχι ως παθητικά αντικείμενα της έρευνας αλλά και των κοινωνικών συστημάτων εξουσίας.

Πιο συγκεκριμένα, το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται στη διαφορετική σχέση με την αμειβόμενη εργασία που έχουν οι άνδρες και οι γυναίκες. Οι γυναίκες υφίστανται, ταυτόχρονα με την εκμετάλλευση της εργατικής τους δύναμης, και την ανδρική κυριαρχία, γεγονός που προσδιορίζει τη διαφορετική θέση και συμπεριφορά τους στον κόσμο της εργασίας. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης, που αποτελεί σημαντικότερη παραγωγική μονάδα και ενιαίο χώρο παραγωγής και αναπαραγωγής. Ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο μέσα στην αγροτική οικογένεια αποτελεί τη διαδικασία νομιμοποίησης της ανδρικής εξουσίας. Ο διαχωρισμός των εργασιών σε παραγωγικές-ανδρικές και σε μη παραγωγικές-γυναικείες δημιουργεί ένα πλαίσιο σχέσεων εξουσίας, όπου διαπλέκονται σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας σε έναν ενιαίο χώρο, την αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση. Ο τρόπος που ο άνδρας είναι αγρότης (αρχηγός της εκμετάλλευσης) και ο τρόπος που η γυναίκα είναι αγρότισσα (συμβοηθούν μέλος της οικογένειας ή ακόμα και συνεταιίρος, κατά τη νέα γαλλική νομοθεσία) είναι τελείως διαφορετικοί. Ο σύζυγος-«εργοδότης» εκτελεί παραγωγική εργασία και συγχρόνως ασκεί ανδρική εξουσία μέσα από τις οικογενειακές σχέσεις, και η σύζυγος-εργαζόμενη εκτελεί μη παραγωγική εργασία, υπόκειται στην ανδρική κυριαρχία και τον έλεγχο της εργασίας της από το σύζυγο. Οι δυνατότητες που έχει να ελέγξει την εργασία της είναι μόνο μέσα από την άρνηση των οικογενειακών της σχέσεων. Η άρνηση πολλών νέων γυναικών να γίνουν αγρότισσες εκφράζει την κριτική τους απέναντι στους όρους άσκησης του επαγγέλματος από τους άνδρες και στους όρους ύπαρξης των γυναικών στο επάγγελμα.¹⁰

Πολλές ερευνήτριες εισάγουν την έννοια της «καπιταλιστικής πατριαρχίας» (ενιαίο σύστημα που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες). Υποστηρίζουν ότι η ιδιαίτερη θέση των γυναικών-εργατριών στη βιομηχανική παραγωγή τους δίνει τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν όχι μόνο τις συνθήκες εργασίας που δημιουργούνται από τις σχέσεις εκμετάλλευσης της εργασίας, αλλά και τις συνθήκες ζωής που δημιουργούνται από τις σχέσεις κυριαρχίας τις οποίες υφίστανται ως φύλο.¹¹ Το γεγονός ότι είναι συγχρόνως εργάτριες και γυναίκες τις βοηθά να αναπτύξουν μια συνείδηση εργασίας που εμπεριέχει τη συνείδηση της τάξης και του φύλου, συνείδηση που είναι εν δυνάμει ανατρεπτική για ολόκληρη την κοινωνία. Οι δύο πλευρές αυτής της συνείδησης αλληλοτροφοδοτούνται και αναπαράγονται ως ένα ενιαίο σύνολο χωρίς να δημιουργούν ανταγωνισμό ανάμεσά τους. Έτσι, η εργάτρια δεν είναι το θηλυκό του εργάτη. Εκφράζει μια διαφορετική, κοινωνικά πιο ολοκληρωμένη σχέση με την εργασία, χωρίς τεχνητούς διαχωρισμούς ανάμεσα σε παραγωγή και αναπαραγωγή, οικογένεια και εργασία, και αναδεικνύει τη στενή σχέση που

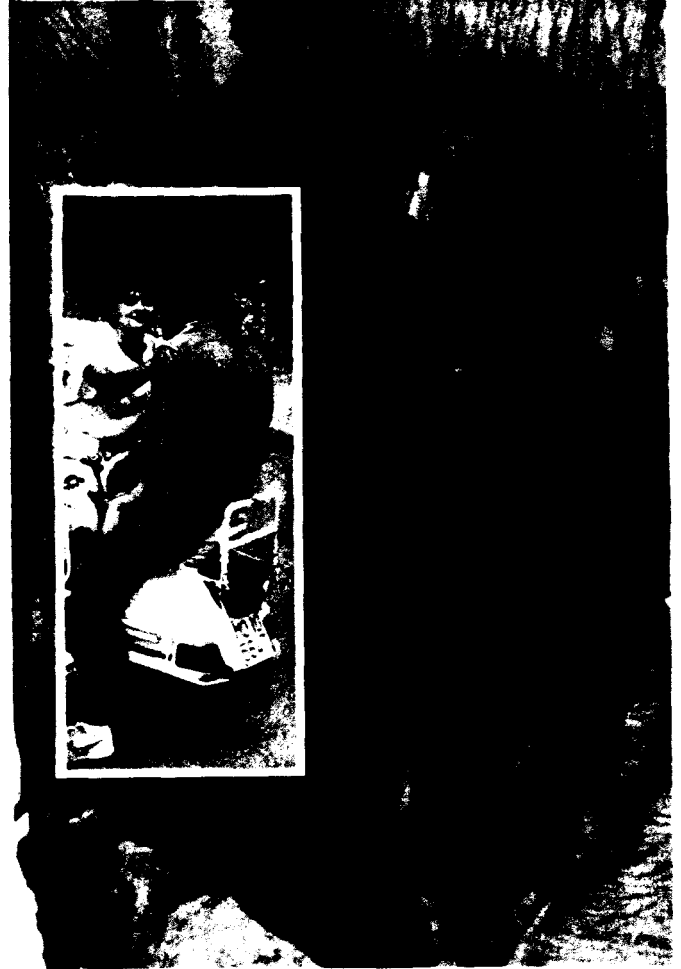
έχει ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στην αμειβόμενη εργασία και μέσα στην οικογένεια.

Πρόσφατες μελέτες γύρω από τη γυναικεία εργασία στη Δυτ. Γερμανία ξεκινούν από μια ανάλογη προβληματική. Προσπαθούν να διερευνήσουν τους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες αποδέχονται το διπλό φορτίο της εργασίας μέσα και έξω από το σπίτι και πολλές φορές προτιμούν αυτό τον τρόπο ζωής και όχι έναν άλλο, ο οποίος θα τις επιφόρτιζε με ένα μόνο φορτίο, την οικιακή ή την μισθωτή εργασία. Οι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες αντιδρούν και αγωνίζονται να ξεπεράσουν τα προβλήματα τους, απασχολούν ιδιαίτερα αυτές τις έρευνες.¹² Οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως ενεργά υποκείμενα και όχι ως παθητικά θύματα της τάξης τους και του φύλου τους. Θέλουν να ασχοληθούν σοβαρά με τη δουλειά τους, αλλά αισθάνονται ένοχες γι' αυτό. Συνήθως δεν συνδικαλιζονται και διαλέγουν συγκεκριμένα επαγγέλματα που απαιτούν επαφή με ανθρώπους, έτσι ώστε να συμβιβάσουν τις δικές τους επιθυμίες με τις επιθυμίες των εργοδοτών τους. Από τη μια, υπάρχει η τάση των γυναικών να εξυπηρετούν τις ανθρώπινες ανάγκες (όπως συμβαίνει στην οικιακή εργασία) και, από την άλλη, υπάρχει η τάση των εργοδοτών να αποπροσωποποιούν τις σχέσεις ανάμεσα στον παραγωγό και στον καταναλωτή των υπηρεσιών. Γι' αυτό, η εργασία των γυναικών σε «γυναικεία» επαγγέλματα (νοσοκόμα, δασκάλα) βρίσκεται στο σημείο σύγκρουσης των δύο βασικών μορφών της εργασίας: της εργασίας με αξία χρήσης (οικιακή) και της εργασίας με αξία ανταλλακτική (μισθωτή). Ο εγκλωβισμός στην πρώτη δεν ικανοποιεί τις γυναίκες, γιατί είναι περιθωριακή, ούτε όμως και ο περιορισμός στην άλλη, γιατί είναι απάνθρωπη.¹³

Οι γυναίκες υφίστανται το βάρος δύο εξαρτήσεων (από τον σύζυγο και από τον εργοδότη), αλλά προτιμούν να κρατήσουν και τις δύο. Απορρίπτεται έτσι η άποψη ότι οι γυναίκες δουλεύουν έξω από το σπίτι είτε γιατί θέλουν (μικροαστές) είτε γιατί πρέπει (εργάτριες). Οι γυναίκες υφίστανται τις συγκρούσεις ανάμεσα στην αμειβόμενη εργασία και την οικογένεια και διαπραγματεύονται μόνες τους τις λύσεις τόσο με τον σύζυγο όσο και με τον εργοδότη. Η μορφή που παίρνει η διαπραγμάτευση αυτή εξαρτάται από τη φάση του κύκλου της ζωής στην οποία βρίσκονται. Προσπαθούν να βρουν μόνες τους την ισορροπία ανάμεσα στα δύο είδη εργασίας και γι' αυτό η διαπραγμάτευσή τους γίνεται σε ατομικό επίπεδο.

Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη σύγκρουση ανάμεσα στην εργασία και στο σπίτι και στις αντιφάσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό κάθε χώρου, έτσι ώστε να δημιουργούνται συγκρουόμενα συναισθήματα και η επιθυμία να βρίσκεται κανείς σε δύο μέρη ταυτόχρονα. Η αμφιταλάντευση που αισθάνονται οι γυναίκες και που εκφράζεται στη συμπεριφορά τους είναι η φυσιολογική αντιμετώπιση μιας κατάστασης με πολλές αντιφάσεις, τόσο στο χώρο δουλειάς όσο και στο χώρο του σπιτιού. Οι αντιφάσεις αυτές δεν λύνονται βέβαια όταν συνδυάζονται και οι δύο χώροι δουλειάς, αλλά τα αρνητικά και τα θετικά στοιχεία τους μπορούν να γίνουν συμπληρωματικά. Τα βάρη και οι απολαβές λειτουργούν έτσι ώστε να κάνουν τη ζωή πιο ενδιαφέρουσα, ακόμα και με κόστος την αύξηση των βαρών.

Είναι σαφές ότι οι νεότερες προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω προσπαθούν να υπερβούν το ερώτημα

αν οι πατριαρχικές σχέσεις ασκούνται μέσα στην οικογένεια ή μέσα στους χώρους δουλειάς, κατά κύριο λόγο, ενώ οδηγούν σε συνολικότερες αναλύσεις όπου εξετάζονται οι σχέσεις και οι καταμερισμοί εργασίας που διαμορφώνονται στο σπίτι, στην αγορά εργασίας και στο συνδυασμό των δύο. Η έμφαση μετατίθεται στις προσπάθειες των γυναικών να αντιμετωπίσουν τις συγκρούσεις/αντιφάσεις σε καθεμά σφαίρα και στον συνδυασμό τους. Κανένα είδος εργασίας δεν αποτελεί το μόνο πρόβλημα για τις γυναίκες, κανένα δεν είναι ηθική προτεραιότητα. Προσπαθώντας να υπηρετήσουν δύο αφέντες, την πατριαρχία και τον καπιταλισμό, οι γυναίκες προσπαθούν να ξεφύγουν από την ολική κυριαρχία καθενός από αυτούς. Η ελευθερία και η καταπίεση συνυπάρχουν και στην οικογένεια και στο χώρο δουλειάς, και τα συμφέροντα των γυναικών βρίσκονται στην άρνησή τους να περιοριστούν σε κάποιο από τα δύο.

3. Σ' αυτό το αφιέρωμα

Το αφιέρωμα αυτό αποτελεί μια πρώτη παρουσίαση του θέματος και ενός μέρους της έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη. Και βέβαια έχει όλα τα χαρακτηριστικά ανάλογων αφιερωμάτων που προκύπτουν από συγκεκριμένο του επιθυμητού και του εφικτού, των ιδεών και προτάσεων και της τελικής διαθεσιμότητας όσων ασχολούνται με το θέμα.

Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η ως τώρα έρευνα για την εργασία των γυναικών στην Ελλάδα δίνει έμφαση, σχεδόν αποκλειστικά, στον έναν από τους «δύο κόσμους», δηλαδή στην (αμειβόμενη) απασχόληση. Οι περισσότερες μελέτες και έρευνες εντάσσονται στην προβληματική της ισότητας των δύο φύλων και όχι στην προβληματική των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Η προβληματική της ισότητας διακατέχει τις περισσότερες εργασίες που έγιναν στη διάρκεια των 15 τελευταίων χρόνων, γύρω από το θέμα αυτό.

Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στην επιστημονική προέλευση των μελετητριών όσο και στις προτεραιότητες του κινήματος την περίοδο αυτή. Το αντικείμενο και η μέθοδος της οικονομικής και της νομικής επιστήμης, όπως και οι κοινωνιολογικές έρευνες μεγάλης κλίμακας μπορούν ευκολότερα να ενσωματώσουν μια τέτοια θεώρηση της εργασίας των γυναικών, παρά μια θεώρηση βασισμένη σε κοινωνικά συστήματα εξουσίας, όπου το φύλο νοείται ως κοινωνική σχέση που διμορφώνει όλους τους τομείς της ζωής, της εργασίας και των επαγγελματιών συμπεριλαμβανομένων. Από την άλλη, το πρόβλημα της εργασίας, αμειβόμενης και μη, έμεινε έξω από τις πρώτες προτεραιότητες του φεμινιστικού κινήματος (σεξουαλικότητα, οικογένεια, βία κ.λπ.),¹⁴ ίσως γιατί, στην κυριαρχούμενη από τα κόμματα πολιτική ζωή της μεταπολίτευσης, η αυτόνομη ύπαρξη και ανάπτυξη του απαιτούσε μια οριοθέτηση απέναντι στον αριστερό λόγο, που μονοπωλούσε το θέμα της εργασίας.

Από τη μεταπολίτευση και μετά, λίγες μελέτες και έρευνες έχουν εκδοθεί με τη μορφή βιβλίων,¹⁵ ενώ πολλές εργασίες έχουν δημοσιευθεί με τη μορφή άρθρων.¹⁶ Το θέμα της γυναικείας εργασίας έχει αποτελέσει επίσης αντικείμενο ενός σημαντικού αριθμού διατριβών που έχουν γραφεί για ξένα και ελληνικά πανεπιστήμια.¹⁷ Ακόμα, έχουν γραφεί πολλές εργασίες για τις ανάγκες μιας σειράς συμπο-

σίων και σεμιναρίων γύρω από τη γυναικεία εργασία στην Ελλάδα.¹⁸ Τέλος, σημαντικά κεφάλαια για την εργασία των γυναικών περιλαμβάνονται σε μια σειρά από ιστορικές μελέτες του γυναικείου κινήματος στη χώρα.¹⁹

Το αφιέρωμα αυτό αποτελείται από άρθρα που εντάσσονται και στις δύο θεωρήσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω. Παρουσιάζονται έτσι καλύτερα οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις της γυναικείας εργασίας, που υιοθετούν σήμερα ερευνητριες διαφορετικών επιστημονικών προελεύσεων.

Πιο συγκεκριμένα:

Η **Γιώτα Κραβαρίτου** αναλύει τη «νέα φτώχεια» στην οποία οδηγούνται οι γυναίκες στη μεταμοντέρνα κοινωνία, όπου οι νέες τεχνολογίες διαμορφώνουν νέες δυνατότητες κατανομής του χρόνου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου. Ταυτόχρονα όμως αυξάνεται η πόλωση ανάμεσα στο μικρό πυρήνα κεντρικώς εργαζομένων – κυρίως ανδρών – και στο μεγάλο αριθμό των περιφερειακώς εργαζομένων – κυρίως γυναικών –, επεκτείνεται η μη αμειβόμενη εργασία και επιτείνονται οι συνθήκες εξάρτησης των γυναικών. Έτσι, διαφοροποιούνται οι προϋποθέσεις που μπορούν να συμβάλουν στην ανατροπή της φτώχειας των γυναικών.

Η **Μαρία Στρατηγάκη** εξετάζει ειδικότερα τις επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών στον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας. Έμφαση δίνεται στις συνθήκες και το περιεχόμενο εργασίας των νέων «γυναικείων» και «ανδρικών» θέσεων εργασίας που δημιούργησε η εισαγωγή της πληροφορικής στον τομέα των υπηρεσιών.

Οι επόμενες τρεις εργασίες αναφέρονται στην εργασία των γυναικών, στην αγορά εργασίας, στα πλαίσια του προβληματισμού και των μεθοδολογικών προσεγγίσεων της οικονομικής επιστήμης. Η **Ελένη Παυλίδου** παρουσιάζει μερικές θεωρητικές προσεγγίσεις της άνισης μεταχείρισης των γυναικών στην αγορά εργασίας, επισημαίνοντας πώς οι αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων και τον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας δεν έχουν επιτρέψει μια πλήρη ερμηνεία των διακρίσεων.

Η **Ξανθή Πετρινώτη** επιχειρεί μια συστηματική κατάταξη των διάφορων μορφών εργασίας – και της συμμετοχής των γυναικών σ' αυτές – με βάση τη διαίρεση του συνόλου των οικονομικών δραστηριοτήτων σε επίσημες, παραοικονομικές και άτυπες. Τέλος, η **Αφροδίτη Δήμου** εξετάζει τη συμμετοχή των γυναικών στη μερική απασχόληση, στα πλαίσια μιας γενικότερης πολιτικής για την απασχόληση, που στοχεύει σε μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας.

Οι δύο εργασίες που ακολουθούν μεταθέτουν την έμφαση στην οικογένεια και στις επιπτώσεις της οικιακής σφαίρας στην απασχόληση των γυναικών.

Η **Χάση Συμεωνίδου** διερευνά τη σχέση της γυναικείας απασχόλησης με γεγονότα του κύκλου ζωής των γυναικών, όπως γάμος, γέννηση πρώτου παιδιού, κ.λπ., και αξιολογεί τις θετικές και αρνητικές συσχετίσεις τόσο με την απασχόληση ή μη, όσο και με τις συνθήκες εργασίας (είδος, ωράριο κ.λπ.).

Η **Τζένη Καβοννίδα** εξετάζει τους περιορισμούς που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες ως προς την απασχόληση ή μη

σε προσοδοφόρα εργασία, υπογραμμίζοντας ότι η σχετική απόφαση δεν πρέπει να θεωρείται ότι λαμβάνεται ούτε από την οικογένεια αλλά ούτε και από την ίδια τη γυναίκα.

Η Ντίνα Βαΐου επισημαίνει τις διαφοροποιημένες συνθήκες καθημερινής ζωής που διαμορφώνονται στη διαδικασία αστικής ανάπτυξης, σε διάφορες περιοχές της Αθήνας, όπου εγγράφονται αντικρουόμενες συνθήκες και εμπειρίες εργασίας των γυναικών στον τόπο δουλειάς και στο σπίτι – στους «δύο κόσμους» που αποτελούν πεδίο αγώνων για να επαναπροσδιοριστούν οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα.

Στην τελευταία εργασία του αφιερώματος, η **Ελένη Ιακώβου-Παπαγαρουφάλη** προσεγγίζει τη σύνθεση των «δύο κόσμων» μέσα από τις εμπειρίες των μελών μιας φεμινιστικής ομάδας. Υπογραμμίζει τις αντιφάσεις, τις διεξόδους και τα αδιέξοδα – αλλά και τις τακτικές επίλυσής τους – καθώς τα μέλη της ομάδας προσπαθούν να προσδιορίσουν τη γυναικεία και φεμινιστική ταυτότητά τους, να αντισταθούν στην ανδροκρατική κοινωνία και να επιφέρουν αλλαγές «σε όλα τα επίπεδα», που, σύμφωνα με τη δική τους λογική και θεωρία, είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα μεταξύ τους. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. π.χ.: Perrot, Michelle (1988) *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη. 19ος-20ος αι.*, Ερμούπολη: Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων.
Oakley, Ann (1974) *Housewife*, Harmondsworth: Penguin Books.
2. Βλ. π.χ. τη συλλογή άρθρων πάνω σ' αυτά τα θέματα, Harding, S. (ed.) (1987) *Feminism and Methodology*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press and Milton Keynes: Open University Press, και Roberts, H (ed.) (1981) *Doing Feminist Research*, London: Routledge & Kegan Paul.
3. Βλ. ανάμεσα σε πολλά άλλα: Friedan, B (1963) *The Feminine Mystique*, London: Gollancz.
Gavron, H (1966) *The Captive Wife*, London: Routledge & Kegan Paul.
Lopata, H. (1971) *Occupation Housewife*, New York: Oxford University Press.
Oakley, A. (1974), ό.π.
Oakley, A. (1974) *The Sociology of Housework*, London: Martin Robertson.

4. Ο φαύλος αυτός κύκλος και η αλληλουχία των σχέσεων που προϋποθέτει δεν βρίσκεται πολύ μακριά από την παραδοχή της κλασικής κοινωνιολογίας περί συμπληρωματικότητας των ρόλων των δύο φύλων. Βλ. Talcott Parsons & Robert F. Bales, (1956) *Family: Socialization and Interaction Process*.
5. Στα πλαίσια της συζήτησης για την Οικιακή Εργασία (Domestic Labour Debate), ορισμένες μελέτες υποστήριξαν ότι η οικιακή εργασία είναι πράγματι εργασία, απαραίτητη για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, και ότι παράγει αξία εφόσον ενσωματώνεται στην εργατική δύναμη (και στο μισθό) του συζύγου. Βλ. Seccombe, W. (1974) «The housewife and her labour under capitalism», *New Left Review* 83, p. 3-24.
Gardiner, J. (1975) «Women's domestic labour», *New Left Review* 89, p. 47-58.
Άλλες ισχυρίζονται ότι αποτελεί απόρροια των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εφόσον παράγει αξία και υπεραξία, γιατί το προϊόν της ενσωματώνεται σε τελευταία ανάλυση στο κεφάλαιο. Βλ. π.χ. Dalla Costa, M., James, S. (1973) *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol: Falling Wall Press.
Τέλος, άλλες υποστήριξαν ότι η οικιακή εργασία είναι κυρίως κατάναλωση, εφόσον παράγει μόνο αξίες χρήσης. Βλ. π.χ. Himmelweit, S., Mohun, S. (1977) «Domestic labour and capital», *Cambridge Journal of Economics* 1:1, p. 15-31. Coulson, M., Magas, B., Wainright, H (1975) «The Housewife and her Labour under Capitalism: A Critique», *New Left Review* 89, p. 59-71.
6. Δες Delphy, C. (1970) «L'ennemi principal», *Parisans* 54-55, και αγγλική μετάφραση (1984) «The main enemy», στο C. Delphy, *Close to Home*, London: Hutchinson in ass. with the Explorations in Feminism Collective.
7. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι τικονομετρικές μελέτες, που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις διακρίσεις στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα, όπου τελικά μένει «ανεργήνευτο υπόλοιπο» ένα μεγάλο μέρος των διαφορών ανδρών-γυναικών, π.χ. σε θέματα αμοιβής. Δες για παράδειγμα, Κανελλόπουλος, Κ.Ν. (1986) *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: προσδιοριστικοί παράγοντες*, Αθήνα: ΚΕΠΕ (Επιστημονικές Μελέτες 22), κεφ. 5.
8. Hartmann, H. (1979) «The unhappy marriage of Marxism and Feminism: Towards a more progressive union», *Capital and Class* 8, p. 1-33.
9. Δες ανάμεσα σε άλλες, Cockburn, C. (1983), *Brothers*, London, Pluto Press, και (1985), *Machinery of Dominance*, London: Pluto Press. Walby, S. (1986), *Patriarchy at Work*, Cambridge: Polity Press.
10. Για τη Γαλλία, δες ακόμα την εργασία της Barthez, A. (1987) *Famille, Travail et Agriculture*, Paris: Economica. Για τη Μ. Βρετανία, δες Whatmore, S. (1988) *The «Other Half» of the Family Farm*, unpublished Ph.D. thesis, University of London.
Δες ακόμα Stratigaki, M. (1989) «Agricultural modernization and gender division of labour», *Sociologia Ruralis* XXVIII:4, p. 248-262.
11. Βλ. Eisenstein, Z. (1979) «Developing a theory of capitalist patriarchy and socialist feminism», in Eisenstein, Z., *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York: Monthly Review.
Game, A., Pringle, R. (1983) *Gender at Work*, Sydney: George Allen & Unwin.
Kergoat, D. (1982) *Les ouvrières*, Paris: Le Sycamore.
12. Δες π.χ. Becker-Schmidt, R. (1980) «Widersprüchliche Realität und Ambivalenz: Arbeitererfahrungen von Frauen in Fabrik und Familie», *Kölnher Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 32, p. 705-725.
Becker-Schmidt, R., Brandes-Erhoff, U., Karrer, M., Knapp, G.A., Rumpf, M., Schmidt, B. (1982) *Nicht wir haben Minuten, die Minuten haben uns: Zeit-probleme und Zeiterfahrungen von Arbeitermüttern in Fabrik und Familie*, Bonn: Verlag Neue Gesellschaft.
Beck-Gernsheim, E. (1981) *Der geschlechtsspezifische Arbeitsmarkt: Zur Ideologie und Realität von Frauenberufen*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
Eckart, C., Jaerisch, U., Kramer, H. (1979) *Frauenarbeit in Familie und Fabrik*, Frankfurt am Main: Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung.
Αλλά και Barrère-Maurisson, M.A., et al (1984) *Le sexe du Travail*, Grenoble: Presses Universitaires.
13. Δες Beck-Gernsheim, E. (1981), ό.π.
14. Βλ. Κωτσοβέλου, Β., Ρεπούση, Μ. (1988), «Φεμινιστικά έντυπα 1978-1985. Μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω*, τεύχος 198, σελ. 53-60.
15. Αυδή-Καλκάνη, Ι. (1978), *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, Αθήνα: Παπαζήσης, και (1988), *Φεμινισμός και εργασία*, Αθήνα: Νέοι Καιροί.
Δουλκέρη, Τ. (1986), *Η συμμετοχή της Ελληνίδας στην οικογένεια και την εργασία*, Αθήνα: Σάκουλας.
Καραμάνου, Α. (1984), *Η Ελληνίδα στην εκπαίδευση και στην εργασία*, Αθήνα: ΟΑΕΔ.
Κραβαρίτου-Μανιτάκη, Γ. (1983), *Ισότητα ευκαιριών και επαγγελματική κατάρτιση στην Ελλάδα*, Βερολίνο: CEDEFOP.
Μουσούρου, Α. (1985), *Γυναίκα απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα: Εστία.
Νικολαΐδου, Μ. (1981), *Η γυναίκα στην Ελλάδα. Δουλειά και χειραφέτηση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
Καρρά, Μ. (1977), *Προβλήματα της εργαζόμενης γυναίκας. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις στη σύγχρονη κοινωνία*.
16. Αναλυτική επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας ετοιμάζεται από τη Μαρία Θανοπούλου, στα πλαίσια σχετικού ερευνητικού προγράμματος του ΕΚΚΕ.
17. Avdela, E. (1989), *Rapports salariaux et division sexuelle du travail: Les femmes fonctionnaires dans le premier moitié du 20me siècle en Grèce*, Thèse de Doctorat en Histoire et Civilizations, Université Paris VII.
Bakalaki, A. (1984), *The History and structure of a feminized profession: Hairdressing in Athens and Thessaloniki*, Ph.D. dissertation in Anthropology, State University of New York, Buffalo.
Cavounidis, J. (1985), *The Family and Productive Relations: Artisan and Worker Housholds in Athens*, Ph.D. Thesis, London School of Economics.
Maratou-Alipranti, L. (1988), *Activité des femmes et travail domestique. Le mode de vie des couples athéniens*, Thèse de Doctorat de 3me cycle, Université Paris X.
Μουσούρου, Α. (1983), *Κύκλος της οικογενειακής ζωής και γυναίκα απασχόληση*, Διδακτορική διατριβή, ΠΑΣΠΕ.
Πετρινώτη-Κώνστα, Ξ. (1981), *Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα 1961,1971*, Διδακτορική διατριβή, ΠΑΣΠΕ.
Symeonidou, H. (1988) *Fertility and employment of women in the Greater Athens area*, Ph.D. Thesis, University of London.
Thanopoulou, M. (1980) *Aspects de transformation de classes moyennes en Grèce, saisis à travers l'étude d'un groupe professionnel particulier: les journalistes d'un magazine féminin d'après-guerre 1950-1980*, Mémoire de Maitrise Université Paris V.
18. Βλ. για παράδειγμα το σεμινάριο «Γυναίκα απασχόληση και νέες τεχνολογίες» και το συμπόσιο «Γυναίκες και πληροφορική» (1986, Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων). Τα πρακτικά δημοσιεύτηκαν στο Μαριμάκη, Μ., Πετρινώτη Ξ., (επιμ.) (1989), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*, Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας. Επίσης το συνέδριο «Η γυναίκα στη δημόσια διοίκηση» (1984, Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων), τη συνάντηση εργασίας «Στατιστικά δεδομένα και δείκτες για τον υπολογισμό της ολικής εργασίας των γυναικών» (1988, Γενική Γραμματεία Ισότητας) και το σεμινάριο «Η ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις. Θεωρία και πράξη» (1987, Υπουργείο Εργασίας και Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων).
19. Βλ. π.χ. Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα: Γνώση.
Βαρίκα, Ε. (1987), *Η εξέγερση των κυριών*, Αθήνα: Ίδρυμα Ερευνής και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Οι γυναίκες στη μεταμοντέρνα κοινωνία: φτωχότερες ή πλουσιότερες;

ΓΙΩΤΑ ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΑΣ ΠΕΡΝΟΥΝ ΣΤΗ μεταμοντέρνα ή μεταβιομηχανική περίοδο τους και αυτό ήδη έχει αρχίσει, κατά τον Lyotard¹, για τα κράτη του ευρωπαϊκού κέντρου με τη λήξη κιόλας της δεκαετίας του '50. Το μεταμοντέρνο δεν αφορά μόνο το χώρο της τέχνης, την αρχιτεκτονική λόγου χάρη, αλλά και τη γνώση και την πολιτική και τις εργασιακές σχέσεις. Αυτές θα συγκρατήσουν την προσοχή μας: η μεταμοντέρνα εξέλιξη μεταμορφώνει το κοινωνικοοικονομικό πεδίο. Η επίδραση των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων, του αυτοματισμού, της κυβερνητικής, της πληροφορικής, της χρησιμοποίησης των ρομπότ στην παραγωγή καθώς και των τραπεζικών γνώσης, επαναπροσδιορίζει σχέσεις και καταστάσεις. Τα πάντα παίζουν μια νέα τροπή. Στην παραγωγή όλα είναι πιο τέλεια σχεδιασμένα: μπορεί, χάρη στη νέα τεχνολογία, να κερδηθεί χρόνος ανθρώπινης εργασίας και θεωρητικά τίθεται το θέμα τι θα κάνουν οι άνθρωποι όλο αυτό τον ελεύθερο χρόνο τους. Πλην των άλλων, η μεταμοντέρνα κοινωνία διαθέτει και ένα φοβερό τηλεοπτικό κυκλώπειο μάτι που μπορεί να ελέγχει τα πάντα κάθε στιγμή και οπουδήποτε – είναι το γνωστό μάτι του Big Brother.

Ποια μοίρα μπορεί να επιφυλάσσει η κοινωνία αυτή στις γυναίκες και στην εργασία τους;

Σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία της Unesco, οι γυναίκες σ' ολόκληρο τον πλανήτη μας επιτελούν τα 7/10 περίπου της συνολικής εργασίας, οι άνδρες τα υπόλοιπα 3/10. Τα 9/10 ωστόσο των μισθών αποτελούν εισόδημα ανδρών, οι οποίοι κατέχουν τα 99% των ακινήτων στον κόσμο. Υπάρχει λοιπόν και αυτή η καθαρά υλική οικονομική βάση στην αντίθεση ανάμεσα στα δύο φύλα: Πάγιο και παραδοσιακό το φαινόμενο ότι οι πλούσιοι και οι φτωχές χωρίζονται και κατά φύλο.

Στη μεταβατική εποχή που διανύουμε από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία, με την οικονομική κρίση και την κρίση απασχόλησης που συνδέεται και με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας, παρουσιάζεται επιπλέον η λεγόμενη «νέα φτώχεια». Ξανάρχεται λοιπόν και ξανάχτυπάει η φτώχεια εκεί που πιστεύαμε ότι ήταν ένα φαινόμενο ιστορικά ξεπερασμέ-

νο και ανεπίστροφο, τουλάχιστον για τα κράτη του βιομηχανικού κέντρου – όπως είναι τα κράτη μέλη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες της ΕΟΚ, οι γυναίκες κυρίως πλήττονται από την προσφάτως ενσκήψασα φτώχεια.² Οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά τους βέβαια, δεδομένου ότι αυξάνει και πληθαίνει ανά την Ευρώπη ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών με «αρχηγό οικογενείας» τη γυναίκα, μόνη της πλέον.

Αξίζει λοιπόν να ασχοληθούμε με το φαινόμενο της φτώχειας, σκεφτόμουν, ιδιαίτερα μια μέρα που ξεφύλλιζα την *Ανθολογία της Εφης Αβδελά και της Αγγελικής Ψαρρά*, με τα κείμενα και τις διεκδικήσεις των γυναικών τον Μεσοπόλεμο, που ήταν κυρίως η *ψήφος* και η *ισότητα*.³ Τη ψήφο την αποχτήσαμε και μας βγήκε, για να μην πω βέβαια άχρηστη, πάντως όχι ιδιαίτερα χρήσιμη για την ώρα. Και το διακίωμα για ισότητα στην αμοιβή και, ακόμα περισσότερο, ισότητα στις εργασιακές σχέσεις, το έχουμε πλέον σήμερα στην Ελλάδα όπως και σε όλα τα κράτη-μέλη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Και ενώ τύποις – σε επίπεδο νομικό – αυτά τα δικαιώματα έχουν «κατακτηθεί», όπως συνηθίζεται να λέγεται, στην πράξη η οικονομική κατάσταση ενός μεγάλου αριθμού γυναικών, αντί να βελτιώνεται πλησιάζοντας εκείνη των ανδρών, χειροτερεύει. Φτωχαίνουν φαίνεται και δεν πλουταίνουν οι γυναίκες, παρά τις πολυμημένες κατακτήσεις και την έλευση της μεταμοντέρνας κοινωνίας, όρο που τον χρησιμοποιώ σ' αυτή την εισαγωγή, μια και είναι της μόδας, χωρίς να τον αναλύω όπως θα έπρεπε.

Θα δω, συνοπτικά πολύ, βέβαια, (I) τις επιπτώσεις αυτής της κοινωνίας στο προσωπικό μιας επιχείρησης που θα λειτουργεί με ηλεκτρονικό εξοπλισμό και στις εργασιακές σχέσεις γενικότερα και (II) τις επιπτώσεις της στη γυναικεία εργασία, την αμειβόμενη και μη αμειβόμενη. Για να αναρωτηθώ στη συνέχεια (III) μήπως η μείωση του χρόνου εργασίας και το ελαστικό ωράριο ευνοούν τη συμμετοχή των ανδρών στην οικιακή εργασία, έτσι ώστε να οδηγούμαστε προς την ισότητα και, τέλος, (IV) ποιες θα μπορούσαν να είναι οι προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ανατροπή της συνθήκης φτώχειας του γυναικείου φύλου.

που δεν ανήκουν στον σκληρό πυρήνα. Οι μισθωτοί αυτοί θα εκτελούν απλούστερες εργασίες. Δεν θα χρειάζονται σπουδαία κατάρτιση, θα παίρνουν χαμηλές αμοιβές και δεν θα έχουν μόνιμη σχέση εργασίας. Ενδεχομένως να υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία, που θα εργάζεται εκτός της ε-

I. Η μεταμοντέρνα κοινωνία και η επιχείρηση

Η νέα τεχνολογική εποχή, στην οποία έχουμε εισέλθει, εισάγει μια σειρά καινοτομίες στην οργάνωση της εργασίας.⁴ Η χρησιμοποίηση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της ηλεκτρονικής σημαίνει την αριστοποίηση των συντελεστών της παραγωγής, την άριστη εκμετάλλευση του χρόνου καθώς και την ελαστικότητα της παραγωγής. Η χρησιμοποίηση του «εργατικού δυναμικού» μέσα στα πλαίσια των υπερσύγχρονων μονάδων παραγωγής, μιας παραγωγής προγραμματισμένης, αυτοματοποιημένης και ελαστικής, τείνει να δημιουργήσει δύο τουλάχιστον βασικές κατηγορίες σαφώς διαφοροποιημένες. Ένα μικρό πυρήνα από μισθωτούς με εξαιρετικά υψηλή και πολυδιάστατη κατάρτιση και με πάρα πολλές ικανότητες, που έχουν τη δυνατότητα να τις χρησιμοποιούν και να τις εμπλουτίζουν μέσα στην επιχείρηση. Αυτή η νέα εργατική αριστοκρατία δεν απαιτείται βέβαια να ανήκει σε ορισμένο γένος. Όμως μπορούμε να το मानτέψουμε από το γεγονός ότι θα πρέπει να είναι ψυχή τε και σώματι αφιερωμένη στην επιχείρηση, έχει ένα προνομιακό καθεστώς εργασίας, αλλά και επαγγελματικής κατοχύρωσης λόγω της προτεραιότητάς της για επανεκπαίδευση και τελειοποίηση των γνώσεών της.

Η επιχείρηση αυτή ακασοχλεί παράλληλα ένα μεγάλο αριθμό εργαζομένων

παιδείας αλλά θα θεωρούνται αυτοί οι εργαζόμενοι ως κατ' οίκον ανεξάρτητοι ή ελεύθεροι επαγγελματίες. Άμεση συνέπεια αυτών των αλλαγών είναι η πολυδιάσπαση της εργατικής τάξης, η δυσκολία οργάνωσής της, κάτι που βέβαια την καθιστά τρωτή. Γιατί, μεταξύ των άλλων, δεν έχει μάθει, ούτε αυτή ούτε τα συνδικάτα, να σκέφτεται και να αντιδρά συλλογικά μέσα στα νέα αυτά σχήματα. Μέσα σ' αυτά χάνεται.

II. Η γυναικεία εργασία

Ποιες επιπτώσεις έχει τώρα η εισοδός μας στην μεταβιομηχανική κοινωνία και η εισαγωγή της πληροφορικής στη γυναικεία απασχόληση και στην εργασία της γυναίκας γενικότερα; Οι πρώτες συνέπειες έχουν ήδη γίνει αισθητές, γιατί ένας μεγάλος κιάλας αριθμός επιχειρήσεων στις χώρες του βιομηχανικού κέντρου έχει ήδη χρησιμοποιήσει νέες τεχνολογίες, με πρώτη συνέπεια τις απολύσεις. Ένας μεγάλος αριθμός ειδικευμένων εργαζομένων αχρηστεύεται, όπως ακριβώς αχρηστεύονται και τα μηχανήματα παλιάς τεχνολογίας.

Δεύτερη συνέπεια είναι η επέκταση των νέων μορφών εργασίας, που δημιουργεί μια νέα κατηγορία εργαζομένων οι οποίοι απασχολούνται σε μη προστατευόμενες ή λιγότερο προστατευόμενες εργασίες. Πρόκειται για τους εργαζόμε-

νους που δεν έχουν πλήρες ωράριο, παίρνουν μικρή αμοιβή, δεν έχουν κατά κανόνα τη δυνατότητα να ασκήσουν τα συλλογικά και συνδικαλιστικά τους δικαιώματα, δεν έχουν πλήρη τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης: επίδομα ασθένειας, άδειες, επίδομα ανεργίας, δικαίωμα για σύνταξη. Δεν έχουν ακόμη δυνατότητα επαγγελματικής καριέρας: η εργασιακή τους σχέση είναι κατά κανόνα πρόσκαιρη.⁵ Σε ποιο φύλο άραγε θα μπορούσε να ανήκει η πλειονότητα αυτής της κατηγορίας των εργαζομένων με μειωμένα ή και καθόλου δικαιώματα, δεδομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στις κοινωνίες που ζούμε;

Και δεν σταματούν εδώ οι συνέπειες της εισαγωγής της νέας τεχνολογίας σε συνδυασμό με την οικονομική «κρίση». Όταν απολύονται ομαδικά οι μισθωτοί από τις επιχειρήσεις – είτε πρόκειται για εργοστάσια είτε για υπηρεσίες – και δεν δημιουργούνται πια νέες θέσεις εργασίας, γιατί με την ηλεκτρονική έχει επεκταθεί η έμμεση εις βάρος της άμεσης εργασίας, τότε ένας μεγάλος αριθμός αχρηστευμένων παλαιμάχων αλλά και νέων εργαζομένων που έχουν εργασθεί ελάχιστα ή και καθόλου, στην Ευρώπη πυκνώνουν καταρχήν τις τάξεις των ανέργων. Και σύντομα θα ενταχθούν στην κατηγορία των νέων φτωχών.⁶ Ποιο να είναι άραγε το γένος της πλειονότητας των νέων φτωχών, θηλυκό ή αρσενικό;

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μεταμοντέρνα διαδρομή, όπως διαγράφεται μέχρι σήμερα, δεν δίνει στις γυναίκες τη δυνατότητα να γίνουν πλουσιότερες, όποιο και αν είναι το περιεχόμενο που δίνουμε σ' αυτή τη λέξη. Αντίθετα η χρησιμοποίηση των νέων τεχνολογιών με τις σημερινές επιδιώξεις – τη μονομερή προαγωγή των συμφερόντων της επιχείρησης – και τις αλυσιδωτές επιπτώσεις που προκαλούν μέσα και έξω από αυτή ανοίγουν στις χώρες του βιομηχανικού κέντρου διάπλατη την πόρτα προς τη λεγόμενη Νέα Φτώχεια για μια μεγάλη κατηγορία γυναικών. Και για μια άλλη κατηγορία γυναικών, που έχει την τύχη να έχει μια απασχόληση, η αμοιβή της δεν την κάνει πλουσιότερη και η δουλειά της η απλήρωτη γίνεται πιο εντατική. Δυστυχώς, η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας και η ευκαμψία που τη συνοδεύει οδηγούν σε μια βαθύτερη αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, κατά τρόπο που ενισχύουν τις προϋποθέσεις της οικονομικής εξάρτησης και της φτώχειας των γυναικών.

Είναι πολύ χαρακτηριστική μια έρευνα που έκανε η Carol Mueller στη Γερμανία, στον τριτογενή τομέα.⁷ Τα συμπεράσματα δείχνουν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων με σύμβαση εργασίας μειωμένης προστασίας είναι οι γυναίκες: 72% παίρνουν μια αμοιβή που δεν επαρ-

κεί για τα έξοδα ενός σπιτικού, 93% έχουν πολύ μικρή ή καθόλου επαγγελματική κατάρτιση και περίπου οι μισές (46%) δεν καλύπτονται από την κοινωνική ασφάλιση. Αυτές οι σχέσεις και συνθήκες εργασίας δεν είναι βέβαια τυχαίες και συμπτωματικές, αλλά συνδέονται άμεσα με τον κατά φύλο ιεραρχημένο καταμερισμό της εργασίας, με τις οικιακές ευθύνες και αρμοδιότητες των γυναικών, την ανατροφή των παιδιών ή τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών. Οι συνθήκες αυτές έχουν ως συνέπεια να προορίζουν εξ ορισμού τις γυναίκες για τις μη προστατευόμενες μορφές εργασίας. Και φυσικά είναι ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των ανδρών και γυναικών, που υπάρχει στην κοινωνία μας και όχι η προσωπική τους επιλογή, ή παράλειψη ή η έλλειψη θέλησης αυτών των γυναικών που τις κατευθύνει προς αυτές τις θέσεις εργασίας.

Η Carol Mueller υποστηρίζει ότι κύριοι στόχοι του κεφαλαίου στη σημερινή αναδιοργάνωση της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας είναι η επέκταση της μη προστατευομένης εργασίας, ότι η αμειβόμενη εργασία θα εκτελείται όλο και περισσότερο στα πλαίσια της μειωμένης ή και ανύπαρκτης προστασίας, και ότι η μη αμειβόμενη εργασία όλο και θα επεκτείνεται.

Παρεμφερή συμπεράσματα, παρά τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, θα μπορούσαμε να συναγάγουμε και για την Ελλάδα, αν κάναμε μια έρευνα για τις Ελληνίδες που εργάζονται υπό καθεστώς εργασίας μη προστατευομένης. Θα διαπιστώναμε ότι ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός γυναικών εργάζονται για ένα συμπληρωματικό εισόδημα, εποχιακά ή ευκαιριακά, στο σπίτι και προπαντός φασόν. Εργάζονται συνήθως εντατικά, έτσι που σε όσο το δυνατόν μικρότερο χρόνο να βγάλουν όσο περισσότερη δουλειά γίνεται, με χαμηλή αμοιβή και κατά κανόνα χωρίς ή με ελάχιστα εργασιακά δικαιώματα. Η τάση είναι δηλ. να ενισχύεται τόσο η απροστάτευτη όσο και η μειωμένης προστασίας εργασία αλλά ταυτοχρόνως και ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σ' αυτή την αναδιοργάνωση του συνόλου των εργασιακών σχέσεων ενισχύεται και αναπτύσσεται η οικιακή παραγωγή, που την αποκαλούν σήμερα και αυτοπαραγωγή ή αυτόνομη εργασία.⁸ Η τάση ενίσχυσης της οικιακής παραγωγής δηλώνει βέβαια, μεταξύ άλλων, ότι η οικογένεια εξακολουθεί να αποτελεί μονάδα παραγωγής, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις – και παρά τις μεταμορφώσεις που υφίσταται.⁹ Γνωρίζουμε άλλωστε ότι, σύμφωνα με μελέτες και υπολογισμούς που γίνονται σήμερα, το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν θα διπλασιαζόταν αν λαμβανόταν υπόψη και η ερ-

γασία που γίνεται μέσα στα πλαίσια της οικογένειας.¹⁰ Η αυτοπαραγωγή στα πλαίσια της οικογένειας, που χωρίς να είναι αμειβόμενη έχει ορισμένο οικονομικό όφελος, παίρνει εντελώς νέες μορφές και δεν είναι απλώς ο εκσυγχρονισμός (εκμηχανισμός) του τρόπου κατασκευής

του κέικ, του γιαουρτιού ή του πλεχτού πουλόβερ. Η αυτοπαραγωγή εκφράζεται με την αγορά ημέτοιμων προϊόντων: επίπλα, εσωτερικές σκάλες, έως εξοχικά σπίτια και κότεράκια. Αυτά τα προϊόντα χρειάζονται πολλές ώρες προσωπικής εργασίας για να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν. Η χρησιμοποίηση κατ' οίκον ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή, στον οποίο θα μπορούσε μια γυναίκα ξοδεύοντας πολύ χρόνο να τυπώσει το βιβλίο της, είναι ένα άλλο παράδειγμα αυτοπαραγωγής.

Ας προσθέσουμε ότι αυξάνεται σημαντικά και η λεγόμενη «εργασία κατανάλωσης». Όλο και περισσότερο ζητούν από τον καταναλωτή και την καταναλώτρια να κάνουν μόνοι τους ορισμένες εργασίες, όπως: να βάζει σε σακκουλές, να ζυγίζει και να υπολογίζει την τιμή των φρούτων και των λαχανικών του στα μεγάλα ευρωπαϊκά σούπερ μάρκετ ή να συμπληρώνει στην τράπεζα τα διάφορα έντυπα. Εξυπακούεται ότι τις πιο πολλές φορές τις δουλειές αυτές τις κάνουν γυναίκες, και προπαντός οι «ανεπάγγελτες».

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, λόγω της αδυναμίας εξεύρεσης αμειβόμενης εργασίας, που όλο και θα ειρτείνεται, συζητείται τόσο έντονα σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες σήμερα η καθιέρωση ενός ελάχιστου κοινωνικού εισοδήματος. Η πρόταση αυτή θυμίζει πολύ σε μας το «μισθό της νοικοκυράς» και τη σχετική προβληματική. Επειδή ορισμένες χώρες είναι υποχρεωμένες να υιοθετήσουν αυτό το

μέτρο για να αποφευχθεί η εξαθλίωση ορισμένων κοινωνικών ομάδων και για να κατασιγασθούν τυχόν διαθέσιμα διαμαρτυρίας ή και εξέγερσης, εκείνο που θα πρέπει να πούμε εδώ είναι το εξής: η αναγνώριση του δικαιώματος για ένα ελάχιστο κοινωνικό εισόδημα θα βυθίσει περισσότερο τις γυναίκες στη σημερινή συνθήκη εξάρτησης και φτώχειας και δεν θα τους προσφέρει τη δυνατότητα της ανθρώπινης χειραφέτησής τους.

III. Οι νέες μορφές εργασίας και η σχέση ανάμεσα στα φύλα

Θα μπορούσαμε πάντως να αναρωτηθούμε μήπως με τη διάδοση των νέων μορφών εργασίας, κυρίως με τη μερική απασχόληση, το μοίρασμα μιας θέσης εργασίας και το ελαστικό ωράριο, δημιουργούνται εξ αντικείμενου οι συνθήκες μιας ουσιαστικής βελτίωσης της σχέσης των δύο φύλων με τη δικαιότερη κατανομή της οικιακής εργασίας. Μήπως προωθούνται έτσι οι συνθήκες για την ισότητα, κυρίως με τη δυνατότητα που θα δίνεται στον πατέρα να ασχολείται κι αυτός με το παιδί του, τουλάχιστον αναγκαστικά τις ώρες που θα λείπει η μητέρα. Υπάρχει βέβαια αυτή η τάση στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, τάση που πρέπει να συνδεθεί κυρίως με τη μείωση δυνατοτήτων απασχόλησης και την αύξηση του αριθμού των ανέργων σε όλα τα κράτη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Και όχι βέ-

κού κέντρου μας το δείχνουν ακόμα καλύτερα.

Δεν μπορεί να ανατραπεί γρήγορα και εύκολα η σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα και όταν ακόμη ο άνδρας ασχολείται συστηματικά με τις αναγκαίες δουλειές του σπιτιού και με τα παιδιά, στην περίπτωση

βια τόσο με τους σπόρους των μηνυμάτων του Μάη του '68 που κάρπισαν: αυτά αφορούν σχέσεις και πρακτικές κυρίως στις τάξεις των διανοουμένων.

Σε επίπεδο εργατικού δικαίου δίνεται σήμερα από τον νόμο η δυνατότητα στον πατέρα να παίρνει άδεια για να ασχοληθεί με την ανατροφή του παιδιού του. Είναι η περιφώνημη γονική άδεια. Η χώρα μας έχει ψηφίσει πρόσφατα ένα σχετικό νόμο και θα μπορούσαμε να πούμε ότι από άποψη θεσμικού πλαισίου συγκαταλέγεται μεταξύ των πρωτοπόρων. Στην πράξη όμως η λειτουργία του νόμου φαίνεται να είναι παιδαγωγική για το μέλλον (και ωφέλιμη για την ώρα σε δύο εργαζομένους νέους αθλητές που άσκησαν το δικαίωμά τους για γονική άδεια ώστε να έχουν τη δυνατότητα να γυμνάζονται).

Φοβάμαι πως δεν αρκεί η απλή ενασχόληση του άνδρα, μέσα στα πλαίσια της οικογένειας, με τις εργασίες που παραδοσιακά γίνονται από τη γυναίκα – το νοικοκυριό, το μαγειρέμα, την ανατροφή των παιδιών – για να αλλάξει ριζικά η θέση της γυναίκας στις κοινωνίες μας. Και αν ακόμη υποθέσουμε ότι μπορεί να επιτευχθεί αυτή η ισότητα των ρόλων μέσα στην οικογένεια, και πάλι τα πράγματα είναι εξαιρετικά περίπλοκα. Λέμε «υποθέσουμε» γιατί ξέρουμε πόσο διαφορετική είναι η σχέση της γυναίκας και του άνδρα με την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο. Η συζήτηση και οι μελέτες για την «κοινωνία της κουλτούρας» που γίνεται αυτή την εποχή στα κράτη του ευρωπαϊ-

που η γυναίκα εργάζεται. Το θέμα είναι ότι τα κέντρα των πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων βρίσκονται έξω από το σπίτι. Σε επίπεδα και σε όργανα που οι γυναίκες είναι ανύπαρκτες ή, στην καλύτερη περίπτωση, αναποτελεσματικά μειοψηφούσες. Είναι δηλ. απύσες, και αυτές καθώς και οι απόψεις και «αξίες» τους, και αδυνατούν έτσι να συγκαθορίσουν ή να επηρεάσουν τις συνθήκες διαβίωσης και ανάπτυξης τους. Είναι ακόμη, αναγκαστικά και άσχετα προς την υποκειμενική τους θέληση, ετεροκαθοριζόμενες.

Το μοίρασμα της οικιακής εργασίας δημιουργεί σίγουρα κάποιες ρωγμές στο ισχύον καθεστώς των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Δεν αλλάζει όμως – και όσοι το υποστηρίζουν κάνουν λάθος – τη συνολική ανδροκρατική δομή της κοινωνίας μας ούτε και εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Λάθος έκανε πιστεύω η Nancy Chodorow, στο γνωστό βιβλίο της η *Αναπαραγωγή της μητρότητας*,¹¹ όταν υποστήριζε πως οι ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα θα εκλείψουν όταν οι άνδρες θα επιτελούν τα παραδοσιακά καθήκοντα των γυναικών, και προπαντός την ανατροφή των παιδιών. Λάθος κάνει και η Ραβαγιόλι ή άλλες γυναίκες συγγραφείς που επέμειναν θεωρώντας ως βασική προϋπόθεση τη συμμετοχή των ανδρών στην οικιακή εργασία. Λάθος βέβαια κάνει και ο καθηγητής του Οικονομικού Δικαίου Δεληγιάννης που υποστήριξε, στην ημερίδα για το μέλλον

του Οικονομικού Δικαίου,¹² ότι η ισότητα στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων θα ευνοηθεί από τις νέες μορφές εργασίας. Λάθος κάνουν και όσες από μας πίστεψαν κάποια στιγμή ότι υπάρχει μια τάση να καθιερωθεί μέσα από το συντροφικό ζευγάρι η ισότητα.¹³ Λάθος, γιατί η οικογένεια δεν μπορεί να απομονωθεί από την κατανομή της εξουσίας και την άσκηση της έξω από αυτή.¹⁴ Η προσαρμογή της οικογένειας στις σύγχρονες συνθήκες ζωής και εργασίας με την ανάπτυξη των στοιχείων της συντροφικότητας και «αλληλεγγύης», όσον αφορά την οικιακή εργασία, εξυπηρετεί μάλλον τις νέες ανάγκες για ελαστικότητα του κεφαλαίου παρά την ισότητα και την κοινωνική χειραφέτηση των ανθρώπων.

IV. Για την ανατροπή της φτώχειας των γυναικών

Η απάντηση λοιπόν στο αρχικό ερώτημα είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι η λεγόμενη μεταμοντέρνα κοινωνία τείνει να ευνοήσει και να επιτείνει τις συνθήκες εξάρτησης και φτώχειας των γυναικών. Να τις καταστήσει φτωχότερες, παρά τις ρωγμές που έχουν προηγηθεί και από τη μαζική έξοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας και από τις εξισωτικές νομοθεσίες και από τη δουλειά βέβαια που έχει κάνει το γυναικείο κίνημα στο επίπεδο της ιδεολογίας. Ας μην ξεχνάμε όμως τις τεράστιες δυνατότητες που έχει η μεταμοντέρνα κοινωνία να ενισχύει την κρατούσα περί φύλων ιδεολογία με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, και κυρίως με την πανίσχυρη τηλεόρασή της και την εξουσία που ασκεί στην άοπλη και φτωχή γυναίκα-τηλεθεατή. Φτωχή ως προς την παιδεία, την καλλιέργεια, τις γνώσεις, τις κοινωνικές εμπειρίες και δραστηριότητες. Γιατί τις χαρακτηρίζει βέβαια συχνά και αυτή η μορφή της φτώχειας, η πνευματική, που συμπορεύεται με την υλική φτώχεια και εξάρτηση.

Ποιες θα μπορούσαν να είναι οι προϋποθέσεις, ή ορισμένες από τις προϋποθέσεις, για ανατροπή της συνθήκης φτώχειας και της τάσης για ακόμη μεγαλύτερη φτώχεια των γυναικών; Θα αρκούσε η διεκδίκηση που προβάλλουν δειλά και κάπως θεωρητικά οι ευρωπαϊκές συνδικαλιστικές οργανώσεις για *γενικευμένη μείωση του ωραρίου εργασίας*; Να γίνει, ας υποθέσουμε, εξάωρο, αν όχι τετράωρο, το ωράριο εργασίας, έτσι ώστε να μην υπάρχουν άνεργοι ή νέοι φτωχοί όλων των ηλικιών.¹⁵ Έτσι ώστε όλοι να απορροφηθούν μέσα από την κατανομή του υπάρχοντος χρόνου εργασίας, που θα περιλαμβάνει και όλες εκείνες τις εξουσίες που γίνονται ακόμη από γυναίκες μες

στην τεράστια μοναξιά της ατομικής τους ύπαρξης και συνθήκης εργασίας; Η γενικευμένη μείωση του χρόνου εργασίας είναι ένα ζήτημα που πρέπει να μελετηθεί σε βάθος και να προωθηθεί με τόλμη από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Να επανεξεταστεί η χρήση του χρόνου, τόσο του λεγόμενου εργάσιμου και αμειβόμενου όσο και αυτή του ελεύθερου, τόσο από τον άνδρα όσο και από τη γυναίκα, και να προταθούν τα ανάλογα μέτρα.¹⁶ Οι εργατικές διεκδικήσεις να αντιμετωπίσουν συνολικά το χρόνο εργασίας και ζωής και να επαναδιατυπωθούν.

Πιστεύω, για να κάνω μια σύνδεση με τις διεκδικήσεις των Ελληνίδων φεμινιστριών του Μεσοπολέμου, ότι θα πρέπει να γίνει επαναδιατύπωση και επαναπροσδιορισμός των δύο βασικών τους στόχων, που στην ουσία τους δεν έχουν εκπληρωθεί και που είναι και δικοί μας στην σημερινή τους έκδοση.

Ο πρώτος αφορά στην εργασία, στην πιο πλατιά της έννοια. Θα πρέπει λοιπόν να επανεξεταστεί στο σύνολό της τόσο η αμειβόμενη όσο και η μη αμειβόμενη, εντός αλλά και εκτός σπιτιού, εργασία. Να υπολογιστεί δηλαδή η κοινωνικά αναγκαία εργασία και η κατανομή της.¹⁷ Οι γυναίκες χάρη στην υποκειμενική προσέγγιση και τη βιωμένη εμπειρία τους κατέδειξαν ότι ο χρόνος εργασίας δεν είναι μόνο ο εμπορευματοποιημένος αλλά και ο αόρατος, της μη αμειβόμενης εργασίας, και συνέβαλαν στον αντικειμενικότερο ορισμό του. Η ανατροπή της συνθήκης φτώχειας συνδέεται άμεσα με τον υπολογισμό της συνολικής κοινωνικά αναγκαίας εργασίας και με τη δίκαιη κατανομή της ανάμεσα στα φύλα.

Ο δεύτερος αφορά στα πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας (στον Μεσοπόλεμο είχαν περιοριστεί στην ψήφο) ή μάλλον, θα έλεγα, στην ιδιότητα της γυναίκας ως πολίτη μιας πόλεως, με την αρχαία ελληνική έννοια της λέξης. Οι γυναίκες ήταν και είναι απύσυχες από το χώρο των αποφάσεων και της πολιτικής ζωής, από αρχαίων χρόνων – «άνδρες η πόλις εστί» μας λέει ο Θουκυδίδης – μέχρι των ημερών μας. Αλλά ούτε η εργασία και όποιες θετικές επιδράσεις έχει στον ή στην άνθρωπο – όπως είναι η οικονομική ανεξαρτησία –, ούτε οι άλλες δραστηριότητες, επιτρέπουν την είσοδο ενός ατόμου στην πολιτική ζωή, στην ζωή της πολιτείας, που είναι, όπως μας λέει η Hannah Arendt και με την οποία δεν μπορούμε παρά να συμφωνούμε, η μόνη πραγματική ανθρώπινη ζωή.

Η θεμελιώδης προϋπόθεση για την αναίρεση της φτώχειας των γυναικών δεν είναι άλλη από τη δυνατότητα της καθοριστικής πολιτικής τους έκφρασης, με την πιο πλατιά έννοια του όρου. Στο μέτρο που η μεταμοντέρνα κοινωνία δεν εγκα-

ταστήσει αυτή τη συνθήκη και ταυτόχρονα εξακολουθήσει να κάνει χρήση των νέων τεχνολογιών με τη σημερινή λογική της – απασχόληση με μειωμένο ή ελαστικό ωράριο, «υφαρπαγή» του χρόνου της προσωπικής ή οικογενειακής ζωής, είτε με την εγκατάσταση του ηλεκτρονικού υ-

πολογιστή για εργασία βιοπορισμού στο σπίτι, είτε με ωράρια που εξυπηρετούν την παραγωγή και μόνο αυτή – τότε σίγουρα οι γυναίκες θα γίνουν φτωχότερες απ' ό,τι είναι σήμερα. Ακούγεται περιέργως αμείλικτο το δίλημμα, αλλά έτσι είναι: ή οι γυναίκες θα κατορθώσουν να πραγματοποιηθούν πολιτικά ως κοινωνοί, συμμετοχοί, πολίτες της πόλης, ή θα συνεχίσουν να πορεύονται στη φτώχεια – κάθε μορφής – που καθόλου δεν θα απαλυνθεί προοιούσης της μεταμοντέρνας εποχής.

Θεωρητικά πάντως τίποτε δεν αποκλείει, και αντίθετα οι μεταμοντέρνες συνθήκες ευνοούν, μέσα από την αποδοχή της διαφοράς του γυναικείου και των γυναικών και μέσα από τον – αόρατο συνήθως – εγκάρσιο κυματισμό των αντιστάσεων τους, τις απαρχές του συμπεριδιορισμού των συνιστωσών της Πόλης και την αναγεννημένη μορφή της: για τον απλό λόγο ότι δεν θα είναι εύκολο να «ξεχνά» πλέον τις γυναίκες και κατά συνέπεια θα τις περιέχει. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. J. F. Lyotard (1985), *La condition post-moderne*, Παρίσι, Minuit και κριτική παρουσίασή του από τον Δημήτρη Αγγελάτο στο περιοδικό *Σπείρα*, τεύχος 8, Αθήνα 1987, σελ. 177-184. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται μια συνομιλία του Ζ. Φ. Λιοτάρ με τον Γιώργο Βέλτσο, ο οποίος στο βιβλίο

Μη Κοινωνιολογία θίγει την ίδια προβληματική.

2. Για το πολυδιάστατο φαινόμενο της φτώχειας που είναι εγγενές, με ιεραρχικές και κατά φύλο δομές και αρθρώσεις των κοινωνιών και τη σημερινή μορφή του, βλ. μεταξύ άλλων Henri Bartoli (1983), «Η φτώχεια και η γέννησή της», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τόμος 4, 2-3, σελ. 207 επ. καθώς και τα άλλα σχετικά άρθρα. Επίσης Νικήτα Πατινώτη (1987), «Η φτώχεια ως πρόβλημα: Ιστορική διάσταση, αναλυτικές προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 66, σελ. 286. Για ορισμένες σημερινές όψεις της σχέσης των γυναικών με τη φτώχεια, βλ. Françoise Dasques (1985), «Les femmes et la pauvreté», *Les Cahiers du Grif*, αφιέρωμα «Nouvelle Pauvreté, nouvelle Société», τεύχος 30, σελ. 39 επ.
3. Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση.
4. Βλ. Benjamin Coriat, «Information Technologies, Productivity and New Job Content», εισήγηση στο συνέδριο *Progression from a work-based to a culture-based Society*, που οργάνωσε στις Βρυξέλλες, στις 12 και 13 Νοεμβρίου 1987, η ομάδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ΟΥΡΑΝΙΟ ΤΟΞΟ. Βλ. επίσης και αφιέρωμα του περιοδικού *Ο Πολίτης*, στις νεες τεχνολογίες, Ιούλιος-Αύγουστος 1987.
5. Yota Κραναίτου (1987), *Formes nouvelles d'emploi: leurs effets en droit du travail dans les Etats-membres de la C.E.E.*, Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Ζωής και Εργασίας, Δουβλίνο.
6. Η νέα φτώχεια δεν ορίζεται μόνο σε σχέση με το εισόδημα αλλά και με την ποιότητα

- ζωής: με τις συνθήκες διαβίωσης και τη δυνατότητα συμμετοχής σε διάφορες δραστηριότητες. Κατά τον ορισμό που δίνουν οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες, φτωχά είναι τα άτομα και οι οικογένειές που τα οικονομικά τους μέσα είναι τόσο περιορισμένα ώστε να αποκλείουν τον κατώτατο αποδεκτό τρόπο ζωής στα κράτη-μέλη όπου ζουν.
7. Βλ. την εισήγηση της Carol Mueller, «La flexibilité, porte de la pauvreté», στο συνέδριο *Progression from a work-based to a culture-based Society*, όπ.π.
 8. Anne Chadeau (1985), «Autoproductions et autoconsommations: vers une nouvelle économie domestique», *Notes et études documentaires*. No 4800, σελ. 147-148, επίσης Guy Roustang (1987), *Emploi et choix de société*, Παρίσι, Syros.
 9. Κανείς δεν αγνοεί πια πως η οικογένεια δεν είναι πια κι αυτή, στους καιρούς μας, αυτό που ήταν ή μόνο αυτό. Έχει αποκτήσει νέα χαρακτηριστικά που είναι η ελαστικότητα, η αβεβαιότητα, η εναλλακτικότητα, η ευελιξία και η ανασφάλεια: βλ. M. T. Meulders-Klein, «Famille état et sécurité économique d'existence dans la tourmente», *Famille, état et sécurité économique d'existence*. Τόμος II, σελ. 1083 επ.
 10. Christine Mueller-Wichmann, «La légende de la société des loisirs», εισήγηση στο συνέδριο *Progression from a work-based to a culture-based Society*, όπ.π. σσημ. 3.
 11. Nancy Chodorow (1978), *The Reproduction of Mothering*, University of California Press.
 12. Γ. Δεληγιάννης, στην Ημερίδα για το μέλλον του Οικογενειακού Δικαίου, Θεσσαλονίκη 1988.
 13. Γιώτα Κραβαρίτου (1986), «Εργασία και οικογένεια στο δίκαιο των κρατών-μελών της ΕΟΚ», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, σ. 913 επ. Όπως γράφουν και οι Michele Barrett και Mary McIntosh, στην *Αντικοινωνική Οικογένεια*, εκδόσεις Κάλβος 1987, σελ. 178: «Δεν μπορούμε να εναλλαχθούμε στην αναδιανομή των υπαρχόντων καθηκόντων στα πλαίσια των υπάρχοντων νοικοκυριών, παρά την αναμφίβολα μεγάλη σημασία της. Πρέπει ταυτόχρονα να επιχειρήσουμε να τα κοινωνικοποιήσουμε και να βρούμε εναλλακτικούς τρόπους εκπλήρωσής τους».
 14. Είναι αλήθεια ότι το «πλέγμα των νευρικών απολήξεων» του μηχανισμού του βρίσκεται έξω από αυτήν.
 15. Για τον Paul Lafargue, που έγραψε το 1889 *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, το ιδανικό ω-
 ράριο είναι το τρίωρο. Οι εικονοκλαστικές απόψεις του είναι εξαιρετικά επίκαιρες σήμερα για την κοινωνία του «ελεύθερου χρόνου»: «Αν, ξεριζώνοντας από την καρδιά της το διεστραμμένο πάθος που την κυβερνά και διαστρεβλώνει την φύση της, η εργατική τάξη ύψωνε το φοβερό ανάστημά της όχι για να αποκτήσει τα δικαιώματα του ανθρώπου –που δεν είναι τίποτε άλλο από το δικαίωμα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης– ούτε το δικαίωμα στη δουλειά –που δεν είναι τίποτα άλλο από το δικαίωμα στην εξαθλίωση– μα για να σφυρηλατήσει έναν ατσάλινο νόμο που θα απαγόρευε στον καθένα να δουλεύει περισσότερες από τρεις ώρες τη μέρα, η Γη, η γηριά Γη, ξετρελαμένη απ' τη χαρά της θα ένιωθε να γεννιέται μέσα της ένα καινούργιο σύμπαν... Ω τεμπελιά, μάνα των τεχνών και των ευγενικών αρετών, γίνε το βάλαμο για την ανθρώπινη αγωνία», Πωλ Λαφάργκ (1984), *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, (μετ. Β. Τομανάς), Εκδοτική Ομάδα Θεσσαλονίκης, σελ. 50-51.
 16. Christine Mueller-Wichmann, «La légende de la société des loisirs», όπ.π.
 17. Françoise Collin, «Le temps natal», *Cahiers du Griff, Nouvelle Pauvreté*, όπ.π., σελ. 68 επ.

Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με «φύλο»

ΜΑΡΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ

ΣΥΧΝΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΟΤΙ Η εξέλιξη της τεχνολογίας, αργά ή γρήγορα, θα οδηγήσει στην κατάργηση της διάκρισης των εργασιών σε «γυναικείες» και «ανδρικές». Τα νέα αυτόματα μηχανήματα παραγωγής που κινούνται ηλεκτρονικά δεν απαιτούν μυϊκή δύναμη από τους εργαζομένους, οι σκληρές χειρωνακτικές δουλειές τείνουν να εκλείψουν, τα τυποποιημένα πλέον καθήκοντα μπορούν να εκτελεσθούν το ίδιο καλά και από τα δύο φύλα.

Παρ' όλα αυτά όμως, η απανταχού εισαγωγή στοιχείων σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές (Η.Υ.) γίνεται από γυναίκες, ενώ ο σχεδιασμός του τεχνολογικού εξοπλισμού και η ανάλυση των πληροφορικών συστημάτων γίνονται από άνδρες. Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στα τυπογραφεία είχε ως αποτέλεσμα να αντικατασταθούν οι τυπογράφοι (αποκλειστικά άνδρες), από τις φωτοσυνθέτριες (αποκλειστικά γυναίκες) σε ελάχιστο χρόνο και μάλιστα παρά την οργανωμένη αντίδραση των παντοδύναμων συνδικάτων Τύπου. Ακόμα, οι κυριότερες δουλειές γραφείου, οι γραμματείς και οι δακτυλογράφοι, παρέμειναν αυστηρά «γυναικείες» παρά την ευρύτατη εισαγωγή των ηλεκτρονικών συστημάτων επεξεργασίας κειμένων και αρχειοθέτησης εγγράφων.

Γιατί όμως, παρά τις προσδοκίες πολλών και τους ευσεβείς πόθους περισσότερων, ο κατά φύλο διαχωρισμός των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων αντί να αμβλύνεται αντίθετα φαίνεται να οξύνεται; Ποιος είναι ο ρόλος της τεχνολογίας σε αυτόν τον καταμερισμό εργασίας και πώς συνδέεται αυτός με τη γενικότερη θέση των γυναικών στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες;

Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα δεν μπορεί παρά να δοθεί υπό το φως, αφ' ενός, της συζήτησης για τη σχέση της τεχνολογίας με την ανθρώπινη εργασία, που αναπτύχθηκε από τη σύγχρονη κοινωνιολογία της εργασίας, αφ' ετέρου της συζήτησης για την κοινωνική συγκρότηση των φύλων στα πλαίσια ενός συστήματος εξουσιαστικών σχέσεων, που αναπτύχθηκε από τον πρόσφατο φεμινιστικό προβληματισμό.

Ερωτήματα όπως τι είναι η τεχνολογία, ποιος ο ρόλος της στην εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού, για ποιους σκοπούς σχεδιάζεται, ποιους εξυπηρετεί, και

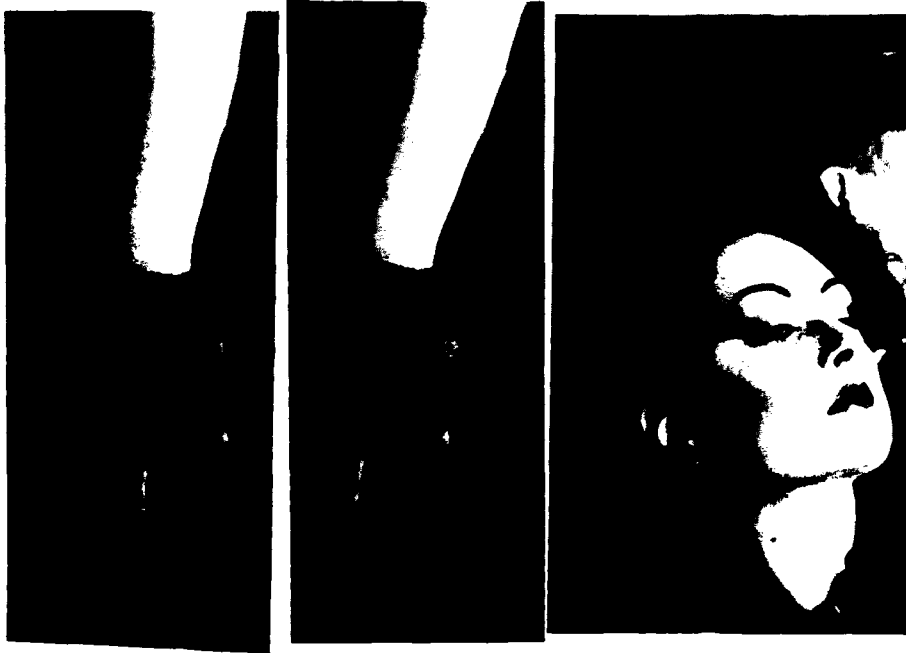
από ποιους παράγοντες εξαρτάται η χρήση της για το «καλό» ή για το «κακό» της ανθρωπότητας, έχουν κατά καιρούς απασχολήσει επιστήμονες, εργαζομένους, επιχειρήσεις, αλλά και διανοητές και πολιτικούς. Έχουν υποστηριχθεί τόσες διαφορετικές απόψεις όσες είναι και οι διαφορετικές προσεγγίσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού. Ειδικότερα όσον αφορά τη χρήση της τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία, οι απόψεις αυτές καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα: από την άποψη ότι η τεχνολογία αποτελεί ένα θαυματουργό εργαλείο στα χέρια του ανθρώπου, τον απαλλάσσει από μονότονες και κουραστικές δουλειές, ενώ του προσφέρει περισσότερο ελεύθερο χρόνο για να ασχοληθεί με τις τέχνες και τον πολιτισμό, μέχρι την άποψη ότι η τεχνολογία λειτουργεί ως ένα ακόμα μέσο για την αλλοτρίωση των εργαζομένων, υποτάσσει την εργατική τους δύναμη στην εκμετάλλευση του κεφαλαίου, περιορίζει τις ατομικές ελευθερίες και υποβαθμίζει την ποιότητα ζωής.¹ Αντίθετα με την ντετερμινιστική αυτή θεώρηση της τεχνολογίας, έχει αναπτυχθεί και υιοθετηθεί σε εμπειρικές έρευνες η προβληματική ότι η σχέση της τεχνολογίας με την ανθρώπινη εργασία είναι κοινωνικά προσδιορισμένη. Κατά συνέπεια, οι επιπτώσεις της στην ανθρώπινη εργασία δεν καθορίζονται από τη φύση της τεχνολογίας όπως η άποψη ότι η μια ανακάλυψη δείχνει τον δρόμο για την επόμενη, ή από τη φύση του ανθρώπου όπως η άποψη ότι το ανθρώπινο γένος έχει έμφυτη τάση προς την πρόοδο και τις τεχνικές ανακαλύψεις. Η τεχνολογία, αντίθετα, αντιμετωπίζεται ως ένα κοινωνικό προϊόν που σχεδιάζεται, κατασκευάζεται και εφαρμόζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Το είδος, η μορφή και η χρήση της είναι αποτέλεσμα κοινωνικών επιλογών, που γίνονται σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Έτσι, οι επιπτώσεις της τεχνολογίας στην οργάνωση και το περιεχόμενο της ανθρώπινης εργασίας καθορίζονται από τον τρόπο που ενσωματώνονται σ' αυτήν (και αναπαράγονται από αυτήν) οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, τόσο κατά το σχεδιασμό της όσο και κατά την εφαρμογή της.²

Στο άρθρο αυτό θα μας απασχολήσει μόνο μια μορφή τεχνολογίας, η πληροφο-

Τεχνολογία και κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας

Ο πολιτισμός μας έχει καθορισθεί, σε μεγάλο βαθμό, από την εξέλιξη της τεχνολογίας που χρησιμοποιήσαν οι άνθρωποι

ρική τεχνολογία, που εφαρμόστηκε ευρύτατα στην παραγωγική διαδικασία τα τελευταία 15 χρόνια. Αυτό δεν σημαίνει ότι άλλα είδη τεχνολογιών, που δεν έχουν άμεση σχέση με την ανθρώπινη εργασία, δεν θα άξιζε να μελετηθούν ως προς τις επιπτώσεις τους στην κοινωνική συγκρότηση των φύλων και στην άσκηση εξουσίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες. Για παράδειγμα, ο έλεγχος της τεχνολογίας αναπαραγωγής παρέχει, σε όσους τον ασκούν, την εξουσία πάνω στα σώματα και τη σεξουαλικότητα των ανθρώπων, όπως άλλωστε και η στρατιωτική τεχνολογία δίνει τη δυνατότητα σε μερικές κοινωνικές ομάδες να περιορίζουν και να καταστέλλουν τις φυσικές μετακινήσεις και τις συλλογικές εκφράσεις των υπόλοιπων ομάδων. Στις κοινωνίες που ζούμε, η ταύτιση των γυναικολόγων, των στρατιωτικών και των αστυνομικών με το ανδρικό φύλο δείχνει ακριβώς ποια κοινωνική ομάδα ελέγχει τις τεχνολογίες αυτές.³ Πιο συγκεκριμένα θα μας απασχολήσει η αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην τεχνολογία που εφαρμόζεται στην εργασιακή διαδικασία και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Θα εξετάσουμε πώς η κατεύθυνση στην οποία αναπτύχθηκε και εφαρμόστηκε η τεχνολογία σχετίζεται άμεσα με κοινωνικές σχέσεις και προτεραιότητες που είναι άσχετες με την παραγωγική διαδικασία. Η δημιουργία από την πληροφορική «γυναικείων» και «ανδρικών» θέσεων εργασίας είναι πολύ ουσιαστική για να είναι τυχαία.

για να κατασκευάσουν τα αγαθά και τα εργαλεία με τα οποία παράγουν αυτά τα αγαθά. Ο χαλκός, ο σίδηρος, ο τροχός, ο ατμός, ο ηλεκτρισμός, η ηλεκτρονική τεχνολογία, σημαδεύουν και χαρακτηρίζουν ολόκληρες εποχές, ταυτίζονται με συστήματα παραγωγής και κοινωνικούς σχηματισμούς, ενώ καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη μορφή που πήρε η ανθρώπινη εργασία καθώς και τις συνθήκες και τον τρόπο οργάνωσής της.

Μεγάλο μέρος του αγώνα για την κατάκτηση της εξουσίας από άτομα ή κοινωνικές ομάδες στηρίχτηκε πάνω στον έλεγχο της εργασίας άλλων ατόμων ή κοινωνικών ομάδων. Η κατοχή των εργαλείων και των τεχνικών γνώσεων που απαιτούνται για την κατασκευή των αγαθών πρόσφερε στους κατόχους κοινωνική υπεροχή, αλλά και τη δυνατότητα να καθορίσουν την κατεύθυνση της εξέλιξης της τεχνολογίας. Στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας, έχει αναλυθεί διεξοδικά ο τρόπος με τον οποίο η τεχνολογία σχεδιάστηκε και εφαρμόζεται προς όφελος του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της εκβιομηχάνισης. Έχει επίσης γίνει τεράστια συζήτηση για τη συνεχιζόμενη με την πληροφορική τεχνολογία υποκατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές.⁴ Ελάχιστα όμως έχει απασχολήσει ο τρόπος που η τεχνολογία έχει λειτουργήσει προς όφελος των ανδρών, ως κοινωνικής κατηγορίας, και, πώς αυτοί τη χρησιμοποιούν για να ενδραιώσουν και να ενισχύσουν τη θέση

τους στην κοινωνική ιεραρχία του φύλου.⁵

Σε όλη τη διάρκεια του καπιταλισμού, οι αντιστάσεις των εργαζομένων απέναντι στην υποκατάσταση της εργατικής τους δύναμης από τα μηχανήματα συνδυάστηκε με τον αποκλεισμό των γυναικών από την παραγωγή και τον περιορισμό τους στο σπίτι. Όσο τα μηχανήματα ενσωμάτωναν τις γνώσεις και τις επιδεξιότητες των άμεσων παραγωγών και στερούσαν από τους εργαζόμενους τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, τόσο εκείνοι ενίσχυαν την κοινωνική θέση τους με τον αποκλεισμό των γυναικών από τις τεχνικές γνώσεις και την τεχνολογία. Ο αποκλεισμός αυτός, αφ' ενός, άφηνε στους άνδρες ελεύθερο το πεδίο στο χώρο της παραγωγής (που διαχωριζόταν σταδιακά από το χώρο του σπιτιού), αφ' ετέρου, τους έδινε τη δυνατότητα να απολαμβάνουν τις προσωπικές υπηρεσίες των γυναικών στο σπίτι. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συγκρότηση των ισχυρών συνδικάτων, τα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης, στηρίχτηκε και στον αποκλεισμό των γυναικών.⁶

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το διαχωρισμό των εργασιών σε ιεραρχικά δομημένες ειδικότητες. Το γεγονός αυτό δεν είναι μια φυσική συνέπεια της τεχνολογίας αλλά μια κοινωνική διαδικασία, που συνδέεται με τα κοινωνικά συστήματα εξουσίας και τους τρόπους παραγωγής. Η κατάταξη των εργασιών σε «ειδικότητες» και «επαγγέλματα» που απολαμβάνουν διαφορετικό κοινωνικό κύρος και αποδοχές και γίνονται με διαφορετικές συνθήκες και όρους εργασίας, στην πράξη εξυπηρετεί την κατάταξη των ανθρώπων σε κοινωνικές ομάδες με διαφορετική θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Η προνομακική σχέση των ανδρών με την τεχνολογία δεν είναι μια φυσική σχέση (που στηρίζεται σε κάποιες βιολογικά ιδιαίτερες ικανότητες) αλλά μια σχέση κοινωνική, που αναπτύχθηκε έτσι ώστε να παγιώσει έναν καταμερισμό εργασίας που θέτει την εργασία των γυναικών στη διάθεση και τον άμεσο έλεγχο των ανδρών. Σχεδόν όλες οι πρόσφατες σχετικές έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι εκάστοτε νέες τεχνολογίες σχεδιάζονται από άνδρες. Άνδρες είναι οι χειριστές των νέων μηχανημάτων και εφαρμογών (π.χ. υφαντικές μηχανές στην κλωστοϋφαντουργία, γραφομηχανή στα γραφεία κ.λπ.), για όσο διάστημα η εργασία αυτή περιορίζεται σε ένα μικρό αριθμό θέσεων εργασίας, απαιτεί περίπλοκους χειρισμούς και βρίσκεται ψηλά στην επαγγελματική ιεραρχία. Στη συνέχεια, όταν η εφαρμογή της τεχνολογίας απλοποιείται και μαζικοποιείται, ο χειρισμός περιέρχεται στις γυναίκες, ενώ ο έλεγχος της λειτουργίας και ο σχεδιασμός

της εξέλιξής της παραμένει στην αρμοδιότητα των ανδρών.⁷

Η διαδικασία ταύτισης των ανδρών με τις τεχνικές γνώσεις και επιδεξιότητες ενισχύεται και νομιμοποιείται και από την ιδεολογία του φύλου, που συνδέει την αρρενωπότητα με τη μηχανή, τη μυϊκή δύναμη, τη δύσκολη και βρώμικη δουλειά, τη σύνθετη κατασκευή, τη σταθερή παρουσία σε ένα συγκεκριμένο χώρο και για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, τη συγκέντρωση της προσοχής σε ένα αντικείμενο, την αναλυτική και ορθολογιστική σκέψη. Σύμφωνα με αυτή την ιδεολογία, οι γυναίκες αδυνατούν να γίνουν σωστές τεχνικοί, γιατί είναι σωματικά και ψυχικά εύθραυστες, δεν αντέχουν στις σκληρές συνθήκες δουλειάς που επιβάλλει η μηχανή. Είναι αφηρημένες, ελάχιστα υπεύθυνες, δεν καταλαβαίνουν τους περίπλοκους μηχανισμούς και διασπούν την προσοχή τους σε άλλες προτεραιότητες. Η αρρενωπότητα είναι ιδίον της γνώσης, της σκέψης και των προϊόντων τους όπως τεχνολογία και ο πολιτισμός, ενώ η θηλυκότητα χαρακτηρίζει τις αισθήσεις και τα αισθήματα, ταυτίζεται με τη φύση, τη γη και το ανθρώπινο σώμα, που παράγουν καρπούς και ανθρώπους.⁸

Η πληροφορική στις υπηρεσίες: νέα τεχνολογία, νέες ειδικότητες

Αν μερικές βιολογικές διαφορές, όπως η μυϊκή δύναμη και η αναπαραγωγική λειτουργία, ήταν η κύρια αιτία του διαχωρισμού των εργασιών ανάμεσα στα φύλα, τότε η αυτοματοποίηση της παραγωγής, ιδιαίτερα μετά την εισαγωγή της ηλεκτρονικής τεχνολογίας θα έπρεπε να σημάνει την άρση ή τουλάχιστον τον περιορισμό του. Ο συνεχιζόμενος όμως και συχνά αυξανόμενος διαχωρισμός των ειδικοτήτων σε «γυναικείες» και «ανδρικές», υποδεικνύει ότι η πραγματική σημασία των βιολογικών διαφορών είναι μηδαμινή, μπροστά σε άλλες διαφορές που προσδιορίζουν κοινωνικά τα φύλα. Παράγοντες όπως η επαγγελματική ιεραρχία, η κοινωνική υπεροχή και ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας, που συνδέονται άμεσα με την κοινωνική αξιολόγηση των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων, φαίνεται να είναι σημαντικότεροι στο διαχωρισμό αυτό.

Η πληροφορική τεχνολογία είναι ίσως η τεχνολογία που απασχόλησε περισσότερο τη σύγχρονη συζήτηση γύρω από την εργασιακή διαδικασία, γιατί αποτέλεσε πραγματική επανάσταση στην οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας. Η εκμηχάνιση της παραγωγής, που στήριξε τη βιομηχανική ανάπτυξη σε όλη τη μακρά

πορεία της από τον 19ο αιώνα, είχε πολύ μικρή επίδραση στον τομέα των υπηρεσιών. Η φύση του «προϊόντος» του τομέα αυτού αλλά και οι οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες της εποχής, δεν ευνόησαν τη χρησιμοποίηση μηχανημάτων στις υπηρεσίες που θα υλοκαθιστού-

σαν τη ζωντανή εργασία. Για παράδειγμα, οι επεξεργαστές κειμένων αποτελούν την πρώτη σοβαρή προσπάθεια εξορθολογισμού των εργασιών γραφείου μετά την εμφάνιση της γραφομηχανής στο τέλος του περασμένου αιώνα στην Αγγλία.⁹ Η ευρύτερη εφαρμογή της πληροφορικής στον τομέα των υπηρεσιών από τη δεκαετία του '60, προκάλεσε τεράστιες αλλαγές στο μέγεθος της απασχόλησης, στην οργάνωση, στο περιεχόμενο και στις συνθήκες της εργασίας.

Στις υπηρεσίες, η πληροφορική τεχνολογία χρησιμοποιήθηκε με τρεις τρόπους: (α) Ως τεχνολογία παραγωγής για την επεξεργασία των πληροφοριών, με αποτέλεσμα να υποβαθμίσει την ανθρώπινη εργασία στερνώντας την από ένα μεγάλο μέρος διανοητικών καθηκόντων. (β) Ως τεχνολογία οργάνωσης με στόχο να μεγιστοποιήσει τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας τόσο ως προς το χρόνο (συντονισμός των εργασιών σε τέτοιο βαθμό ώστε να ολοκληρώνονται σε ελάχιστο χρόνο) όσο και ως προς το χώρο (γεωγραφική συγκέντρωση/αποκέντρωση της εργασίας ανάλογα με τις απαιτήσεις της αγοράς).¹⁰ (γ) Ως νέα υπηρεσία για να διευρύνει τον κύκλο εργασιών της επιχείρησης με την αύξηση των προσφερομένων υπηρεσιών.¹¹

Ως προς την οργάνωση του τμήματος της εργασίας που συνεχίζει να εκτελείται από τον άνθρωπο, και οι τρεις χρήσεις της πληροφορικής τεχνολογίας λειτούργησαν προς την ίδια κατεύθυνση: τη δη-

μιουργία δύο πόλων γύρω από τους οποίους συγκεντρώθηκαν οι νέες ειδικότητες. Στον ένα συγκεντρώθηκε ένας μικρός αριθμός θέσεων εργασίας που σχετίζονται άμεσα με την πληροφορική τεχνολογία. Είναι οι επιστήμονες της πληροφορικής που αναλύουν την εργασιακή διαδι-

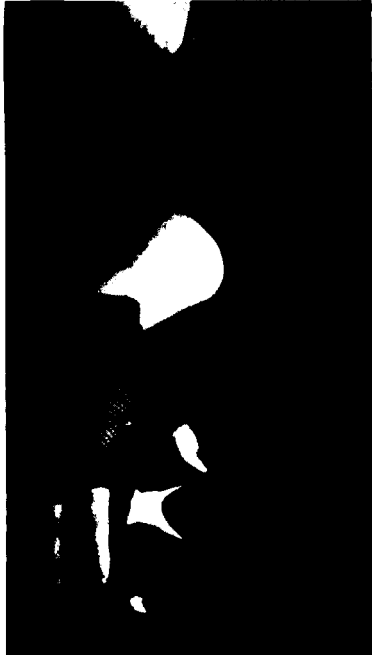
κασία, προγραμματίζουν τους Η.Υ. και ελέγχουν τη λειτουργία τους. Στον άλλο πόλο, συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός θέσεων εργασίας που αναλαμβάνουν την τροφοδότηση και τον χειρισμό των Η.Υ. κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους. Σημαντικό χαρακτηριστικό των θέσεων εργασίας σε αυτούς τους δύο πόλους είναι ο έντονος διαχωρισμός τους ως προς το φύλο των ατόμων που τις καταλαμβάνουν. Θα εξετάσουμε σε συντομία, γι' αυτό και σχηματικά, τις πιο χαρακτηριστικές θέσεις εργασίας στους δύο πόλους, έτσι όπως παρουσιάζονται στις μεγάλες επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών και ιδιαίτερα στις τράπεζες.¹²

1. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής είναι γένους αρσενικού

Οποιοδήποτε στόχο και αν έχει η εφαρμογή της πληροφορικής, το βασικό εργαλείο της είναι ο Η.Υ. Σ' αυτόν ανατίθεται η υποκατάσταση τμημάτων ή/και ο συντονισμός της εργασιακής διαδικασίας. Αποτελεί για την κοινή γνώμη την «κατ'εξοχήν» σύγχρονη μηχανή, που όχι μόνο «εκτελεί» αλλά και «σκέπτεται». Είναι χαρακτηριστική η συχνή αναφορά σ' αυτόν ως «ηλεκτρονικό εγκέφαλο». Από το σχεδιασμό του πρώτου Η.Υ. για στρατιωτικούς σκοπούς στην Αμερική, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μέχρι τον προγραμματισμό των προσωπικών υπολογιστών μας, οι Η.Υ. παραμένουν κυρίως στην αρμοδιότητα των ανδρών.

σίες. Είναι θέσεις που ανταποκρίνονται στο ανδρικό πρότυπο εργασίας, όπου η προτεραιότητα στην επαγγελματική σταδιοδρομία είναι αναμφισβήτητη ενώ άλλες υποχρεώσεις, όπως το σπίτι, τα παιδιά παραμερίζονται συστηματικά.

Στην Ελληνική Εταιρεία Επιστημών

Τα καθήκοντα των επιστημόνων της πληροφορικής (αναλυτών και προγραμματιστών) είναι διανοητικά, απαιτούν αναλυτική σκέψη, πολλές τεχνικές γνώσεις και μια ολοκληρωμένη εικόνα της λειτουργίας της επιχείρησης. Μεγάλο μέρος της οργάνωσης της εργασίας ολόκληρης της επιχείρησης και του τρόπου ελέγχου της αποφασίζεται σε αυτές τις θέσεις. Οι εργαζόμενοι πρέπει να βρίσκονται σε στενή συνεργασία μεταξύ τους και με τη διεύθυνση της επιχείρησης, ενώ έχουν μεγάλα περιθώρια ανάληψης πρωτοβουλιών και υπευθυνότητων. Όπως είναι φυσικό, τα παραπάνω καθήκοντα προσφέρουν υψηλές αποδοχές, μεγάλο κοινωνικό κύρος και προοπτικές εξέλιξης. Απαραίτητη είναι ακόμα η αφοσίωση στο επάγγελμα και η συχνά έκτακτη εργασία εκτός του κανονικού ωραρίου. Οι επιστήμονες της πληροφορικής έχουν επίσης μεγάλη διαπραγματευτική δύναμη. Η λειτουργία της επιχείρησης εξαρτάται άμεσα από τις εξειδικευμένες γνώσεις τους και από τη συνεχή διαθεσιμότητα να αντιμετωπίσουν έγκαιρα τυχόν βλάβες και προβλήματα. Όμως, η διαπραγματευτική αυτή δύναμη περιορίζεται από την εξάρτηση των εργαζομένων από τον τεχνολογικό εξοπλισμό της επιχείρησης στον οποίο έχουν εξειδικευτεί.¹³

Όπως είναι αυτονόητο οι θέσεις αυτές εργασίας «ταιριάζουν» περισσότερο σε άτομα με μεγάλη επαγγελματική συνείδηση, και εμπειρία στις συνεργασίες, στις πρωτοβουλίες και στις διανοητικές εργα-

σιες Πληροφορικής μόνο το 14% των μελών είναι γυναίκες. Μόνο πρόσφατα άρχισαν να τοποθετούνται γυναίκες στην ανάλυση και τον προγραμματισμό των μεγάλων ελληνικών επιχειρήσεων και οργανισμών. Το 1987, στον ελληνικό δημόσιο τομέα το 27% ήταν γυναίκες.¹⁴ Στις τράπεζες τα ποσοστά ποικίλλουν σήμερα από 10% (Εμπορική) μέχρι 30% (Ιονική). Αυτό έχει σχέση τόσο με τη σταδιακή υποβάθμιση της ειδικότητας των προγραμματιστών, αφού πολλά προγράμματα αγοράζονται έτοιμα από τις μεγάλες εταιρείες κατασκευής Η.Υ., όσο και με τη διευρυνση της εσωτερικής ιεραρχίας μέσα στον κλάδο. Για παράδειγμα, το 48% των αναλυτών και προγραμματιστών της Ιονικής βρίσκονται στη θέση του Βοηθού Προγραμματιστή, που είναι η 5η από τις 7 κλίμακες της ιεραρχίας του κλάδου.¹⁵

2. Η πληκτρολόγηση όμως... είναι γένους θηλυκού

Στον άλλο πόλο συγκέντρωσης των νέων θέσεων εργασίας εκτελούνται μια σειρά από εργασίες «επικοινωνίας» με τον Η.Υ., των οποίων το περιεχόμενο εξελίσσεται μαζί με την τεχνολογία. Θα εξετάσουμε τις νέες θέσεις εργασίας έτσι όπως σχηματίστηκαν στη διάρκεια δύο φάσεων: τη φάση του κατακερματισμού της εργασιακής διαδικασίας, με στόχο την υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας από τον Η.Υ., και τη φάση της ολοκλήρωσης της εργασιακής διαδικασίας σε ενιαίο

χρόνο και χώρο. Η πρώτη δημιουργήσε τις θέσεις εισαγωγής στοιχείων και η δεύτερη τις θέσεις εξυπηρέτησης πελατείας.

α. Η πρώτη φάση είναι αποτέλεσμα της διόγκωσης του τομέα των υπηρεσιών μεταπολεμικά και της ανάγκης για μαζική επεξεργασία και αποθήκευση τεράστιου όγκου πληροφοριών. Η συγκέντρωση των υπηρεσιών σε μεγάλες επιχειρήσεις και η παροχή πολλών από αυτές θα ήταν εντελώς ασύμφορες αν δεν συνδυάζονταν με την ανάπτυξη της ηλεκτρονικής τεχνολογίας. Έγινε έτσι δυνατός για πρώτη φορά ο εξορθολογισμός της εργασιακής διαδικασίας σύμφωνα με το τειλορικό μοντέλο οργάνωσης. Η αρχή που χρησιμοποιήθηκε ήταν η αρχή της «αλυσιδίας παραγωγής»: Αναλύθηκε με μεγάλη λεπτομέρεια η διαδικασία της εργασίας σε διακριτά τμήματα. Όσα τμήματα μπορούσαν να τυποποιηθούν (π.χ. συγκέντρωση και κατάταξη των στοιχείων, εκτέλεση αριθμητικών πράξεων, έλεγχος των πράξεων, ομαδοποίηση αποτελεσμάτων κλπ.) ανατέθηκαν στον Η.Υ. που προγραμματίστηκε ανάλογα. Μεταφέρθηκαν έτσι σε έναν ενιαίο χώρο, το Κέντρο Μηχανογράφησης (Κ.Μ.), πολλές από τις εργασίες που γίνονται πριν στις περιφερειακές μονάδες της επιχείρησης. Η συγκέντρωση μεγάλου όγκου στοιχείων και η μαζική τους επεξεργασία έδωσε στα Κ.Μ. το χαρακτήρα εργοστασίου.¹⁶ Τα «μηχανήματα παραγωγής», οι Η.Υ., για να δουλέψουν έπρεπε να τροφοδοτηθούν με στοιχεία. Την εισαγωγή στοιχείων ανέλαβαν οι νέες «εργάτριες».

Στόχος της εργασίας στις θέσεις εισαγωγής στοιχείων είναι η μετατροπή των πληροφοριών σε μορφή αναγνώσιμη από τον Η.Υ. Ανάλογα με την τεχνολογική εξέλιξη, η πληροφορία αποτυπώνεται με διάφορες μορφές που ποικίλλουν από τη διάτρητη καρτέλα μέχρι τη μαγνητική ταινία. Όμως σε όλες τις περιπτώσεις μέχρι σήμερα, η μετατροπή αυτή γίνεται με πληκτρολόγηση. Οι θέσεις εισαγωγής στοιχείων αποτελούν το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα υποβάθμισης της ανθρώπινης εργασίας με τη νέα τεχνολογία.¹⁷ Οι εργαζόμενες δεν χρειάζονται καμιά εξειδικευμένη τεχνική γνώση αλλά ούτε και γνώση της σημασίας των πληροφοριών που εισάγουν. Δεν χρειάζεται να γνωρίζουν τι προηγείται και τι έπεται του τμήματος της εργασίας που έχουν αναλάβει. Η μόνη υποχρέωσή τους είναι να συντονίζουν τα μάτια με τα χέρια με τέτοιο τρόπο ώστε η τροφοδότηση να γίνεται στο μικρότερο δυνατό χρόνο. Τις περισσότερες φορές, οι αποδοχές καθορίζονται από την ποσότητα των στοιχείων που έχουν πληκτρολογηθεί, ενώ ο έλεγχος και η καταμέτρηση του όγκου της εργα-

γεγονός αυτό επηρέασε δραστικά την οργάνωση και το περιεχόμενο εργασίας σε πολλούς κλάδους των υπηρεσιών που λειτουργούσαν με περιφερειακές μονάδες (υποκαταστήματα, ανταποκριτές, αντιπροσώπους κ.ά.) όπως οι τράπεζες και οι ασφάλειες. Ο διαχωρισμός του χώρου ερ-

σίας γίνεται αυτόματα από τον Η.Υ. Πρόκειται δηλαδή για μια εντελώς μηχανική και μονότονη εργασία που πρέπει να γίνεται με εντατικούς ρυθμούς. Ο ρυθμός της εργασίας μαζί με την ακτινοβολία της φωτεινής οθόνης του τερματικού προκαλούν πολλές σωματικές και ψυχικές επιβαρύνσεις, από τις οποίες οι πιο συνηθισμένες είναι οι πόνοι στα μάτια και στους μύς, οι πονοκέφαλοι και οι δερματικοί ερεθισμοί.¹⁸

Είναι παραπάνω από γνωστό ότι αυτές οι θέσεις εργασίας καταλαμβάνονται από γυναίκες. Στην Ελλάδα, το 99,55% των καταχωρητών στοιχείων στο δημόσιο τομέα ήταν γυναίκες, το 1987,¹⁹ ενώ μέχρι σήμερα ανάμεσα σε όλες τις ελληνικές τράπεζες μόνο μία, η Εθνική, απασχολεί και άνδρες στην εισαγωγή στοιχείων. Η εξήγηση αυτή οφείλεται στον τρόπο πρόσληψης. Ενώ σε όλες τις άλλες τράπεζες «η χειρίστρια εισαγωγής στοιχείων» είναι ειδικότητα πρόσληψης, στην Εθνική Τράπεζα η ισχυρή εσωτερική αγορά εργασίας συντέλεσε ώστε να τοποθετούνται στις θέσεις αυτές επιλαχόντες γενικών διαγωνισμών ή ήδη υπάλληλοι της τράπεζας.²⁰

β. Κατά τη δεύτερη φάση της εφαρμογής των ηλεκτρονικών πληροφορικών συστημάτων, η ανάπτυξη της τηλεματικής (συνδυασμός πληροφορικής και τηλεπικοινωνιακής τεχνολογίας) επέτρεψε την αυτόματη μετάδοση πληροφοριών από ένα γεωγραφικό σημείο σε ένα άλλο. Το

γασίας από τον χώρο επεξεργασίας και αποθήκευσης των πληροφοριών έδωσε τη δυνατότητα να ολοκληρώνεται η παροχή μιας υπηρεσίας στην ίδια θέση εργασίας. Συγκεντρώθηκαν έτσι στις θέσεις εξυπηρέτησης της πελατείας μια σειρά καθηκοντα που προηγουμένως εκτελούνταν από διαφορετικούς εργαζόμενους και απαιτούσαν μετακινήσεις ανθρώπων και εγγράφων είτε μέσα στην περιφερειακή μονάδα (π.χ. από γκισέ σε γκισέ) είτε στον γεωγραφικό χώρο (π.χ. από τα υποκαταστήματα στο κεντρικό). Απαραίτητη προϋπόθεση αυτής της εξέλιξης είναι η σύνδεση της θέσης εργασίας με το κεντρικό πληροφορικό σύστημα της επιχείρησης μέσω ενός τερματικού. Έτσι, το στοιχείο εισάγεται στον Η.Υ., σε ελάχιστο χρονικό διάστημα. Ο εργαζόμενος αναλαμβάνει το ρόλο της μεσολάβησης ανάμεσα στον πελάτη/χρήστη της πληροφορίας και στον κεντρικό Η.Υ. της επιχείρησης.

Για παράδειγμα, στις τράπεζες για μια συναλλαγή απασχολούνταν, πριν την εφαρμογή των συστημάτων on line ένας υπάλληλος «γκισέ», ο ταμίας και ο προϊστάμενος που έδινε την έγκριση. Η νέα θέση εργασίας, ο τέλλερ, επικοινωνεί για λογαριασμό του πελάτη με το κεντρικό αρχείο λογαριασμών, το οποίο «εγκρίνει» ή «απορρίπτει» την συναλλαγή. Παρ' όλο που από τη θέση του τέλλερ μπορούν να διεκπεραιωθούν πολλές τραπεζικές εργασίες, δεν φαίνεται να εμπλουτίζεται το περιεχόμενο εργασίας. Ο έλεγχος της εργα-

σίας αντικειμενικοποιείται και γίνεται από τον Η.Υ. Η απαίτηση για γνώση της λειτουργίας της επιχείρησης και της σημασίας κάθε συναλλαγής μειώνεται, ενώ μόνο πρακτικές γνώσεις χειρισμού του τερματικού και στοιχειώδεις γνώσεις του κύκλου εργασιών της επιχείρησης είναι

αναγκαίες. Τέλος, δεν χρειάζεται πλέον συνεργασία με άλλους υπαλλήλους, ενώ είναι εξαιρετικά περιορισμένη η δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών.

Στις ελληνικές τράπεζες, τις θέσεις αυτές δεν κατέλαβαν γυναίκες από το πρώτο κιόλας διάστημα όπως συνέβη στην περίπτωση της εισαγωγής στοιχείων. Οι πρώτοι τέλλερ ήταν αποκλειστικά άνδρες. Ο σχετικά πολύπλοκος χειρισμός του τερματικού, και η διαχείριση των χρημάτων (παραδοσιακά «ανδρική» δουλειά) χαρακτήρισαν τις θέσεις «ανδρικές». Σιγά-σιγά όμως, όσο ο χειρισμός γινόταν απλούστερος και η θέση εξελισσόταν σε «βιτρίνα» της τράπεζας, οι τοποθετήσεις γυναικών στις θέσεις αυτές αυξάνονταν. Η χρησιμότητα μιας ευχάριστης παρουσίας για την εξυπηρέτηση των πελατών, η διαπίστωση ότι οι γυναίκες κάνουν λιγότερα λάθη στη διαχείριση των χρημάτων και φυσικά η μεγάλη αύξηση του αριθμού των θέσεων, «άλλαξαν το φύλο» των εργαζομένων. Σήμερα στις τράπεζες μιλάνε για «αξιαγάπητες τελερίνες», ενώ πολλά στελέχη αναγνωρίζουν ότι οι γυναίκες είναι καλύτερες και πιο αποδοτικές τέλλερ. Η τάση για τοποθέτηση γυναικών στις θέσεις αυτές είναι σαφής. Για παράδειγμα, το 1987 στην Εμπορική οι γυναίκες αποτελούσαν το 26% του προσωπικού και το 42% των τέλλερ, στην Εθνική το 40% του προσωπικού και το 44% των τέλλερ, ενώ η Αγροτική εκπαιδευσε στα συστήματα on line κατά 68% γυναίκες παρόλο που αυτές αποτελούν το

40% του προσωπικού της.²¹

ΠΑΡΑ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ανάμεσα στην εισαγωγή στοιχείων και στην εξυπηρέτηση πελατείας, οι εργασίες αυτές έχουν μερικά (και καθοριστικά για το «φύλο» τους) κοινά χαρακτηριστικά: Γίνονται ατομικά και μεμονωμένα από κάθε εργαζόμενη μέσω ενός τερματικού με πληκτρολόγιο και φωτεινή οθόνη. Δεν απαιτούν καμία άλλη τεχνική ή επιστημονική γνώση πέρα από έναν τυποποιημένο και επαναλαμβανόμενο χειρισμό του τερματικού. Έχουν περιορισμένες δυνατότητες ανάληψης πρωτοβουλιών και υπευθυνότητων, γιατί τα περιθώρια ευελιξίας είναι σαφώς προκαθορισμένα και ενσωματωμένα στον Η.Υ. Προσφέρουν ελάχιστες προοπτικές εξέλιξης, γιατί με την πληροφορική καταργήθηκαν πολλές από τις ενδιάμεσες θέσεις εργασίας στην επαγγελματική ιεραρχία. Μπορούν να γίνουν σε χρόνο ανεξάρτητο από το ωράριο λειτουργίας της επιχείρησης όπως και σε διαφορετικό από αυτόν της επιχείρησης χώρο. Είναι εργασίες που έχουν περυσία περιθώρια εντατικοποίησης, γιατί ο Η.Υ. εργάζεται σε πολύ εντατικότερο ρυθμό από τον άνθρωπο. Τα οικονομικά και άλλα τυχόν κίνητρα αλλά και τα όρια που βάζουν οι σωματικές και ψυχικές επιβαρύνσεις καθορίζουν τελικά το ρυθμό εργασίας.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, αυτές οι θέσεις εργασίας «ταιριάζουν» στις γυναίκες. Γιατί οι γυναίκες προτιμούν, συχνά, ατομικές και απομονωμένες δουλειές με εντελώς συγκεκριμένο αντικείμε-

νο. Έτσι, απαλλάσσονται από το πλέγμα των προσωπικών (και πατριαρχικών) σχέσεων που επικρατεί στους εργασιακούς χώρους και ελέγχει την εργασία των εργαζομένων.²² Γιατί οι γυναίκες είναι διατεθειμένες να εργαστούν σε ανεξάρτητες από τις ώρες λειτουργίας της επιχείρησης, με τη μορφή της μερικής απασχόλησης, του ελαστικού ωραρίου, της εργασίας σε βάρδιες κ.λπ. Έτσι μπορούν να συνδυάζουν καλύτερα και τις άλλες (και αξιολογημένες κοινωνικά ως σημαντικότερες) υποχρεώσεις τους, απέναντι στην οικογένεια και στα παιδιά. Γιατί οι γυναίκες είναι διατεθειμένες να εργαστούν με αμοιβή στο σπίτι, όταν χρειαστεί η επιχείρηση να μειώσει τα έξοδά της, όπως το κόστος των εγκαταστάσεων, τις ασφαλιστικές εισφορές κ.λπ.²³ Η πρακτική της «κατ' οίκον» εισαγωγής στοιχείων (ηλεκτρονικό φασόν) ή παροχής υπηρεσιών από το σπίτι είναι διαδεδομένη σε πολλές ανεπτυγμένες χώρες.²⁴ Γιατί οι γυναίκες αντέχουν περισσότερο στις σωματικές και ψυχικές επιβαρύνσεις μιας εξαιρετικά εντατικοποιημένης δουλειάς. Τα «ευέλικτα δάκτυλα» και η καρτερική υπομονή έχουν καταταχθεί από την ιδεολογία του φύλου στα γυναικεία «πρωτοεργήματα».

Αντί για συμπέρασμα

Η εφαρμογή της πληροφορικής τεχνολογίας εξυπηρέτησε σίγουρα τις ανάγκες συγκεκριμένων επιχειρήσεων για μείωση του κόστους λειτουργίας με την υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας και την επίτευξη ευελιξίας στις απαιτήσεις της αγοράς. Εξυπηρέτησε όμως ταυτόχρονα και τις ανάγκες μιας κοινωνικής ομάδας, των ανδρών, για ενίσχυση της υπεροχής τους απέναντι σε μια άλλη, τις γυναίκες. Με την ανάπτυξη της πληροφορικής πολλές γυναίκες μπορούν να επιστρέψουν στο σπίτι τους και να εργαστούν με αμοιβή εκεί. Άλλες μπορούν να «διαλέξουν» βολικά και μειωμένα ωράρια εργασίας, για να ανταποκριθούν καλύτερα στις δουλειές του σπιτιού και στη φροντίδα των παιδιών και των συζύγων. Όμως, τέτοιες «διευκολύνσεις» σημαίνουν αποδοχή ενός υποβαθμισμένου περιεχομένου εργασίας και έλλειψη κάθε προοπτικής εξέλιξης, τη στιγμή που, αντίθετα, οι άνδρες καταλαμβάνουν τις θέσεις με το αναβαθμισμένο περιεχόμενο εργασίας που δημιούργησε η πληροφορική.

Η τεχνολογία δεν φαίνεται, λοιπόν, να είναι ουδέτερη απέναντι στα φύλα. Η πληροφορική τεχνολογία, όπως και κάθε άλλη τεχνολογία, είναι ένα κοινωνικό προϊόν, αποτέλεσμα αλλά και διαδικασία ενίσχυσης των κοινωνικών συστημάτων εξουσίας. Και, όπως φάνηκε από τα πα-

ραπάνω, τουλάχιστον ως προς το σύστημα εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, δεν φαίνεται να απέτυχε...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κλασικές μελέτες στον τομέα αυτό θεωρούνται οι εργασίες: J.R. Bright (1958).

Automation and Management. Harvard University Press. R. Blauner (1964). *Alienation and Freedom*. University of Chicago Press. J. Woodward (1958). *Management and Technology*, HMSO. G. Friedman (1950). *Où va le travail humain?* (ελλ. μετ. Μ. Λιώπη. Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία; Κάλβος 1984). R. Richta (1967). *a kolektiv Civilizace Na Rozcesti*, Praha (ελλ. μετ. Ν. Καράς. Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι. Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση και οι συνέπειές της για το μέλλον του ανθρώπου, Ράππας 1978).

2. Στις σύγχρονες μελέτες που μελετούν την εργασιακή διαδικασία σε σχέση με την κοινωνική διάσταση της τεχνολογίας περιλαμβάνονται τα έργα των: H. Braverman (1974). *Labor and Monopoly Capital*. Monthly Review Press. A. Zimbalist (1979). *Case studies on the Labor Process*. Monthly Review Press. S. Wood (1982). (ed.). *The Degradation of Work?* Hutchinson. G. Friedrichs & A. Schaff (1982). (eds.). *Microelectronics and Society*, Pergamon Press. M. Burawoy (1987). *The politics of Production*, Verso.
3. Φεμινιστικές θεωρήσεις της τεχνολογίας βρίσκονται στη συλλογή άρθρων J. Rothschild (1983), (ed.), *Machina Ex Dea: Feminist Perspectives on Technology*, N.Y.: Pergamon Press, και στο αφιέρωμα «Femmes et techniques» του περιοδικού *Pénélope*, Παρίσι, φθινόπωρο 1983.
4. Η συζήτηση για την υποβάθμιση της ανθρώπινης εργασίας ως αποτέλεσμα της τεχνολογίας άρχισε από τον Μαρξ [Κ. Μαρξ (1978). Το Κεφάλαιο, Τόμος 1, Κεφ. 12 και 13. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή] και αναβίωσε τη δεκαετία του '70 από τον Braverman, ό.π., σημ. 2, με αφορμή τις

τεράστιες επιπτώσεις της πληροφορικής τεχνολογίας.

5. Σημαντική σ' αυτό τον τομέα είναι η δουλειά της C. Cockburn, που βασίζεται σε εμπειρικές έρευνες στους εργασιακούς χώρους. Βλέπε ιδιαίτερα τις εργασίες: (1983). *Brothers: Male dominance and technological change*, London: Pluto Press, και (1985). *Machinery of Dominance: Women, men, and technical know-how*, London: Pluto Press.
6. Για το θέμα αυτό, βλέπε ανάμεσα σε άλλα Σ. Ρόουμποθαμ (1980), *Στο περιθώριο της ιστορίας. 300 χρόνια καταπίεσης και αγώνων* (μετ. Ε. Βαρίκα), Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, και R. Milkman (1985). *Women, Work and Protest. A century of U.S. Women's Labor History*, Boston: Routledge & Kegan Paul.
7. Στοιχεία γύρω από τον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας, έτσι όπως εξελίχθηκε ιστορικά, βρίσκονται σε εργασίες όπως: H. Hartmann (1979). «Capitalism, Patriarchy and Job Sergeation by Sex» in Z. Eisenstein (ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, N.Y.: Monthly Review Press. M. Davies (1982). *Woman's Place is at the Typewriter: Office Work and Office Workers 1870-1930*, Philadelphia: Temple University Press. A. Clark (1982). *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London: Routledge & Kegan Paul.
8. Για την ιδεολογία του φύλου, βλέπε ανάμεσα σε άλλα D. Dinnerstein (1976). *The Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangements and Human Malaise*, N.Y.: Harper Colophon Books. S. Griffin (1978). *Woman and Nature: The roaring inside her*, N.Y.: Harper Colophon Books.

9. Για τις επιπτώσεις των επεξεργαστών κειμένων στην οργάνωση εργασίας των γραφείων, βλέπε J. Barker & H. Downing (1980), «Word Processing and the Transformation of the Patriarchal Relations of control in the office», *Capital & Class*, No. 10, pp. 64-99.
10. Για τη γεωγραφική διάσταση της τεχνολογίας, βλέπε Κ. Χατζημιχάλης (1987), «Η νέα γεωγραφία της παραγωγής», *Πολίτης*, Αφιέρωμα για τις νέες τεχνολογίες, τεύχος 81-82, σελ. 71-74, και (1988), «Το διεθνές και το τοπικό: Τα νέα όρια της άνοσης ανάπτυξης στη δεκαετία του 1990», *Πρακτικά του συνεδρίου Η διεπιστημονικότητα στην ανάπτυξη*, ΕΜΠ (υπό έκδοση).
11. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση της χρήσης της πληροφορικής στην παραγωγή και ειδικότερα στη μεταλλοβιομηχανία και τις τράπεζες, βλέπε την εργασία των Brandt, Künding, Papadimitriou, Thomaе (1978), *Computer und Arbeitsprozess*, Campus Verlag (ιταλική μετάφραση: *Il calcolatore nell'organizzazione del lavoro*, CLUP, CLUED).
12. Τα στοιχεία που αναφέρονται παρακάτω συγκεντρώθηκαν στα πλαίσια της έρευνας *Οι νέες τεχνολογίες και οι επιπτώσεις τους στην οργάνωση και τις συνθήκες εργασίας, ειδικότερα της εργασίας των γυναικών (Η περίπτωση του τραπεζικού κλάδου)*, που χρηματοδότησε η Γενική Γραμματεία Έρευνας & Τεχνολογίας. Την ερευνητική ομάδα αποτελούν οι Κ. Αρβανιτάκη, Χ. Γολέμης, Α. Δήμου, Γ. Κοσμογράφος, Γ. Κραβαρίτου, Σ. Πανταζίδης, Ξ. Πετρινώτη, Μ. Στρατηγάκη. Βλέπε ακόμα Κ. Αρβανιτάκη (1988), «Γυναίκες, εκσυγχρονισμός και τράπεζες», *Η άλλη άποψη στις τράπεζες*, συνδικαλιστικό περιοδικό, Μάιος.
13. Για τη σχέση εξειδίκευσης και διαπραγματευτικής δύναμης, βλέπε Ζ. Papadimitriou (1986), «Changing Skill Requirements and Trade Union Bargaining», in O. Jacobi, H. Kastendiek, B. Jessop, (eds.), *Technological Change, Rationalisation and Industrial Relations*, Croom Helm, pp. 35-49.
14. Π. Στεφάνογλου-Λαμπροπούλου (1987), «Πληροφορική και γυναικεία απασχόληση στον ελληνικό δημόσιο τομέα», *Δημόσιος Τομέας*, τεύχος 20.
15. Παρά το γεγονός της υποβάθμισης των θέσεων αυτών, τα στελέχη της τράπεζας παρουσιάζουν την τοποθέτηση γυναικών στον προγραμματισμό ως μεγάλη κατάκτηση στην κατεύθυνση της ισοτιμίας!
16. Μία ζωντανή μαρτυρία των συνθηκών εργασίας σε ένα εκσυγχρονισμένο Κ.Μ. αποτελεί το άρθρο της Σ. Σαλάτα (1987) «Κ.Μ.: Το εργοστάσιο μιας τράπεζας», *Κάπα*, τεύχος 13.
17. Λεπτομερή περιγραφή της εργασίας εισαγωγής στοιχείων κάνει ο H. Braverman (1974), ό.π., σμ. 2, σελ. 326-348.
18. Βλέπε U. Huws (1987), *V.D.U. Hazards Handbook*, London Hazards Centre (ελλ. μετ. των Κ. Αρβανιτάκη, Μ. Φερδινάλη, υπό έκδοση). Για την Ελλάδα, βλέπε τα Πρακτικά του Σεμιναρίου της Ελληνικής Εταιρείας Ιατρικής της Εργασίας (11-12.11.89).
19. Π. Στεφάνογλου-Λαμπροπούλου, ό.π., σμ. 14.
20. Με τις εσωτερικές αγορές εργασίας στον τραπεζικό κλάδο έχει ασχοληθεί ο Γ. Σακέλλης (1984), *Εσωτερικές αγορές εργασίας, η περίπτωση του τραπεζικού τομέα στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή ΠΑ-ΣΠΕ, και (1985) «Εσωτερικές αγορές εργασίας, έλεγχος της διαδικασίας της παραγωγής και εργατικά συνδικάτα», *Πολίτης*, τεύχος 69-70.
21. Τα ποσοστά αυτά θα ήταν πολύ μεγαλύτερα αν πολλές γυναίκες δεν εργάζονταν με μειωμένο ωράριο, γεγονός που δημιουργεί πρόβλημα στο κλείσιμο του ταμείου το μεσημέρι.
22. Το άρθρο των J. Barker & H. Downing, ό.π., σμ. 9, αναφέρεται ακριβώς στον έλεγχο της εργασίας μέσα από πατριαρχικές σχέσεις.
23. Η σημαντική για τις γυναίκες σχέση του τόπου αμειβόμενης εργασίας και του οπιτιού, εξετάζεται στο άρθρο της Ντ. Βαίου στο αφιέρωμα αυτό.
24. Βλέπε ανάμεσα σ' άλλα, τα άρθρα της Β. Baran (1985), «Office automation and Women's Work: The technological transformation of the Insurance Industry», *Urban Affairs Annual Reviews*, vol. 28, και των R. Moran και J. Tansey (1989), «Τηλεργασία - δουλειά "εξ αποστάσεως", γυναίκες, σπίτι και περιβάλλον», στο: Μ. Μαρματάκη & Ξ. Πετρινώτη (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*, Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Για την αποδοχή της μερικής απασχόλησης από τις γυναίκες, βλέπε M. G. David, S. Dex, C. Starzec, P. Walters (1988), «Le travail à temps partiel des mères de famille en France et en Grande-Bretagne», *Journées d' Economie et de Sociologie du travail*. και M. Sundstroem, (1989), «Part-time work: Trends and Equality Effects in Sweden and EEC», *9th World Congress of the International Economic Association*, Αθήνα 28.8-1.9.

Γυναίκα και εργασία: Οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων στην αγορά εργασίας

ΕΛΕΝΗ ΠΑΥΛΙΔΟΥ

1. Γυναίκα – εργασία – οικονομική επιστήμη

1.1. Γυναίκα και αγορά εργασίας

ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ Δύσης, μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στην αγορά εργασίας. Μία από αυτές είναι η εισροή γυναικών στην αγορά εργασίας και η απότομη αύξηση της συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό των χωρών αυτών. Η αύξηση αυτή είναι ιδιαίτερα θεαματική στη δεκαετία του 1970.

Ωστόσο η βελτίωση της θέσης των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν υπήρξε ανάλογη με την αύξηση του ποσοστού της συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό. Η θέση τους εξακολουθεί να είναι μειονεκτική συγκριτικά με εκείνη των αντρών. Οι γυναίκες εξακολουθούν να μην έχουν τις ίδιες ευκαιρίες και προοπτικές με τους άντρες. Εξακολουθούν να καταλαμβάνουν τις κατώτερες βαθμίδες στην επαγγελματική ιεραρχία, θέσεις μικρού ενδιαφέροντος και ευκαιριακές δουλειές. Εξακολουθούν να συγκεντρώνονται σε ορισμένα «γυναικεία» επαγγέλματα, με μισθούς και μέσα ετήσια εισοδήματα πολύ χαμηλότερα από ό,τι των αντρών, ενώ η ανεργία πλήττει περισσότερο τις γυναίκες από ό,τι τους άντρες.

Κάθε στατιστική της αγοράς εργασίας, ανεξάρτητα από πολιτικό ή οικονομικό σύστημα, δείχνει ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές και ανισότητες μεταξύ γυναικών και αντρών. Στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών, στο διάστημα 1950-1980, αυξήθηκε κατά 70%, ενώ των αντρών κατά 25%.¹ Στην ΕΟΚ των 12 η ανεργία αυξήθηκε για τις μεν γυναίκες από 12,9% το 1984 σε 13,4% το 1988, ενώ για τους άντρες το ίδιο διάστημα παρατηρήθηκε μια μείωση από 9,5% το 1984 σε 8,3% το 1988.² Σε μια μελέτη της ΕΟΚ, ο Sexton³ δείχνει ότι το 1985 στις 9 από τις 10 χώρες-μέλη (Βέλγιο, Δανία, Δυτική Γερμανία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Βρετανία), το 8,9% των άνεργων αντρών και κυρίως αυτοί που βρίσκονται προς το τέλος του ενεργού βίου τους, αποθαρρύνθηκαν και σταμάτησαν την αναζήτηση εργασίας, ενώ η αποθάρρυνση στις γυναίκες ήταν μεγαλύτερη και έφθανε το 21,4% των άνεργων

γυναικών, και αφορούσε κυρίως γυναίκες που βρίσκονται στο πρώτο στάδιο της επαγγελματικής ζωής τους.⁴

Όπως αναφέρει και ο Moriguey,⁵ στις αγγλόφωνες χώρες, όπως ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία, Καναδά και Αυστραλία, οι μέσες αμοιβές των γυναικών δεν φθάνουν ούτε το 60% εκείνων των αντρών, ενώ σε χώρες όπως η Τσεχοσλοβακία, Φινλανδία, Γαλλία, Ουγγαρία, Ισραήλ, Νορβηγία και Πολωνία, κυμαίνονται μεταξύ 65% και 70%. Η εικόνα αυτή δεν φαίνεται να διαφοροποιείται και πολύ στη Σοβιετική Ένωση, Κίνα και Κούβα.

Στην Παγκόσμια Διάσκεψη Γυναικών των Ηνωμένων Εθνών στην Κολεγιάγη, το 1980, παρουσιάστηκε η παρακάτω εικόνα για τη φτώχεια των γυναικών. Οι γυναίκες αποτελούν το 50% του παγκόσμιου πληθυσμού. Επίσημα εργάζεται μόνο το 1/3. Παρόλο που δουλεύουν περισσότερο από το 60% του συνόλου των ωρών εργασίας (παγκοσμίως), παίρνουν μόνο 10% των μισθών και κατέχουν μόνο 1% του παγκόσμιου πλούτου (μετρημένου σε ιδιοκτησία γης, κεφαλαίου και μέσων παραγωγής).⁶

Τα παραπάνω δείχνουν ότι η υποδεέστερη θέση των γυναικών είναι εξίσου εμφανής στην αγορά εργασίας, όπως και σε όλους τους υπόλοιπους κοινωνικούς τομείς. Έχει αποδειχθεί ότι η άνιση θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας σε σχέση με τους άντρες οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις διακρίσεις που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες ως προς την κατάληψη θέσεων εργασίας αλλά και στους μισθούς. Εμπειρικές μελέτες που συγκρίνουν τους μισθούς και τα προσόντα των γυναικών και των αντρών δείχνουν ότι μόνο το ένα τρίτο της διαφοράς που παρατηρείται στους μισθούς αντρών-γυναικών μπορεί να αναχθεί σε μεταξύ τους διαφορές ως προς την πείρα και τη μόρφωση. Αυτά τα αποτελέσματα επιβεβαιώνονται και από δικαστικές μαρτυρίες σχετικές με τις συνθήκες που επικρατούν σε πολλούς χώρους εργασίας.⁷

Η άνιση θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος, που ευαισθητοποίησε την κοινή γνώμη και επομένως τη θεωρητική έρευνα για τα προβλήματα και τη μειονεκτική θέση των γυναικών, προκάλεσαν τα τελευταία είκοσι χρόνια την εμφάνιση μιας πληθώρας με-

να ασχολούνται και με την οικογένεια και την εργασία των γυναικών σ' αυτή, αναγνωρίζοντας ότι η παραδοσιακή οικογενειακή μονάδα, ως κέντρο λήψεως αποφάσεων, είναι εκείνη που προκαλεί διαφοροποιήσεις στην προσφορά εργασίας αντρών-γυναικών.¹⁰

ρουσίαση απόψεων που προέρχονται από διαφορετικούς θεωρητικούς και ιδεολογικούς χώρους.

2. Οι διακρίσεις των γυναικών στην αγορά εργασίας ως αντικείμενο της οικονομικής έρευνας

Οι οικονομολόγοι σχετικά πρόσφατα άρχισαν να διακρίνουν ότι στην αγορά εργασίας γίνονται διακρίσεις σε βάρος ομάδων εργαζομένων εξαιτίας, π.χ., του φύλου ή της φυλής τους, και ότι αυτές οι διακρίσεις –ως μόνιμο φαινόμενο– χρειάζονται διερεύνηση. Το γεγονός ότι το πρόβλημα των διακρίσεων άργησε να γίνει αντιληπτό οφείλεται στο ότι, στα πλαίσια των δυτικών οικονομιών, οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας ερμηνεύονται με βάση τη νεοκλασική θεωρία. Σύμφωνα όμως με τη νεοκλασική θεωρία, η οποιαδήποτε διατάραξη της ισορροπίας –προβλήματα της αγοράς εργασίας, όπως ανεργία ή οι διακρίσεις– έχει προσωρινό μόνο χαρακτήρα, μια και χάρη στο μηχανισμό της αγοράς γρήγορα επανέρχεται η κατάσταση ισορροπίας.¹³

Η πρώτη φορά που έγινε συστηματική διερεύνηση του προβλήματος ήταν το 1957, με το βιβλίο του Gary Becker, *The Economics of Discrimination*. Το βιβλίο αυτό έγινε η απαρχή μιας εκτενούς ανταλλαγής απόψεων και διερεύνησης του θέματος¹⁴ και προκάλεσε τη σύσταση ενός νέου επιστημονικού κλάδου, της «Οικονομικής των Διακρίσεων» (*Economics of Discrimination*). Η οικονομική των διακρίσεων είχε αρχικά αντικείμενο τις φυλετικές και στη συνέχεια τις σεξιστικές διακρίσεις.

Τι είναι διακρίσεις; Παρόλο που μεταξύ των οικονομολόγων δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τον πλέον κατάλληλο ορισμό, είναι αποδεκτό ότι γίνονται διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, όταν γυναίκες με την ίδια παραγωγικότητα με τους άντρες συναδέλφους τους αντιμετωπίζουν κατά μέσο όρο διαφορετική μεταχείριση στις προσλήψεις, στους μισθούς, στις αναθέσεις εργασιών, στις προαγωγές ή στις απολύσεις.¹⁵

Οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών μπορούν να ταξινομηθούν σε:

1. *Διακρίσεις που γίνονται πριν από την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας και έχουν σχέση με τις διαφορετικές ευκαιρίες και πρόσβαση που έχουν οι γυναίκες στη μόρφωση.* Ο κοινωνικά εδραιωμένος στεροτυπικός καταμερισμός των ρόλων ανάμεσα στα φύλα, η παραδοσιακή αντίληψη των ρόλων, οδηγούν τις γυναίκες στην απόφαση να επενδύουν λιγότερο στη μόρφωσή τους, να επιλέγουν ορισμένα «περιορισμένα» επαγγέλματα

λετών στο διεθνή χώρο, που ασχολούνται με το θέμα αυτό. Βέβαια, το μεγαλύτερο μέρος της θεωρητικής και εμπειρικής ανάλυσης, ανεξάρτητα από το χώρο επιστημονικής προέλευσής της, είχε και έχει συνήθως ως αντικείμενο έρευνας ένα μόνο από τα πολλά και ποικίλα είδη της εργασίας των γυναικών: την *πληρωμένη εργασία στην αγορά εργασίας*. Για την οικονομία και την κοινωνία, μόνο αυτή η εργασία θεωρείται παραγωγική, μια και όλες οι άλλες μορφές εργασίας, που εκτελούν οι γυναίκες έξω από τα όρια της αγοράς εργασίας, δεν αποφέρουν εισόδημα και δεν συμβάλλουν στην αύξηση του ακαθόριστου εγχώριου προϊόντος. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος της εργασίας που εκτελούν οι γυναίκες στον οικογενειακό και κοινωνικό τομέα, ως άμισθη δραστηριότητα, δεν λαμβάνεται υπόψη.⁸

1.2. Οικονομική επιστήμη και εργασία γυναικών

Το ενδιαφέρον της οικονομικής επιστήμης στράφηκε κυρίως σε δύο τομείς της γυναικείας απασχόλησης.⁹

1. *Στους παράγοντες που επηρεάζουν τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, με ιδιαίτερη έμφαση στους παράγοντες που επηρεάζουν την προσφορά, π.χ. οικογενειακή κατάσταση, γεννητικότητα και οι αποφάσεις για την απόκτηση παιδιών, ύπαρξη μικρών παιδιών, το γενικό ποσοστό ανεργίας, η τεχνολογία στο σπίτι κ.λπ.* Στην προσπάθειά τους αυτή οι οικονομολόγοι άρχισαν πρόσφατα

2. *Στην άνιση μεταχείριση των γυναικών στην αγορά εργασίας, δηλαδή στις σταθερά χαμηλότερες αμοιβές και τις επαγγελματικές ανισότητες σε βάρος των γυναικών.*

Επίσης οι οικονομολόγοι ενδιαφέρθηκαν και για ορισμένα άλλα θέματα σχετικά με την απασχόληση των γυναικών, όπως οι διαφορετικές επιπτώσεις των οικονομικών διακυμάνσεων στην απασχόληση αντρών και γυναικών, οι συνέπειες του αυξανόμενου ποσοστού συμμετοχής πάνω στην κατανάλωση, τη διανομή του εισοδήματος και την ανεργία.¹¹

Η διερεύνηση των παραπάνω θεμάτων στον ελληνικό χώρο δεν έχει απασχολήσει σε μεγάλη έκταση τους Έλληνες και τις Ελληνίδες οικονομολόγους, αν και έχουν γίνει μεμονωμένες προσπάθειες. Για παράδειγμα: (α) μια μελέτη της Ξανθής Πετριωτίτη, στην οποία εξετάζεται το φαινόμενο της συμμετοχής των Ελληνίδων στο εργατικό δυναμικό και οι προσδιοριστικοί της παράγοντες και (β) μια μελέτη του Κ.Ν. Κανελλόπουλου, με θέμα τα εισοδήματα και τη φτώχεια στην Ελλάδα, στην οποία γίνεται ανάλυση της διαφοράς που υπάρχει στα μέσα εισοδήματα αντρών και γυναικών.¹²

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να παρουσιάσει σε γενικές γραμμές μερικές οικονομικές θεωρητικές προσεγγίσεις του προβλήματος της άνισης μεταχείρισης των γυναικών σε σχέση με τους άντρες στην αγορά εργασίας. Η επιλογή των προσεγγίσεων έγινε με κριτήριο την πα-

και επηρεάζουν τόσο τα κίνητρά τους για επαγγελματική απασχόληση όσο και την επαγγελματική τους συμπεριφορά. Αυτό το είδος των διακρίσεων αποτελεί ένα πολύπλοκο φαινόμενο και εξαρτάται από πολιτιστικές παραδόσεις, προτιμήσεις καθώς και από τις ατομικές προσδοκίες.

2. Μετά την είσοδό τους στην αγορά εργασίας, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν:

α. Διακρίσεις που αφορούν τις θέσεις εργασίας: δηλαδή ή δεν βρίσκουν δουλειά ή αν βρουν οδηγούνται σε μειονεκτικότερες θέσεις εργασίας από ό,τι συνυποψήφιοι άντρες με ανάλογα προσόντα και επαγγελματική πείρα. Οι διακρίσεις αυτές γίνονται είτε κατά την πρόσληψη είτε κατά την εξέλιξη. Τέλος, σε περιόδους ύφεσης και μείωσης προσωπικού, απολύονται πρώτα οι γυναίκες.

β. Διακρίσεις που αφορούν τους μισθούς: δηλαδή οι γυναίκες για την ίδια εργασία με τους άντρες αμείβονται λιγότερο από αυτούς.

3. Διακρίσεις που αναφέρονται στην άνιση μεταχείριση των γυναικείων απολαβών σε ζητήματα φορολογίας και κοινωνικής ασφάλισης.¹⁶

Οι οικονομολόγοι ασχολήθηκαν κατ'εξοχήν με τη δεύτερη κατηγορία διακρίσεων, δηλαδή με τις διακρίσεις που εμφανίζονται μετά την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Χαρακτηριστικό είναι ότι η θεωρητική προσέγγιση των διακρίσεων από τους οικονομολόγους δεν είναι ενιαία, αλλά εξαρτάται από τη «σχολή» στην οποία υπάγονται, δηλαδή τη μεθοδολογία την οποία ακολουθούν στην ανάλυση της διάρθρωσης και λειτουργίας της αγοράς. Έτσι έχουμε τις ακόλουθες βασικές προσεγγίσεις:

α. Τις νεοκλασικές προσεγγίσεις.

β. Τις θεσμικές προσεγγίσεις, στις οποίες συγκαταλέγονται:

β1. Οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας (Labor Market Segmentation). Η θεωρία της *δυναδικής αγοράς εργασίας (Dual Labor Market Theory)* είναι το πιο γνωστό παράδειγμα.

β2. Οι ριζοσπαστικές (Radicals), αλλιώς νεομαρξιστικές προσεγγίσεις.

2.1. Η νεοκλασική θεώρηση

Η νεοκλασική προσέγγιση του προβλήματος των διακρίσεων, τόσο στις θεωρητικές όσο και στις εμπειρικές αναλύσεις, ενδιαφέρεται κυρίως για την ερμηνεία των μισθολογικών διαφορών μεταξύ αντρών και γυναικών και λιγότερο για τις επαγγελματικές διαφορές κατά φύλο.¹⁷

Η βάση της ανάλυσης είναι το άτομο – μία οντότητα χωρίς τάξη, φύλο, πολιτι-

α. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου (Human Capital Theory)

σμό και χρόνο, συνήθως γένους αρσενικού, εκτός αν γίνεται άλλη διευκρίνιση.¹⁸ Το άτομο, έχοντας την ελευθερία επιλογής και επομένως και την ευθύνη αυτής της επιλογής και σκεπτόμενο ορθολογικά, συμπεριφέρεται, αν μεν είναι εργοδότης, με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους του, αν δε είναι εργαζόμενος, με στόχο τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς του στα πλαίσια μιας ανταγωνιστικής οικονομίας. Ο βασικός μηχανισμός με τον οποίο επιτυγχάνεται αυτό είναι η αγορά, η οποία, με την εξισορρόπηση της προσφοράς και της ζήτησης, επιφέρει τη γενική ισορροπία. Χάρη σ' αυτόν το μηχανισμό, καθορίζονται οι τιμές των συντελεστών παραγωγής και των τελικών προϊόντων με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει μόνιμα ισορροπία στην αγορά.¹⁹ Μέσα λοιπόν σε μια αγορά εργασίας όπου επικρατεί πλήρης ανταγωνισμός, οι εργαζόμενοι κατανέμονται στα διάφορα επαγγέλματα και αμείβονται με βάση την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας τους στις διάφορες δουλειές.²⁰

Στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ αντρών και γυναικών, οι νεοκλασικοί ανατρέχουν είτε σε παράγοντες που επηρεάζουν την προσφορά εργασίας (βλ. ανθρώπινο κεφάλαιο) είτε σε παράγοντες που επηρεάζουν τη ζήτηση εργασίας (βλ. διακριτικές προτιμήσεις, προκαταλήψεις κ.λπ.).

Μερικές από αυτές τις θεωρίες είναι οι εξής:

Πολλοί νεοκλασικοί, όπως οι Becker, Mincer, Polachek,²¹ θεωρούν βασική μονάδα ανάλυσης την οικογένεια ή το νοικοκυριό, με τον παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων ανάμεσα στα φύλα (ο άνδρας δουλεύει στην αγορά εργασίας, η γυναίκα στο σπίτι [οικιακή εργασία]),²² και ερμηνεύουν τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ αντρών και γυναικών όχι ως άδικη μεταχείριση των γυναικών, αλλά ως ένδειξη της διαφορετικής παραγωγικότητάς τους.

Αποψή τους λοιπόν είναι ότι η οικογένεια, επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση του οφέλους της, μοιράζει το συνολικά διαθέσιμο χρόνο ανάμεσα στα μέλη της (α) σε δουλειά στην αγορά εργασίας, (β) σε δουλειά στο σπίτι και (γ) σε ελεύθερο χρόνο, σύμφωνα με την αρχή της ανάλυσης κόστους-οφέλους. Θεωρούν δηλαδή ότι κάθε μέλος της οικογένειας αναλαμβάνει εκείνο τον τομέα στον οποίο θα έχει τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Η παραγωγικότητα καθορίζεται από το ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο έχουν αποκτήσει, δηλαδή επίπεδο γνώσεων, επαγγελματική πείρα, μαθητεία στο χώρο της δουλειάς κ.ά. Η ποσότητα ανθρώπινου κεφαλαίου που συσσωρεύει και διαθέτει κάθε εργαζόμενο άτομο είναι καθαρή επιλογή αυτού του ατόμου.²³

Από τη σκοπιά επομένως της οικογένειας που μεγιστοποιεί το όφελός της,

προτιμήσεις να μη συναλλάσσονται με ορισμένα άτομα ή ομάδες. Οι προτιμήσεις αυτές δεν προέρχονται από οικονομικά κίνητρα, αλλά από την αποστροφή ή προκατάληψή τους για αυτά τα άτομα ή τις ομάδες. Αυτές οι προτιμήσεις εκλαμβάνονται ως εξωγενείς παράγοντες, με άλλα

ξέλιξη αυτή απορρέει από την αρχική υπόθεση του μοντέλου ότι υπάρχει πλήρης ανταγωνισμός. Σε περίπτωση βέβαια που οι εταιρίες κατέχουν μια μονοπωλιακή θέση στην αγορά προϊόντων, δεν συντρέχει κίνδυνος να εκπολιοθούν από την αγορά γι' αυτήν ακριβώς τη συμπεριφορά τους. Επομένως, κατά τον Becker, η αύξηση του ανταγωνισμού στις αγορές οδηγεί σε εξάλειψη των διακρίσεων²⁷ και η διατάραξη της ισορροπίας που προκλήθηκε από τις διακρίσεις είναι παροδική.

γ. Η υπόθεση της υπερσυγκέντρωσης (Overcrowding Hypothesis)

Η Barbara Bergmann,²⁸ το 1974, εισήγαγε την έννοια της υπερσυγκέντρωσης στο μοντέλο του Becker, με σκοπό να ερμηνεύσει την παρατηρούμενη μόνιμη κατάπτωση της αγοράς κατά φύλο. Σύμφωνα με την Bergmann, οι προκαταλήψεις των εργοδοτών για την παραγωγικότητα των γυναικών έχουν ως αποτέλεσμα να προσλαμβάνονται γυναίκες σε λίγα μόνο, τα λεγόμενα «γυναικεία», επαγγέλματα. Αυτό σημαίνει ότι στα «γυναικεία» επαγγέλματα, στα οποία η ζήτηση είναι μικρή, συνωστίζεται μεγάλος αριθμός γυναικών και επομένως η προσφορά είναι μεγαλύτερη από τη ζήτηση. Έτσι, ενώ δύο επαγγέλματα, ένα «αντρικό» και ένα «γυναικείο», απαιτούν τα ίδια προσόντα, οι μισθοί στο «γυναικείο» είναι χαμηλότεροι επειδή η προσφορά είναι μεγαλύτερη από τη ζήτηση. Εξάλλου τα επαγγέλματα στα οποία συνωστίζονται οι γυναίκες είναι εντάσεως εργασίας, με παλαιάς τεχνολογίας μηχανολογικό εξοπλισμό. Κατά συνέπεια, χαρακτηρίζονται από μικρή παραγωγικότητα, γεγονός που επίσης συντελεί στη μείωση των μισθών.

Επομένως, οι διακρίσεις, κατά την Bergmann, μπορούν να προκαλέσουν διαφορές τόσο στους μισθούς όσο και στην παραγωγικότητα, ανάμεσα σε ισόδυναμους από πλευράς παραγωγικότητας άνδρες και γυναίκες.²⁹ Οι διακρίσεις αυτές οφείλονται σε κοινωνικές προκαταλήψεις ή στερεότυπες αντιλήψεις σχετικά με το ποια είναι τα κατάλληλα επαγγέλματα για τις γυναίκες.

δ. Μονοφωνιακή αγορά

Στην προσπάθεια να ερμηνεύσει τις διαφορές στους μισθούς μεταξύ ανδρών και γυναικών, η Janice Madden³⁰ δίνει στο μονοψώνιο μια κεντρική θέση. Αντικαθιστά δηλαδή την υπόθεση του πλήρους ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας με την υπόθεση ότι οι εργοδότες έχουν μονοπωλιακή ισχύ και ότι η προσφορά εργασίας αντρών και γυναικών είναι ελαστική ως προς τους μισθούς. Ωστόσο τα δύο φύλα έχουν διαφορετικές ελαστικότητες. Μια μονοψωνιακή επιχείρηση, που επιδιώκει

θεωρείται λογική η απόφαση της γυναίκας-συζύγου να αποκτήσει περιορισμένα επαγγελματικά προσόντα ή να μην εργάζεται συνεχώς και να αποκτή έτσι ένα περιορισμένο απόθεμα σε ανθρώπινο κεφάλαιο.²⁴ Οι γυναίκες κρατούν διαφορετική συναισθηματική ή αξιολογική στάση απέναντι σε μια μόνιμη απασχόληση από τους άντρες, και γι' αυτό παίρνουν διαφορετικές αποφάσεις για το πόσο μεγάλη θα είναι η επένδυσή τους σε ανθρώπινο κεφάλαιο.²⁵

Έχοντας αποκτήσει όμως οι γυναίκες διαφορετικό ανθρώπινο κεφάλαιο από τους άντρες, έχουν άνηση παραγωγική ικανότητα. Έτσι δεν μπορούν να τους υποκαταστήσουν στη δουλειά αλλά ούτε να πάρουν και τους ίδιους μισθούς μ' αυτούς. Επομένως, κατά τους οπαδούς αυτής της θεωρίας, για την επαγγελματική διαστρωμάτωση κατά φύλο και για τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ευθύνονται οι διαφορές στα προσόντα των εργαζομένων και όχι άλλου είδους προκαταλήψεις.

β. Οι προτιμήσεις των εργοδοτών

Πώς εξηγείται όμως το γεγονός ότι συχνά οι γυναίκες, παρόλο που έχουν την ίδια παραγωγικότητα με τους άντρες, παίρνουν μικρότερους μισθούς από αυτούς; Τις διαφορές αυτές ο Gary Becker²⁶ τις αποδίδει στη συμπεριφορά μεμονωμένων εργοδοτών. Συγκεκριμένα, ο Becker υποστηρίζει ότι μερικοί εργοδότες έχουν

λόγια δεν αναλύονται ούτε ερμηνεύονται στο μοντέλο, και εξαρτώνται από την έκταση και το είδος των κοινωνικών συναστροφών που έχει ένας εργοδότης με μια συγκεκριμένη ομάδα. Αποτέλεσμα των προτιμήσεων αυτών είναι οι μισθολογικές διακρίσεις.

Οι εργοδότες που αντιμετωπίζουν μεροληπτικά μια ομάδα συμπεριφέρονται σαν να ήταν πρόθυμοι να πληρώσουν άμεσα ή έμμεσα κάτι παραπάνω, με τη μορφή μειωμένου εισοδήματος, προκειμένου να αποφύγουν τη συνεργασία με την ομάδα αυτή. Γι' αυτό το λόγο, πληρώνουν ένα μισθολογικό πριμ (ο Becker το ονομάζει «συντελεστή διάκρισης») στην ομάδα προτίμησης, το οποίο θα ήταν περιττό αν δρούσαν με βάση το κριτήριο της οριακής παραγωγικότητας των εργαζομένων. Με τη βοήθεια αυτού του συντελεστή, ο Becker ερευνά τις επιπτώσεις που έχουν οι διακρίσεις πάνω στους μισθούς και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι προτιμήσεις οδηγούν: αφ' ενός, σε μισθολογικές διαφορές και στη διάσπαση του εργατικού δυναμικού, αφ' ετέρου, σε εισοδηματικές απώλειες για τον εργοδότη που ασκεί τις διακρίσεις, δεδομένου ότι πληρώνει υψηλότερους μισθούς στην ομάδα προτίμησης και επομένως έχει υψηλότερο κόστος από τους ανταγωνιστές του. Οι επιχειρήσεις που δεν κάνουν διακρίσεις έχουν χαμηλότερο κόστος και μεγαλύτερα κέρδη. Αυτό συνεπάγεται την επέκτασή τους και τη βαθμιαία εξαφάνιση των επιχειρήσεων που κάνουν διακρίσεις. Η ε-

μειστοποίηση του κέρδους της, θα προσφέρει στις γυναίκες χαμηλότερο μισθό από ό,τι στους άνδρες, εφόσον η προσφορά των γυναικών είναι λιγότερο ελαστική από εκείνη των ανδρών. Οι διαφορές αυτές, κατά την Madden, οφείλονται στο ότι οι γυναίκες (αναφέρεται μόνο στις έγγαμες) είναι πιο δεσμευμένες τοπικά, λόγω του παραδοσιακού καταμερισμού της εργασίας μέσα στην οικογένεια. Ο τόπος εγκατάστασης των γυναικών συχνά προσδιορίζεται από τη δουλειά του συζύγου και οι γυναίκες λόγω των οικογενειακών τους υποχρεώσεων αποφεύγουν συνήθως εργασίες σε μακρινές αποστάσεις.³¹

ε. Διακρίσεις που προέρχονται από συνθήκες αβεβαιότητας/έλλιπη πληροφόρησης στην αγορά εργασίας: Στατιστικές διακρίσεις και διακρίσεις από εσφαλμένες αντιλήψεις (Statistical and erroneous discrimination)

Οι εργοδότες, προκειμένου να συγκεντρώσουν χρήσιμες πληροφορίες για τους υποψήφιους εργαζομένους, διατηρώντας όμως το κόστος πληροφόρησης πολύ μικρό, κατατάσσουν τα άτομα σε ομάδες ανάλογα με το φύλο, το χρώμα, τη θρησκεία, τη μόρφωση και προσδιορίζουν την αναμενόμενη παραγωγικότητα ενός ατόμου με βάση το μέσο όρο της παραγωγικότητας της ομάδας στην οποία ανήκει και όχι με βάση τα ατομικά του χαρακτηριστικά.³² Έτσι, ο εργοδότης που επιδιώκει να μεγιστοποιήσει το αναμενόμενο κέρδος θα κάνει διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, εάν πιστεύει ότι κατά μέσο όρο έχουν λιγότερα προσόντα, είναι λιγότερο αξιόπιστες, παραμένουν μικρότερο χρονικό διάστημα στη δουλειά κ.λπ. από ό,τι οι άντρες.³³ Συμπερασματικά, οι διακρίσεις αυτές προέρχονται από ελλιπή πληροφόρηση και από την προσπάθεια ελαχιστοποίησης του κόστους αναζήτησης του κατάλληλου προσωπικού και όχι από αντιπάθεια ή μίσος.³⁴

Οι στατιστικές αυτές διακρίσεις μπορούν να προκαλέσουν βραχυπρόθεσμα διακρίσεις που προέρχονται από λανθασμένες αντιλήψεις, εάν οι εργοδότες υποτιμούν τις παραγωγικές ικανότητες των γυναικών σε σχέση με εκείνες των αντρών. Αυτό συμβαίνει όταν οι εργοδότες εξακολουθούν να διατηρούν στερεότυπες αντιλήψεις για ομάδες εργαζομένων χωρίς να λάβουν υπόψη τις κοινωνικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί. Μακροπρόθεσμα όμως αυτός ο τύπος των διακρίσεων εξαφανίζεται, λόγω της ολοένα ευρύτερης αναγνώρισης της παραγωγικότητας των γυναικών. Συνακόλουθη είναι και η άνοδος του δείκτη παραγωγικότητας του φύλου τους.³⁵

2.2. Η θεσμική θεώρηση

Οι μελέτες αυτού του χώρου προήλθαν από την ανάγκη κριτικής του νεοκλασι-

κού τρόπου θεώρησης της αγοράς εργασίας: μιας αγοράς δηλαδή ενιαίας, ομοιογενούς και πλήρως ανταγωνιστικής. Η μεγαλύτερη διαφορά ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις είναι ότι, σε αντίθεση με την έμφαση της νεοκλασικής θεωρίας στις συνέπειες της ατομικής επιλογής, οι πααδοί

της θεσμικής θεώρησης τονίζουν τους διαρθρωτικούς παράγοντες που επηρεάζουν μια επιλογή, και τις διαφορετικές επιπτώσεις της επιλογής αυτής σε διαφορετικές ομάδες.³⁶

Χωρίς να αποτελούν μια πλήρη θεωρία, οι μελέτες αυτές υποστηρίζουν ότι το πρόβλημα της οικονομικής ανισότητας, το πρόβλημα των διακρίσεων, δεν μπορεί να εξηγηθεί εάν δε ληφθεί υπόψη η διάρθρωση της αγοράς εργασίας και ο διαχωρισμός της σε επιμέρους αγορές.³⁷ Επιπλέον τονίζεται ότι κύρια υπεύθυνη για τη δομή της αγοράς εργασίας είναι η πολιτική προσλήψεων που ακολουθούν οι εργοδότες, και κατά συνέπεια εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην ανάλυση της ζήτησης.

α. Οι θεωρίες της καταμημένης αγοράς εργασίας (Segmented Labor Market Theories)

Το πιο γνωστό μοντέλο από τις θεωρίες της καταμημένης αγοράς εργασίας είναι εκείνο της «δualικής αγοράς εργασίας» (Dual Labour Market Theory), διατυπωμένο για πρώτη φορά από τους Doeringer και Piore (1971).³⁸ Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, διακρίνονται στην οικονομία δύο αγορές εργασίας: η κύρια (primary) και η δευτερεύουσα (secondary). Αυτές οι επιμέρους αγορές εργασίας διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη σταθερότητα των σχέσεων εργασίας, ως προς τα απαραίτητα προσόντα που απαιτούν καθώς και ως προς τις ευκαιρίες για εξέλιξη και το εισόδημα που παρέχουν.

Η κύρια αγορά αποτελείται από θέσεις εργασίας που προσφέρουν υψηλούς μισθούς, σίγουρη απασχόληση, καλές προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης. Η δευτερεύουσα αγορά εργασίας έχει επαγγέλματα με ακριβώς αντίθετα χαρακτηριστικά: χαμηλούς μισθούς, αβέβαιους όρους εργασίας, ανασφάλεια στο επάγγελμα και ελάχιστες ευκαιρίες εξέλιξης.

Ανάλογα κατανέμονται και οι εργαζόμενοι στον κύριο και τον δευτερεύοντα τομέα της αγοράς εργασίας. Για όσους δουλεύουν στον κύριο τομέα, απαιτούνται τα παραπάνω προσόντα και οι εργαζόμενοι είναι ανειδίκευτοι. Κατά συνέπεια, μεταξύ των δύο τομέων της αγοράς υπάρχει πολύ περιορισμένη κινητικότητα των εργαζομένων. Και ενώ μέσα στον δευτερεύοντα τομέα η διακίνηση είναι οριζόντια (δηλαδή από μια ανειδίκευτη δουλειά σε μια άλλη), στον κύριο, ιεραρχικά οργανωμένο, τομέα της αγοράς η διακίνηση είναι ανελικτική.

Οι επιμέρους αγορές προκύπτουν ως αποτέλεσμα της πολιτικής πρόσληψης προσωπικού που ακολουθούν οι εργοδότες. Για την επιχείρηση, βασικό χαρακτηριστικό διάκρισης των εργαζομένων είναι η αναμενόμενη σταθερότητα της σχέσης εργασίας, δεδομένου ότι προσπαθεί να κρατήσει χαμηλό το κόστος εκπαίδευσης των εργαζομένων της. Μια επιμορφωτική επένδυση με τη μορφή της επαγγελματικής εξειδίκευσης συμφέρει να γίνει μόνο για εκείνους τους εργαζομένους για τους οποίους υπάρχει η σιγουριά ότι η απόδο-

σας αγοράς εργασίας, δηλαδή στις γυναίκες. Σε περιόδους ύφεσης μπορούν να απολυθούν ανειδίκευτα εργατικά χέρια χωρίς μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινο κεφάλαιο, ενώ σε περιόδους ανάκαμψης μπορούν να επαναπροσληφθούν χωρίς μεγάλο κόστος, λόγω της υπερπροσφοράς

ξεχωριστές αγορές για τους άντρες και τις γυναίκες. Οι γυναίκες κατανέμονται στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας, σε κακοπληρωμένες και ταπεινές θέσεις, λόγω διακρίσεων και προκαταλήψεων σε βάρος τους. Από την άλλη πλευρά, οι εργοδότες έχουν συμφέρον να διατηρούν και μέσα στα ίδια τα επαγγέλματα τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο φύλων, τοποθετώντας τις γυναίκες στις χαμηλές βαθμίδες. Με την εμφάνιση των γυναικών στο ίδιο επάγγελμα αυξάνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργαζομένων και μειώνονται οι μισθοί των ανδρών.

Μία παραλλαγή αυτής της θεωρίας θεωρεί τους εργάτες της κύριας αγοράς τους βασικούς παρακινήτες και κερδοσμένους από τη διάσπαση της αγοράς εργασίας. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, οι άνδρες εργαζόμενοι, σε διοικητικές και ανώτερες θέσεις εξειδικευμένης εργασίας, παρακινούνται να αποκλείσουν τις γυναίκες από τις θέσεις της κύριας αγοράς με σκοπό να μειώσουν τον ανταγωνισμό και να αυξήσουν τους μισθούς σε όλα τα ανδρικά επαγγέλματα.

Οι άνδρες εργαζόμενοι χρησιμοποιήσαν κατά καιρούς διάφορους τρόπους για να ελέγχουν τη σύνθεση των επαγγελματιών τους κατά φύλο. Για παράδειγμα, τα συνδικάτα ακολούθησαν συχνά τακτική αποκλεισμού απέναντι στις γυναίκες εργαζόμενες. Παρόλο που πολλοί υποστηρίζουν ότι αυτή η τακτική δεν στρέφεται κατά των γυναικών αλλά κατά των ανειδίκευτων εργαζομένων εν γένει, είναι σαφές ότι η πολιτική αυτή των συνδικάτων συντελεί στην περιορισμένη εμφάνιση των γυναικών σε ειδικευμένες δουλειές. Παρόμοια τακτική ακολούθησαν ανδροκρατούμενες επαγγελματικές οργανώσεις, προσπαθώντας να περιορίσουν την εισοδο των γυναικών στην ιατρική, στη νομική και άλλα κοινωνικά ανώτερα επαγγέλματα. Τον ίδιο ρόλο θεωρείται ότι έπαιξαν οι προστατευτικές νομικές ρυθμίσεις, που περιορίζουν τις ώρες εργασίας και προδιαγράφουν τις κατάλληλες συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης.⁴³

3. Συμπεράσματα

Βασικό σημείο της θεωρητικής συζήτησης πάνω στις διακρίσεις είναι ότι η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας καθορίζεται όχι μόνο από την παραγωγικότητά τους αλλά και από το φύλο τους.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις των διακρίσεων έχουν βασικές διαφορές μεταξύ τους και καταλήγουν συχνά σε αντικρουόμενα συμπεράσματα ως προς τη διάρκεια των διακρίσεων. Στο ερώτημα, γιατί υπάρχουν διακρίσεις, οι διάφορες θεωρίες δίνουν διαφορετικές ερμηνείες. Ωστόσο όλες, είτε άμεσα είτε έμμεσα, υ-

ση αυτής της επένδυσης θα επιστρέψει στην επιχείρηση στο διάστημα που απασχολεί τον εργαζόμενο. Οι γυναίκες, που υποτίθεται ότι διακόπτουν την επαγγελματική τους απασχόληση για οικογενειακούς λόγους, αποτελούν ένα ρίσκο. Γι' αυτό και δεν λαμβάνονται σχεδόν καθόλου υπόψη σε περιπτώσεις επιμορφωτικών επενδύσεων ή δεν τοποθετούνται σε θέσεις καριέρας. Επειδή λοιπόν οι γυναίκες θεωρούνται «ασταθές» εργατικό δυναμικό, κατανέμονται κατά κύριο λόγο στον δευτερεύοντα τομέα.

Με την ένταξη των εργαζομένων σε μια επιμέρους αγορά εργασίας προσδιορίζεται και η περαιτέρω εξέλιξή τους: οι λίγες θέσεις εισόδου στην κύρια αγορά οδηγούν σε θέσεις καριέρας, ενώ οι θέσεις εισόδου στην δευτερεύουσα αγορά είναι θέσεις-αδιέξοδα. Επομένως, με την κατάτμηση της αγοράς εργασίας καθορίζονται όχι μόνο οι ευκαιρίες πρόσβασης, αλλά και οι μελλοντικές ευκαιρίες εξέλιξης των εργαζομένων.³⁹ Από την άλλη πλευρά, οι επιχειρήσεις προσπαθούν να διαφυλάξουν τη «σταθερότητα του προσωπικού» τους, έτσι ώστε να ελαχιστοποιήσουν τις διαρροές σε περίπτωση αυξημένης ζήτησης π.χ. ειδικών προσόντων στην εξωτερική αγορά εργασίας. Δημιουργώντας δηλαδή ένα μόνιμο προσωπικό προστατεύουν την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο που έγινε σε αυτό το προσωπικό.

Ταυτόχρονα διοχετεύουν όλες τις ανηθικές επιπτώσεις των συγκυριακών διακυμάνσεων στα μέλη της δευτερεύου-

στην εξωτερική αγορά εργασίας. Έτσι οι γυναίκες χρησιμοποιούνται ως εφεδρική εργατική δύναμη.⁴⁰

β. Η ριζοσπαστική-νεομαρξιστική θεωρία (Radical Labor Market Theories)

Η προσέγγιση των ριζοσπαστών ή νεομαρξιστών οικονομολόγων, όπως οι Reich, Gordon, Edwards (1973),⁴¹ βασίζεται κυρίως στη μαρξιστική μεθοδολογία, προσαρμοσμένη όμως στη σύγχρονη πραγματικότητα.⁴² Η βάση της ανάλυσης είναι οι επιχειρήσεις που μεγιστοποιούν το κέρδος τους και έχουν μονοπωλιακή θέση στην αγορά εργασίας. Βασική υπόθεση των ριζοσπαστών οικονομολόγων είναι ότι οι καπιταλιστές προκειμένου να εξασφαλίσουν και να διατηρήσουν την καπιταλιστική κυριαρχία τους, διαιρούν την αγορά εργασίας σε επιμέρους αγορές με βάση το φύλο, τη φυλή κ.λπ. Μ' αυτό τον τρόπο, διασπούν το προλεταριάτο, παρεμποδίζουν την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης της εργατικής τάξης καθώς και οποιαδήποτε εξέγερσή της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την εξαγορά των πιο μαχητικών και καλά οργανωμένων ομάδων της εργατικής τάξης, με τη μορφή καλύτερων αμοιβών και συνθηκών εργασίας, και την αύξηση της δύναμής τους πάνω στις λιγότερο οργανωμένες ομάδες.

Κατά την άποψη των ριζοσπαστών οικονομολόγων, οι διακρίσεις είναι διαδομένες και αντέχουν στο χρόνο επειδή οι καπιταλιστές κερδίζουν από αυτές. Οι εργοδότες έχουν συμφέρον να διατηρούν

ποστηρίζουν ότι οι παράγοντες-αίτια που προκαλούν τις διακρίσεις των γυναικών στον κοινωνικό χώρο πριν από την είσοδό τους στην αγορά εργασίας και στη μειονεκτική τους θέση στην αγορά εργασίας είναι (α) οι κοινωνικές αντιλήψεις σχετικά με τους ρόλους των φύλων και (β) ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα φύλα. Οι παράγοντες αυτοί επηρεάζουν την ατομική συμπεριφορά σχετικά με τη μόρφωση, το κίνητρο για επαγγελματική εργασία κ.λπ. Ακριβώς όμως αυτοί οι παράγοντες δεν λαμβάνονται υπόψη στις θεωρίες των διακρίσεων. Αυτός είναι και ο λόγος που καμία από αυτές τις θεωρίες δεν δίνει μια πλήρη ερμηνεία των αιτιών των διακρίσεων.⁴⁴

Ωστόσο θα ήταν σημαντικό να ληφθούν υπόψη και τα αίτια, αν στόχος είναι η διερεύνηση της έκτασης και του μεγέθους του προβλήματος, καθώς επίσης η παράθεση προτάσεων πολιτικής, που θα έπρεπε να χρησιμεύσουν σε μια ευρύτερη και όχι μόνο μερική αντιμετώπιση του προβλήματος.

Η άνιση θέση της γυναίκας μέσα στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία δεν μπορεί να εξηγηθεί μεμονωμένα ούτε με τη νεοκλασική άποψη ούτε με τη θεσμική αλλά ούτε ακόμη και με τη ριζοσπαστική.⁴⁵ Όπως γράφουν και οι England/Farkas,⁴⁵ η επαγγελματική διαστρωμάτωση και οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ των φύλων δεν είναι δυνατόν να αναχθούν σε απλουστευτικές μονομερείς ερμηνείες, αποδίδοντας τα πάντα είτε σε «αποφάσεις του νοικοκυριού από την πλευρά της προσφοράς» είτε «στη διάρθρωση και τις διακρίσεις από την πλευρά της ζήτησης». Φαίνεται ότι και οι δύο τύποι επιδράσεων είναι σημαντικοί, και μάλιστα με αλληλεπίδραση. Αυτή η αλληλεπίδραση συχνά έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση των διαφορών κατά φύλο, ακόμη και όταν οι δυνάμεις της αγοράς τείνουν να τις εξαλείψουν.

Γίνεται φανερό ότι μια πιο σφαιρική ανάλυση των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών μπορεί να γίνει μόνο με μια διεπιστημονική προσέγγιση του προβλήματος, στην οποία θα παίρνονται υπόψη όχι μόνο οι οικονομικές αλλά και οι κοινωνιολογικές, ιστορικές, ψυχολογικές, δημογραφικές και λοιπές όψεις του προβλήματος.

Μία τέτοια διεπιστημονική προσπάθεια άρχισε να γίνεται τα τελευταία χρόνια από φεμινίστριες διαφόρων ειδικοτήτων. Η πληθώρα και η σπουδαιότητα της σχετικής έρευνας επιβάλλει όμως την παρουσίασή της ξεχωριστά. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Paukert, Liba (1984) *L'emploi et le chômage*

des femmes dans les pays de l'OECD, OECD, Paris, σσ. 9-13.

2. Meudlers, Daniele and Plasman, Robert (1989) «Women in work», Μελέτη που παρουσιάστηκε στο 9ο Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο, Αθήνα, 28 Αυγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1989, σ. 6.
3. Στο ίδιο, σ. 7: Sexton (1988) *Le chômage*

de longue durée, Eurostat, Collection C, Luxembourg.

4. Στο ίδιο, σσ. 7-10.
5. Sloane, P. (1985) «Discrimination in the labour market», in: Carline, Derek, Pissarides, Christopher A., Siebert, Stanley W. & Sloane, Peter J.: *Labour Economics. Surveys in Economics*, London and New York, σ. 84.
6. Rose, Hilary (1984) «Weltweite Feminisierung der Lohnarbeit.. in: *Das Argument*, Nr. 144, 26. Jahrgang, März/April.
7. Bergmann, Barbara R. (1986) *The Economic Emergence of Women*, New York: Basic Books, σ. 9.
8. Weg, Marianne (1984) «Sozialpolitik und geschlechtsspezifische Arbeitsteilung: für einen vollständigen Blick der Sozialpolitikforschung auf die gesellschaftliche Organisation der Arbeit», in *Frauenforschung. Beiträge zum 22. Deutschen Soziologentag*, Dortmund 1984. Section Frauenforschung in den Sozialwissenschaften in der DGS (Hg.), Frankfurt/New York: Campus Verlag.
9. Kahne, Hilde & Kohen, Andrew I. (1975) «Economic Perspectives on the Roles of Women in the American Economy», in: *Journal of Economic Literature*, Vol. 13 (4), σσ. 1249-1292.
10. Chiplin, B. & Sloane, P.J. (1976) *Sex discrimination in the Labour Market*, London: Macmillan, σ. 1.
11. Amsden, Alice H. (1980) *The Economics of Women and Work*, Great Britain: Penguin Books, σ. 12.
12. α. Πετρινιώτη-Κώνστα, Ξανθή (1981) *Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό*

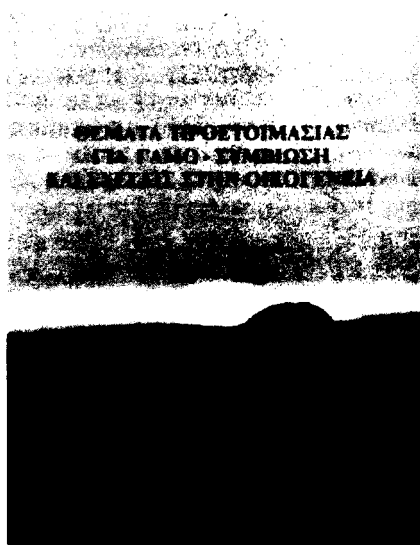
στην Ελλάδα 1961, 1971. Οικονομική Διερεύνηση. Διδακτορική διατριβή, Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.

β. Κανελλόπουλου, Κ.Ν. (1986) *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: προσδιοριστικοί παράγοντες*. Επιστημονικές Μελέτες, Αρ. 22, ΚΕΠΕ, Αθήνα.

13. Lärm, Thomas (1982) *Arbeitsmarkttheorie und Arbeitslosigkeit. Systematik und Kritik Arbeitsmarkttheoretischer Ansätze*, Frankfurt, σ. 75.
14. Sloane, P. (1985), ό.π., σ. 78.
15. Lloyd, Cynthia B. & Niemi, Beth T. (1979) *The Economics of Sex Differentials*, New York: Columbia University Press, σ. 193.
16. Schmid, Günter & Weizel, Renate (1984) *Sex Discrimination and Equal Opportunity. The Labour Market and Employment Policy*, WZB-Publications, Wissenschaftszentrum Berlin, Great Britain, σσ. 267-269.
17. Blau, Francine D. & Jusenius, Carol L. (1976) «Economists' Approaches to Sex Segregation in the Labor Market: An Appraisal», in: Blaxall, Martha & Reagan, Barbara (eds), *Women and the Workplace. The Implications of Occupational Segregation*, Chicago and London: The University of Chicago Press, σσ. 181-199, βλ. σ. 182.
18. Amsden, Alice H., ό.π., σ. 13.
19. Θεοχάρη, Ρηγίνου Δ. (1980) *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 148.
20. Burris, Val & Wharton, Amy (1982) «Sex Segregation in the U.S. Labor Force», in: *The Review of Radical Political Economics*, Vol. 14, No 3, σσ. 43-56, βλ. σ. 44.
21. Βλ. για παράδειγμα:
 - α) Becker, Gary (1964) *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*, New

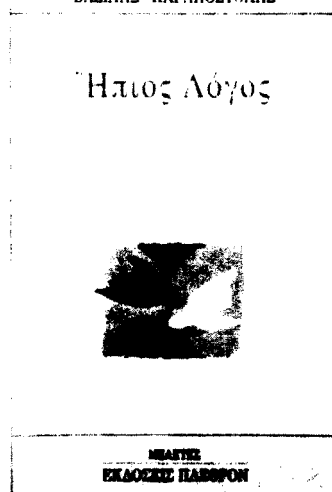
- York: National Bureau of Economic Research.
- β) Mincer, Jacob & Polachek, Solomon (1974) «Family Investments in Human Capital: Earnings of women», in *Journal of Political Economy*, 82, March/April, σσ. 76-111.
22. Mincer, Jacob (1962) «Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply», in: Amsden, Alice, ό.π., σσ. 41-51.
23. Ferber, Marianne (1982) «Women and Work: Issues of the 1980s», in: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 8, No 2, σσ. 273-295, βλ. σ. 286.
24. Blau, Francine D. & Jusenius, Carol L., ό.π., σ. 186.
25. Kahne, Hilda & Kohen, Andrew, ό.π., σσ. 1257.
26. Becker, Gary (1971) *The Economics of Discrimination*, Second Edition, Chicago: The University of Chicago Press.
27. Schmid, Günter & Weizel, Renate, ό.π., σ. 272. Πολλοί οικονομολόγοι τροποποίησαν το αρχικό μοντέλο του Becker, στην προσπάθεια να ερμηνεύσουν πιο ρεαλιστικά τις διακρίσεις. Για παράδειγμα:
- α) Krueger, Ann (1963) «The Economics of Discrimination», in: *Journal of Political Economy* 71, October, σσ. 481-486.
- β) Alexis, Marcus (1974) «The Political Economy of Labor Market Discrimination: Synthesis and Exploration», in: *Patterns of Discrimination*, Vol. II, Horowitz A. & Furstenberg (eds.) Lexington, Mass.: D.C. Heath.
- γ) Λιαβός, Θ. (1976) «A Note on Discrimination in the Labor Market», in: *Southern Economic Journal* 43, Nr. 2, Oktober, σσ. 1177-1180.
28. Bergmann, Barbara (1974) «Occupational Segregation, Wages and Profits When Employers Discriminate by Race or Sex», in: Amsden, ό.π., σσ. 271-282.
29. Bleu, Francine D. (1984) «Discrimination Against Women: Theory and Evidence», in: Darity, William (ed.): *Labor Economics: Modern Views*, Boston, The Hague, Dordrecht, Lancaster: Kluwer Nijhoff Publishing, σ. 59.
30. Madden, Janice (1973) *The Economics of Sex Discrimination*, Lexington, Mass.: D.C. Heath.
31. Lundahl, Mats & Wadensjö, Eskil (1984) *Unequal Treatment. A Study in the Neo-Classical Theory of Discrimination*, New York: New York University Press, σ. 47, και Sloane, P. (1985), ό.π., σ. 114.
32. α) Από τους πρώτους εισηγητές της έννοιας των στατιστικών διακρίσεων είναι ο Phelps, E.S. (1972) «The Statistical Theory of Racism and Sexism», in: *American Economic Review*, σσ. 659-661.
- β) Fearn, Robert (1981) *Labor Economics. The Emerging Synthesis*, Cambridge, Mass., σσ. 131, και Blau, F. (1984), ό.π., σ. 57.
33. Sloane, P. (1985) ό.π., 106.
34. Fearn, P. (1981) ό.π., σ. 132.
35. Sloane, P. (1985) ό.π., σ. 106.
36. Lloyd, C. & Niemi, B. (1989) ό.π., σ. 45.
38. Doeringer, Peter & Piore, Michael (1971) *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, Lexington, Mass.: D.C. Heath.
39. Willms-Herget, Angelika (1985) *Frauenarbeit. Zur Integration der Frauen in den Arbeitsmarkt*, Campus Forschung, Band 468, Frankfurt, New York: Campus Verlag, σσ. 56-58.
40. Lappe, Lothar (1981) *Die Arbeitssituation erwerbstätiger Frauen. Geschlechts spezifische Arbeitsmarktsegmentation und ihre Folgen*, Campus Forschung, Band 192, Frankfurt, New York: Campus Verlag, σ. 26.
41. Gordon, D.M. (1972) *Theories of Poverty and Underemployment*, Lexington, Mass.: D.C. Heath. Reich, Michael, Gordon, David M. & Edwards Richard C. (1973) «A Theory of Labor Market Segmentation», in: *American Economic Review*, Vol. 63, No. 2, May 1973, σσ. 359-365.
42. Marshall, Ray (1974) «The Economics of Racial Discrimination: A Survey», in: *Journal of Economic Literature*, Vol. 12, σσ. 849-871.
43. Burris, V. & Wharton, A. (1982) ό.π., σ. 47.
44. Lundahl, Mats & Wadensjö, Eskil, ό.π., σ. 59.
45. England Pula & Farkas, George (1986) *Households, Employment and Gender. A Social, Economic, and Demographic View*, New York: Aldine De Gruyter, σ. 177.

ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΡΤΙΑΚΗ - ΑΡΧΗ ΜΑΡΟΥΣΑ ΜΕΛΙΝΑ ΣΥΛΑΦΟΥ

Κεντρική διάθεση «ΒΙΒΛΙΟΓΩΝΙΑ»
Ακαδημίας 57, Αθήνα

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΠΙΣΤΟΛΗΣ

Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών

ΞΑΝΘΗ ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ

Μια άλλη πρωτοτυπία της μελέτης αυτής αποτελεί «... η παραδοχή της ισοδυναμίας, από πλευράς απόδοσης έργου, της γυναικείας προς την ανδρική ημέρα εργασίας. Ελπίζεται ότι σε μελλοντικές μελέτες θα γίνεται χρήση των καινοτομιών αυτών, γιατί διάφορη μέχρι τώρα αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών σε ανάλυτες μελέτες οδηγούσε σε σοβαρή υποεκτίμηση της προσφοράς εργασίας στο γεωργικό τομέα».

Γ. Κ. ΜΕΛΑ και Δ. ΙΩ. ΝΤΕΛΗ

Τα αγροτικά ημερομίσθια και η απασχόληση στη γεωργία¹

ΔΙΑΧΥΤΗ ΕΙΝΑΙ Η ΠΕΠΟΙΘΗΣΗ, μεταξύ των ερευνητών πολλών κλάδων των κοινωνικών επιστημών, ότι οι αποδεκτοί ορισμοί των κοινωνικών φαινομένων που είναι σε τρέχουσα χρήση δεν συλλαμβάνουν τα νέα μορφώματα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, που είτε έχουν ήδη εκκολληθεί είτε κυοφορούνται υπό την πίεση των αναδιαρθρώσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Οι ορισμοί δεν ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες επικοινωνίας, τόσο διότι, απηχούν βέβαια, την κοσμοαντίληψη και τις θεωρητικές προκαταλήψεις των επιστημόνων μιας ιστορικής εποχής, όσο και διότι είναι κατασκευασμένοι για να ιχνηλατούν ένα –πεπερασμένο πια– κοινωνικό γίγνεσθαι.

Το απόσπασμα κάτω από την επικεφαλίδα αυτού του άρθρου είναι ένα μόνο δείγμα της αναγνώρισης, στον κλάδο της οικονομικής επιστήμης, ότι οι ορισμοί είναι και προσδιορισμοί των γνωστικών αντικειμένων, καθορισμοί της μεθοδολογίας και περιορισμοί της θεωρητικής ανάπτυξης. Ειδικά όμως για τις μορφές που παίρνει η εργασία των γυναικών, το πρόβλημα των ορισμών ξεκινά πριν από την οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας. Για μια μεγάλη περίοδο οι Έλληνες οικονομολόγοι, μιμούμενοι τις μεθόδους και τα μοντέλα των ξένων συναδέλφων τους, απέστρεφαν την προσοχή τους από την πραγματικότητα της παραγωγικής δομής της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, για παράδειγμα, όλα τα μακροοικονομικά μοντέλα, που εκτιμήθηκαν για να διαπιστωθεί ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας και η συμβολή των συντελεστών παραγωγής σ' αυτόν, υπολόγισαν την εισροή εργασίας, τουλάχιστον στον γεωργικό τομέα, σε ΙΗΕΑ δηλαδή σε Ισοδύναμες Ημέρες Εργασίας Ανδρών ή σε ΑΠΗΕ (Ανδρικές Παραγωγικές Ημέρες

Εργασίας).² Η εισροή εργασίας των ομάδων του εργατικού δυναμικού πολλαπλασιαζόταν επί ένα συντελεστή μετασχηματισμού, που στην περίπτωση των ενήλικων γυναικών ήταν 0,70, πράγμα που πρακτικά σήμαινε ότι γινόταν δεκτό ότι η ημέρα εργασίας μιας γυναίκας απέδιδε το 70% της ημέρας του άνδρα. Παρ' όλο που υπήρξαν μερικές υπόνοιες ότι τουλάχιστον στη γεωργία «... σε πολλές εργασίες... οι γυναίκες και οι νέοι είναι εξίσου παραγωγικοί με τους ενήλικους άνδρες»,³ η πρακτική αυτή συνεχίστηκε.

Η υποτίμηση της εργασίας των γυναικών δεν παρατηρείται μόνο στον αγροτικό τομέα αλλά και στον αστικό. Έτσι, επί σειρά ετών, στις Εθνικές Γενικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας το γυναικείο κατώτατο ημερομίσθιο καθοριζόταν –κοινή συναινέσει εργοδοτών και γυναικείας της ΓΣΕΕ και με τις ευλογίες του εκάστοτε υπουργού Εργασίας– στο 80% περίπου του ανδρικού,⁴ κάτι που ήταν βέβαια κατάφωρη παραβίαση της στοιχειώδους αρχής της νεοκλασικής θεωρίας ότι ο μισθός πρέπει να αντανάκλα τη συμβολή του εργαζομένου στην παραγωγή του προϊόντος, ώστε ο μηχανισμός του μισθού να ασκεί την κατανεμητική λειτουργία του στην αγορά. Εδώ, μια αυθαίρετη διοικητική ρύθμιση υποκαθιστούσε αυτή τη λειτουργία. (Το κατώτατο ημερομίσθιο των γυναικών εξισώθηκε με αυτό των ανδρών, το 1973, μετά την εφαρμογή του άρθρου 22 του Συντάγματος για την ισότητα αμοιβών για ίσης αξίας παρεχόμενη εργασία.)

Παρά το γεγονός ότι τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό τομέα η εργασία των γυναικών αποτιμάται σε κλάσμα της εργασίας των ανδρών, υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά μεταξύ των δυο: η εργασία των γυναικών στον μη γεωργικό τομέα είναι, στο μέγιστο μέρος της, ορατή, μετρήσιμη, αμειβόμενη και ασφαλισμένη, ενώ η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετριέται εμμέσως από τα δημογραφικά μεγέθη και, κατά κανόνα, δεν αμειβεται. Δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε, ότι στο ζήτημα της εργασίας των γυναικών οι εννοιολογικές παραδοχές και οι στατιστικοί ορισμοί που απορρέουν από αυτές, είναι αποτέλεσμα και των αντιλήψεων για τα φύλα αλλά και της ειδικής παραγωγικής δομής της οικονομίας. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα και στην περίπτωση της Ελλά-

Τα ζητήματα που τίθενται προς διερεύνηση είναι πολλά και ενδιαφέροντα: Τι προβλήματα παρουσιάζονται στη μέτρηση και αποτίμηση των άτυπων μορφών εργασίας; Συγκεντρώνονται περισσότερο οι γυναίκες στις άτυπες μορφές εργασίας και, αν ναι, τι επιπτώσεις έχει

δας, αν συγκρίνουμε τη μορφολογία της απασχόλησης στις αρχές του αιώνα και σήμερα. Η μισθωτή εργασία ήταν τότε αρκετά περιορισμένη εφόσον δεν υπήρχε ακόμη σημαντικός βαθμός συγκέντρωσης κεφαλαίου και ούτε τα μεγέθη των μονάδων παραγωγής ήταν τέτοια ώστε να απασχολούν πολλά εργατικά χέρια πέρα από των ιδιοκτητών τους και των μελών της οικογενείας τους. Σήμερα οι μισθωτοί αποτελούν το 50% του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα (και ξεπερνούν το 80% και 90% σε περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες). Η επαγγελματική διάθροιση της απασχόλησης επίσης αντανακλούσε τον αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας και τη σχετική υπανάπτυξη της βιομηχανίας και των υπηρεσιών.

Η εργασία σε πρώιμες καπιταλιστικές οικονομίες δεν εμφανίζει τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων μορφών μισθωτής απασχόλησης, όπως π.χ. τα συμβατικά ωράρια εργασίας, την «κανονικοποίηση» της απασχόλησης καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, γραφειοκρατικές διαδικασίες προσλήψεων και απολύσεων, σύναψη συμβάσεων εργασίας με ρητές εγγυήσεις για εργοδότες και εργαζομένους, βαθμολογικές και μισθολογικές κλίμακες, πρόβλεψη για τα γηρατειά κ.λπ. Είναι, συνεπώς, αφανής και άτυπη. Η βαθμιαία εξάπλωση της μισθωτής εργασίας και η συνακόλουθη θεσμοποίηση και γραφειοκρατικοποίησή της άνοιξε ένα «παράθυρο» στο άδυτο του χώρου παραγωγής και επέτρεψε τη μέτρησή της.

αυτό στην ευημερία τους; Στη σημερινή συγκυρία της οικονομικής κρίσης ευνοούνται οι άτυπες μορφές απασχόλησης (π.χ. στην παραοικονομία) και, αν ναι, οι γυναίκες κατέχουν σημαντικό μερίδιο σ' αυτή την αδήλωτη απασχόληση;

Το σχήμα 1 είναι μια απόπειρα να δειχθεί η μορφολογία της χρονοβόρας και ενεργειοβόρας δραστηριότητας που αποκαλούμε «εργασία».

Η κατάταξη των μορφών εργασίας που συναντώνται στους τρεις «τομείς» της οικονομίας έγινε σύμφωνα με δύο κριτήρια: (1) Αν παράγουν προϊόν για την αγορά και συνεπώς αν δημιουργούν χρηματικό εισόδημα και (2) αν το εισόδημα υπόκειται σε φορολογία και η εργασία θεμελιώνει δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης.

Από τα δύο αυτά κριτήρια εξαρτάται αν η εργασία είναι δυνατό να μετρηθεί και να αποτιμηθεί, τουλάχιστον με τις υπάρχουσες μεθόδους συλλογής στοιχείων.

1. Άτυπη οικονομία

Στην άτυπη οικονομία εντάσσονται δύο μορφές εργασίας, η οικιακή και η εθελοντική. Ως *οικιακή εργασία* ορίζουμε τη δουλειά που απαιτείται για να γίνει δυνατή η κατανάλωση και η συντήρηση και αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού της οικογένειας ή του νοικοκυριού και όχι την εργασία που παράγει εμπορεύσιμα αγαθά μέσα στην οικογενειακή εστία.

Η οικιακή εργασία παρουσιάζει προβλήματα τόσο στη μέτρηση του μεγέθους της όσο και στην αποτίμηση της αξίας της. Ως προς τη μέτρηση της δαπάνης χρόνου (πόσες ώρες εργασίας), οι δυσκολίες πηγάζουν από τη χωρική τοποθέτηση της δραστηριότητας αυτής στον ιδιωτικό και απροσπέλαστο χώρο του σπιτιού, στη χρονική ασυνέχεια παροχής της και στην ακανόνιστη διάρκειά της. Ως προς το δεύτερο, η δυσκολία έγκειται στο γεγονός ότι το προϊόν της οικιακής εργασίας δεν εισέρχεται στο κύκλωμα της αγοράς, ώστε να αποτιμηθεί από τις δυνάμεις της προσφοράς και ζήτησης.

Η διάχυση της οικιακής εργασίας στο χρόνο παραπέμπει στις παραγωγικές δραστηριότητες πριν την εγκαθίδρυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Τότε η ημέρα δεν χωριζόταν στο χρόνο του εργοδότη και στον «ελεύθερο χρόνο», ούτε υπήρχαν ωράρια εργασίας με τακτές παύσεις και αργίες. Η μέτρηση του χρόνου δεν γινόταν με βάση μια αφηρημένη μονάδα (μια ώρα), αλλά προσδιοριζόταν από τη διάρκεια των εργασιών που έπρεπε να γίνουν στο χωράφι, στο στάβλο ή στο σπίτι, από τις εποχές και τα φυσικά φαινόμενα, από τους βιολογικούς ρυθμούς των ανθρώπων και τους φυσικούς ρυθμούς των ζώων τους και από τις θρησκευτικές τελετές και κοινωνικές λειτουργίες του χωριού. Πρόκειται για μια αντίληψη του χρόνου που ο ιστορικός Ε. Π. Τόμσον αποκαλεί μέτρηση «με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει».⁶

Η εφεύρεση και η διάδοση του ρολογιού και η χρησιμοποίησή του από τους βιομηχάνους επέτρεψε τη σύμπτυξη της εργασίας στο χώρο (του εργοστασίου) και στο χρόνο (του ωραρίου) και κατέστησε μετρήσιμες ως «εργασία» ετερόκλητες τέχνες, όπως την κεραμική, την υφαντική, τη ναυπήγηση πλοίων και τη βυρσοδεψία. (Πριν επιτευχθεί αυτό, το άτομο ταυτιζόταν με την τέχνη του - «πεταλωτής», «υφάντρα» - , όχι με τη σχέση εργασίας του - «εργάτης» ή «εργαζόμενος».)

Δεν έγινε το ίδιο με τις οικιακές εργασίες, που συνέχισαν να υπακούουν στους ρυθμούς του οικογενειακού κύκλου και στις αναγκαιότητες που επέβαλλαν οι ίδιες οι δουλειές που έπρεπε να γίνουν, και όχι στη λογική της εκμετάλλευσης ή της αξιοποίησης του χρόνου. (Η αποθήωση της αρχής της αξιοποίησης του χρόνου έγινε στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, με την εφαρμογή του τελεορισμού και της «μελέτης του χρόνου και των κινήσεων» των εργαζομένων.)

Οι λόγοι που οι οικιακές εργασίες δεν υπήχθησαν ολοκληρωτικά στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και στη συστηματοποιημένη μαζική παραγωγή δεν είναι μόνο γιατί αυτό θα ήταν, ενίοτε, οικονομικά ασύμφορο για το κεφάλαιο ή γιατί η εργατική οικογένεια αντιστάθηκε στην προλεταριοποίηση όλων των μελών της, αλλά και γιατί αυτές αποσκοπούν στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος που να προστατεύει την ατομικότητα, τη «διαφορά» των μελών του νοικοκυριού. Όσο πιο τυποποιημένη και ελεγχόμενη είναι η συμπεριφορά του εργαζομένου στην αγοραία εργασία του, τόσο πιο έντονα επιζητείται στο οικογενειακό άσυλο η τεμπελιά, το χάσιμο του χρόνου, η αυτονομία δράσης και η συναισθηματική πλήρωση.

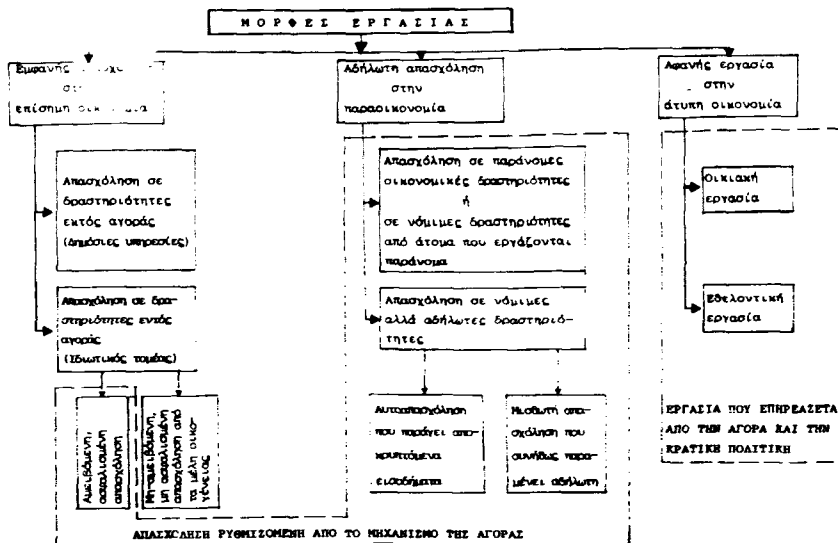
Όμως η ίδια η οικιακή εργασία, ακόμα και όταν αντιστέκεται στις επιβαλλόμενες από την αγορά «νόρμες ποιότητας», του «λευκότερου και από το λευκό» και των «αόρατων τζαμιών», εφόσον εκτελείται πάντα από το ίδιο άτομο, γίνεται εξίσου αλλοτριωμένη με τη μισθωτή σχέση. Όσο μελάνι έχει χυθεί από τους μαρξιστές για να αναλύσουν την εκμετάλλευση και την αλλοτρίωση του εργαζομένου στον καπιταλισμό, άλλο τόσο μελάνι έχει χυθεί από τις φεμινίστριες για να στηλιτεύσουν τη «φυλακή του σπιτιού» και την αλλοτρίωση και εκμετάλλευση της νοικοκυράς.

Με τον προβληματισμό που ανέπτυξε το γυναικείο κίνημα την τελευταία τριακονταετία, η οικιακή εργασία αναδείχθηκε σε αντικείμενο άξιο μελέτης στις κοινωνικές επιστήμες, επανακτώντας το status του ως χώρου παραγωγής. Στην οικονομική σκέψη αυτό είχε γίνει δεκτό στη μαρξιστική σχολή,⁷ αλλά στην κυριαρχούσα νεοκλασική παράδοση το νοικοκυριό ήταν εξ ορισμού καταναλωτική μονάδα (πράγμα που γνωρίζει και ο πρωτοετής φοιτητής των οικονομικών από το εισοδηματικό κύκλωμα).

Ενδιαφέρον είναι ότι η αντίληψη του νοικοκυριού ως παραγωγικής μονάδας

Ενδιαφέρον είναι ότι η αντίληψη του νοικοκυριού ως παραγωγικής μονάδας

Σχήμα 1⁶

από τη νεοκλασική σχολή ξεκίνησε από τη θεωρία της μέτρησης και της κατανομής του χρόνου. Σύμφωνα με τη θεωρία του G. Becker,⁸ ο χρόνος έχει κόστος σε οποιαδήποτε δραστηριότητα και αν δαπανάται. Έτσι ακόμα και η σχολή, ο «ελεύθερος χρόνος», έχει κόστος ευκαιρίας, δηλαδή το διαφυγόν εισόδημα από την εναλλακτική του χρήση.

Το παράδειγμα του Becker είναι εύγλωττο: το κόστος της παρακολούθησης ενός θεατρικού έργου δεν περιορίζεται στην αγοραία τιμή του (δηλαδή στην αγορά του εισιτηρίου), αλλά περιλαμβάνει και το κόστος ευκαιρίας του χρόνου που αφιερώνεται στην παράσταση.

Από αυτό το σημείο ήταν εύκολο πια να γίνει το άλμα στη θεωρία της παραγωγικής κατανάλωσης. Ο Becker υποστηρίζει ότι ακόμη και η πιο στοιχειώδης μορφή κατανάλωσης, όπως π.χ. το φαγητό, απαιτεί την εισροή εμπορευμάτων (τα υλικά, τα σκεύη) και χρόνου. Όμως ο συνδυασμός των εμπορευμάτων και του χρόνου εργασίας - μπορούμε να πούμε, η τεχνική της παραγωγής - δεν είναι αναγκαστικά σταθερή. Έτσι, είναι δυνατό να επιλέξει το νοικοκυριό μια «τεχνική έντασης χρόνου» (να προπαρασκευαστούν ένα-ένα τα υλικά εξαρτήσης), μια ενδιάμεση τεχνική (να χρησιμοποιηθούν ημεμελεξεργασμένα τρόφιμα, όπως κατεψυγμένα προϊόντα, έτοιμες σάλτσες κ.λπ.), ή να χρησιμοποιηθεί μια τεχνική «έντασης εμπορευμάτων» (να αγοραστεί φαγητό σε πακέτο). Η τελική επιλογή τεχνικής θα

εξαρτηθεί από το κόστος ευκαιρίας του χρόνου των μελών ή του μέλους του νοικοκυριού που είναι επιφορτισμένα(ο) με τη συγκεκριμένη εργασία, από τις τιμές των υποκατάστατων εμπορευμάτων και από τις προτιμήσεις του νοικοκυριού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αν ο μισθός που μπορεί να κερδίσει το μέλος του νοικοκυριού (που εκτελεί τις οικιακές εργασίες) στην αγορά είναι υψηλό, τότε προφανώς το κόστος ευκαιρίας της παρασκευής γευμάτων έντασης χρόνου θα είναι απαγορευτικό για το νοικοκυριό και θα αποτελεί μια μη-ορθολογική κατανομή του παραγωγικού χρόνου των μελών του. Το υπόδειγμα αυτό της μεγιστοποίησης της ευημερίας του νοικοκυριού ως συνόλου δείχνει με ποια κριτήρια γίνεται η εσωτερική κατανομή των ανθρώπινων πόρων του νοικοκυριού στις διάφορες, εναλλακτικές δραστηριότητες, και πώς οι αποφάσεις αυτές εληθεάζονται από τις τιμές των υποκατάστατων αγαθών στις αγορές προϊόντων και τις τιμές της εργασίας στην αγορά συντελεστών. Τα μόνα ζητήματα που δεν εξηγεί το υπόδειγμα είναι γιατί ορισμένα νοικοκυριά απολαμβάνουν υψηλότερο επίπεδο ευημερίας (βρίσκονται σε ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας) από άλλα, και γιατί στην εσωτερική κατανομή των πόρων τα άρρενα μέλη της οικογένειας τείνουν να απασχολούνται σε αμειβόμενη, αγοραία εργασία, ενώ τα θήλεα στην απλήρωτη οικιακή. Η απάντηση ότι το κόστος ευκαιρίας για τους άνδρες στην οικιακή εργασία είναι

λέτες «του χρόνου και των κινήσεων» των εργαζομένων στο εργοστάσιο, προσπαθούν, χρησιμοποιώντας την αφηρημένη μονάδα του χρόνου ως μέτρο, να τυποποιήσουν τις χρονικά διασκορπισμένες και ετερόκλητες οικιακές δουλειές σε μετρήσιμη διάρκεια εργασίας, όπως οι

δυσανάλογα υψηλότερο από αυτό των γυναικών, και άρα ασύμφορη η απασχόλησή τους σ' αυτές, είναι ταυτολογία. Βεβαίως η αναπαραγωγική λειτουργία μειώνει τις σχετικές ευκαιρίες δράσης των γυναικών, αλλά η οργάνωση της κοινωνίας μετατρέπει μια περιορισμένη διάρκεια βιολογική λειτουργία σ' ένα άτεγκτο ιδεολογικό καταναγκασμό που περιχαράκωνει τους ρόλους των φύλων και προσδιορίζει τη συμπεριφορά τους από τη γέννηση ως το θάνατο.

Στο χώρο του σπιτιού, λοιπόν, που πραγματοποιείται η αναπαραγωγή -βιολογική και κοινωνική- πραγματοποιείται και η παραγωγική κατανάλωση των νεοκλασικών (ή η παραγωγή αξιών χρήσης των μαρξιστών) και τον πρωταγωνιστικό ρόλο και στις δύο παίζουν οι γυναίκες, είτε συμμορφούμενες προς τις «ορθολογικές αποφάσεις» του νοικοκυριού για την πιο συμφέρουσα κατανομή του χρόνου των μελών (σύμφωνα με τους νεοκλασικούς), είτε βελτιώνοντας το καταναλωτικό πρότυπο της οικογένειας με εντατικοποίηση της εργασίας όταν μειώνεται ο οικογενειακός μισθός του συζύγου (κατά τους μαρξιστές).

Πρόσφατα έχουν γίνει προσπάθειες μέτρησης της δαπάνης χρόνου στις οικιακές εργασίες, που έχουν γνωρίσει κάποια επιτυχία.⁹ Χρησιμοποιώντας τεχνικές άμεσων ερευνών, σκοπούν στον υπολογισμό του χρόνου που δαπανάται σε κάθε εργασία (time budget surveys). Οι έρευνες αυτές, οι οποίες θυμίζουν κάπως τις με-

πρώτοι βιομηχανικοί κατάφεραν, με την πειθαρχία του ρολογιού, να μετατρέψουν τα επαγγέλματα και την τέχνη με την εσωτερική λογική τους σε ομοιόμορφη εργασία που μπορεί να μισθωθεί.

Η μέτρηση της δαπάνης του χρόνου όμως είναι το μισό του εγχειρήματος και ίσως το πιο εύκολο. Το άλλο μισό είναι η αποτίμηση της οικιακής εργασίας ώστε να ικανοποιηθεί και εδώ, όπως και στην αγοραία εργασία, η συνθήκη ότι η εργασία δημιουργεί εισόδημα.

Συνήθως η αποτίμηση της αγοραίας εργασίας γίνεται είτε με βάση την αξία της εισροής χρόνου (π.χ. αμοιβή με βάση ένα καθορισμένο ωρομίσθιο, όπως στη μισθωτή εργασία) ή με βάση την αξία της εκροής προϊόντος (όπως π.χ. στην αυτοαπασχόληση). Το πρόβλημα με την πρώτη μέθοδο είναι ότι, αν προσπαθήσουμε να υπολογίσουμε το μισθό που θα πετύχαινε η νοικοκυρά στην αγορά εργασίας, θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη μας ότι το ύψος του μισθού διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από την προσφορά και ζήτηση, και συνεπώς ο μισθός που θα πετύχαινε μια νοικοκυρά δεν θα ήταν ο ίδιος αν όλες οι νοικοκυρές αποφάσιζαν να αναζητήσουν πληρωμένη απασχόληση. Το ίδιο συμβαίνει και με την αποτίμηση του προϊόντος της οικιακής εργασίας: έτσι η τιμή ενός γεύματος στο εστιατόριο, υπό τις επικρατούσες συνθήκες, δεν θα ήταν η ίδια αν όλοι αποφάσιζαν να γευματίζουν πάντα σε εστιατόρια.

Είναι προφανές ότι όσο θεωρητικά

σωστή και να είναι η άποψη ότι το νοικοκυριό είναι μια περίπλοκη παραγωγική μονάδα, η οποία, με εισροή απλήρωτης εργασίας, παράγει αγαθά και υπηρεσίες με αδιαμφισβήτητη οικονομική αξία, η αποτίμηση αυτής της αξίας, είτε στο μακροοικονομικό επίπεδο (π.χ. ως ποσοστό του εθνικού προϊόντος) είτε στο μικροοικονομικό, είναι μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση.

Το πιο επείγον πρόβλημα, από άποψη απονομής κοινωνικής δικαιοσύνης, είναι η οικονομική εξάρτηση που υφίστανται οι γυναίκες από τα μέλη εκείνα του νοικοκυριού που κερδίζουν χρηματικό εισόδημα, εφόσον στη σύγχρονη κοινωνία η οικονομική ισχύς προσφέρει ποικιλία επιλογών.

Αν θεωρήσουμε ότι το επίπεδο ευημερίας μας είναι επαυξημένο κατά ένα αόριστο αλλά σημαντικό ποσοστό, εξαιτίας της οικιακής εργασίας, το οποίο δεν μπορεί να εκφραστεί σε τιμές, το ζήτημα μπορεί να θεωρηθεί ως πρόβλημα διανομής.

Όπως έχουμε δεχτεί ότι η διανομή που κάνει η αγορά εργασίας δεν είναι δίκαιη και ότι το κράτος πρέπει να κάνει αναδιανεμητικές παρεμβάσεις, έτσι μπορούμε να επεκτείνουμε τη συλλογιστική μας για να καλύψει μια δραστηριότητα που δεν υπεισέρχεται άμεσα στο κύκλωμα της αγοράς και να επιδιώξουμε τη δικαιότερη διανομή ορισμένων αγαθών, όπως η οικουμενική σύνταξη και η οικουμενική ιατρική περίθαλψη, καθώς και την εγγύηση ενός ελάχιστου ατομικού εισοδήματος. Αν και στην οικονομική συγκυρία των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα, αυτά ακούγονται ουτοπικά, το θεωρητικό τους υπόβαθρο είναι το ίδιο με αυτό πληθώρας μεταβιβαστικών πληρωμών του κράτους.

Η άλλη πτυχή του ζητήματος της οικιακής εργασίας είναι αυτή της διαίρεσης της κατά φύλο, δηλαδή η σύνδεση της απλήρωτης οικιακής εργασίας με τις γυναίκες. Αυτή η πτυχή έχει σχέση με την κοινωνική ιδεολογία για τους ρόλους των φύλων, η οποία όμως βαθμιαία μπορεί να αλλάξει με την εξασφάλιση ισότητας στην πρόσβαση στην αγοραία απασχόληση των γυναικών και συνεπώς στην πληρωμένη εργασία. Εξάλλου όταν το 1978 εξισώθηκε το ημερομίσθιο ανδρών και γυναικών στη γενική συλλογική σύμβαση εργασίας, αυτό δεν έγινε γιατί οι στατιστικοί και οι οικονομολόγοι έπεισαν με τις μεθόδους τους και τα στοιχεία τους ότι η παραγωγικότητα των δυο φύλων είχε επιτέλους εξισωθεί, εν έτει 1978, αλλά γιατί ο συνταγματικός νομοθέτης εξέφρασε μια δεοντολογική αρχή που απηχούσε και τις πεποιθήσεις των κοινωνιών.

Η δεύτερη μορφή εργασίας που εντάσσεται στην άτυπη οικονομία είναι η *εθελοντική εργασία*. Αν η χωροθέτηση της οικιακής εργασίας στα άδύτα του ιδιωτι-

κού χώρου του σπιτιού είναι ένα από τα στοιχεία που την καθιστούν αόρατη και κοινωνικά μη αναγνωρισμένη, η εθελοντική εργασία, η οποία προσφέρεται σε κοινωφελείς, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς,¹⁰ βρίσκεται στον αντίποδα της πρώτης, γιατί συνήθως διεξάγεται στη δημόσια σφαίρα, αλλά και η κοινωνική αναγνώριση και επιβράβευση της είναι βασικό χαρακτηριστικό της στοιχείο.

Το προϊόν της εθελοντικής εργασίας εν μέρει ανταλλάσσεται στην αγορά (π.χ. χειροτεχνήματα που πωλούνται για να ενισχύσουν κάποια φιλανθρωπική οργάνωση) και εν μέρει καταναλώνεται απ' ευθείας από τους αποδέκτες του (π.χ. δωρεάν νομικές συμβουλές σε φτωχές εργαζόμενες ή επισκέψεις σε κατάκοιτους ηλικιωμένους στο σπίτι τους).

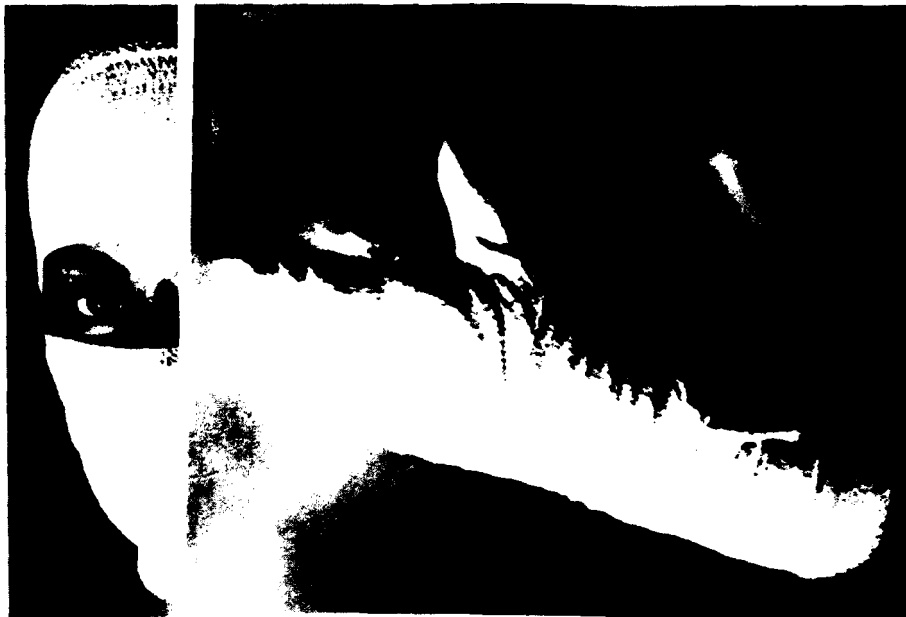
Η μέτρηση και η αποτίμηση της εθελοντικής εργασίας είναι δύσκολη και με τη μέθοδο της μέτρησης της εισροής χρόνου και της εκροής προϊόντος. Ως προς την πρώτη, η εισροή χρόνου για κοινωφελείς σκοπούς είναι ασυνεχής και ασταθής και δεν κανονίζεται από τις κρατικές ρυθμίσεις (παρά μόνο ως προς το αμειβόμενο διοικητικό προσωπικό). Ωστόσο με λεπτομερείς έρευνες στον μη κερδοσκοπικό τομέα θα ήταν ενδεχομένως δυνατό να μετρηθεί η δαπάνη χρόνου από τα άτομα που εθελοντικά προσφέρουν τις υπηρεσίες τους.

Έτσι στις Η.Π.Α. έχει εκτιμηθεί ότι 80 εκατομμύρια ενήλικοι προσέφεραν 8,4 δισ. ώρες εθελοντικής εργασίας το 1980. Αυτό ήταν ισοδύναμο με 4,2 εκατ. εργαζόμενους πλήρους απασχόλησης ή το 5% της συνολικής απασχόλησης της αμερικανικής οικονομίας.¹¹

Είναι προφανές ότι το σημαντικότερο πρόβλημα, όπως και στην οικιακή εργασία, είναι η αποτίμηση της αξίας της εθελοντικής εργασίας. Παρά το γεγονός ότι δεν αμφισβητείται η κοινωνική της αξία, ιδίως για την παραγωγή συλλογικών αγαθών κοινωνικής πρόνοιας (τα οποία ίσως να μην ήταν δυνατό να παραχθούν με αμειβόμενη εργασία), η αποτίμηση με βάση την εισροή χρόνου (ακόμα και αν υπάρχει ακριβής υπολογισμός της), με βάση τον τεκμαρτό μισθό, είναι προβληματική γιατί το ύψος του μισθού θα επηρεαζόταν ουσιαστικά από την πρόσθετη προσφορά εργασίας (ιδίως αν αυτή συγκεντρωνόταν σε επί μέρους αγορές εργασίας, π.χ. στον κλάδο υπηρεσιών πρόνοιας). Αυτό βεβαίως θα είχε αρνητικό αντίκτυπο στο εισόδημα των επ' αμοιβή απασχολούμενων.

Στη σχετική οικονομική βιβλιογραφία έχει επικρατήσει το θέμα της προσφοράς εθελοντικής εργασίας να προσεγγίζεται είτε ως καταναλωτική είτε ως επενδυτική δραστηριότητα. Ως καταναλωτική δραστηριότητα η προσφορά εθελοντικής ερ-

γασίας προσδιορίζεται από την επιθυμία μεγιστοποίησης της χρησιμότητας - ή καλύτερα του οφέλους- του καταναλωτή υπό τον περιορισμό του συνολικού διαθέσιμου χρόνου του ατόμου, του ύψους του ωρομισθίου για αμειβόμενη εργασία, του ύψους του εισοδήματος από πηγές

άλλες από εργασία, και από τις προτιμήσεις.¹²

Σε αυτό το υπόδειγμα, ο «καταναλωτής» έχει μια τρίτη επιλογή στη γνωστή «διχοτομική χρήση» του διαθέσιμου χρόνου του: να εργαστεί σε αγοράία απασχόληση, να απολαύσει ελεύθερο χρόνο και να προσφέρει εθελοντικά την εργασία του σε μια οργάνωση της αρεσκείας του για κάποιο κοινωφελή σκοπό. Σύμφωνα με οικονομομετρικές εκτιμήσεις, η ύπαρξη εισοδήματος από άλλες πηγές έχει θετική επίδραση στην προσφορά εθελοντικής εργασίας, ενώ αρνητική συσχέτιση παρουσιάζει ο μισθός με την εθελοντική εργασία, πράγμα που σημαίνει ότι όσο αυξάνει ο αγοραίος μισθός τόσο λιγότευει η προσφορά χρόνου εθελοντικής εργασίας. Αυτό έχει σοβαρό αντίκτυπο στην εθελοντική προσφορά των γυναικών, η οποία αναμένεται να βγαίνει μειούμενη όσο αυξάνουν οι ευκαιρίες μισθωτής απασχόλησης.¹³

Το τελευταίο έχει κάποια σημασία, γιατί οι γυναίκες φαίνεται να προσφέρουν περισσότερο χρόνο για κοινωφελείς σκοπούς από τους άνδρες, κάτι που ίσως εξηγείται από το χαμηλότερο κόστος ευκαιρίας του χρόνου τους.¹⁴ Ωστόσο τα αποτελέσματα των οικονομομετρικών εκτιμήσεων δείχνουν ότι η μεγαλύτερη προσφορά εθελοντικής εργασίας των γυναικών ισχύει μόνο για τις ανύπαντρες εργαζόμενες και τις παντρεμένες εργαζόμενες με μη εργαζόμενο σύζυγο.¹⁵ Πράγμα που σημαίνει ότι η υπόθεση για το εναλλακτικό

κόστος του χρόνου εθελοντικής εργασίας αποδυναμώνεται.

Το άλλο υπόδειγμα για την ανάλυση της εθελοντικής προσφοράς εργασίας τη θεωρεί ως επενδυτική δραστηριότητα η οποία εμπλουτίζει το «ανθρώπινο κεφάλαιο» των εθελοντών. Υποτίθεται, δηλαδή, ότι η εθελοντική εργασία είναι ένα είδος μαθητείας πάνω στη δουλειά η οποία μπορεί να χρησιμεύσει για τη διεκδίκηση αμειβόμενης εργασίας. Εικάζεται, λοιπόν, ότι οι γυναίκες ενδεχομένως να προτιμούν αυτό το είδος της μάθησης και απόκτησης εμπειρίας, εφόσον δεν εγείρει θεσμικούς φραγμούς στην είσοδο (π.χ. εξετάσεις, όριο ηλικίας, προηγούμενα διπλώματα κ.λπ.).

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, είτε θεωρήσουμε την προσφορά εθελοντικής εργασίας καταναλωτική είτε επενδυτική δραστηριότητα, το ζήτημα της αμοιβής για τους εθελοντές και τις εθελόντριες είναι μάλλον άτοπο, από άποψη απονομής κοινωνικής δικαιοσύνης, αν και η αποτίμηση της αξίας της σε μακροοικονομικό επίπεδο και η ανάλυση της διαπλοκής της με το κράτος πρόνοιας έχει μεγάλο ενδιαφέρον.

2. Παραοικονομία

Στην παραοικονομία, τον δεύτερο «τομέα» της οικονομίας, συναντάται πολλές μορφές αδήλωτης απασχόλησης, οι

γκρουση με το νόμο και αποκρύπτεται (εννοείται ότι και το εισόδημα που παράγει διαφεύγει των φοροσυλλεκτικών υπηρεσιών του κράτους). Μια ελαχιστότατη ένδειξη για τις αναλογίες μεταξύ των παραπάνω κατηγοριών παρανόμως απασχολούμενων είναι ο αριθμός των παραβά-

εργασίας και, τέλος, από τους 30.000 Πολωνούς οι 8.000 είναι στον κατάλογο αναμονής για μετεγκατάσταση, ενώ οι περισσότεροι εργάζονται περιστασιακά. Επιπλέον, υπάρχουν ενδείξεις ότι άτομα άλλων εθνικοτήτων, όπως Γιουγκοσλάβοι, Χιλιανοί, Κολομβιανοί, Κορεάτες, Αιθίοπες, Σουδανοί και Βιετναμέζοι, ζουν και δουλεύουν παράνομα στην Ελλάδα με χαμηλά ημερομίσθια και χωρίς ασφάλιση.¹⁸

οποιές, αν και μη μετρήσιμες, από την άποψη εισροής χρόνου ή απασχολούμενων, διαφέρουν από την εργασία στα πλαίσια της άτυπης οικονομίας διότι δημιουργούν εισόδημα και υπάγονται στο μηχανισμό τιμών της αγοράς. Το σημείο που διαφέρουν από την απασχόληση στην επίσημη οικονομία είναι ότι το εισόδημα αυτό δεν υπόκειται σε φορολογία. Οι κύριες κατηγορίες απασχόλησης που ενδημούν στην παραοικονομία είναι οι εξής:

1. Απασχόληση σε παράνομες ή κοινωνικά ανεπιθύμητες δραστηριότητες, όπως η λαθρεμπορία, το εμπόριο όπλων και ναρκωτικών, η πορνεία, η παράνομη αλιεία, η αρχαιοκαπηλία, ορισμένες ιατρικές πράξεις που είναι ποινικά κολάσιμες (π.χ. παλιότερα οι αμβλώσεις), η λαθραία αναπαραγωγή κασετών και ταινιών, η αυθαίρετη οικοδόμηση κ.λπ. ή η απασχόληση σε δραστηριότητες που είναι νόμιμες αλλά τα άτομα που συμμετέχουν σ' αυτές δεν πληρούν τις προϋποθέσεις του νόμου: π.χ. παρανόμως εργαζόμενοι αλλοδαποί και ανήλικοι, παράνομοι διπλοθεσίτες, παρανόμως υπερωριακά εργαζόμενοι ή εργαζόμενοι που δεν πληρούν τυπικές προϋποθέσεις στο επάγγελμα τους (άδειες άσκησης επαγγέλματος).

Όπως είναι κατανοητό, η απασχόληση αυτή είναι εξαιρετικά δύσκολο να καταγραφεί, είτε παίρνει τη μορφή μισθωτής απασχόλησης είτε αυτοαπασχόλησης, λόγω του ότι έρχεται σε σύ-

σων που διαπιστώνουν οι κατά τόπους Εργατικές Επιθεωρήσεις. Κατά την πενταετία 1982-1986, διαπιστώθηκαν 8.073 παραβάσεις για παράνομες υπερωρίες, 2.158 για υπέρβαση της εβδομαδιαίας διάρκειας της εργασίας, 394 για παράνομη απασχόληση ανηλίκων και 663 για παράνομη απασχόληση αλλοδαπών.¹⁶ (Οι αλλοδαποί που είχαν νόμιμη άδεια εργασίας ήταν, το 1986, μόνο 29.005).¹⁷

Όπως είναι γνωστό, οι αριθμοί αυτοί υποεκτιμούν σοβαρά τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος «παράνομη εργασία», γιατί οι επιθεωρήσεις, κατ'ιδίαν ομολογία, είναι ανεπαρκώς στελεχωμένες ενώ αντιμετωπίζουν τεράστιο αριθμό ελέγχων. Μια ένδειξη της διάστασης μεταξύ του αριθμού των παρανόμως απασχολούμενων αλλοδαπών που καταγράφει η Επιθεώρηση Εργασίας, δηλ. 663 περιπτώσεις σε μια πενταετία, και του πραγματικού αριθμού, μας δίνει η έκθεση της Συμβούλου του Γραφείου Αθηνών της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες (U.N. H.C.R.) Ε. Μεσθενάιου η οποία συλλέγοντας στοιχεία από τις πρεσβείες, από την Αρμοστεία, από διάφορες οργανώσεις αλληλεγγύης και αλλού, υπολόγισε ότι: το 1989, από τους περίπου 20.000 Αιγυπτίους που ζουν στην Ελλάδα μόνο οι 6.000 έχουν επίσημα άδεια· από τους 1.800 Ινδούς οι 1.500 δεν έχουν άδεια παραμονής ή εργασίας· από τους 5-6.000 Πακιστανούς οι 2.500 περίπου εργάζονται παράνομα· από τους 10-20.000 Φιλιπινέζους οι 7.000 έχουν άδεια

Το πρόβλημα των ατόμων που εργάζονται παράνομα, όπως οι λαθρομετανάστες, οι μη αναγνωρισμένοι πρόσφυγες, οι ανήλικοι και αυτοί που δεν πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την άσκηση επαγγέλματος, είναι ότι συνήθως αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης και εκβιασμών. Η μέτρηση του αριθμού των απασχολούμενων είναι αβέβαιη, εξαιτίας του παράνομου της εργασίας αυτών των ατόμων, ενώ η αποτίμηση της εργασίας τους, δηλ. το ημερομίσθιό τους, επηρεάζεται από το καθεστώς παρανομίας της απασχόλησής τους (για τους λαθραίους μετανάστες το ημερομίσθιο επηρεάζεται και την ίδια την παραμονή τους στη χώρα). Ένας ερευνητής υπολογίζει ότι το κόστος εργασίας για την απασχόληση ενός παράνομα εργαζομένου είναι 50% λιγότερο από το αντίστοιχο για τον Έλληνα πολίτη.¹⁹

2. Μια άλλη κατηγορία αδήλωτης απασχόλησης ενδημεί στα ελεύθερα επαγγέλματα και στην παροχή υπηρεσιών, όπου εκτός από την επίσημη και δηλούμενη απασχόληση πολλοί εργαζόμενοι πραγματοποιούν και πρόσθετα αδήλωτα εισοδήματα. Κλασικά παραδείγματα είναι αυτά των υδραυλικών ηλεκτρολόγων, φροντιστών, κομμωτών, μελετητών, κατ'οίκον νοσοκόμων, ιατρών, δικηγόρων, λογιστών κ.λπ., οι οποίοι εργάζονται περισσότερο απ' ό,τι δηλώνουν στην Εφορία. Εδώ το πρόβλημα είναι η φοροαποφυγή, ή η φοροδιαφυγή και η μέτρηση των αδήλωτων απασχολούμενων ενδιαφέρει πρώτα απ' όλα το υπουργείο Οικονομικών. (Επειδή σ' αυτή την κατηγορία οι απασχολούμενοι έχουν μια κύρια δηλωμένη απασχόληση, η μέτρηση πρέπει να αφορά στον αριθμό ωρών αδήλωτης εργασίας και όχι στον αριθμό των απασχολούμενων.)

Τέλος, στην παραοικονομία εμφανίζονται διάφορες μορφές απασχόλησης με σχέση εξαρτημένης εργασίας, οι οποίες παράγουν προϊόν για την εγχρήματη αγορά και δημιουργούν εισόδημα αλλά οι εργαζόμενοι δεν έχουν κοινωνική ασφάλιση ενώ ασκείται φοροδιαφυγή. Παραδείγματα, τα οποία αφορούν γυναίκες κυρίως, είναι οι παραδουλεύτρες και οι καθαρίστριες κοινόχρηστων χώρων, και

οι εργαζόμενες στο σπίτι που αμείβονται με το κομμάτι (φασόν).

Η αδήλωτη απασχόληση φαίνεται ότι έχει πάρει κάποιες διαστάσεις και στις ημιαστικές και αγροτικές ακόμα περιοχές ιδίως κατά τη διάρκεια της τουριστικής σεζόν. Σε ορισμένες ημιαστικές ή περι-αστικές περιοχές έχει παρατηρηθεί ότι η βιομηχανική παραγωγή έχει υιοθετήσει μια οργάνωση της εργασίας που δίνει έμφαση στη δουλειά στο σπίτι (αμοιβή με το κομμάτι), στην ανάθεση υπεργολαβιών σε μικρότερες μονάδες και στη χρησιμοποίηση περιστασιακού δυναμικού που έχει εποχιακές ασχολίες στη γεωργία ή / και στον τουρισμό.²⁰

Το μέγεθος της αδήλωτης απασχόλησης στην Ελλάδα εύλογα αγνοείται, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι τα τελευταία χρόνια έχουν δημιουργηθεί ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξή της. Κυριότερες των ενδείξεων αυτών είναι:

(α) Έχει αυξηθεί σημαντικά το κόστος εργασίας κατά την περίοδο 1974-1985. Το πραγματικό ωρομίσθιο αυξήθηκε το 1973-79 κατά μέσο όρο 6,9% το έτος, ενώ η πραγματική προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο κατά 2,7% (τα στοιχεία αφορούν στη μεταποίηση). Την περίοδο 1979-85, ενώ το ωρομίσθιο αυξανόταν κατά 3,4% το έτος, η πραγματική προστιθέμενη αξία παρουσίασε αρνητικούς ρυθμούς: -1,5%. Την περίοδο όμως 1968-73 ο μέσος ρυθμός αύξησης της προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση ήταν 7,8% και του πραγματικού ωρομισθίου 4,1%.²¹ Αυτά τα δεδομένα υποδηλούν ότι οι επιχειρήσεις εκείνες που στηρίζουν την επιβίωσή τους στη συμπίεση του κόστους εργασίας, με τη διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα των μισθών, θα πρέπει να αντιμετωπίσαν δυσκολίες, τουλάχιστον στην επίσημη αγορά εργασίας. Διέξοδος γι' αυτές τις επιχειρήσεις ενδεχομένως να ήταν η στροφή στην αδήλωτη απασχόληση. Ενισχυτικό στοιχείο αυτής της στροφής μπορεί να υπήρξε και η εξίσωση των κατώτατων ημερομισθίων ανδρών-γυναικών, το 1978, στο βαθμό που η προσφυγή στη φθηνότερη γυναικεία εργατική δύναμη ήταν πια αδύνατη στα πλαίσια της νομιμότητας.

(β) Μια άλλη ένδειξη, ότι δημιουργήθηκαν κίνητρα για την αύξηση της ζήτησης αδήλωτης εργασίας, είναι η μεταβολή στη διάρθρωση του κόστους εργασίας. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, για τη μεταποίηση στην επίσημη οικονομία αυξήθηκε το μερίδιο της δαπάνης για κοινωνικές ασφαλίσεις από 10,1% του συνολικού κόστους εργασίας για τον υπάλληλο, το 1973, σε 19% το 1984. (Τα αντίστοιχα μεγέθη για τους εργάτες ήταν 14,2% και 18,7%).²² Η αποφυγή πληρωμής των εργοδοτικών εισφορών για τις κοινωνικές ασφαλίσεις είναι

ένα από τα βασικά κίνητρα για τη ζήτηση αδήλωτης εργασίας.

(γ) Έγιναν ορισμένες αλλαγές στο θεσμικό και νομικό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων στην επίσημη οικονομία: απαγόρευση των απολύσεων πάνω από ένα όριο, ίδρυση επιχειρησιακών σωματείων που δεν ήταν ελεγχόμενα από το συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό συνδικαλιστικό κίνημα, προστασία των συνδικαλιστών από απολύσεις και απαγόρευση του lock-out, ίδρυση επιτροπών ασφάλειας και υγιεινής σε επίπεδο επιχείρησης κ.λπ.

Οι παραπάνω παράγοντες ευνοούν τη ζήτηση αδήλωτης απασχόλησης, ιδίως σε μικρού μεγέθους μη ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, που επιβιώνουν (ενίοτε ανθούν) όχι λόγω τεχνολογικών καινοτομιών ή εξορθολογισμού της οργάνωσης της παραγωγής, αλλά λόγω χαμηλού κόστους εργασίας και κυρίως προσαρμοστικότητας στις διακυμάνσεις της ζήτησης και στις μεταβολές των προτιμήσεων των καταναλωτών.

Αλλά και από την πλευρά προσφοράς εργασίας, η αποφυγή της φορολογίας και των εισφορών για κοινωνικές ασφαλίσεις, η δυνατότητα άντλησης πρόσθετου (έστω πρόσκαιρου) εισοδήματος και η ευχέρεια συμπληρωματικότητας των απασχολήσεων (και των εισοδημάτων), αποτελούν κίνητρα για την αποδοχή αδήλωτης εργασίας ευνοώντας έτσι την πολυαπασχόληση, τόσο στα κατώτερα όσο και στα μεσαία και ανώτερα εισοδηματικά κλίμακα.

3. Επίσημη οικονομία

Στην επίσημη οικονομία τα πράγματα είναι πιο απλά για τη μέτρηση των απασχολούμενων και του χρόνου προσφερόμενης εργασίας, με εξαίρεση την κατηγορία «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας», όπου αν και υπάρχουν τα σχετικά επίσημα στοιχεία, αυτά είναι αμφισβητούμενης αξιοπιστίας. Η μεγάλη πλειοψηφία των απασχολούμενων αυτής της κατηγορίας είναι γυναίκες - το 79,1% του συνόλου - οι οποίες αποτελούν και το 34% του συνολικού οικονομικώς ενεργού πληθυσμού των γυναικών. Οι περισσότερες γυναίκες σ' αυτή την κατηγορία εργάζονται στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση -75%- , ενώ 25% απασχολούνται σε οικογενειακές επιχειρήσεις στο μη γεωργικό τομέα.²³

Το χαρακτηριστικό αυτής της μορφής εργασίας είναι ότι, ενώ παράγει προϊόν που μπορεί να ανταλλάσσεται στην αγορά και συνεπώς δημιουργεί εισόδημα, το εισόδημα αυτό δεν αποτελεί αμοιβή για εργασία αλλά «κέρδος» της οικογενειακής

επιχείρησης, το οποίο (με εσωτερικούς κανόνες διανομής) μοιράζεται στα μέλη. Ακριβώς όμως επειδή οι κανόνες είναι άγραφοι, ισχυρός από νομική άποψη είναι ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης, ενώ η απασχόληση των υπόλοιπων μελών δεν θεμελιώνει έννομη απαίτηση στο εισόδημα. Είναι ενδιαφέρον, στην προκειμένη περίπτωση, ότι εναπόκειται στο Οικογενειακό Δίκαιο (μετά τη μεταρρύθμισή του) να προστατεύσει τη συνεισφορά της συζύγου στα αποκτηθέντα μετά το γάμο περιουσιακά στοιχεία, μιας και η προσφορά εργασίας μεταξύ συζύγων, παιδιών και γονέων θεωρείται από το Εργατικό Δίκαιο ως «οικογενειακή σχέση εργασίας» και δεν διέπεται από τις διατάξεις για τη μισθωτή σχέση ή τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα για τις εταιρικές σχέσεις.

Οι μορφές εργασίας που παρουσιάζονται στο Σχήμα 1 δεν είναι βέβαια στατικές ούτε στεγανές ούτε ορισμένες κατηγο-

ρίες του πληθυσμού ασκούν αποκλειστικά μια απ' αυτές. Αντιθέτως, το χαρακτηριστικό των σύγχρονων οικονομιών, και ακόμη πιο έντονα της ελληνικής οικονομίας, είναι η ρευστότητα των κατηγοριών, η κίνηση από τη μια στην άλλη, αλλά και η ταυτόχρονη ένταξη σε περισσότερες από μια κατηγορίες εργασίας.²⁴

Η απαίτηση για περισσότερα και πιο αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για την ολική εργασία των γυναικών δεν μπορεί να ικανοποιηθεί από τους παραδοσιακούς ορισμούς των στατιστικών υπηρεσιών (μισθωτός, αυτοαπασχολούμενος, νοικοκυρά, επιχειρηματική δράση, εισόδημα κ.λπ.) ούτε από τις γνωστές απογραφικές μεθόδους.

Ίσως περισσότερο υποσχόμενες μέθοδοι να είναι: οι έρευνες μικρότερων πληθυσμιακών συνόλων σε περιορισμένη γεωγραφικά έκταση, η ανίχνευση των συνθηκών στις τοπικές αγορές εργασίας, οι δειγματοληπτικές έρευνες περιορισμένου αντικειμένου, οι συνεντεύξεις και άλλοι τρόποι συγκέντρωσης δεδομένων που χρησιμοποιούνται σε άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες μπορούν να διαφωτίσουν, έστω τμήματα, ενός εξαιρετικά περίπλοκου και συχνά αδιαφανούς συνόλου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Κ. Μελά και Δ. Ιω. Ντελή (1981), *Τα αγροτικά ημερομίσθια και η απασχόληση στη γεωργία*, Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, σ. 162.
2. Βλ. π.χ. την κλασική μελέτη των Αδ. Πεπελάση και Π. Παναγιωτόπουλου (1962), *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμη εις την ελληνικήν γεωργίαν 1953-1960*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, και του Αδ. Πεπελάση (1964), *Η απασχόληση εις την ελληνικήν γεωργίαν κατά την δεκαετίαν 1969-1973*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα· Γ. Κιτσοπανίδη (1958), *Συγκριτικά οικονομικά αποτελέσματα ερεινής γεωργικών εκμεταλλεύσεων*, Θεσσαλονίκη. Ο Πεπελάσης αναφέρει ότι και η Επιτροπή των υπουργείων Γεωργίας, Συντονισμού και της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, το 1951, χρησιμοποίησε συντελεστή μετατροπής 0,70 για τις γυναίκες και 0,50 για τους ανήλικους (οπ. π., σ. 48).
3. Βλ. Θ. Λιανού (1975), *Πηγαι προσφορές εργασίας εις την ελληνικήν οικονομίαν*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, σ. 74.
4. Βλ. Ρ. Φακιολά (1974), *Αγορά εργασίας και διάρθρωσις αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν*, ΣΕΒ, Ειδικά Μελέται 3, Αθήνα, σ. 91.
5. Το σχήμα αυτό βασίζεται στην κατάταξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, από την άποψη εισοδήματος, που έκανε ο Ι.

- Βαβούρας για την εισήγησή μας στο σεμινάριο «Στατιστικά Δεδομένα και Δείκτες για τον Υπολογισμό της Ολικής Εργασίας των Γυναικών: Ομάδα Εργασίας για Παραγωγούς και Χρήστες», που οργάνωσαν το International Research and Training Institute for the Advancement of Women και η Γενική Γραμματεία Ισότητας, στην Αθήνα, 11-13 Οκτ. 1988.
6. Βλ. Ε. Π. Τόμσον (1985), *Χρόνος, εργασία και βιομηχανικός καπιταλισμός* (Μετ. Β. Τομανά), Κατσονός, Θεσσαλονίκη, σ. 15.
 7. Βλ. μεταξύ άλλων: Μ. Benston (1969), «The Political Economy of Women's Liberation», *Monthly Review*, September· J. Gardiner (1975), «Women's domestic labour», *New Left Review* 89· J. Harrison (1974), «Political Economy of Housework», *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Spring.
 8. G. S. Becker (1965), «A Theory of the Allocation of Time», *Economic Journal*, 75 (299), σσ. 493-517.
 9. Βλ. μεταξύ άλλων: Ann Chadeau and Caroline Roy (1985), «Relating Household's Final Consumption to Household Activities: Substitutability or Complementarity between Market and Non-Market Production», *Review of Income and Wealth* 31 (4), σσ. 387-407· Marianne A. Ferber and Bonnie G. Birnbaum (1980), «Housework: Priceless or Valueless?», *Review of Income and Wealth* 26 (4), σσ. 387-400· M. Murphy (1982), «Comparative Estimates of the Value of Household Work in the United States for 1976», *Review of Income and Wealth* 20 (1), σσ. 29-49· R. Schettkat, «The Size of Household Production: Methodological Problems and Estimates for the Federal Republic of Germany in the Period 1964 to 1980», *Review of Income and Wealth* 31 (3), σσ. 309-321.
 10. Κάνουμε a priori την παραδοχή ότι εθελοντική εργασία προσφέρεται ως επί το πλείστον σε μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, αν και μπορούν να υπάσχουν περιπτώσεις που εθελοντική εργασία μπορεί να προσφέρεται στα λαιία κερδοσκοπικών οργανισμών. Για παράδειγμα: ο υπάλληλος μιας εταιρείας που μετά το πέρας της εργάσιμης ημέρας προπονεί τα μέλη της ομάδας ποδοσφαίρου των παιδιών υπαλλήλων της επιχείρησης.
 11. V. Hodgkinson and M. Weitzman (1984), *Dimensions of the Independent Sector*, Princeton, New Jersey, στο P. Menchik and B. A. Weisbrod, (1987), «Volunteer Labor Supply», *Journal of Public Economics* 32 (2), σ. 159.
 12. Βλ. την ανάλυση της θεωρίας του καταναλωτή όπως εφαρμόζεται στη θεωρία προσφοράς εργασίας, στο Ξ. Πετρινώτη (1989), *Αγορές εργασίας, οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Παπαζήσης, Αθήνα, Κεφάλαιο 4.
 13. Βλ. P. Menchik and B. A. Weisbrod, όπ. π., σ. 161.
 14. Βλ. σχετικά Marnie Mueller (1975), «Economic Determinants of Volunteer Work By Women», *Signs* 1 (1), σσ. 325-338.
 15. P. Menchik and B. A. Weisbrod, όπ. π., σ. 177.
 16. Υπουργείο Εργασίας, *Πεπραγμένα περι-*

- φερειακών υπηρεσιών Υπουργείου Εργασίας για το έτος 1986*, Αθήνα 9 Μαρτίου 1987, σ. 23.
17. όπ. π., σ. 29.
 18. Βλ. Elizabeth Mestheneos (1989), *The Protection of Human Rights of Refugees and Foreigners in Greece*, δημοσίευτη προμελέτη για το Γραφείο Αθηνών της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες.
 19. S. Soulis (1986), «Illegal Migration in Greece», στο *L'Avenir des Migrations*, OECD, Paris.
 20. Βλ. μια περιγραφή των οικονομικών δραστηριοτήτων σε τρεις περιοχές (Νάξος, Καστοριά, Μεσολόγγι-Αργίνο), όπου η αδήλωτη απασχόληση των γυναικών-νοικοκυρών και των αγροτών ενισχύει το δυναμισμό ανάπτυξης των εν λόγω περιοχών παρέχοντας χαμηλότερο κόστος εργασίας και δυνατότητα προσαρμογής στις διακυμάνσεις της ζήτησης, στο Ντίνα Βαίου και Κ. Χατζημιχάλης (1987), «Νέα χαρακτηριστικά της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια*, 13.
 21. Βλ. OECD, *Economic Outlook. Historical Statistics 1960-85*, στο Γ. Βαβούρα και Ξ. Πετρινώτη (1989), «Απόπειρα ανίχνευσης μιας αθέατης δραστηριότητας: Η αδήλωτη απασχόληση στην Ελλάδα», στο Αφιέρωμα «Παραοικονομία», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας* (υπό έκδοση).
 22. όπ.π. Γενικότερα για την παραοικονομία στην Ελλάδα βλ. και Π. Παυλόπουλο (1987), *Η παραοικονομία στην Ελλάδα: Μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση*, Ι.Ο.Β.Ε., Αθήνα· Π. Δερεμνάκη (1987), «Παραοικονομία: Μέγεθος και μορφές εμφάνισης στην Ελλάδα», *Οικονομικό Δελτίο*, Εμπορική Τράπεζα, 134, σσ. 16-53 και Σ. Λώλου (1989), «Ανεπίσημη οικονομία: Κριτικές επισημάνσεις στις ποσοτικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα* 38, σσ. 34-39.
 23. Βλ. ΕΣΥΕ (1988), *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1987*, Αθήνα.
 24. Βλ. την ανάπτυξη αυτού του θέματος στο Κ. Τσουνκαλά (1985), «Πολυθεμενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 56, σσ. 3-19, και (1986) «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: Αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 60, σσ. 3-72.

Η μερική απασχόληση: Ένα γυναικείο φαινόμενο της αγοράς εργασίας

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΔΗΜΟΥ

Η ΜΕΡΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ (PART-time employment) ίσως δεν είναι τόσο νέα ως προς την εμφάνισή της, συζητήθηκε όμως έντονα τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της διαμόρφωσης μιας ελαστικότερης αγοράς εργασίας μέσω της ανακατανομής του κανονικού χρόνου εργασίας, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για επέκταση του συνολικού αριθμού απασχολουμένων χωρίς να διαταραχθεί η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.

Το φαινόμενο της μερικής απασχόλησης εξελίχθηκε σταδιακά και προσεέλκυσε μια συνεχώς μεγαλύτερη μερίδα εργατικού δυναμικού, ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Τη δεκαετία του '60, στην Ευρώπη, η μερική απασχόληση ήταν ένα φαινόμενο περιθωριακό, καθώς αφορούσε ως επί το πλείστον τους μετανάστες, τους ανειδίκευτους εργάτες, τους φοιτητές αλλά και αρκετές γυναίκες που εργάζονταν για τη συμπλήρωση του οικογενειακού τους εισοδήματος. Στη συνέχεια, τη δεκαετία του '70, που χαρακτηρίζεται σαν περίοδος ύφεσης, το φαινόμενο αποκτά ένα χαρακτήρα ατομικό, υπό την έννοια ότι με το εν λόγω καθεστώς εργάζονται συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες, όπως γυναίκες και νέοι, ενώ τα τελευταία χρόνια εξαπλώνεται συνεχώς και γίνεται φαινόμενο ευρύτερα κοινωνικό, χωρίς όμως να μεταβληθεί ση-

μαντικά η σύνθεση των ατόμων που είναι υποκείμενά του.¹

Έτσι, η μερική απασχόληση εξετάζεται σήμερα επίσημα πλέον σαν ένα νέο σχετικά στοιχείο της ελαστικότερης αγοράς εργασίας και χαρακτηρίζει, όπως προαναφέρθηκε, σε μεγάλο βαθμό την εργασία συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, όπως των νέων, των συνταξιούχων και κατ' εξοχήν των γυναικών.

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια προσέγγιση των χαρακτηριστικών της μερικής απασχόλησης των γυναικών, αφού πρώτα εξεταστεί ο βαθμός συμμετοχής τους σ' αυτό το είδος εργασίας και διερευνηθούν οι λόγοι που οδηγούν τις γυναίκες στη μερική απασχόληση.

1. Ο βαθμός συμμετοχής των γυναικών στη μερική απασχόληση

Τα στοιχεία του πίνακα 1 παρουσιάζουν μια εικόνα της εξάπλωσης της μερικής απασχόλησης, αλλά και το βαθμό συμμετοχής της στη συνολική απασχόληση στις διάφορες χώρες του ΟΟΣΑ. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα, την οκταετία 1979-1986, που εξετάζεται, παρατηρείται μια αυξητική τάση της αναλογίας της μερικής απασχόλησης στο σύνολο της απασχόλησης σε όλες σχεδόν τις

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Η μερική απασχόληση στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1979-86, % Συμμετοχή

ΧΩΡΑ	Επί της συνολικής απασχόλησης			Επί της απασχόλ. των ανδρών			Επί της απασχόλ. των γυναικών			Γυναίκια μερική απασχόλ. στο σύνολο		
	1979	1983	1986	1979	1983	1986	1979	1983	1986	1979	1983	1986
Αυστραλία	15.5	17.2	18.9	5.1	6.1	6.7	34.5	35.9	37.9	78.8	77.8	78.8
Αυστρία	7.6	8.3	-	1.5	1.5	-	18.0	19.8	-	87.8	88.4	-
Βέλγιο	6.0	8.1	8.6	1.0	2.0	1.9	16.5	19.7	21.1	89.3	84.0	86.1
Καναδάς	12.5	15.4	15.6	5.7	7.6	7.8	23.3	26.2	25.9	72.1	71.3	71.2
Δανία	22.7	23.7	23.8	5.2	6.6	8.4	46.3	44.7	43.9	86.9	84.7	80.9
Φινλανδία	6.7	8.3	8.1	3.2	4.5	4.9	10.6	12.5	11.5	74.7	72.1	68.7
Γαλλία	8.2	9.7	11.7	2.5	2.6	3.5	17.0	20.1	23.1	82.0	84.6	83.0
Δ. Γερμανία	11.2	12.6	12.3	1.5	1.7	2.1	27.6	30.0	28.4	91.6	91.9	89.8
Ελλάδα	-	6.5	5.8	-	3.7	3.4	-	12.1	10.3	-	61.2	60.2
Ιρλανδία	5.1	6.7	6.5	2.1	2.7	2.4	13.1	15.7	15.5	71.2	72.0	74.3
Ιταλία	5.3	4.6	5.3	3.0	2.4	3.0	10.6	9.4	10.1	61.4	64.8	61.6
Ισπανία	9.9	10.5	11.7	5.2	4.8	5.5	18.4	21.1	22.8	64.5	70.7	70.0
Λουξεμβούργο	5.8	6.7	7.3	1.0	1.0	2.6	17.1	18.8	16.3	87.5	90.0	76.6
Ολλανδία	11.1	22.0	24.0	2.8	7.8	8.7	31.7	50.5	54.2	82.5	76.2	76.1
Νέα Ζηλανδία	14.7	16.4	17.6	5.7	5.9	6.6	28.0	30.8	31.2	77.0	79.1	79.0
Νορβηγία	27.3	30.0	28.1	10.6	11.7	10.3	51.6	54.8	51.3	76.8	77.3	79.2
Σουηδία	23.6	24.8	23.5	5.4	6.3	6.0	46.0	45.9	42.8	87.5	86.6	86.6
Βρετανία	16.4	19.1	21.2	1.9	3.3	4.2	39.0	42.4	44.9	92.8	89.6	88.5
Η.Π.Α.	16.4	18.4	17.4	9.0	10.8	10.2	26.7	28.1	26.4	67.8	66.8	66.5

Πηγή: ΟΟΣΑ Employment outlook 1988, σελ. 109
Σημ. Στοιχεία μερικής απασχόλησης για την Ελλάδα είναι διαθέσιμα μετά το 1983, οπότε εναρμονίστηκαν οι στατιστικές απασχόλησης με τις κοινοτικές και αφορούν μόνο τους μισθωτούς

ναικών πλησιάζει ή και ξεπερνά ορισμένες φορές το μισό της συνολικής γυναικείας απασχόλησης (τα μεγαλύτερα ποσοστά, σύμφωνα με στοιχεία του 1986, εμφανίζονται στη Δανία, στη Βρετανία και στην Ολλανδία και είναι 43,9%, 44,9% και 54,2% αντίστοιχα). Ας σημειωθεί ότι

νες της πλήρους (2.320.000 έναντι 2.548.000).³

Από τα παραπάνω μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μερική απασχόληση είναι δυνατό να συνέβαλε στην ταχύτερη επέκταση της συνολικής γυναικείας απασχόλησης σε σχέση με την ανδρική, και υπό αυτή την έννοια η εφαρμογή του θεσμού προώθησε περισσότερες γυναίκες στην αγορά εργασίας.⁴

2. Λόγοι εξάπλωσης της μερικής απασχόλησης των γυναικών

Σύμφωνα με τον ορισμό του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, εργασία κατά μερική απασχόληση είναι κάθε επαγγελματική δραστηριότητα που πραγματοποιείται οικειοθελώς, σε τακτική βάση και έχει διάρκεια ορισμένες ώρες την ημέρα ή την εβδομάδα, συνολικά μικρότερη από την κανονική διάρκεια εβδομαδιαίας εργασίας που ορίζεται από τις συλλογικές συμβάσεις ή τη νομοθεσία.⁵ Όπως προκύπτει από τον ορισμό, οι προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί η απασχόληση σαν μερική είναι:

- Να παρέχεται τακτικά, γεγονός που τη διακρίνει από την ευκαιριακή και την πρόσκαιρη εργασία.

- Να είναι οικειοθελής και να μην οφείλεται σε ακούσια μείωση των ωρών εργασίας από την πλευρά του εργοδότη λόγω διακυμάνσεων στην παραγωγή.

- Να διαρκεί λιγότερο από το κανονικό ωράριο εργασίας.

Το τρίτο αυτό στοιχείο, που της προσδίδει και το χαρακτήρα της μερικής απασχόλησης, δεν είναι σαφώς οριοθετημένο, υπό την έννοια ότι δεν έχει καθοριστεί ένας ακριβής αριθμός ωρών εργασίας που πρέπει να εργάζονται οι μερικώς απασχολούμενοι.⁶

Έτσι, μερικά απασχολούμενοι θεωρείται οποιοσδήποτε απασχολείται με ωράριο μικρότερο του κανονικού, άσχετα αν εργάζεται το 1/2, τα 2/3 ή τα 3/4 του κανονικού εργάσιμου χρόνου και ανεξάρτητα από τη συχνότητα (αριθμός των ημερών την εβδομάδα ή το μήνα) που πραγματοποιείται η εργασία. Επομένως, είτε 8 ώρες την εβδομάδα εργαστεί κάποιος είτε 28 και ανεξάρτητα από το αν η εργασία του κατανέμεται σε δύο ή τέσσερις εργάσιμες ημέρες, θεωρείται μερικώς απασχολούμενος. Ο μεγάλος βαθμός ελευθερίας, λοιπόν, που παρέχεται στους μερικώς απασχολούμενους (θεωρητικά τουλάχιστον) σχετικά με την επιλογή ωραρίου, είναι το κλειδί για την ανάλυση της μερικής απασχόλησης των γυναικών.

Όπως είναι γνωστό, η συμμετοχή των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό είναι αισθητά μικρότερη από αυτή των ανδρών

χώρες του ΟΟΣΑ, εκτός από την Ιταλία και τη Σουηδία, όπου το ποσοστό παρέμεινε σταθερό, και την Ελλάδα, όπου μειώθηκε. Υπάρχουν βέβαια έντονες διαφορές στην εξάπλωση της μερικής απασχόλησης από χώρα σε χώρα, που οφείλονται ενδεχομένως στο ευνοϊκό ή μη θεσμικό πλαίσιο που υπάρχει για την ενίσχυση αυτού του είδους εργασίας, καθώς και στην πολιτική απασχόλησης που ακολουθεί κάθε χώρα, αλλά δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι σε αρκετές από αυτές, όπως τη Δανία, τη Νορβηγία, τη Σουηδία και την Ολλανδία, το ποσοστό της μερικής απασχόλησης ξεπερνά το 1/4 της συνολικής. Η Ελλάδα, η Ιταλία και η Ιρλανδία αποτελούν την ομάδα των χωρών που εμφανίζουν, στατιστικά τουλάχιστον, τα χαμηλότερα ποσοστά μερικής απασχόλησης σε σχέση με τη συνολική, ίσως γιατί ένα μεγάλο τμήμα της μορφής αυτής εργασίας καλύπτεται πίσω από την παραοικονομία και δεν έχει ενθαρρυνθεί ιδιαίτερα μέσω μιας πολιτικής απασχόλησης που να προωθεί ελαστικότερα ωράρια εργασίας.

Αναλύοντας τη συμμετοχή της μερικής απασχόλησης στη διαμόρφωση της συνολικής απασχόλησης ανδρών και γυναικών αντίστοιχα, παρατηρείται ότι αυτή ελάχιστα συμβάλλει στη συνολική απασχόληση των ανδρών (το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής της μερικής στη συνολική απασχόληση των ανδρών είναι 10,3% και σημειώνεται στη Νορβηγία το 1986). Αντίθετα, η μερική απασχόληση των γυναικών

τα υψηλά ποσοστά μερικής απασχόλησης των γυναικών, που εμφανίζονται στις παραπάνω χώρες, είναι άμεσα συνδεδεμένα με τη μεγάλη συμμετοχή των γυναικών στο συνολικό εργατικό δυναμικό που παρατηρείται στις αντίστοιχες χώρες, όπως διαπιστώθηκε και από σχετική έρευνα.²

Ενώ λοιπόν παρατηρούνται διαφορές στην εξέλιξη της μερικής απασχόλησης από χώρα σε χώρα, είναι φανερό ότι οι γυναίκες κατέχουν τη «μερίδα του λέοντος» σ' αυτή τη μορφή απασχόλησης. Σε όλες τις περιπτώσεις και για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο, οι γυναίκες αποτελούν το 60% έως 90% των απασχολούμενων με καθεστώς μερικής απασχόλησης, όπως απεικονίζει η τελευταία ομάδα στηλών του πίνακα 1.

Οι συνέπειες της έντονης εξάπλωσης της μερικής απασχόλησης στη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά του γυναικείου εργατικού δυναμικού γίνεται ιδιαίτερα αισθητή όταν αυτή συνοδεύεται από αντίστοιχη μείωση των θέσεων πλήρους απασχόλησης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, μεταξύ 1973 και 1981 σε ορισμένες χώρες, όπως την Αυστραλία, το Βέλγιο, τη Σουηδία και τη Νορβηγία, η δημιουργία θέσεων μερικής απασχόλησης στο γυναικείο ενεργό πληθυσμό ήταν αισθητά μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες θέσεις πλήρους απασχόλησης. Παράλληλα, στις χώρες της ΕΟΚ οι γυναικείες θέσεις μερικής απασχόλησης την ίδια περίοδο υστέρησαν ελάχιστα σε σχέση με εκεί-

(μέσος όρος συμμετοχής των γυναικών στις χώρες της ΕΟΚ 50,35% έναντι 81% των ανδρών, στοιχεία 1986). Το φαινόμενο αυτό βέβαια σχετίζεται άμεσα με τον κοινωνικό ρόλο των δύο φύλων, σύμφωνα με τον οποίο ο άνδρας παραδοσιακά ήταν ο αρμόδιος για την απόκτηση του οικογενειακού εισοδήματος μέσω της συμμετοχής του στην παραγωγική διαδικασία. Ενώ η γυναίκα συντηρούσε το νοικοκυριό, τεκνοποιούσε και γενικά ήταν αποστασιοποιημένη από τη μισθωτή εργασία. Με την πάροδο όμως του χρόνου, η γυναίκα άρχισε να συμμετέχει ενεργά στην παραγωγή, χωρίς όμως να έχει χάσει και τις ιδιότητες της μητέρας και της νοικοκυράς, γεγονός που δυσχεραίνει την ανταπόκρισή της σε όλα τα παραπάνω καθήκοντα. Και ενώ λοιπόν για τους άνδρες η εργασία επιβάλλεται σαν καθήκον, για τις γυναίκες εναπόκειται ακόμη στη σφαίρα της προσωπικής τους επιλογής ανάμεσα στο να είναι νοικοκυρές, αφ' ενός, ή να αναλάβουν τον τριπλό και δύσκολο ρόλο της μητέρας, εργαζόμενης και νοικοκυράς αφ' ετέρου.

Έτσι, η ανάπτυξη της μερικής απασχόλησης μέσα από εύκαμπτους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας διευκόλυνε και ανταποκρίθηκε παράλληλα στις εργασιακές ανάγκες των γυναικών. Η προσφορά θέσεων μερικής απασχόλησης αναπτύχθηκε ραγδαία, ακολουθώντας και τις μεταβολές στην οργάνωση της εργασίας συγκεκριμένων κλάδων της οικονομίας, με ταυτόχρονη αύξηση της ζήτησης κυρίως από την πλευρά του γυναικείου εργατικού δυναμικού, που κατεξοχήν ζητούσε τέτοιες θέσεις ώστε να μπορεί να ανταποκρίνεται και στα «παραδοσιακά» οικογενειακά του καθήκοντα.

Με άλλα λόγια, η μερική απασχόληση διευκολύνει την επαγγελματική κινητικότητα των γυναικών, αφού τους επιτρέπει να εργάζονται όταν και όσο επιθυμούν ανάλογα με τις προσωπικές ή τις οικογενειακές τους ανάγκες. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος των γυναικών που εργάζονται με αυτό το καθεστώς (το ποσοστό πλησιάζει το 50% στις χώρες της ΕΟΚ), ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 25-49 ετών και από αυτές οι περισσότερες είναι παντρεμένες. Ειδικότερα, σύμφωνα με έρευνα που έγινε στη Σουηδία, χώρα με ιδιαίτερη ανάπτυξη της μερικής απασχόλησης, προέκυψε ότι όλο και περισσότερες εργαζόμενες γυναίκες με πλήρη απασχόληση, όταν έγιναν για πρώτη φορά μητέρες, επέστρεψαν στην εργασία τους αλλά σαν μερικώς πλέον απασχολούμενες.⁷

Το συμπέρασμα είναι ότι αρκετές γυναίκες αναγκάζονται να εργάζονται με καθεστώς μερικής απασχόλησης για μια μεγάλη περίοδο της εργασιακής τους ζωής, με αποτέλεσμα να μην τους παρέχονται α-

νάλογες ευκαιρίες και απολαβές με αυτές που έχουν οι άνδρες πλήρως απασχολούμενοι, προκειμένου να εκπληρώσουν τα καθήκοντα που προσιδιάζουν στο φύλο τους. Έτσι οι γυναίκες αποτελούν το πρόσφορο έδαφος για την εκτέλεση ενός κοινωνικού πειράματος όσον αφορά τις

νέες μορφές απασχόλησης και ιδιαίτερα τη μερική.⁸

Βέβαια, υποστηρίζεται ότι η εμφάνιση της μερικής απασχόλησης αποτελεί μια πολιτιστική εξέλιξη, γιατί επιτρέπει στα άτομα που θα την προτιμήσουν να επιλέξουν ανάμεσα σε περισσότερη εργασία ή περισσότερο ελεύθερο χρόνο, που θα τον αφιερώσουν στην προσωπική τους κουλτούρα ή σε άλλες ασχολίες. Αυτή η άποψη όμως στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται να αφορά μόνο τους φοιτητές ή τους συνταξιούχους part-timers, παρά τις παντρεμένες γυναίκες που είναι προφανές ότι θα διαθέσουν τον εξωεργασιακό τους χρόνο σχεδόν αποκλειστικά για τη φροντίδα του σπιτιού ή την ανατροφή των παιδιών.

Παράλληλα με τους παραπάνω λόγους, υπάρχει και το πρόβλημα της ανεργίας, που συχνά παρουσιάζεται στις γυναίκες σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στους άνδρες και τις αναγκάζει να επιλέξουν την οδό της μερικής απασχόλησης προκειμένου να έχουν πρόσβαση στην εργασία. Έτσι, σ' αυτή την περίπτωση η μερική απασχόληση δεν αποτελεί ελεύθερη επιλογή αλλά αναπόφευκτη αποδοχή, επειδή ακριβώς δεν υπάρχει η δυνατότητα πλήρους απασχόλησης.⁹

Τέλος, εκτός από τους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που οδηγούν τις γυναίκες στη μερική απασχόληση, δεν θα πρέπει να αγνοηθούν και οι ψυχολογικοί που έχουν σχέση με τα ψυχολογικά προβλήματα της

μη εργαζόμενης νοικοκυράς. Υπάρχουν γυναίκες που επιθυμούν να εργαστούν λιγότερες ώρες από το κανονικό ωράριο όχι γιατί αποσκοπούν να συμβάλουν στο οικογενειακό εισόδημα, όπως ισχύει με την πλειοψηφία των εργαζόμενων γυναικών, ούτε γιατί επιδιώκουν να είναι οικονομικά ανεξάρτητες, αλλά γιατί θέλουν να ξεφύγουν από τον κλοιό και τη ρουτίνα της νοικοκυράς. Η μερική απασχόληση επομένως στην προκειμένη περίπτωση τους παρέχει μια διέξοδο και μια φυγή από τον συχνά κουραστικό και άχαρο ρόλο της νοικοκυράς και τους δίνει την ευκαιρία να επικοινωνήσουν και να έχουν την παρουσία σ' έναν εργασιακό χώρο.

3. Τα χαρακτηριστικά της μερικής απασχόλησης των γυναικών

Μια συνοπτική περιγραφή των θέσεων εργασίας που προσφέρονται για μερική απασχόληση και καταλαμβάνονται ως επί το πλείστον από γυναίκες θα ήταν χρήσιμη ώστε να τεκμηριωθούν στη συνέχεια ορισμένα χαρακτηριστικά τους.

Τόσο στατιστικά όσο και πρακτικά, αποδεικνύεται ότι οι κάθε είδους υπηρεσίες αλλά και το εμπόριο είναι οι τομείς οικονομικής δραστηριότητας που απορροφούν κυρίως τους εργαζόμενους με μερική απασχόληση, ενώ στον αγροτικό τομέα και τη βιομηχανία η διάδοσή της εί-

ροπλαστέα κ.λπ., όπου συναντά κανείς συχνά πωλήτριες μερικώς απασχολούμενες.

Στη σφαίρα επίσης των προσωπικών υπηρεσιών δεν είναι λίγες οι γυναίκες κάθε ηλικίας που προσφέρουν διάφορες υπηρεσίες, από baby-sitting και οικιακή

ναι μικρότερη. Ειδικά στις υπηρεσίες, όπου η συνεχής παρουσία του ανθρώπινου δυναμικού είναι πρωταρχικής σημασίας, ώστε να εξυπηρετείται το καταναλωτικό κοινό κατά το δυνατόν περισσότερες ώρες την ημέρα, ακόμη και το Σαββατοκύριακο που είναι αργία, η εφαρμογή της μερικής απασχόλησης ήταν αναγκαία ώστε να προσαρμοστεί η λειτουργία τους στις ανάγκες της ζήτησης.

Ποιες είναι όμως οι θέσεις εργασίας που ήρθαν να καλύψουν οι μερικώς απασχολούμενες γυναίκες;

Τηλεφωνήτριες, δακτυλογράφοι, χειρίστριες προσωπικών υπολογιστών και καθαρίστριες είναι οι πιο γνωστές θέσεις που καταλαμβάνονται από γυναίκες μερικώς απασχολούμενες στις διάφορες υπηρεσίες. Όπως φαίνεται, αυτές είναι ανειδίκευτες ή ημιειδίκευμένες, χωρίς ιδιαίτερες ευκαιρίες για επαγγελματική εκπαίδευση, δύσκολα προάγονται αφού δεν εργάζονται συνεχώς, αλλά στην ουσία συμπληρώνουν κενά που υπό άλλες συνθήκες θα καλύπτονταν από τις υπερωρίες των πλήρως απασχολούμενων, ενώ δεν έχουν αρκετές προοπτικές μονιμότητας εφόσον τις περισσότερες φορές καλύπτουν περιστασιακές ανάγκες. Οι ανάγκες της οικονομίας για μερικώς απασχολούμενες φαίνεται να είναι μεγάλες και στον κλάδο του λιανικού εμπορίου, όπου τα καταστήματα παραμένουν ανοικτά για αρκετές ώρες του 24ώρου ανάλογα με τις συνθήκες της τοπικής αγοράς, καθώς και στα κάθε είδους εστιατόρια, fast-food, ζαχα-

βοήθεια μέχρι παροχή περιθάλψης σε ηλικιωμένους (νοσοκόμες-αποκλειστικές) και καθαρισμό ιδιωτικών ή κοινόχρηστων χώρων με μερική απασχόληση. Αλλά και στη βιομηχανία, όπου η εφαρμογή της μερικής απασχόλησης δεν έχει επεκταθεί ανάλογα με τις υπηρεσίες λόγω ιδιαιτεροτήτων στην παραγωγή, η μερική απασχόληση κατακτά έδαφος μέσω της παραοικονομίας. Ειδικά στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες μεσογειακές χώρες, όπως στην Ιταλία και την Ισπανία, η μερική απασχόληση των γυναικών συναντάται ευρέως μέσω του συστήματος του φασόν στις διάφορες βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες και κυρίως στην κλωστοϋφαντουργία και στους κλάδους ενδύσεως και υποδήσεως. Σ' αυτή την περίπτωση η απασχόληση των γυναικών που αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν, συνήθως στο σπίτι τους, «εργασία με το κομμάτι», όπως αποκαλείται, έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά των μερικώς απασχολούμενων γυναικών.¹⁰

Ο αγροτικός τομέας, τέλος, αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση σε σχέση με τη μερική γυναικεία απασχόληση, δεδομένου ότι σ' αυτόν ανήκουν αρκετές γυναίκες που εργάζονται με λίγες ώρες την ημέρα στις αγροτικές εργασίες αλλά δεν είναι μισθωτές και καταγράφονται στις επίσημες στατιστικές σαν «συμβοηθούσα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας».

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η μερική απασχόληση των γυναικών διέπε-

ται από ορισμένα κοινά σχεδόν χαρακτηριστικά.

– Δεν απαιτεί ιδιαίτερη ειδίκευση, με αποτέλεσμα να συντηρεί τις παραδοσιακές γυναικείες εργασίες, όπως της δακτυλογράφου, της νοσοκόμας και της οικιακής βοηθού για τις υπηρεσίες. Έτσι, η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε γυναικεία και ανδρικά επαγγέλματα, που τείνει να εμβλυνθεί τα τελευταία χρόνια, επανέρχεται μέσω της συνεχώς αυξανόμενης γυναικείας μερικής απασχόλησης.

– Οι εργασίες μερικής απασχόλησης είναι συνήθως χαμηλά αμειβόμενες, εφόσον ο ισολογισμός του μισθού βασίζεται στον αριθμό των ωρών εργασίας που πραγματοποιούνται και εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την καλή θέληση του εργοδότη να ορίσει μικρότερο ή μεγαλύτερο ωρομίσθιο. Στο καθεστώς της χαμηλοαμειβόμενης μερικής εργασίας συμβάλλει και η *ανύπαρκτη σχεδόν συνδικαλιστική δράση* των ομάδων που εργάζονται με αυτό το είδος εργασίας και ιδίως των γυναικών. Πάντως είναι κοινά παραδεκτό ότι οι γυναίκες που εργάζονται με ελαστικές μορφές εργασίας αποτελούν φθνή εργατικό δυναμικό καθώς ο εργοδότης τις περισσότερες φορές δεν υποχρεώνεται με βάση την ισχύουσα νομοθεσία να καταβάλλει εργοδοτικές εισφορές, ελαχιστοποιώντας έτσι το κόστος του.

– Οι μερικά απασχολούμενοι αποτελούν μια κατηγορία εργαζομένων των οποίων το νομικό καθεστώς είναι κατώτερο από εκείνο των εργαζομένων με κανονική α-

- Οι συνθήκες εργασίας των μερικώς απασχολούμενων γυναικών διαφέρουν από χώρα σε χώρα και ανάλογα με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας που απασχολούνται. Σε χώρες όπου η μορφή αυτή εργασίας έχει εξαπλωθεί σημαντικά, όπως είναι η Σουηδία, η Δανία, η Ολλαν-

πασχόληση και η προστασία τους είναι εξαιρετικά περιορισμένη, καθώς η εργασιακή τους σχέση δεν είναι πάντοτε σαφώς αναγνωρίσιμη, ούτε με ακρίβεια προσδιορισμένη.¹¹ Έτσι ένα από τα σημαντικά μειονεκτήματα της μερικής απασχόλησης είναι οι μειωμένες έως ανύπαρκτες κοινωνικές παροχές που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι μ' αυτό το καθεστώς. Ειδικότερα, δεν έχουν τη δυνατότητα να απολαύσουν άδεια κάθε μορφής, να παίρνουν χρηματική αποζημίωση όταν απολύονται και στη συνέχεια επίδομα ανεργίας, να δικαιούνται διάφορα επίδομα (αδείας, οικογενειακά, τέκνων κ.ά.) και να απολαμβάνουν έστω και μειωμένη σύνταξη. Ανάλογα προβλήματα υπάρχουν και με την κοινωνική ασφάλιση των μερικών απασχολούμενων που όπως φαίνεται τις περισσότερες φορές δεν τους καλύπτει, ιδίως αν εργάζονται λίγες ώρες.¹²

Οι περιορισμοί αυτοί που αναφέρθηκαν πιο πάνω και κάνουν τους μερικώς απασχολούμενους, και κατά συνέπεια τις γυναίκες, να βρίσκονται σε αρκετά μειονεκτική θέση σε σχέση με τους κανονικά απασχολούμενους, τείνουν να μειωθούν ή και να εκλείψουν σταδιακά, στα πλαίσια μιας πολιτικής ίσης μεταχείρισης των μερικών και πλήρως εργαζομένων που διακηρύσσει η ΕΟΚ. Ωστόσο οι εργαζόμενοι με μειωμένο ωράριο θα εξακολουθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα ακόμη να θεωρούνται το δευτερεύον εργατικό δυναμικό.

δία κ.ά., και σε τομείς που είναι αρκετά οργανωμένοι όπως είναι οι κάθε είδους δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες, η μερική απασχόληση θεωρείται σαν μια κανονική μορφή εργασίας και οι εργαζόμενοι απολαμβάνουν ανάλογες συνθήκες εργασίας με αυτές των πλήρως απασχολούμενων. Αντίθετα όμως, σε χώρες όπου αυτή εφαρμόζεται σε περιορισμένη έκταση και καλύπτεται πίσω από ανεπίσημες μορφές οικονομικής δραστηριότητας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην Ελλάδα και την Ιταλία, οι συνθήκες εργασίας τις περισσότερες φορές δεν είναι ικανοποιητικές.

- Η μερική απασχόληση χαρακτηρίζεται συνήθως σαν *αβέβαιη* και *ασταθής* εργασία, σε σχέση με την κλασσική σχέση εργασίας πλήρους ωραρίου, και το εργατικό δυναμικό που απασχολείται με αυτούς τους όρους θεωρείται σαν *δευτερεύον*. Και η μεν αστάθεια και αβεβαιότητα ερμηνεύονται από το γεγονός ότι σε περιόδους κάμψης της οικονομικής δραστηριότητας το μη μόνιμο εργατικό δυναμικό είναι εκείνο που υφίσταται πρώτο τον κίνδυνο της απόλυσης, ενώ οι μερικώς απασχολούμενοι χαρακτηρίζονται σαν δευτερεύον εργατικό δυναμικό γιατί δεν απολαμβάνουν τις ανάλογες κοινωνικές παροχές ούτε την ανάλογη αμοιβή σε σχέση με το κύριο εργατικό δυναμικό. Οι γυναίκες επομένως, που αποτελούν και τη μάζα των μερικώς απασχολούμενων, συγκαταλέγονται κατ' εξοχήν σ' αυτό το δευτερεύον εργατικό δυναμικό, που έρχε-

ται να καλύψει ακόμη μια φορά ειδικές ανάγκες της αγοράς εργασίας σαν ένας άλλος σύγχρονος «εφεδρικός στρατός».

Συμπέρασμα

Η μερική απασχόληση ή εργασία μειωμένου ωραρίου, αποτελεί θετική εξέλιξη σε σχέση με το δύσκαμπτο πλαίσιο που όριζε το κανονικό ωράριο εργασίας και το οποίο ανάγκαζε τους εργαζομένους σε μια αυστηρή πειθαρχία κατανομής του χρόνου ζωής τους ανάμεσα σε εργασία και ελεύθερο χρόνο. Ορισμένοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι η καθιέρωσή της ανοίγει το δρόμο για μια γενικότερη μείωση του χρόνου εργασίας, αίτημα που είναι ιδιαίτερα επιθυμητό από πολλούς εργαζομένους. Εξετάζοντας δε το γεγονός αυτό από τη στενή οικονομική σκοπιά και σύμφωνα με τα εμπειρικά δεδομένα, η μερική απασχόληση φαίνεται να συμβάλλει στην επέκταση της συνολικής απασχόλησης.

Ωστόσο, η μέχρι σήμερα εφαρμογή της και οι λόγοι για τους οποίους θεοπίστικη δείχνουν ότι το εργατικό δυναμικό που απασχολείται με αυτή τη νέα σχετικά μορφή εργασίας είναι δευτερεύον ή συμπληρωματικό του κυρίου εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν *ανισότητες μεταξύ των εργαζομένων* στην αγορά εργασίας, στην προσπάθεια αντιμετώπισης διάφορων οικονομικών προβλημάτων, όπως τη μείωση της ανεργίας

ή τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Οι ανισότητες στην προκειμένη περίπτωση εμφανίζονται κυρίως μεταξύ των δύο φύλων, εφόσον οι γυναίκες ήταν τα «θύματα» αυτής της καινοτομίας λόγω του ότι η μερική απασχόληση ταίριασε περισσότερο με το γενικότερο κοινωνικό τους ρόλο.

Αποτιμώντας λοιπόν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της μερικής απασχόλησης σε σχέση με την πλήρη απασχόληση και δεδομένου ότι αυτή συνιστά κυρίως γυναικείο φαινόμενο, προκύπτει ότι οι γυναίκες και οι άνδρες αποτελούν σε μεγάλο βαθμό τους πρωταγωνιστές μιας αγοράς εργασίας με δυαδικό χαρακτήρα, στην οποία ο ρόλος των γυναικών είναι εμφανώς υποβαθμισμένος. Παράλληλα, η μορφή μιας τέτοιας αγοράς εργασίας όχι μόνο δεν βοηθά στην ανατροπή του παραδοσιακού ρόλου της γυναίκας αλλά αντίθετα μπορεί να υποστηριχθεί ότι συμβάλλει στην αναπαραγωγή του. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε σχετικά τη μελέτη του M. Guillaume (1983), *Partager le travail*, Editions P.U.F.
2. Αυτό επισημαίνει η M. Sundstrom, σε εισήγηση με θέμα «Part-Time Work: Trends and Equality effects in Sweden and EEC», που παρουσίασε στα πλαίσια του 9ου Διεθνούς Οικονομολογικού Συνεδρίου, που έγινε στην Αθήνα, από 28 Αυγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1989, και στη συνεδρίαση με θέμα «Women's and men's roles in the economy of the future».
3. Τα στοιχεία είναι από τις στατιστικές εργασίας του ΟΟΣΑ, *Employment Outlook*, September 1983, p. 45.
4. L. Paukert (1984), «The employment and unemployment of women in OECD countries», OECD, p. 51.
5. I. L. O. (1973), *Part-time employment: an International Survey*, Geneve.
6. Για παράδειγμα, στη Γαλλία εργαζόμενος με μερική απασχόληση θεωρείται αυτός που απασχολείται 20-30 ώρες την εβδομάδα, στην Ιρλανδία ο απασχολούμενος 20-21 ώρες την εβδομάδα, ενώ στην Ολλανδία αυτός που απασχολείται λιγότερο από 25 ώρες την εβδομάδα. Όπως αναφέρει όμως ο Γ. Μακρής, στη μελέτη του ΟΑΕΔ με θέμα «Η μερική απασχόληση στις χώρες της ΕΟΚ και οι προοπτικές για την ανάπτυξη της στην Ελλάδα», Αθήνα 1983, προκειμένου να καθοριστούν οι κοινωνικές παροχές των μερικώς απασχολούμενων ορίζεται ότι ως μερικώς απασχολούμενοι θεωρούνται όσοι έχουν πραγματοποιήσει μέχρι 30 ώρες εργασίας την εβδομάδα.
7. M. Sundstrom (1987), *A Study in the Growth of Part-time Work in Sweden*, Stockholm: Almqvist and Wicksell International.
8. Το χαρακτηρισμό αυτό αναφέρει η M. Huet στο άρθρο της με θέμα «La gestion de l'emploi feminin obeit-elle a des logiques

differentes?», *Tempes Modernes* n° 462, janvier 1985, p. 1354.

9. Γ. Κραβαρίτου (1987), «Προβλήματα από τη λύση της μερικής απασχόλησης», *Ελευθεροτυπία*, 21 Νοεμβρίου 1988.
10. Βλέπε σχετικά για το θέμα στο άρθρο του Δ. Τζάνα (1988), «Φασόν και μερική απασχόληση: οι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος», *Οικονομική Ενημέρωση*, τριμηνιαία έκδοση της Ιονικής και Λαϊκής Τράπεζας, αρ. 6, Απρίλιος-Ιούνιος, σελ. 60-63.
11. Για τις επιπτώσεις που παρουσιάζονται από τις διάφορες ελαστικές μορφές απασχόλησης στο εργατικό δίκαιο και την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων, βλέπε την εκτενή παρουσίαση της Γ. Κραβαρίτου (1986), «Οι συνέπειες των νέων μορφών απασχόλησης στο εργατικό δίκαιο και την κοινωνική ασφάλιση», στο περιοδικό *Θέσεις*, τεύχος 17, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, σελ. 25-42.
12. Σε αρκετές χώρες της ΕΟΚ, όπως τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ισπανία, έχει θεσπιστεί νομοθεσία που προωθεί τα συμφέροντα των μερικώς απασχολούμενων, όσον αφορά θέματα κοινωνικών παροχών και ασφάλειας, ενώ στη Σουηδία οι παροχές των πλήρως και των μερικώς απασχολούμενων τείνουν να εξισωθούν, με την προϋπόθεση ότι οι εργαζόμενοι με μερική απασχόληση έχουν πραγματοποιήσει ένα ελάχιστο αριθμό ωρών εργασίας που διαφέρει από χώρα σε χώρα.

Γεγονότα του κύκλου ζωής και γυναικεία απασχόληση

ΧΑΡΗ ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ

Εισαγωγή

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΗΝ Ελλάδα μειώθηκε από 34% το 1961 σε 23% το 1981. Αντίθετα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες παρατηρήθηκε κατά την περίοδο αυτή αύξηση στα ποσοστά των οικονομικά ενεργών γυναικών, τα οποία είναι και πολύ υψηλότερα σε σύγκριση με τα ποσοστά της Ελλάδας.¹ Η μείωση που παρατηρήθηκε στη χώρα μας επηρεάζεται από διάφορους κοινωνικο-οικονομικούς και δημογραφικούς παράγοντες. Ορισμένοι από τους παράγοντες αυτούς είναι: η πληθυσμιακή γήρανση, που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη μείωση της γεννητικότητας· η εσωτερική μεταναστευση από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές, που απομάκρυνε τις γυναίκες από τον αγροτικό τομέα της παραγωγής· η έντονη ανάπτυξη της «παράλληλης» οικονομίας, η απασχόληση των γυναικών σε παραδοσιακά κυρίως επαγγέλματα, όπου παρατηρήθηκε σχετικά χαμηλή αύξηση της απασχόλησης.²

Στο άρθρο αυτό δεν θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τις διαχρονικές τάσεις απασχόλησης των γυναικών: θα χρησιμοποιήσουμε διαστρωματικά στοιχεία με στόχο τη διερεύνηση της σχέσης των γεγονότων του κύκλου ζωής, όπως είναι ο γάμος και η γέννηση του πρώτου παιδιού, με τη γυναικεία απασχόληση, χωρίς να επιχειρούμε αιτιακή προσέγγιση των μεταβλητών.

Τα στοιχεία που αναλύονται έχουν συγκεντρωθεί στα πλαίσια της έρευνας «Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα», που άρχισε το 1983 από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, μετά από πρόταση της συγγραφέως αυτού του άρθρου και με τη διεύθυνση της ίδιας.

Ο πληθυσμός που ερευνήθηκε αφορά 6.530 γυναίκες 15-44 ετών, παντρεμένες σε πρώτο γάμο, που ζούσαν μαζί με τους συζύγους τους. Το δείγμα της έρευνας ήταν τυχαίο, διαστρωματωμένο (δισταδιακή δειγματοληψία) και κάλυπτε όλη τη χώρα. Η συλλογή των στοιχείων έγινε με προσωπικές συνεντεύξεις, με βάση ειδικά σχεδιασμένο ερωτηματολόγιο που περιλάμβανε πλήθος δημογραφικές και κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές, καθώς και μεταβλητές στάσεων-αντιλήψεων γύρω από τη γονιμότητα και τους ρόλους

των δύο φύλων. Ακόμη καταγράφηκε με λεπτομέρεια το ιστορικό εγκυμοσύνης και απασχόλησης των γυναικών (συνολικά συγκεντρώθηκαν 500 μεταβλητές). Εδώ παρουσιάζονται ορισμένα αποτελέσματα της έρευνας, όσον αφορά τη γυναικεία απασχόληση στην Περιφέρεια της Πρωτεύουσας για δείγμα 1.924 γυναικών.

Ο όρος γονιμότητα αναφέρεται στο συνολικό αριθμό γεννήσεων ζώντων που είχε μια γυναίκα μέχρι την εποχή της έρευνας. Ο όρος απασχόληση καλύπτει την εργασία κατά την εποχή της έρευνας (τωρινή απασχόληση), καθώς και την εργασία σε άλλα στάδια κατά τη διάρκεια του γάμου.

Για τις ανάγκες της έρευνας, ως εργαζόμενες θεωρούνται οι γυναίκες που: (α) κατά την περίοδο της συνέντευξης δήλωναν ότι εργάζονταν, (β) είχαν αφήσει προσωρινά την εργασία τους για λόγους ασθένειας ή διακοπών, ή είχαν άδεια μητρότητας αλλά επρόκειτο να επιστρέψουν στην εργασία τους.

Ο όρος εργασία καλύπτει τόσο την αμειβόμενη όσο και τη μη αμειβόμενη απασχόληση (π.χ. απασχόληση σε μια οικογενειακή επιχείρηση), την απασχόληση μέσα στο σπίτι (π.χ. εργασία «με το κομμάτι») και έξω από το σπίτι. Οι εργαζόμενες γυναίκες ρωτήθηκαν για τον αριθμό των ωρών που συνήθως απασχολούνται κάθε εβδομάδα. Καθώς η μερική απασχόληση δεν αναγνωρίζεται επίσημα στην Ελλάδα, δεν τους ζητήθηκε να ορίσουν την εργασία τους ως μερική ή πλήρη απασχόληση. Στην ομάδα των μη εργαζόμενων γυναικών ανήκουν όσες γυναίκες κατά το χρόνο της συνέντευξης αναζητούσαν εργασία, όσες είχαν πρόθεση να εργαστούν στο μέλλον και όσες δεν είχαν καμία πρόθεση για μελλοντική απασχόληση.

Ένα ακόμη σημείο που χρειάζεται διευκρίνιση, είναι ότι στην ανάλυση που παρουσιάζεται εδώ περιλήφθηκαν μόνο οι γόνιμες γυναίκες.

Από τις 1.924 γυναίκες που απαρτίζουν το δείγμα της Περιφέρειας Πρωτεύουσας, οι 1.881 βρέθηκαν ότι ήταν γόνιμες, είτε κατά την περίοδο της συνέντευξης είτε τουλάχιστον για κάποιο διάστημα κατά τη διάρκεια του γάμου.³

Το γεγονός ότι ορισμένες γυναίκες δεν μπορούν να αποκτήσουν παιδιά, πιθανόν να επιδρά θετικά στη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό και να παραποιεί τη σχέση γονιμότητας-απασχόλησης. Επο-

κό κόστος σε περίπτωση που παραμείνουν στο σπίτι και δεν εργαστούν.⁷

(στ) Γυναίκες με προοδευτικότερες αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων έχουν υψηλότερη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, έχουν εργαστεί σχετικά περισσότερο στο παρελθόν και είναι πιθανότε-

μένως, θεωρήθηκε σκόπιμο να παραλειφθούν οι μη γόνιμες γυναίκες από την ανάλυση που παρουσιάζεται εδώ. Ωστόσο, τα αποτελέσματα επηρεάζονται ελάχιστα από την παράλειψη αυτή, αφού πρόκειται μόνο για 43 γυναίκες.

Από το δείγμα των 1.881 γόνιμων γυναικών, οι 1062 είχαν εργαστεί μετά το γάμο και οι 665 εργάζονταν κατά το χρόνο της συνέντευξης. Εδώ θα εξεταστεί η πιθανή επίδραση της γονιμότητας και άλλων μεταβλητών στην απασχόληση. Οι υποθέσεις που θα εξεταστούν είναι οι εξής:

(α) Η εργασία των γυναικών μπορεί να συσχετίζεται με την ηλικία του γάμου και με τα στάδια του κύκλου ζωής.⁴

(β) Η ύπαρξη παιδιών και η ηλικία του μικρότερου παιδιού στην οικογένεια είναι σημαντικοί προσδιοριστικοί παράγοντες για το αν η γυναίκα εργάζεται ή όχι. Επίσης και η ηλικία της γυναίκας ασκεί κάποια επίδραση.⁵

(γ) Οι γυναίκες που είναι μητέρες μικρών παιδιών, κατά κανόνα, εργάζονται λιγότερες ώρες από τις υπόλοιπες γυναίκες.⁶

(δ) Το αν μια γυναίκα ενδιαφέρεται ή όχι να εργαστεί εξαρτάται από την ανάγκη της για εισόδημα (επίδραση του εισοδήματος) και από τον αναμενόμενο μισθό (αποτελεσμα υποκατάστασης).⁶

(ε) Γυναίκες με μεγαλύτερη μόρφωση τείνουν να συμμετέχουν συχνότερα στο εργατικό δυναμικό, γιατί έχουν αυξημένες δυνατότητες για υψηλότερο εισόδημα. Δηλαδή, έχουν υψηλότερο ευκαιρια-

ρο να σκοπεύουν να εργαστούν στο μέλλον.⁸

(ζ) Οι στάσεις των ανδρών για την απασχόληση των συζύγων τους επιδρά σημαντικά στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.⁹

Εργασία και γεγονότα του κύκλου ζωής

Τα γεγονότα του κύκλου ζωής έχουν αναδειχθεί πρόσφατα ως ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας για τη μελέτη, τόσο της αμειβόμενης εργασίας της γυναίκας όσο και της εξέλιξης της οικογενειακής ζωής.¹⁰ Κεντρική έννοια σ' αυτό το πλαίσιο εργασίας είναι η «γραμμή σταδιοδρομίας», που ορίζεται ως η ιστορία της ζωής ενός ατόμου μέσα στις διάφορες σφαίρες ρόλων, όπως είναι ο γάμος, η γονεϊκή εμπειρία και η εργασία.¹¹

Στον Πίνακα 1, εκτίθενται τα στοιχεία για το ιστορικό εργασίας των γυναικών. Φαίνεται ότι το 21% των γυναικών δεν έχουν εργαστεί ποτέ. Από αυτές που έχουν κάποτε εργαστεί (1.492 γυναίκες), ποσοστό υψηλότερο από 60% είτε εργάζονταν χωρίς διακοπή, πριν και μετά το γάμο, είτε σταμάτησαν την εργασία τους κάποια στιγμή και δεν τη συνέχισαν ποτέ. Το ποσοστό των γυναικών που τουλάχιστον μια φορά ξανάρχισαν να εργάζονται, είναι μόνο 19%. Επίσης υπάρχει ένα αρκετό υψηλό ποσοστό γυναικών (18%), για τις ο-

ποίες δεν ήταν δυνατό να καταρτιστεί με λεπτομέρεια το ιστορικό εργασίας. Ο γάμος και η γέννηση του πρώτου παιδιού, φαίνεται ότι παίζουν πολύ αποφασιστικό ρόλο στη γυναικεία απασχόληση: Από τις 615 γυναίκες, που σταμάτησαν να εργάζονται και δεν επανήλθαν στο εργατικό δυναμικό, το 76% σταμάτησαν είτε την εποχή του γάμου, είτε με τη γέννηση του πρώτου παιδιού.

Αυτές οι τάσεις απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα, σε σχέση με τη γονιμότητα, διαφέρουν από τις τάσεις που παρατηρούνται σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου οι διακοπές εργασίας και οι επανακάμψεις στο εργατικό δυναμικό, λόγω διάφορων γεγονότων του κύκλου ζωής, είναι πολύ συνηθισμένες.¹² Μια πιθανή ερμηνεία είναι η ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με την απουσία προγραμμάτων επαγγελματικής εξειδίκευσης για τις γυναίκες εκείνες που απέχουν από το εργατικό δυναμικό για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Ίσως αυτό να αποτελεί και βασική αιτία για το χαμηλό ποσοστό απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 2, φαίνεται ότι 35% των γυναικών του δείγματος εργάζονταν κατά την εποχή της έρευνας. Όταν τα στοιχεία κατατάσσονται με βάση τη διάρκεια του γάμου, τα ποσοστά των εργαζόμενων γυναικών είναι πολύ συναφή για όλες τις ομάδες διάρκειας γάμου, ενώ παρατηρείται μια ελαφρά α-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Ιστορικό εργασίας των γυναικών

	N	%
Εργάζονταν συνέχεια πριν και μετά το γάμο	327	17,4
Δεν εργάστηκαν ποτέ (πριν ή μετά το γάμο)	389	20,7
Σταμάτησαν την εργασία πριν το γάμο και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	147	7,8
Σταμάτησαν την εργασία τους πριν το γάμο, αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	56	3,0
Σταμάτησαν την εργασία τους με το γάμο και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	293	15,6
Σταμάτησαν την εργασία τους με το γάμο αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	127	6,7
Σταμάτησαν την εργασία τους με τη γέννηση του πρώτου παιδιού και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	175	9,3
Σταμάτησαν την εργασία τους με τη γέννηση του πρώτου παιδιού, αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	95	5,0
Σταμάτησαν την εργασία τους σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο	143	7,6
Για πρώτη φορά εργάστηκαν μετά το γάμο	129	6,9
Σύνολο	1.881	100,0

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

- Το ιστορικό εργασίας των γυναικών καταρτίστηκε ως εξής:
- Δεν εργάστηκαν ποτέ: τα στοιχεία αυτά έχουν προκύψει απ' ευθείας από το ερωτηματολόγιο.
 - Σταμάτησαν την εργασία τους πριν το γάμο και δεν ξανάρχισαν να εργάζονται: όσες άφησαν οριστικά την εργασία τους 6 τουλάχιστον μήνες πριν το γάμο.
 - Σταμάτησαν την εργασία τους με το γάμο: όσες άφησαν την εργασία τους το πολύ 6 μήνες πριν ή μετά το γάμο.
 - Σταμάτησαν την εργασία τους με τη γέννηση του πρώτου παιδιού: όσες άφησαν την εργασία τους το πολύ 6 μήνες πριν ή μετά τη γέννηση του πρώτου παιδιού τους.
 - Οι περιπτώσεις επανάκαμψης στην εργασία μπορεί να συμβαίνουν κατά τη διάρκεια οποιασδήποτε περιόδου. Ωστόσο ως εργαζόμενες ορίζονται οι γυναίκες που απασχολήθηκαν για 6 ή περισσότερους μήνες. Σε περίπτωση που η διακοπή εργασίας διάρκεσε λιγότερο από 6 μήνες θεωρούνται ότι επανέκαμψαν όσες εργάστηκαν για διάστημα που ισοδυναμεί τουλάχιστον με το 50% αυτής της διακοπής.
 - Για πρώτη φορά εργάστηκαν μετά το γάμο: τα στοιχεία αυτά έχουν προκύψει απ' ευθείας από το ερωτηματολόγιο.
 - Σταμάτησαν την εργασία τους σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο: όσες δήλωσαν είτε ότι έπαψαν να εργάζονται για τουλάχιστον 6 μήνες μετά τη γέννηση του τελευταίου τους παιδιού ή ότι εργάστηκαν για ποσοστό 75%+ της έγγαμης ζωής τους.
 - Οι υπόλοιπες γυναίκες κατατάχτηκαν στην κατηγορία «εργάζονταν συνέχεια πριν και μετά το γάμο».

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστιαία κατανομή των γυναικών, σύμφωνα με την τωρινή εργασιακή τους κατάσταση και το δείκτη εργασίας, κατά διάρκεια γάμου

Τωρινή εργασιακή κατάσταση	Διάρκεια γάμου σε χρόνια				Σύνολο (N=1881)
	< 5 (N=483)	5-9 (N=516)	10-14 (N=422)	15+ (N=460)	
Εργάζονται	37,7	36,2	31,0	33,7	34,8
Δεν εργάζονται	62,3	63,8	69,0	66,3	65,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Δείκτης Εργασίας					
< 10%	48,0	48,1	54,6	52,6	50,6
10 - 39%	10,6	13,0	15,1	17,4	13,9
40 - 74%	11,8	11,3	11,6	12,8	11,9
75+ %	29,6	27,6	18,7	17,2	23,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

νοδική τάση στις γυναίκες που είναι παντρεμένες για λιγότερο από 10 χρόνια, σε σύγκριση με όσες είναι παντρεμένες για περισσότερο από 10 χρόνια.

Για μια βαθύτερη διερεύνηση του ιστορικού εργασίας των γυναικών, σε σχέση με τα πολύ καθοριστικά γεγονότα του γάμου και της γέννησης του πρώτου παιδιού, θα θεωρήσουμε ως δείκτη εργασίας την αναλογία του χρόνου της έγγαμης ζωής των γυναικών που συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό. Αυτός ο δείκτης χρησιμοποιήθηκε πρώτα από τον Weller (1967) για τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό συνδέεται με την έκταση συμμετοχής των γυναικών σε οικογενειακές δραστηριότητες.¹³ Για τις ανάγκες της έρευνας, οι κατηγορίες του δείκτη εργασίας έχουν α priori καθοριστεί ως μικρότερη του 10% (<10%), ως 10-39%, ως 40-74% και ως 75+%. Η κατηγορία <10%, στους περισσότερους από τους πίνακες, περιλαμβάνει τόσο τις γυναίκες που δεν έχουν εργαστεί ποτέ μετά το γάμο τους, όσο και τις γυναίκες που εργάστηκαν για λιγότερο από 10% της έγγαμης ζωής τους, επειδή η τελευταία αυτή κατηγορία περιλαμβάνει πολύ μικρό αριθμό περιπτώσεων και για το λόγο αυτό δεν κρίθηκε σκόπιμο να εξεταστεί χωριστά.

Εξετάζοντας την κατανομή των γυναικών με βάση τις κατηγορίες του δείκτη εργασίας (Πίνακας 2), παρατηρούμε ότι οι περισσότερες γυναίκες έχουν εργαστεί είτε για 0-10% του χρόνου που ήταν παντρεμένες (51%), ή εργάστηκαν για 75% ή περισσότερο της έγγαμης ζωής τους (24%). Οι υπόλοιπες γυναίκες ανήκουν στις κατηγορίες 10-39% (14%), και 40-74% (12%). Ανάλογα αποτελέσματα συναντάμε και αν εξετάσουμε τα στοιχεία κατά διάρκεια γάμου.

Εξετάζοντας τις επιπτώσεις της ηλικίας, του γάμου και της γέννησης του πρώτου παιδιού στην απασχόληση μετά το γάμο,¹⁴ και γενικότερα στο ιστορικό εργασίας, μπορούμε να δούμε ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικία γάμου και η ηλικία γέννησης του πρώτου παιδιού, τόσο πιθανότερο είναι να έχουν εργαστεί οι γυναίκες μετά το γάμο τους και για σχετικά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. (Πίνακες 3,4). Μεταξύ των γυναικών που παντρεύτηκαν ή έκαναν το πρώτο τους παιδί όταν ήταν 25 χρονών και άνω, τα ποσοστά αυτών που εργάστηκαν μετά το γάμο ήταν πολύ υψηλότερα (62% για την πρώτη περίπτωση και 64% για τη δεύτερη), σε σύγκριση με τις γυναίκες που παντρεύτηκαν ή έκαναν το πρώτο τους παιδί όταν ήταν 20 χρονών ή μικρότερες (44% και 40% αντίστοιχα). Επιπλέον, οι γυναίκες που παντρεύτηκαν ή γέννησαν το πρώτο τους παιδί σε μεγαλύτερη ηλικία, εργάστηκαν για σχετικά μεγαλύτερο χρο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστιαία κατανομή των γυναικών με βάση την τωρινή εργασιακή τους κατάσταση το δείκτη εργασίας και το ιστορικό εργασίας, για διαφορετικές ηλικίες γάμου των γυναικών

Εργασιακή κατάσταση των γυναικών	Ηλικία Γάμου των Γυναικών (N = 1881)		
	< 20 N=490	20-24 N=865	25+ N=526
Τωρινή εργασία			
Ναι	23,9	34,8	45,1
Όχι	76,1	65,2	54,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Δείκτης εργασίας			
0	55,9	39,4	37,8
< 10%	7,4	8,4	5,7
10-39%	14,9	16,3	9,4
40-74%	11,4	12,8	10,6
75+%	190,4	23,1	36,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Ιστορικό εργασίας			
Εργάζονταν συνέχεια πριν και μετά το γάμο	4,5	16,9	30,2
Δεν εργάστηκαν ποτέ (πριν ή μετά το γάμο)	33,4	178,1	13,9
Σταμάτησαν την εργασία τους πριν το γάμο και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	7,4	7,3	9,2
Σταμάτησαν την εργασία τους πριν το γάμο, αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	2,4	4,0	1,7
Σταμάτησαν την εργασία τους με το γάμο και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	15,7	15,6	15,4
Σταμάτησαν την εργασία τους με το γάμο αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	1	7,2	4,9
Σταμάτησαν την εργασία τους με τη γέννηση του πρώτου παιδιού και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	7,4	10,9	8,6
Σταμάτησαν την εργασία τους με τη γέννηση του πρώτου παιδιού, αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	4,0	6,5	3,4
Σταμάτησαν την εργασία τους σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο	3,7	8,6	9,5
Για πρώτη φορά εργάστηκαν μετά το γάμο	12,4	5,9	3,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

νικό διάστημα. Ανάλογα αποτελέσματα προκύπτουν όταν εξετάζουμε το ιστορικό εργασίας των γυναικών: όσο μεγαλύτερη η ηλικία γάμου και η ηλικία γέννησης του πρώτου παιδιού, τόσο υψηλότερα είναι τα ποσοστά των γυναικών που «εργάζονταν συνέχεια», και τόσο χαμηλότερα είναι τα ποσοστά των γυναικών που δεν έχουν εργαστεί ποτέ. Όσον αφορά τις διακοπές και τις επανακάμψεις στην εργασία, δεν παρατηρήθηκαν κανονικές τάσεις.

Στη συνέχεια εξετάζεται η υπόθεση για τις πιθανές επιπτώσεις του αριθμού των παιδιών και της ηλικίας του μικρότερου παιδιού στις τάσεις απασχόλησης των γυναικών. Όλα τα στοιχεία αναφέρονται στον αριθμό των «ζώντων παιδιών κατά την εποχή της έρευνας», γιατί είναι σαφώς καταλληλότερη μεταβλητή, για τις

ανάγκες ανάλυσης του κεφαλαίου αυτού, από τη μεταβλητή «γεννήσεις ζώντων παιδιών». Τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ (Πίνακες 5,6), αναφέρονται μόνο στην εργασία κατά την εποχή της έρευνας, γιατί δεν ήταν δυνατόν να διεξαχθεί η συγκεκριμένη αυτή ανάλυση με σημεία αναφοράς του παρελθόντος, εφόσον δεν είχαμε στη διάθεσή μας αρκετά λεπτομερείς πληροφορίες.

Από τον Πίνακα 5 μπορεί κανείς να δει ότι, όπως θα αναμενόταν, το ποσοστό των γυναικών που εργάζονται, μειώνεται με την αύξηση του αριθμού των παιδιών. Ειδικότερα, το ποσοστό αυτό είναι πολύ υψηλότερο για τις γυναίκες χωρίς παιδιά (54%), παρά για τις γυναίκες χωρίς παιδιά (54%), παρά για τις γυναίκες που έχουν παιδιά: είναι 39% για τις γυναίκες με 1 παιδί, 32% για τις γυναίκες με 2 παιδιά και 26% για τις γυναίκες με 3 παιδιά ή περισσότερα. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι η σχέση αυτή διατηρείται και στις διάφορες ομάδες ηλικιών, αν και στην περίπτωση των γυναικών μεταξύ 25-34 ετών δεν υπάρχει διαφορά στα επίπεδα απασχόλησης μεταξύ των γυναικών χωρίς παιδιά και γυναικών με 1 παιδί. Ωστόσο, σ' αυτή την ομάδα ηλικίας παρατηρείται απότομη πτώση στα ποσοστά εργαζόμενων γυναικών που έχουν δύο ή τρία ή περισσότερα παιδιά, σε σύγκριση με όσες έχουν ένα μόνο παιδί.

Η επίδραση της ηλικίας του μικρότερου παιδιού στη γυναικεία απασχόληση εξετάζεται με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 6. Τα δεδομένα για τις γυναίκες με τουλάχιστον ένα παιδί δείχνουν πως δεν είναι γενικός κανόνας ότι όσες γυναίκες έχουν μικρά παιδιά είναι λιγότερο πιθανό να εργάζονται, παρά όσες έχουν μεγαλύτερα. Στην πραγματικότητα, ισχύει το αντίστροφο (με μια μικρή πιθανή εξαίρεση για τις γυναίκες της κατηγορίας 15-24 χρονών): οι γυναίκες με μικρά παιδιά εμφανίζουν ελαφρά υψηλότερα ποσοστά εργασίας από τις υπόλοιπες γυναίκες. Η εικόνα παρουσιάζεται πιο σύνθετη, όταν υπεισέρχεται στην ανάλυση το κριτήριο του αριθμού ζώντων παιδιών.

Για τις γυναίκες με δύο παιδιά, εμφανίζονται περίπου οι ίδιες τάσεις όπως και με το σύνολο των γυναικών, αν και σ' αυτή την περίπτωση οι διαφορές είναι εμφανέστερες.

Ωστόσο, από τις γυναίκες που έχουν ένα μόνο παιδί, όσες έχουν ηλικία 15-24 και 35-44 χρονών, παρουσιάζουν τις ίδιες τάσεις με το σύνολο των γυναικών που έχουν παιδιά. Αντίθετα, όσες είναι 25-34 ετών, με μικρότερο παιδί σε ηλικία 3-5 ετών, εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης απ' ό,τι εκείνες με παιδιά από 6 ετών και άνω. Για τις γυναίκες με τρία ή περισσότερα παιδιά, τα στοιχεία πιθανόν να μην παρουσιάζουν μεγάλη αξιοπιστία, γιατί οι περιπτώσεις που είχα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία κατανομή των γυναικών, με βάση την τωρινή εργασιακή κατάσταση, το δείκτη εργασίας και το ιστορικό εργασίας, για διαφορετικές ηλικίες των γυναικών κατά τη γέννηση του πρώτου παιδιού

Εργασιακή κατάσταση των γυναικών	Ηλικία των γυναικών κατά την πρώτη γέννηση (N=1743*)		
	< 20	20-24	25+
Τωρινή εργασία			
Ναι	23,4	29,7	41,5
Όχι	76,6	70,3	58,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Δείκτης εργασίας			
0	60,5	45,2	35,6
< 10%	6,9	8,2	7,8
10-39%	15,1	16,7	11,6
40-74%	8,9	13,9	11,8
75+ %	8,6	16,0	33,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Ιστορικό της εργασίας			
Εργάζονταν συνέχεια πριν και μετά το γάμο	2,7	10,2	26,0
Δεν εργάστηκαν ποτέ (πριν ή μετά το γάμο)	36,8	22,3	13,6
Σταμάτησαν την εργασία τους πριν το γάμο και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	7,9	7,8	7,5
Σταμάτησαν την εργασία τους πριν το γάμο, αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	1,7	3,4	2,8
Σταμάτησαν την εργασία τους με το γάμο και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	17,2	15,9	14,7
Σταμάτησαν την εργασία τους με το γάμο, αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	7,9	7,6	6,1
Σταμάτησαν την εργασία τους με τη γέννηση του πρώτου παιδιού και ουδέποτε ξανάρχισαν να εργάζονται	4,8	10,5	11,6
Σταμάτησαν την εργασία τους με τη γέννηση του πρώτου παιδιού, αλλά εργάστηκαν και πάλι τουλάχιστον μία φορά	4,5	6,6	4,5
Σταμάτησαν την εργασία τους σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο	1,4	8,3	9,4
Για πρώτη φορά εργάστηκαν μετά το γάμο	15,1	7,4	3,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

* Οι 138 γυναίκες που λείπουν δεν έχουν γεννήσει ποτέ ζωντανό παιδί.

με στη διάθεσή μας ήταν σχετικά λίγες. Παρ' όλ' αυτά, παρατηρείται κάποια κάμψη στο επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών, όσο αυξάνει η ηλικία του μικρότερου παιδιού, για τις γυναίκες 35-44 ετών, παρόμοια με την κάμψη που παρατηρείται σε όλες τις γυναίκες της συγκεκριμένης αυτής ομάδας ηλικίας. Το αντίστροφο όμως συμβαίνει για τις γυναίκες 25-34 ετών.

Εξετάζοντας, τώρα, τον αριθμό ωρών εργασίας, παρατηρείται το φαινόμενο οι γυναίκες με μικρά παιδιά να εργάζονται λιγότερες ώρες (λιγότερες από 30 την εβδομάδα) απ' ό,τι οι γυναίκες με μεγαλύτερα παιδιά (Πίνακας 7): το 44% των γυναικών, με παιδιά μικρότερα των 3 ετών, εργάζονται λιγότερο από 30 ώρες την εβδομάδα. Ενώ το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 24%, για τις γυναίκες με παιδιά 6 ετών ή μεγαλύτερα. Η διαφοροποίηση αυτή πιθανόν να οφείλεται, σε κάποιο βαθμό, στις νομικές ρυθμίσεις που ισχύουν στην Ελλάδα: στο δημόσιο τομέα, στις γυναίκες με παιδί μικρότερο από 2 ετών επιτρέπεται εργασία μειωμένη κατά 2 ώρες, σε σχέση με την καθιερωμένη πλήρη εργάσιμη μέρα, και σ' εκείνες με παιδί 2-4 ετών, επιτρέπεται εργασία μειωμένη κατά μία ώρα. Στον ιδιωτικό τομέα, οι γυναίκες με παιδί κάτω των 2 ετών δικαιούνται να εργαστούν μία ώρα λιγότερη από το συνηθισμένο ωράριο πλήρους απασχόλησης.

Η επίδραση άλλων μεταβλητών

Στη συνέχεια θα εξεταστεί η πιθανή επίδραση που έχουν στην εργασία των γυναικών άλλες μεταβλητές, εκτός από αυτές του κύκλου ζωής. Ειδικότερα, θα εξεταστεί η επίδραση του ευκαιριακού κόστους, του μορφωτικού επιπέδου, του εισοδήματος του νοικοκυριού, των αντιλήψεων των γυναικών για τους ρόλους των δύο φύλων και των στάσεων των συζύγων στην εργασία των γυναικών - δηλαδή, μεταβλητών που, όπως έχει διαπιστωθεί σε άλλες έρευνες, επιδρούν στη γυναικεία απασχόληση.

Ο Πίνακας 8 δείχνει το ποσοστό των γυναικών που εργάζονταν κατά την εποχή της έρευνας, ανάλογα με το μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού, μείον το εισόδημα της ίδιας της γυναίκας από την εργασία της. Αν υπήρχε «αποτέλεσμα εισοδήματος», θα αναμενόταν ότι σε νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών θα ήταν υψηλό, επειδή η ανάγκη των γυναικών αυτών για εισόδημα θα ήταν μεγαλύτερη. Είναι πιθανό να υπάρχει παρόμοια επίδραση του εισοδήματος όταν το εισόδημα του νοικοκυριού είναι 30.000 δραχ. ή περισσότερο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ποσοστά εργαζόμενων γυναικών, κατά ηλικία και κατά αριθμό ζώντων παιδιών (Οι παρονομαστές σε παρένθεση)

Ηλικία γυναικών	Χωρίς παιδιά	Ένα παιδί	Δύο παιδιά	Τρία ή τέσσερα παιδιά	Σύνολο
15-24	59,3 (54)	16,0 (125)	10,6 (66)	- (5)	23,6 (250)
25-34	48,5 (68)	48,0 (254)	30,2 (443)	21,3 (80)	36,2 (845)
35-44	57,9 (19)	41,4 (152)	36,7 (490)	29,6 (125)	36,9 (786)
Σύνολο	53,9 (141)	38,6 (531)	32,0 (999)	25,7 (210)	34,8 (1881)

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ποσοστά εργαζόμενων γυναικών, κατά αριθμό ζώντων παιδιών, και ανάλογα με την ηλικία και του μικρότερου παιδιού, για διάφορες ομάδες ηλικιών (Οι παρονομαστές σε παρένθεση)

Ηλικία των γυναικών	Αριθμός ζώντων παιδιών			
	0	< 3	3-5	6+
15-24	59,3 (54)	12,8 (171)	20,8 (24)	- (1)
25-34	48,5 (68)	37,7 (332)	36,0 (241)	29,8 (204)
35-44	57,9 (19)	44,3 (70)	39,1 (114)	35,0 (583)
Σύνολο	53,9 (141)	31,1 (573)	36,0 (379)	36,6 (788)

Ηλικία των γυναικών	1 παιδί, ηλικίας (σε χρόνια)		
	< 3	3-5	6+
15-24	15,0 (113)	27,3 (11)	- (1)
25-34	42,3 (137)	62,1 (58)	47,5 (59)
35-44	52,9 (17)	47,1 (17)	39,0 (118)
Σύνολο	31,5 (267)	54,7 (86)	41,6 (178)

ηλικία των γυναικών	2 παιδιά, από τα οποία το μικρότερο ηλικίας (σε χρόνια)		
	< 3	3-5	6+
15-24	9,2 (54)	16,7 (12)	- (0)
25-34	39,5 (157)	29,3 (157)	20,2 (129)
35-44	42,9 (35)	40,0 (70)	32,7 (385)
Σύνολο	33,3 (246)	31,8 (239)	31,5 (514)

Ηλικία των γυναικών	3+ παιδιά, από τα οποία το μικρότερο ηλικίας (σε χρόνια)		
	< 3	3-5	6+
15-24	- (4)	- (1)	- (0)
25-34	13,2 (38)	19,2 (26)	43,8 (16)
35-44	38,9 (18)	29,6 (27)	27,5 (80)
Σύνολο	20,0 (60)	24,1 (54)	32,0 (96)

Σε νοικοκυριά όπου το εισόδημα κυμαίνεται μεταξύ 30.000 και 70.000 δραχ., είναι περισσότερες οι γυναίκες εκείνες που εργάζονται (37%), απ' ό,τι σε νοικοκυριά με εισόδημα 70.000 δραχ. ή περισσότερο (28%). Ωστόσο, αντίθετα με ό,τι θα αναμενόταν, το ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών σε νοικοκυριά με εισόδημα χαμηλότερο των 30.000, είναι μικρότερο (34%) από το αντίστοιχο ποσοστό στα νοικοκυριά με εισόδημα μεταξύ 30.000 και 70.000 δραχ. Μια πιθανή εξήγηση για το χαμηλό επίπεδο απασχόλησης των γυναικών σε νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος, είναι ότι παρά το γεγονός ότι έχουν ανάγκη να εργαστούν, δεν διαθέτουν τα απαραίτητα προσόντα για να βρουν μια εργασία.

Το ευκαιριακό κόστος ορίζεται ως το εισόδημα που μια μητέρα χάνει, επειδή εργάζεται λιγότερο ή απέχει εντελώς από το εργατικό δυναμικό κατά την εποχή της γέννησης και ανατροφής των παιδιών.¹⁵ Η κατανομή των γυναικών, ανάλογα με την εργασιακή τους κατάσταση την εποχή της έρευνας και τις τιμές του δείκτη εργασίας (δηλαδή, του ποσοστού της έγγαμης ζωής στο εργατικό δυναμικό), σύμφωνα με το μέτρο του ευκαιριακού κόστους, φαίνεται στον Πίνακα 9. Βλέπουμε ότι όσο υψηλότερο είναι το ευκαιριακό κόστος, τόσο υψηλότερο είναι το ποσοστό των γυναικών που εργάζονται κατά την εποχή της έρευνας, και τόσο υψηλότερη η αναλογία της έγγαμης ζωής στη διάρκεια της οποίας έχει εργαστεί η γυναίκα. Ειδι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ποσοστιαία κατανομή των εργαζόμενων γυναικών κατά αριθμό ζώντων παιδιών και ανάλογα με τον αριθμό ωρών εργασίας ανά εβδομάδα

Αριθμός ωρών εργασίας την εβδομάδα	Ηλικία μικρότερου παιδιού (σε χρόνια)			Σύνολο
	< 3 N = 177	3-5 N = 134	6+ N = 267	
< 30 ώρες	43,5	38,1	23,6	33,0
30 + ώρες	56,5	61,9	76,4	67,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ποσοστό γυναικών που εργάζονται ανάλογα με το μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού, μείον το εισόδημα από την εργασία της γυναίκας

	Εισόδημα του νοικοκυριού, μείον το εισόδημα από την εργασία της συζύγου (Αν υπάρχει εισόδημα)		
	Κατώτερο από 30.000 δρχ. (N = 269)	30.000 - 70.000 δρχ. (N = 1224)	70.000 + δρχ. (N = 285)
Εργάζονται	34,2	37,1	28,4
Δεν εργάζονται	65,8	62,9	71,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
			N = 1778 NS = 103*

* Δεν έδωσαν στοιχεία για το εισόδημα του νοικοκυριού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Ποσοστιαία κατανομή των γυναικών ανάλογα με την εργασιακή τους κατάσταση κατά την εποχή της έρευνας, το δείκτη εργασίας και με ένα μέτρο του ευκαιριακού κόστους

Εργασιακή κατάσταση των γυναικών	Ευκαιριακό κόστος των γυναικών*		
	< 50 N = 839	50 - 99 N = 833	100 + N = 101
Εργάζονται	24,5	41,9	51,4
Δεν εργάζονται	75,5	58,1	48,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Δείκτης εργασίας			
< 10%	62,1	40,7	26,8
10 - 39%	14,5	13,4	14,9
40 - 74%	8,8	14,4	19,8
75 + %	14,5	31,5	38,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
			N = 1773 NS = 108**

* Για τις εργαζόμενες γυναίκες, ο λόγος του εισοδήματος της γυναίκας από την εργασία της, ως προς το εισόδημα του νοικοκυριού, μείον το εισόδημα της γυναίκας από την εργασία της (x100). Για τις μη εργαζόμενες γυναίκες, ο λόγος του εισοδήματος που εκτιμάται ότι μπορεί να αναμένει μια γυναίκα, με δεδομένη τη μόρφωση και την εργασιακή της εμπειρία, ως προς το εισόδημα του νοικοκυριού (x100). Η διαδικασία για την εκτίμηση του αναμενόμενου εισοδήματος για τις μη εργαζόμενες γυναίκες, περιγράφεται αναλυτικά από τη Symeonidou (1988).

** Οι 108 περιπτώσεις που λείπουν εδώ, αντιστοιχούν στις γυναίκες που εργάζονταν χωρίς αμοιβή.

κότερα, το ποσοστό των γυναικών που εργάζονταν κατά το χρόνο της έρευνας με ευκαιριακό κόστος 100+, ήταν 51%, δηλαδή περίπου διπλάσιο από το ποσοστό των γυναικών με ευκαιριακό κόστος <50. Αντίστοιχα, ένα πολύ υψηλότερο ποσοστό γυναικών με ευκαιριακό κόστος 100+, έχουν εργαστεί για ποσοστό 75+% του χρόνου της έγγαμης ζωής τους (39%), συγκρινόμενο με τις γυναίκες που το ευκαιριακό κόστος είναι <50 (15%). Δηλαδή, οι γυναίκες εκείνες που μπορούν να πετύχουν μισθούς με σχετική βαρύτητα στο εισόδημα του νοικοκυριού, φαίνεται ότι είναι και εκείνες που συμμετέχουν συχνότερα στο εργατικό δυναμικό.

Αναφορικά με την εκπαίδευση (Πίνακες 10, 11), παρατηρούμε, όπως θα αναμενόταν, ότι όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο, τόσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Οι πιο μορφωμένες γυναίκες είναι πιθανότερο να εργάζονται: 52% των γυναικών με εκπαίδευση ανώτερη από τη μέση, εργάζονταν κατά το χρόνο της έρευνας, σε σύγκριση με το 27% των γυναικών που είχαν μόνο στοιχειώδη εκπαίδευση. Επιπλέον, αυτό ισχύει ανεξάρτητα από την ηλικία του μικρότερου παιδιού τους.

Οι πιο μορφωμένες γυναίκες επίσης έχουν εργαστεί και για αναλογικά μεγαλύτερη διάρκεια της έγγαμης ζωής τους: 61%, με εκπαίδευση ανώτερη της μέσης, έχουν εργαστεί για περισσότερο από το 75% της έγγαμης ζωής τους, σε σύγκριση

με το 13% των γυναικών με στοιχειώδη εκπαίδευση.

Στη διάρκεια της έρευνας, οι γυναίκες ρωτήθηκαν σχετικά με τις στάσεις τους για τους ρόλους των φύλων. Οι ερωτήσεις αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για να υπολογιστεί μια αριθμητική τιμή για κάθε γυναίκα, χωριστά. Στον Πίνακα 12 εκθέτουμε στοιχεία σχετικά με την τωρινή και προηγούμενη εργασία των γυναικών, καθώς και για τις προθέσεις τους για μελλοντική εργασία, σε σχέση με τις στάσεις τους για τους ρόλους των δύο φύλων. Προκύπτουν έτσι τρεις γενικές κατηγορίες στάσεων, που τις ονομάσαμε: «παραδοσιακή», «ουδέτερη» και «ριζοσπαστική». Τα στοιχεία δείχνουν ότι όσο λιγότερο «παραδοσιακές» ήταν οι στάσεις των γυναικών για τους ρόλους των δύο φύλων, τόσο πιθανότερο ήταν να εργάζονται κατά την εποχή της έρευνας: το 47% των γυναικών με «ριζοσπαστικές» στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων εργάζονταν, ενώ το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 26% για όσες έχουν «παραδοσιακές» στάσεις. Επιπλέον, όσο λιγότερο «παραδοσιακές» ήταν οι στάσεις αυτές των γυναικών, τόσο υψηλότερο ήταν το ποσοστό της έγγαμης ζωής τους που έχουν εργαστεί: 37% των γυναικών με «ριζοσπαστικές» στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων είχαν εργαστεί για πάνω από το 75% της έγγαμης ζωής τους, σε σύγκριση με το 16% των γυναικών που οι στάσεις τους χαρακτηρίστηκαν ως «παραδοσιακές». Επίσης, όσες γυναίκες δεν

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Ποσοστιαία κατανομή των γυναικών, ανάλογα με την εργασιακή τους κατάσταση κατά την εποχή της έρευνας, και ανάλογα με το δείκτη εργασίας, για διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης

Τωρινή απασχόληση	Επίπεδο εκπαίδευσης γυναικών		
	Στοιχειώδης N = 897	Μέση N = 798	Ανώτερη από Μέση N = 186
Εργάζονται	26,5	34,9	51,8
Δεν εργάζονται	73,5	65,1	48,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Δείκτης εργασίας			
< 10%	59,0	48,8	18,9
10 - 39%	15,3	14,1	5,9
40 - 74%	12,5	10,5	14,6
75 + %	13,2	26,6	60,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
			N = 1881

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Ποσοστά γυναικών που εργάζονταν κατά την εποχή της έρευνας, ανάλογα με την ηλικία του μικρότερου παιδιού και το επίπεδο εκπαίδευσης (Γυναίκες με ένα τουλάχιστον παιδί) (Οι παρονομαστές σε παρένθεση)

Επίπεδο εκπαίδευσης γυναικών	Ηλικία μικρότερου παιδιού (σε χρόνια)		
	< 3	3-5	6 +
Στοιχειώδης	17,0 (232)	24,1 (152)	30,6 (466)
Μέση	33,0 (269)	35,2 (178)	33,4 (274)
Ανώτερη	69,4 (72)	75,5 (49)	63,3 (49)
			N = 1741

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Ποσοστά γυναικών ανάλογα με την εργασιακή τους κατάσταση κατά την εποχή της έρευνας, το δείκτη εργασίας και τα σχέδια για μελλοντική εργασία, για διάφορες κατηγορίες στάσεων ως προς τους ρόλους των δύο φύλων

Τωρινή εργασία	Στάσεις γυναικών για τους ρόλους των δύο φύλων		
	Παραδοσιακή (N = 775)	Ουδέτερη (N = 725)	Ριζοσπαστική (N = 381)
Εργάζονται	25,7	38,2	47,0
Δεν εργάζονται	74,3	61,8	53,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Δείκτης εργασίας			
< 10%	58,8	47,4	40,1
10 - 39%	14,3	14,5	12,1
40 - 74%	10,5	13,7	11,3
75 + %	16,4	24,4	36,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Σχέδια για μελλοντική απασχόληση			
Αναζητούν εργασία	25,3	31,6	35,4
Δεν αναζητούν εργασία	49,2	30,1	17,3
Εργάζονται	25,5	38,3	47,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
N = 1881			

εργάζονταν και είχαν «ριζοσπαστικές» στάσεις, ήταν πιθανότερο να αναζητούν εργασία, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες. Όλες αυτές οι παραπάνω επιδράσεις υπήρξαν ιδιαίτερα έντονες.

Η σχέση μεταξύ της εργασίας των γυναικών και της αναφερόμενης στάσης του συζύγου στη γυναικεία απασχόληση φαίνεται στον Πίνακα 13. Οι γυναίκες ρωτήθηκαν για τη στάση του συζύγου τους και οι ερωτήσεις χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή μιας αριθμητικής τιμής, η οποία στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ως βάση για την κατηγοριοποίηση των συζύγων σε «συντηρητικούς», «ουδέτερους», «προοδευτικούς».¹⁶ Τα στοιχεία δείχνουν με ιδιαίτερη έμφαση, ότι όσο πιο «προοδευτική» η στάση του συζύγου, τόσο πιο συντηρημένο ήταν οι γυναίκες να εργάζονται κατά την εποχή της έρευνας και τόσο μεγαλύτερη η αναλογία του χρόνου που είχαν διαθέσει για να εργαστούν μετά το γάμο. Ειδικά στις περιπτώσεις που οι σύζυγοι είχαν «προοδευτική» στάση στο θέμα της απασχόλησης των γυναικών ήταν πολύ υψηλότερο (58%) από τις περιπτώσεις που οι σύζυγοι είχαν «συντηρητική» στάση (17%). Επιπλέον, το 42% των γυναικών, που οι σύζυγοί τους είχαν «προοδευτική» στάση στο θέμα αυτό, είχαν εργαστεί για περισσότερο από το 75% της έγγαμης ζωής τους, ενώ το ποσοστό αυτό για τις γυναίκες με συζύγους με «συντηρητική» στάση, ήταν μόνο 10%.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΝΟΝΤΑΣ, μπορούμε να

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Ποσοστιαία κατανομή γυναικών, ανάλογα με την εργασιακή τους κατάσταση κατά την εποχή της έρευνας και κατά κατηγορίες του δείκτη εργασίας, για διαφορετικές στάσεις των συζύγων τους ως προς τη γυναικεία απασχόληση

Τωρινή εργασία	Στάσεις των συζύγων για τη γυναικεία απασχόληση		
	Συντηρητική (N = 945)	Ουδέτερη (N = 725)	Προοδευτική (N = 381)
Εργάζονται	17,4	46,8	57,9
Δεν εργάζονται	82,6	53,2	42,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Δείκτης εργασίας			
< 10%	68,9	37,7	26,7
10 - 39%	13,3	15,0	14,0
40 - 74%	7,4	15,5	17,2
75 + %	10,4	31,4	42,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
N = 1881			

πούμε ότι η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είναι στενά συνδεδεμένη με τα γεγονότα του κύκλου ζωής. Στην Ελλάδα, αντίθετα με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι γυναίκες που εργάζονται διατηρούν την απασχόλησή τους μέχρι ένα συγκεκριμένο σημείο της ζωής τους, όπως είναι ο γάμος ή η γέννηση του πρώτου τους παιδιού, αλλά στη συνέχεια σταματούν χωρίς να επανέρχονται αργότερα στην αγορά εργασίας. Η ηλικία γάμου και η ηλικία κατά τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού, συνδέονται επίσης με τη συμπεριφορά των γυναικών στα θέματα απασχόλησης: όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικία γάμου των γυναικών, ή η ηλικία γέννησης του πρώτου τους παιδιού, τόσο συχνότερα εργάζονται μετά το γάμο τους και για σχετικά μακρύτερο χρονικό διάστημα.

Ο αριθμός των παιδιών συνδέεται αρνητικά με την εργασία των γυναικών. Ίδιως μετά το δεύτερο παιδί, τα ποσοστά μειώνονται σημαντικά. Ωστόσο, η ηλικία του μικρότερου παιδιού γενικά δεν συσχετίζεται θετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ενώ η ηλικία του μικρότερου παιδιού φαίνεται να επιδρά στο ωράριο εργασίας των γυναικών. Το ευκαιριακό κόστος των γυναικών, το μορφωτικό επίπεδο και η προοδευτικότητα στις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων, όπως και η προοδευτικότητα στις στάσεις των συζύγων για τη γυναικεία απασχόληση, είναι μεταβλητές που συνδέονται θετικά με το επίπεδο τωρινής εργασίας των γυναικών και με την αναλογία της έγγαμης ζωής τους στο εργατικό δυναμικό. Ωστόσο, το εισόδημα του νοικοκυριού, τουλάχιστον όταν ξεπερνά ένα συγκεκριμένο επίπεδο, μπορεί να έχει αρνητική επίδραση στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1961, 1981, και Ο.Ε.Κ.Δ., (1984) *Labour Statistics 1962-1982*. Paris: Ο.Ε.Κ.Δ.
2. Τα ζητήματα αυτά αναπτύσσονται διεξοδικότερα στο Συμεωνίδου Χ. (1986), «Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα: 1961-1981». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 63: 293-317.
3. Για τον ορισμό των γόνιμων γυναικών, βλ. Symeonidou, H. (1988), *Fertility and Employment of Women in the Greater Athens Area*. Ph. D. Thesis: University of London.
4. Βλ. σχετικά: Elder, G.H., Jr. and R.C. Rockwell (1976), «Marital Timing in Women's Life Patterns», *Journal of Family History* 1:34-53· Moore K., S. Hofferth, S. Caldwell, and L.J. Waite (1977), *The Cons-*

- equency of Early Childbearing*, Washington, D.C.: Urban Institute.
5. Βλ. σχετικά: Hudis, P.M. (1976), «Commitment to Work and to Family: Marital Status Differences in Women's Earnings», *Journal of Marriage and the Family* 38:267-278· Joshi, H. (1985), «Motherhood and employment: Change and continuity in post-war Britain», pp. 70-87, in *Measuring Socio-Demographic Change* Conference papers. Office of Population Censuses and Surveys. University of Sussex, 9-11 September 1985· Martin, J., and C. Roberts (1984), *Women and Employment. A Lifetime Perspective*, Department of Employment. Office of Population Censuses and Surveys: London/Her Majesty's Stationery Office· Smith, R.E. (1977), «Sources of Growth in the Female Labor Force, 1971-1975», *Monthly Labor Review* 100:27-29· Waite, L., J. and R.M. Stolzenberg (1976), «Intended Childbearing and Labour Force Participation of Young Women: Insights from Non-Recursive Models», *American Sociological Review* 41: 235-52· Waldman, E., A. Grossman, H. Hayge, and B. Johnson (1979), «Working Mothers in the 1970's: a Look at the Statistics», *Monthly Labor Review* 102:39-49.
 6. Βλ. και Joshi (1985), ό.π., σμ. 5.
 7. Βλ. σχετικά: Bowen, W.C. and T.A. Finegan (1969), *The Economics of Labour Force Participation*, Princeton: N.J. Princeton University Press· Leibowitz, A. (1974), «Education and the Allocation of Women's Time», pp. 171-97, in *Education, Income and Human Behaviour*, edited by F.T. Juster, New York: McGraw-Hill· Spitze, G.D., and L.J. Waite (1981), «Wive's Employment: the Role of Husbands. Perceived Attitudes», *Journal of Marriage and the Family* 43: 117-24.
 8. Βλ. π.χ. Dowdall, J.A. (1974), «Structural and Attitudinal Factors Associated with Female Labour Force Participation». Bureau of Labor Statistics Staff Paper 4. Washington, D.C.: U.S. Department of Labor· Egge, K. and J. Meyer (1979), «Labor Force Participation» in *Dual Careers* (Vol. 1), Washington, D.C.: U.S. Department of Labor, Manpower Administration· Stolzenberg, R.M., and L.J. Waite (1977), «Age, Fertility Expectations and Plans for Employment», *American Sociological Review* 42:769-83· Thornton, A., A.F. Alwin, and D. Camburn (1983), «Sex-Role Attitudes and Attitudinal Change», *American Sociological Review* 48:211-27· Waite, L., J. and R.M. Stolzenberg (1976), ό.π., σμ. 5.
 9. Βλ. σχετικά: Astin, H.S. (1968), «Career Development of Girls during the High School Years», *Journal of Counseling Psychology* 15: 535-540· Spitze, G.D., and J.K. Spaeth (1979), «Employment among Married Female College Graduates», *Social Science Research* 8: 184-199· Spitze, G.D. and L.J. Waite (1981), ό.π., σμ. 7.
 10. Βλ. π.χ. Marini, M.M. (1978), «The transition to adulthood: sex differences in educational attainment and age of marriage», *American Sociological Review* 43: 471-482· Hareven, T.K. (1978), «Introduction: the

- historical study of the life course», pp. 1-16, in *Transitions: the family and the life course in historical perspective*, edited by T.K. Hareven, New York: Academic Press· Spanier, F. and P.C. Glick (1980), «The life cycle of American families. An expanded analysis», *Journal of Family History* 5: 97-111· Waite, L.J. (1980), «Working wives and the family life cycle», *American Journal of Sociology* 86: 272-294.
11. Βλ. π.χ. Elder, G.H. Jr and R.C. Rockwell (1976), ό.π., σμ. 4· Neugarten B. and G.O. Hagestad (1976), «Age and life Course», pp. 35-37, in *Handbook of Ageing and the Social Sciences*, edited by R. Binstock and E. Shanas, New York: Van Nostrand Reinhold· Rexroat, C. (1985), «Women's work expectations and labor market experience in early and middle family life cycle stages», *Journal of Marriage and the Family*: 131-142.
 12. Βλ. π.χ. Bouillaguet-Bernard, P.A. Gauvin and N. Prokvas (1985), *Changes in Activity and Employment of Women in the European Economic Community*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
 13. Weller, R.H. (1967), «Female work experience and fertility in San Juan-Puerto Rico: a study of selected lower and middle income neighborhoods», Ph. D. Dissertation, Cornell University.
 14. Για τη διευκόλυνση της ερμηνείας των αποτελεσμάτων, οι γυναίκες που δεν έχουν εργαστεί καθόλου (μηδενική κατηγορία του δείκτη εργασίας), εμφανίζονται στην περίπτωση αυτή χωριστά από τις γυναίκες που έχουν εργαστεί για διάστημα μικρότερο από 10% της έγγαμης ζωής τους.
 15. Βλ. π.χ. Cramer, J. (1979), «Employment trends of young mothers and the opportunity cost of babies in the U.S.», *Demography* 16:177-197.
 16. Βλ. Symeonidou (1988), ό.π., σμ. 3.

Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας

ΤΖΕΝΗ ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ

1. Εισαγωγή

Η ΔΙΑΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ γυναίκας έχει ερευνηθεί από ιστορικούς, κοινωνιολόγους, οικονομολόγους και ανθρωπολόγους σαν απόφαση της οικογένειας ή σαν απόφαση της γυναίκας που εκφράζει το κοινό συμφέρον της οικογένειας. Δεν εξετάζεται συνήθως το ενδεχόμενο η εργασία της γυναίκας να είναι θέμα διαφωνιών, εντάσεων και συγκρούσεων μέσα στην οικογένεια και να υπερισχύει η θέληση του άνδρα ως προς τη διάθεση της εργασίας της γυναίκας του.

Η νεοκλασική προσέγγιση στο θέμα της συμμετοχής της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό προϋποθέτει ότι υπάρχει συνάρτηση κοινής ωφελιμότητας (joint utility function) της οικογένειας. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, οι γυναίκες συγκρίνουν το οριακό προϊόν της εργασίας που θα μπορούσαν να κάνουν στο σπίτι με το μισθό που θα έπαιρναν για εργασία έξω από το σπίτι, και υπολογίζουν και τα δύο σε σχέση με την ωφελιμότητα τηςσχόλης. Εάν οι γυναίκες κερδίζουν λιγότερο απ' ό,τι οι άνδρες αλλά είναι πιο παραγωγικές στο σπίτι, τότε θα ειδικευτούν στην οικιακή παραγωγή και θα μεγιστοποιήσουν την κοινή ωφελιμότητα της οικογένειας.

Και η παραδοσιακή μαρξιστική προσέγγιση θεωρεί τα μέλη της οικογένειας σαν μια ενότητα που αποφασίζει από κοινού για τη διάθεση της εργασίας των μελών της, με κριτήριο το κοινό συμφέρον της οικογένειας. Το κοινό συμφέρον καθορίζεται από την κοινή ταξική θέση που αποδίδεται στα μέλη της οικογένειας. Η ανάλυση της διάθεσης της εργασίας των μελών σαν «οικογενειακής στρατηγικής» παραβλέπει την πιθανότητα διαφορών ανάμεσα στα μέλη της στο θέμα αυτό.

Η θεώρηση της οικογένειας σαν μιας ενότητας, χωρίς εσωτερικές διαφωνίες και συγκρούσεις κατά φύλο και γενιά, που παίρνει οικογενειακές αποφάσεις σε θέματα όπως η διάθεση της εργασίας των μελών της, η διάθεση εισοδήματος ή η γεννητικότητα, έχει δεχθεί πρόσφατα έντονη κριτική από φεμινίστριες επιστήμονες.¹ Τονίζουν πρώτα ότι οι άνδρες και γυναίκες έχουν όχι μόνο κοινά αλλά και ξεχωριστά συμφέροντα επειδή έχουν διαφορετική σχέση στον καταμερισμό της εργασίας που οργανώνεται από τον καπιτα-

λισμό και το πατριαρχικό σύστημα, και ότι αυτά τα ξεχωριστά συμφέροντα τους οδηγούν σε σύγκρουση. Τονίζουν, δεύτερον, ότι η κατάληξη των συγκρούσεων αυτών πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με τις ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών και μέσα και έξω από το σπίτι. Όπως έχει επισημανθεί, η θεώρηση του νοικοκυριού σαν μιας μονάδας που αποφασίζει από κοινού π.χ. για τη διάθεση της εργασίας των μελών της ώστε να μεγιστοποιήσει τα συμφέροντα όλων των μελών, «παραβλέπει την πραγματικότητα και των καπιταλιστικών και των πατριαρχικών σχέσεων της παραγωγής στην οποία εντάσσονται τα νοικοκυριά. Η αλληλεξάρτηση με κανένα τρόπο δεν αποκλείει την πιθανότητα εξαναγκασμού... Σε περιβάλλοντα που είναι βασικά εξαναγκαστικά (όπως η πατριαρχία και ο καπιταλισμός) οι έννοιες της επιλογής και της προσαρμογής έχουν σοβαρά ελαττώματα».² Η εργασία της γυναίκας ελέγχεται σε διάφορα επίπεδα.

Η εργασία της γυναίκας λοιπόν δεν πρέπει να θεωρείται απροβλεπτή σαν μια οικογενειακή απόφαση ή απόφαση της γυναίκας που εκφράζει το κοινό συμφέρον της οικογένειας. Όπου υπάρχει ένας ιεραρχικά δομημένος καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο και οι άνδρες έχουν περισσότερη εξουσία, και μέσα και έξω από το σπίτι, οι γυναίκες γνωρίζουν περιορισμούς ως προς τη διάθεση της εργασίας τους. Η διάθεση της εργασίας των γυναικών πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με αυτούς τους περιορισμούς, και σε σχέση με την αμφισβήτηση ή αποδοχή από τις γυναίκες αυτών των περιορισμών.

Σε αυτό το άρθρο εξετάζονται οι διάφοροι περιορισμοί που γνωρίζουν γυναίκες βιοτεχνών και γυναίκες εργατών σε μια περιοχή της Αθήνας ως προς την εργασία τους. Δεν εξετάζονται οι περιορισμοί που αντιμετωπίζουν στην αγορά εργασίας αλλά μόνο οι περιορισμοί που αντιμετωπίζουν στο σπίτι. Αυτοί οι περιορισμοί περιλαμβάνουν όχι μόνο ιδεολογικές προδιαγραφές για τον καταμερισμό της εργασίας και το υλικό βάρος της μη προσοδοφόρας εργασίας που επιφορτίζονται οι γυναίκες στο σπίτι, αλλά και προσωπικούς περιορισμούς που προέρχονται από τους άνδρες τους. Όπως θα δούμε, υπάρχουν ορισμένες σημαντικές διαφορές στον έλεγχο που ασκούν οι βιοτέχνες και οι εργάτες στην εργασία της γυναίκας τους. Πάντως τα δεδομένα υπο-

παντρο παιδί από 13 μέχρι 25 ετών που κατοικεί μαζί τους. Έτσι οι οικογένειες της έρευνας ήταν σε παρόμοιο στάδιο του οικογενειακού κύκλου ζωής. Ο μέσος όρος ηλικίας των ανδρών της έρευνας ήταν 50 ετών, και των γυναικών 44 ετών. Ο μέσος όρος ετών γενικής εκπαίδευσης ήταν

δεικνύουν ότι και για τις γυναίκες βιοτεχνών και για τις γυναίκες εργατών το εάν κάνουν ή όχι προδοφόρα εργασία δεν πρέπει να θεωρείται σαν απόφαση της γυναίκας ή σαν οικογενειακή απόφαση.

2. Εισαγωγικά για τους ανθρώπους της έρευνας

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στο άρθρο αυτό προέρχονται από μια συγκριτική έρευνα για οικογενειακές σχέσεις - σχέσεις συζύγων (και ιδιαίτερα συζυγική ισχύ ως προς τη διάθεση εισοδήματος), σχέσεις γονέων με παιδιά, και σχέσεις με τους άλλους συγγενείς, ανάμεσα σε νοικοκυριά βιοτεχνών και νοικοκυριά εργατών.³ Η έρευνα έγινε στη Νέα Ιωνία της Περιφέρειας Πρωτευούσης. Πραγματοποιήθηκαν 188 συνεντεύξεις με άνδρες, γυναίκες και παιδιά, σε 65 διαφορετικά νοικοκυριά, από το Σεπτέμβριο 1981 μέχρι τον Ιούνιο 1982. Όλες οι συνεντεύξεις έγιναν από τη συγγραφέα. Οι συνεντεύξεις με τη σύζυγο και το σύζυγο σε κάθε νοικοκυριό ήταν σε βάθος.

Κριτήριο για να συμπεριληφθεί ένα αντράγγιο στο δείγμα ήταν οι δύο σύζυγοι είτε να είχαν γεννηθεί στην Περιφέρεια της Πρωτεύουσας είτε να είχαν εγκατασταθεί εκεί πριν συμπληρώσουν τα 10 τους χρόνια, και να μεγάλωσαν εκεί. Άλλο κριτήριο για να συμπεριληφθεί ένα αντράγγιο στο δείγμα ήταν να έχει ένα ανύ-

6,6 έτη για τους άνδρες και 6,7 έτη για τις γυναίκες.

Στις μισές οικογένειες της έρευνας, ο σύζυγος ήταν εργάτης σε βιομηχανία ή βιοτεχνία, τουλάχιστον για τα τελευταία δέκα χρόνια. Στις άλλες μισές, ο σύζυγος ήταν, τουλάχιστον τα τελευταία δέκα χρόνια, ιδιοκτήτης ή συνιδιοκτήτης μιας βιοτεχνίας, όπου έκανε ο ίδιος χειρωνακτική εργασία. Εάν απασχολούσε εργάτες, ο αριθμός των ατόμων στην επιχείρηση που ήταν συγγενείς εξ αίματος ή γάμου έπρεπε να είναι ίσος ή μεγαλύτερος από τον αριθμό των μη συγγενών που απασχολόντουσαν. Οι βιοτέχνες της έρευνας ήταν, μεταξύ άλλων, παραγωγοί ενδυμάτων, υφαντουργοί, επιπλαποιοί, ξυλουργοί, παραγωγοί προϊόντων από μέταλλο, παραγωγοί τροφίμων και παραγωγοί προϊόντων από δέρμα.

Όλες οι γυναίκες εργατών και όλες, εκτός από τρεις, οι γυναίκες βιοτεχνών είχαν κάνει προσοδοφόρο εργασία πριν το γάμο. Μόνο το 18% των γυναικών εργατών και το 19% των γυναικών βιοτεχνών δεν είχαν κάνει προσοδοφόρο εργασία μετά το γάμο. Τον καιρό της έρευνας έκαναν προσοδοφόρο εργασία το 57% των γυναικών εργατών και το 63% των γυναικών βιοτεχνών. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις η εργασία τους ήταν χειρωνακτική. 70% των γυναικών βιοτεχνών που έκαναν προσοδοφόρο εργασία τον καιρό της έρευνας εργαζόντουσαν με το σύζυγο στη βιοτεχνία. Το εάν εργαζόταν ή όχι μαζί με το σύζυγο είχε πολύ να κάνει με

το εάν το είδος εργασίας στη βιοτεχνία θεωρείται ανδρικό ή γυναικείο: ήταν πιθανό να εργάζεται μαζί όταν επρόκειτο για υφαντουργείο, αλλά όχι όταν επρόκειτο για ξυλουργείο. Οι γυναίκες εργατών και οι υπόλοιπες γυναίκες βιοτεχνών εργαζόντουσαν ως εργάτριες σε υφαντουργεία ή σε ενδύματα, εργαζόμενες με το κομμάτι στο σπίτι, καθαρίστριες, και σε λίγες περιπτώσεις πλαστέ σε σπίτια, κομμώτριες με δικό τους ανεπίσημο κομμωτήριο μέσα στο σπίτι τους, μοδίστρες και έμποροι με δικά τους μικρά καταστήματα.

3. Η μη προσοδοφόρα εργασία στο σπίτι

Με την εξαίρεση μιας γυναίκας, οι γυναίκες και οι άντρες της έρευνας συμμερίζονται σε γενικές γραμμές την επικρατούσα ιδεολογία για τον καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα, δηλ. ότι ο άντρας έχει την ευθύνη να φέρνει εισόδημα στο σπίτι και η γυναίκα έχει την ευθύνη για τη μη προσοδοφόρο εργασία που γίνεται στο σπίτι, αν και πιστεύουν ότι διάφορες συνθήκες επιτρέπουν να κάνει η γυναίκα και προσοδοφόρο εργασία. Η ευθύνη της γυναίκας για μη προσοδοφόρο εργασία περιορίζει την προσοδοφόρο εργασία της γυναίκας. Θα πρέπει να εξετάσουμε το περιεχόμενο της μη προσοδοφόρου εργασίας και το κατά πόσον οι άνδρες έχουν συμμετοχή σε αυτή.

Στα νοικοκυριά της έρευνας τρία είναι τα βασικά είδη μη προσοδοφόρου εργασίας, που γίνονται στο σπίτι και που καθιστούν δυνατή τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή των ανθρώπων σε καθημερινή βάση και από γενιά σε γενιά: η οικιακή εργασία, η φροντίδα και διαπαιδαγώγηση των παιδιών και η συναισθηματική εργασία.

Η οικιακή εργασία στη Νέα Ιωνία αποτελείται κυρίως από τα ψώνια, το μαγείρεμα και το σερβίρισμα του φαγητού, το πλύσιμο των πιάτων, το πλύσιμο των ρούχων και τον καθαρισμό του σπιτιού. Οι γυναίκες της έρευνας ερωτήθηκαν ποιος κάνει ορισμένες συγκεκριμένες οικιακές εργασίες - εκείνη πάντα, εκείνη περισσότερο απ' ό,τι ο σύζυγος, εκείνη και ο σύζυγος το ίδιο, εκείνος περισσότερο απ' ό,τι εκείνη, ή εκείνος πάντα. Από τις απαντήσεις, φαίνεται καθαρά ότι η γυναίκα τις κάνει όλες ουσιαστικά.

Ως προς το καθαρισμό του σπιτιού, 95% των γυναικών απάντησαν ότι εκείνη το κάνει πάντα, και 5% ότι βοηθάει πότε-πότε ο σύζυγος, αλλά εκείνη κάνει το περισσότερο. Όσο για το μαγείρεμα, 93% απάντησαν ότι εκείνη το κάνει πάντα και 7% ότι κάτι κάνει και ο σύζυγος πότε-

πότε, αλλά εκείνη κάνει περισσότερο. Τα ίδια ποσοστά ισχύουν και για το πλύσιμο πιάτων – μόνο στο 7% των περιπτώσεων ο σύζυγος βοηθάει πότε-πότε.

Η μόνη οικιακή εργασία στην οποία αρκετοί άντρες έχουν συμμετοχή είναι εργασία που γίνεται έξω από το σπίτι και έχει να κάνει με χρήματα – τα ψώνια. Στα μισά σχεδόν (47%) νοικοκυριά ο άντρας κάνει κάποια ψώνια. Σε μερικές περιπτώσεις ψωνίζει πότε-πότε, σε άλλες αγοράζει τακτικά συγκεκριμένα είδη, ιδίως τα κρέατα. Στο 10% των νοικοκυριών ο σύζυγος κάνει πάντα όλα τα ψώνια. Σε ορισμένα από τα σπίτια όπου κάνει πάντα τα ψώνια ο σύζυγος, η γυναίκα δεν έχει «ούτε δραχμή» στα χέρια της και είναι πολύ πικραμένη από την κατάσταση αυτή.

Οι γυναίκες της έρευνας ερωτήθηκαν και για το ποιος φροντίζει περισσότερο τα παιδιά. 86% των γυναικών απάντησαν ότι τη φροντίδα την έχει εκείνη πάντα, 7% ότι τη φροντίδα την έχει εκείνη περισσότερο απ' ό,τι ο σύζυγος, και 7% ότι τη φροντίδα την έχουν εξίσου. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ό,τι από τις συνεντεύξεις και τις πολύωρες συζητήσεις με τους άνδρες και γυναίκες της έρευνας, βγήκε ότι από τις εργασίες φροντίδας παιδιών που θεωρούν σημαντικές και απαραίτητες στην ηλικία που ήταν τα παιδιά τους (οι περισσότεροι είχαν παιδιά εφηβικής ηλικίας) είναι η «ηθική αστυνόμευση» και η επίβλεψη της μελέτης. Και τις δύο αυτές εργασίες τις επιφορτίζονται γυναίκες, και είναι εργασίες που θεωρούνται ιδιαίτερα ασυμβίβαστες με το να αναλάβει η γυναίκα εργασία έξω από το σπίτι, επειδή και οι δύο, σύμφωνα με τους περισσότερους άνδρες και γυναίκες της έρευνας, απαιτούν τη συνεχή παρουσία στο σπίτι.

Η στενή παρακολούθηση των κινήσεων και συναναστροφών του παιδιού, αγοριού ή κοριτσιού, θεωρείται απαραίτητη από τους γονείς της έρευνας για να κρατήσουν τα παιδιά μακριά από «κακές παρέες». Εάν «μπλέξει» το παιδί με τέτοιες παρέες, είναι πιθανό να «παρασυρθεί».

Η εποπτεία του διαβάσματος εντάσσεται στην προσπάθεια των γονιών για κοινωνική ανέλιξη των παιδιών τους μέσω της εκπαίδευσης. Και τα παιδιά έχουν τον ίδιο στόχο με τους γονείς: να πετύχουν στο εκπαιδευτικό σύστημα ώστε να μην κάνουν χειρωνακτικές εργασίες, όπως οι γονείς τους.⁴ Όμως δεν έχουν πάντα το κουράγιο να κάτσουν να διαβάσουν τις πολλές ώρες που χρειάζονται για να μάθουν τα μαθήματα. Οι γονείς της έρευνας θεωρούν ότι πρέπει να επιβάλουν πειθαρχία στο διάβασμα. Στην περίπτωση μαθητών Δημοτικού, συνήθως η μητέρα κάθεται δίπλα του να τον «διαβάσει», ενώ στην περίπτωση των μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η μητέρα πρέπει να

κυνηγάζει το παιδί να κάτσει μόνο του. Είναι μια εργασία πολύ κουραστική ψυχικά για τις γυναίκες της έρευνας, το να επιβάλλουν το διάβασμα σε παιδιά που θέλουν να παίξουν ή να πάνε βόλτα.⁵

Η άλλη σημαντική αναπαραγωγική εργασία που γίνεται στο σπίτι, εκτός από

την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών, είναι η συναισθηματική εργασία. Χωρίς να ερωτηθούν για το θέμα, αρκετές γυναίκες και ορισμένοι άνδρες της έρευνας ανέφεραν με εκπληκτική σαφήνεια σαν σημαντική εργασία που κάνουν οι γυναίκες στο σπίτι την αποκατάσταση της ψυχικής ισορροπίας των μελών της οικογένειας και τον περιορισμό των διαπροσωπικών εντάσεων μέσα στην οικογένεια.⁶ Όταν ερωτήθηκε για το ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος της γυναίκας γενικά ένας άνδρας απάντησε: «Πρέπει να είναι ο ρόλος του ψυχαναλυτή μέσα στην οικογένεια. Επειδή αυτή έχει όλη την ημέρα τα παιδιά κοντά της. Και πρέπει να ξεκουράζει ψυχικά τον άνδρα στις ψυχικές διεγέρσεις, επειδή όταν γυρίζει από την εργασία, με αυτή θα βρεθεί». Άλλος άνδρας απάντησε «Να είναι ένας ηθοποιός, να κάνει τον ηθοποιό, για να κρατάει το σπίτι της, να έχει γαλήνη το σπίτι».

Αρκετές γυναίκες σε κάποιο σημείο της συνέντευξής τους αναφέρθηκαν με περηφάνια στους θαυμάσιους συλλογισμούς, ενέργειες και ακροβασίες που κάνουν για να εξυψώσουν το ηθικό του συζύγου, να περιορίσουν τις συζυγικές εντάσεις ή να περιορίσουν τις εντάσεις μεταξύ του συζύγου και των παιδιών. Αρκετές φορές, γυναίκες της έρευνας υπογράμμισαν τον εύθραυστο χαρακτήρα των διαπροσωπικών σχέσεων στα σπίτια τους και τόνισαν ότι χάρη στη δική τους επιδέξια διαχείριση των σχέσεων αυτών

αποτράπηκαν πιο συχνές εκρήξεις. Γυναίκες χρησιμοποίησαν τους όρους «διαίτητης», «πολιτικός», «η μαεστρία μου», για να περιγράψουν το ρόλο τους στο να περιορίσουν τις εντάσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

Οι γυναίκες λοιπόν σηκώνουν το βαρύ φορτίο της μη προσοδοφόρου εργασίας που γίνεται στο σπίτι. Στην περίπτωση που τίθεται θέμα να αναλάβει η γυναίκα προσοδοφόρο εργασία για να «βοηθήσει» (όπως χαρακτηρίζεται) τον άνδρα της στη δική του σφαίρα ευθύνης, δεν τίθεται αντίστοιχα θέμα της ανακατανομής της μη προσοδοφόρου εργασίας που κάνει η γυναίκα στο σπίτι. Όσο απαραίτητη οικονομικά και να θεωρούν οι δυο σύζυγοι ότι είναι η εργασία της συζύγου για την οικογένεια, όσες ώρες την εβδομάδα και όσα χρόνια και να εργάζεται η σύζυγος, θεωρείται δεδομένο ότι η εκτέλεση της μη προσοδοφόρου εργασίας στο σπίτι παραμένει αποκλειστικά δικό της πρόβλημα. Η συνεχής προσοδοφόρο εργασία της γυναίκας δεν αλλάζει το ότι οι γυναίκες θεωρούνται κυρίως σύζυγοι και μητέρες, και οι άντρες οικονομικοί στυλοβάτες της οικογένειας.

Οι γυναίκες αντιμετωπίζουν το θέμα της προσοδοφόρου εργασίας στο πλαίσιο αυτού του περιορισμού – όλη η ευθύνη για τη μη προσοδοφόρα εργασία στο σπίτι είναι και θα παραμείνει δική της. Ορισμένες γυναίκες της έρευνας ανέφεραν ότι δεν «δικαιολογείται» η εργασία της γυναίκας, εάν δεν μπορεί ταυτόχρονα να

συγχαρητήρια για την ηθική των κοριτσιών μου. Φεύγω το πρωί. Θα μπορούσαν να γίνουν αίση». Την πίεση να μένουν στο σπίτι για τα παιδιά την νιώθουν και οι γυναίκες που κάνουν προσοδοφόρο εργασία και οι γυναίκες που δεν κάνουν τέτοια εργασία.

εκπληρώσει όλες τις υποχρεώσεις της στο σπίτι. Όπως είπε για το θέμα της γυναικείας εργασίας μια γυναίκα που εργάζεται έξω σαν καθαρίστρια: «Δικαίωμα της είναι, εάν θέλει. Εάν δεν περιποιηθεί όμως το σπίτι, και αφήνει για παράδειγμα κρεβάτια άστρωτα, τότε δεν δικαιολογείται». Ή όπως είπε μια γυναίκα που εργάζεται με το κομμάτι στο σπίτι: «Εάν προλαβαίνει να τα κάνει όλα – να συντηρεί το σπίτι, τον άνδρα, τα παιδιά – καλά κάνει να δουλεύει».

Πολλές γυναίκες και άνδρες εξέφρασαν αμφιβολίες για το κατά πόσον το να κάνει η γυναίκα προσοδοφόρο εργασία μπορούσε να συνδυαστεί με τα καθήκοντα που επιφορτίζεται ως προς τα παιδιά. «Χρειάζεται να είναι η μητέρα στο σπίτι, επειδή μπορεί να ξεφύγουν τα παιδιά εάν λείπει η μητέρα», δήλωσε μια εργάτρια σε δαντελοποιείο. «Καλύτερα να μένει στο σπίτι κοντά στην οικογένεια. Εάν δουλεύει έξω, τα παιδιά δεν έχουν μάνα. Καλά είναι τα λεφτά, αλλά καλή και η μητρική στοργή», είπε μια γυναίκα που δεν έχει κάνει προσοδοφόρο εργασία μετά το γάμο. Σύμφωνα με έναν άνδρα εργάτη: «Όταν η γυναίκα καθόταν στο σπίτι παλιά, τα παιδιά βγαίνανε πιο καλά, πιο μαζεμένα. Τώρα που η γυναίκα πάει να δουλεύει, τα παιδιά χαλάνε. Μέχρι 18 ετών το παιδί πρέπει να έχει άνθρωπο κοντά του». Ή όπως ανέφερε μια γυναίκα που εργάζεται συνέχεια μετά το γάμο με το σύζυγο στη βιοτεχνία τους: «Παρ' όλο που δεν είμαι στο σπίτι, όλοι μου δίνουν

Όπως δείχνουν οι μαρτυρίες των γυναικών που έχουν κάνει προσοδοφόρο εργασία, η κούραση του διπλού ρόλου είναι πολύ μεγάλη και αποτελεί σημαντικό αντικίνητρο στο να θέλει η γυναίκα να αναλάβει ή να συνεχίσει προσοδοφόρο εργασία. Μια γυναίκα που έχει εργαστεί με το σύζυγο συνέχεια μετά το γάμο είπε: «Είναι πολύ κουραστικές για μια γυναίκα τόσες ώρες εργασίας. Στα πρώτα χρόνια έχεις τις δυνάμεις, μετά σε εγκαταλείπουν... Σκέψου να κοιμάμαι στις δώδεκα το βράδυ». Άλλη γυναίκα, που σταμάτησε τη εργασία της σε εργοστάσιο παπουτσιών, ανέφερε ότι: «Εξαντλείσαι. Πολλά είναι τα προβλήματα όταν θες να είσαι μητέρα, σύζυγος, εργαζόμενη. Αντιμετωπίζεις πολλά – υπάρχει αδιέξοδος». Ο άνδρας της παρουσίασε έτσι το θέμα: «Πώς μπορεί να γυρίσει μετά από τη δουλειά να κοιτάξει και το σπίτι; Άνθρωπος είναι... Δυο καρπούζια σε μια μασχάλη δεν χωράνε – δεν μπορεί και το εργοστάσιο και το σπίτι. Και ο άνδρας να βοηθήσει γίνεται – είναι και κείνος κουρασμένος από τη δουλειά».

Μια γυναίκα που εργάζεται στο υφαντουργείο μαζί με τον άνδρα της, εξέφρασε εύγλωττα τη γνώση στη βιβλιογραφία άποψη «γιατί να θέλει μια γυναίκα να προσθέσει την καπιταλιστική εκμετάλλευση στην πατριαρχική εκμετάλλευση που ήδη υφίσταται στο σπίτι;» Όπως είπε: «Λένε ότι με το να δουλεύουν οι γυναίκες είναι ανεξάρτητες, απελευθερω-

μένες. Τώρα είναι σκλάβοι διπλή. Σκλάβοι και στη δουλειά και στο σπίτι και στα παιδιά. Πριν, ήταν σκλάβοι μόνο στο σπίτι της. Τώρα έχει άγχος για τη δουλειά, μετά έρχεται σπίτι και έχει άγχος για το σπίτι». Επειδή λοιπόν δεν γίνεται ανακατανομή της μη προσοδοφόρου εργασίας που κάνει η γυναίκα στο σπίτι, το να κάνει και προσοδοφόρο εργασία αποτελεί μεγάλο βάρος για αυτή.

4. Ποιος αποφασίζει;

Το ζήτημα, εάν η γυναίκα θα κάνει προσοδοφόρο εργασία ή όχι, τίθεται ανάμεσα στους συζύγους μέσα στα πλαίσια του περιορισμού που προσδιορίζει ότι η γυναίκα θα συνεχίσει σε κάθε περίπτωση να επιτελεί τη μη προσοδοφόρο εργασία στο σπίτι. Γυναίκες και άντρες ερωτήθηκαν τίνος η άποψη επικρατεί όταν έχουν διαφορετική άποψη με τον/τη σύζυγο για το εάν η σύζυγος θα δουλεύει ή θα σταματήσει να δουλεύει – η άποψη της γυναίκας πάντα, η άποψη της γυναίκας συνήθως, της γυναίκας και του άνδρα το ίδιο, του άνδρα συνήθως, του άνδρα πάντα. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των ανδρών και των γυναικών στις ξεχωριστές τους συνεντεύξεις, η εργασία της γυναίκας δεν είναι συνήθως οικογενειακή απόφαση και πιο συχνά επικρατεί η άποψη του άνδρα για την εργασία της παρά της γυναίκας της ίδιας.

Στην ερώτηση, 15% των γυναικών απάντησαν ότι έχουν πάντα την ίδια άποψη με τον άνδρα. 36% απάντησαν ότι η δική της άποψη επικρατεί πάντα, 3% ότι η δική της επικρατεί συνήθως αλλά όχι πάντα, 5% ότι επικρατεί η δική της και του άνδρα το ίδιο, 9% ότι επικρατεί του άνδρα συνήθως, και 32% ότι επικρατεί πάντα του άνδρα.

Στην ίδια ερώτηση, 15% των αντρών απάντησαν ότι έχουν πάντα την ίδια άποψη με τη γυναίκα. 28% απάντησαν ότι η άποψη της γυναίκας επικρατεί πάντα, 4% απάντησαν ότι επικρατεί η άποψη της γυναίκας συνήθως, 9% ότι επικρατεί της γυναίκας και της δικής του το ίδιο, 4% ότι επικρατεί η δική του συνήθως και 40% ότι επικρατεί η δική του πάντα.

Είναι σαφές ότι το εάν εργάζεται ή όχι η γυναίκα δεν πρέπει να θεωρείται οικογενειακή απόφαση. Είναι επίσης σαφές ότι το εάν εργάζεται ή όχι η γυναίκα δεν πρέπει να θεωρείται ούτε δική της απόφαση. Το 41% των γυναικών και το 44% των ανδρών απάντησαν ότι είναι απόφαση του άνδρα πάντα ή συνήθως. Εάν εξαιρέσουμε από τους υπολογισμούς το ποσοστό των γυναικών και των ανδρών που απάντησαν ότι η εργασία της γυναίκας δεν είναι θέμα διαφάνειας, τότε περι-

που οι μισές γυναίκες και οι μισοί άνδρες απάντησαν ότι είναι περισσότερο απόφαση του άνδρα παρά της γυναίκας της ίδιας.

Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά μόνο του ελέγχου του άνδρα στο θέμα της εργασίας της γυναίκας. Δεν δείχνουν την πλήρη έκταση του ελέγχου του άνδρα. Όπως θα δούμε παρακάτω, ο έλεγχος του άνδρα ασκείται με πολλούς τρόπους, ορισμένους από τους οποίους δεν αντιλαμβάνονται οι γυναίκες σαν έλεγχο.

5. Η πρωτοβουλία να αναλάβει προσοδοφόρα εργασία

Η πρωτοβουλία να αναλάβει η γυναίκα προσοδοφόρο εργασία, όπως παρουσιάζεται και από τις γυναίκες και από τους άνδρες της έρευνας, με ελάχιστες εξαιρέσεις όπως θα δούμε, ανήκει στη γυναίκα. Οι άνδρες και γυναίκες θεωρούν ότι δεν είναι πρόπον για τον άνδρα να ζητήσει από τη γυναίκα να αναλάβει προσοδοφόρο εργασία, εφόσον, σύμφωνα με την ιδεολογία για τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο, έχει μόνος του την ευθύνη να φέρει εισόδημα στο σπίτι. Αλλά όπως θα δούμε παρακάτω, οι άνδρες όχι μόνο εγκρίνουν ή εναντιώνονται στην πρωτοβουλία της γυναίκας να εργαστεί, αλλά και διαμορφώνουν τις πρωτοβουλίες τις ίδιες, με το να κάνουν γνωστό στη γυναίκα τους με ποικίλους τρόπους το εάν θα ήθελαν να εργάζεται ή όχι.

Παρ' όλους τους ιδεολογικούς και υλικούς περιορισμούς του καταμερισμού εργασίας, οι γυναίκες της έρευνας έχουν ισχυρά κίνητρα να θέλουν να αναλάβουν προσοδοφόρο εργασία. Οι περισσότερες γυναίκες της έρευνας ανέφεραν τις οικονομικές ανάγκες τις οικογένειάς σαν το βασικό κίνητρο για να εργαστούν. Πολλές γυναίκες και άνδρες μίλησαν για τις αυξημένες δαπάνες των παιδιών – τις αυξημένες καταναλωτικές δαπάνες, ιδίως για το ρουχισμό τους, και κυρίως δαπάνες για την εκπαίδευσή τους και για απόκτηση κατοικιών για αυτά, δηλαδή έξοδα που σκοπεύουν στην κοινωνική εξέλιξη των παιδιών. Περισσότερα από τα δύο τρίτα των ζευγαριών είχαν ήδη χρηματοδοτήσει σπουδές των παιδιών τους σε φροντιστήρια, σε ιδιωτικές σχολές ή σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Σχεδόν το ένα τρίτο των ζευγαριών είχαν ήδη αποκτήσει ή έχτιζαν, τον καιρό της έρευνας, κατοικία για τα παιδιά, αφού είχαν ήδη κάνει σημαντικές βελτιώσεις στη δική τους κατοικία.⁷

Πολλές γυναίκες συσχέτισαν την εργασία τους με αυτά τα έξοδα, που σκοπεύουν στην κοινωνική ανέλιξη των παιδιών. Όπως εξήγησε μια γυναίκα το

γιατί ξανάπιασε εργασία σε υφαντουργείο: «Για το καλύτερο των παιδιών – για τις σπουδές τους, για τον τρόπο της ζωής τους». Ή όπως εξήγησε μια γυναίκα που άρχισε να πουλάει προϊόντα σε συγκεντρώσεις σε σπίτι: «Και επειδή μεγάλωνοντας τα παιδιά, μεγάλωσαν τα έξοδα.

Τώρα πρέπει να έχεις λεφτά για να σπουδάσει το παιδί σου, πρέπει να πάει σε φροντιστήριο – παραλαιδεία έχουμε». Άλλη γυναίκα πήγε σιδερώτρια σε καλτοβοιομηχανία, επειδή: «Έπρεπε – σπουδάζουν τα παιδιά, ο γιος σπουδάζει έξω. Πρέπει να τακτοποιηθούν τα παιδιά». Μια γυναίκα που άρχισε να εργάζεται ως καθαρίστρια πριν από χρόνια, το εξήγησε έτσι: «Η οικονομική ανάγκη – τα παιδιά να πάνε φροντιστήρια, να μάθουν μια ξένη γλώσσα. Τα ρούχα τους να μην υστερούν από τα άλλα παιδιά, μέτρια βέβαια, αλλά να είναι περιποιημένα... Τώρα μπήκαμε σε μεγάλο χορό με την κόρη, που σπουδάζει έξω». Άλλες γυναίκες ανέφεραν τη χρηματοδότηση κάποιας οικοδομής ως λόγο που τους ώθησε να εργαστούν. «Τα λεφτά – έχτιζα σπίτι, και δεν είχα», απάντησε μια γυναίκα που έχτιζε σπίτι για την κόρη της. «Είχαμε ξεκινήσει να φτιάξουμε ένα σπίτι – το σπίτι έλεπτε επάνω μας, οι σοβάδες», απάντησε άλλη. Μια γυναίκα που εργάζεται χρόνια μαζί με το σύζυγο στη βιοτεχνία είπε, σε σχέση με το σπίτι που χτίζουν για την κόρη: «Για τούτο δουλεύουμε, να φτιάξουμε κάτι για την κόρη, να μη χρειαστεί να εργάζεται. Δεν μπορώ να πω ότι δεν κουράζομαι, ότι περνάω καλά».

Οι περισσότερες γυναίκες της έρευνας θεωρούν τις εργασίες που κάνουν άχαρες, σκληρές και κουραστικές, ενώ αρκετές ανέφεραν ότι αντιθέτως εργασία γραφείου ή επιστημονική εργασία μπορεί να

προσφέρει ικανοποίηση στη γυναίκα. Οι περισσότερες παρουσιάζουν την εργασία τους σαν κάτι που κάνουν αναγκαστικά, για να αυξήσουν το εισόδημα της οικογένειας, και όχι σαν επιλογή. Μάλιστα, η εργασία της παρουσιάζεται συνήθως σαν θυσία για την οικογένεια, αφού η γυναίκα αναλαμβάνει και αυτή την κουραστική εργασία επιπλέον της κουραστικής εργασίας που ήδη κάνει στο σπίτι.⁸ Άλλωστε αυτό είναι το μόνο κοινωνικά αποδεκτό πλαίσιο που τους προσφέρεται για να «δικαιολογήσει» την εργασία τους: είναι για την οικογένειά τους, όχι για τον εαυτό τους. Παρ' όλα αυτά, οι γυναίκες της έρευνας αναγνωρίζουν θετικές πλευρές για τη γυναίκα που αναλαμβάνει προσοδοφόρο εργασία, ακόμα και στην περίπτωση των δικών τους άχαρων χειρωνακτικών εργασιών.

Το ότι η εργασία δίνει στην γυναίκα ένα ανεξάρτητο εισόδημα αναφέρθηκε σαν σημαντικό κίνητρο για προσοδοφόρο εργασία, και από γυναίκες που έχουν από γυναίκες που δεν έχουν ουσιαστικό λόγο στη διάθεση του εισοδήματος του συζύγου. Μια γυναίκα που δουλεύει με το κομμάτι στο σπίτι και ο εργάτης άνδρας της δίνει τις αποδοχές του, είπε: «Μ' άρεσε να έχω ένα βοήθημα δικό μου, να το διαθέτω όπου θέλω. Μ' αρέσει να προσφέρω, να διαθέτω, εκτός απ' αυτά που φέρνει ο άντρας μου». Μια γυναίκα βιοτέχνη που δεν κάνει προσοδοφόρο εργασία και ο άνδρας της της δίνει μόνο ένα μικρό ποσό κάθε εβδομάδα, μετανιώνει

φύλο, διεκδίκησε και πληρώνεται με το κομμάτι από τον άνδρα της. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, με ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις, οι γυναίκες που εργάζονται μαζί με το σύζυγο στη βιοτεχνία όχι μόνο δεν έχουν ξεχωριστό εισόδημα, αλλά ούτε καν ουσιαστικό λόγο στη διάθεση του ει-

φοβερά που άφησε την εργασία της μετά το γάμο και δεν έχει δικό της εισόδημα. Όπως αφηγήθηκε, ο άνδρας της δεν ήθελε να εργάζεται: «Μου είπε: Πού να δουλέψεις τώρα; Ήμουν κι εγώ κουρασμένη, είπα: Αχ, τι ωραία, να κάτσω». Σταμάτησε και «η μεγαλύτερη βλακεία στη ζωή μου ήταν αυτή – η γυναίκα που δουλεύει είναι πιο χειραφετημένη. Δεν έχεις “δώσε” και “δώσε” και τότε τότε σου λένε “δεν έχω”. Είχα και δουλειά καλή. Και θα είχα σύνταξη. Θα ήμουν χειραφετημένη».

Η μοναδική γυναίκα της έρευνας που αμφισβητεί ριζικά τον καταμερισμό εργασίας κατά φύλο, εξήγησε έτσι το γιατί κάνει προσοδοφόρο εργασία: «Το οικονομικό πρώτα. Το θεωρώ προσβλητικό να ζητάω, για γαλάκτωμα, καλτσόν, μια γυναίκα... και να μην ελέγχομαι – “γιατί πήρες αυτό και όχι το άλλο”. Καλό είναι να εργάζεται η γυναίκα, συνέχισε: «Για την ανεξαρτησία της. Να μην έχει εξάρτηση. Όταν εξαρτάται μια γυναίκα, κάθεται και συμφωνεί, παρ' όλο που δεν συμφωνεί. Νερώνεις το κρασί σου όταν δεν εργάζεσαι».

Το ανεξάρτητο εισόδημα δεν αποτελεί όμως κίνητρο για τις γυναίκες βιοτεχνιών που εργάζονται μαζί με το σύζυγο στη βιοτεχνία. Μόνο σε μία περίπτωση η γυναίκα ενός βιοτέχνη έχει ανεξάρτητο εισόδημα από την εργασία της στη βιοτεχνία: η γυναίκα που μόλις αναφέρθηκε, σαν μοναδική της έρευνας που αμφισβητεί τον καταμερισμό της εργασίας κατά

σοδήματος που βγάζουν από κοινού με το σύζυγο.

Ενώ δεν υπήρχε ούτε μια γυναίκα εργάτη που παρουσίασε το ότι κάνει προσοδοφόρο εργασία σαν αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας του άνδρα της, υπήρχαν μερικές γυναίκες βιοτεχνιών που παρουσίασαν την εργασία τους σαν αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας του άνδρα, και συγκεκριμένα σαν αποτέλεσμα των υπολογισμών του άνδρα για το εάν είναι απαραίτητη η εργασία τους ή όχι, και όχι σαν αποτέλεσμα της δικής της εκτίμησης. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο άνδρας έκρινε την αναγκαιότητα και σκοπιμότητα τυχόν απασχόλησης της γυναίκας του στην βιοτεχνία του, και μάλιστα σε σχέση με τη δυνατότητα να απασχοληθεί «ξένος», δηλαδή μισθωτός. Μια γυναίκα, που εργάζεται τα τελευταία είκοσι χρόνια μαζί με το σύζυγο στη βιοτεχνία, είπε: «Εάν εκείνος μου πει, κάτσε στο σπίτι, δεν χρειάζεται να δουλεύεις, και παίρνει έναν στη δουλειά, δεν πρόκειται να του πω όχι», και χαμογέλασε δηλώνοντας ότι θα ήταν πολύ ευχαριστημένη εάν συνέβαινε αυτό. Άλλη γυναίκα, που εργάζεται συνέχεια μετά το γάμο, είπε για την εργασία της: «Μου το υποβάλλει, μου λέει ότι είμαι απαραίτητη». Θα προτιμούσε εκείνη να πάρουν ένα «κοριτσάκι» να εργαστεί, πρόσθεσε, για να έχει εκείνη χρόνο ελεύθερο. Μια γυναίκα βιοτέχνη, που δεν έχει εργαστεί στη βιοτεχνία του συζύγου μέχρι τώρα, είπε ότι η βιοτεχνία «δεν πάει καλά και μπορεί να χρειαστεί, για να μην πάρει

άλλον άνθρωπο και έχει έξοδα... Σκέφτηκα πέρσι να δουλέψω, μου είπε ο άνδρας μου “κράτα ακόμα”, το παλεύει... Εάν επέμενε, θα δούλευα. Αλλά έχω μάθει αυτό τον τρόπο ζωής. Δεν μου επιβάλλει». Πάντως πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι περισσότερες γυναίκες που εργάζονται μαζί με τον σύζυγο στη βιοτεχνία παρουσίασαν αντιθέτως την εργασία τους σαν δική τους πρωτοβουλία.

Το ότι ορισμένοι άνδρες βιοτέχνες, σε αντίθεση με τους άνδρες εργάτες, εμφανίζονται να προκαλούν την εργασία της γυναίκας τους, οφείλεται σε διάφορους παράγοντες, μεταξύ των οποίων και σε διαφορετικούς ορισμούς των συζυγικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των γυναικών, ανάλογα με το αν η εργασία είναι μαζί με το σύζυγο ή όχι, και στο ότι τα συμφέροντα των ανδρών θίγονται λιγότερο όταν η σύζυγος εργάζεται μαζί με το σύζυγο, παρά όταν εργάζεται ανεξάρτητα από το σύζυγο όπως στην περίπτωση των εργατών. Πάντως ο έλεγχος αυτός των βιοτεχνιών εκφράζεται μέσα από το δικό τους ορισμό των οικονομικών αναγκών, που αξίζει να εξετάσουμε.

Σε αντίθεση με τις γυναίκες εργατών, οι περισσότερες γυναίκες βιοτεχνιών θεωρούν ότι ο άνδρας τους είναι σε καλύτερη θέση να υπολογίσει εάν είναι οικονομικά απαραίτητη ή όχι η εργασία τους. Αυτή η διαφορά οφείλεται στη διαφορά δομής του εργασιακού εισοδήματος του εργάτη και του βιοτέχνη. Στην περίπτωση του εργάτη, υπάρχει ένα συγκεκριμένο εισόδημα από εργασία, το ποσό του μεροκάματου. Αντιθέτως, όταν ιδιοκτησία και εργασία συμπίπτουν, όπως στην περίπτωση του βιοτέχνη, δεν υπάρχει συγκεκριμένο εισόδημα από εργασία. Το πόσο χρήματα υπάρχουν για κατανάλωση από το νοικοκυριό είναι θέμα υποκειμενικών υπολογισμών: πόσο σοβαρές είναι κάποιες ανάγκες της επιχείρησής σε σχέση με ανάγκες του νοικοκυριού.⁹ Οι γυναίκες των βιοτεχνιών αγνοούν τα οικονομικά μεγέθη της βιοτεχνίας, ακόμα και στις περισσότερες περιπτώσεις που εργάζονται μαζί. Στις βιοτεχνίες της έρευνας ισχύει ένας καταμερισμός της εργασίας όπου και οι δύο σύζυγοι κάνουν χειρωνακτική εργασία, αλλά με ελάχιστες εξαιρέσεις ο άνδρας είναι ο μόνος υπεύθυνος για τα οικονομικά της επιχείρησης. Αυτό συμβαίνει ακόμα και σε περιπτώσεις όπου η γυναίκα ξεκίνησε τη βιοτεχνία και ο άνδρας μπήκε μετά. Ο άνδρας κάνει τις λεγόμενες «εξωτερικές δουλειές»: φεύγει από την βιοτεχνία για να διαπραγματευτεί τις παραγγελίες και τις πωλήσεις, να αγοράσει τις πρώτες ύλες, να εισπράξει χρήματα κ.λπ. Με δυο λόγια, εκείνος διαχειρίζεται τα χρήματα της βιοτεχνίας και ξέρει τι έσοδα και τι έξοδα θα έχει.

Έτσι, οι γυναίκες βιοτεχνιών δεν ξέ-

ρουν πόσα χρήματα υπάρχουν από την εργασία του άνδρα για το νοικοκυριό, ενώ οι γυναίκες εργατών ξέρουν πολύ καλά πόσα υπάρχουν. Οι βιοτέχνες και εργάτες άνδρες, λοιπόν, είναι σε πολύ διαφορετική θέση, ως προς το να καθορίσουν για τις γυναίκες τους εάν είναι οικονομικά απαραίτητη ή όχι η εργασία τους. Και οι γυναίκες βιοτεχνών και οι γυναίκες εργατών μπορεί να πιστεύουν ότι είναι σε θέση να υπολογίσουν τα έξοδα που θεωρούν απαραίτητα για το νοικοκυριό στο μέλλον, αλλά δεν πιστεύουν ότι ξέρουν το ίδιο καλ⁴ εάν θα υπάρχουν τα έσοδα να καλυφθούν τα έξοδα αυτά.

Εκτός από αυτή τη διαφορά ανάμεσα στις γυναίκες βιοτεχνών και τις γυναίκες εργατών, υπάρχει μια πολύ σημαντική διαφορά στον έλεγχο που ασκούν οι άνδρες τους, που δεν έχει να κάνει με τον έλεγχο ως προς το εάν θα κάνει ή όχι προσοδοφόρο εργασία η γυναίκα, αλλά που πρέπει ωστόσο να αναφερθεί. Αυτή η διαφορά είναι ότι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις όπου εργάζεται η γυναίκα μαζί με το σύζυγο στη βιοτεχνία, ο σύζυγος ελέγχει το προϊόν της εργασίας της, ενώ αυτό δεν συμβαίνει για τις γυναίκες εργατών ή για τις γυναίκες βιοτεχνών που κάνουν προσοδοφόρο εργασία ανεξάρτητη από το σύζυγο. Σε καμιά περίπτωση όπου δουλεύει η γυναίκα ανεξάρτητα από το σύζυγο, δεν δίνει το εισόδημά της στο σύζυγο το κρατάει εκείνη και το διαχειρίζεται μόνη της.

Όπως αναφέρθηκε πριν, μόνο μια γυναίκα που εργάζεται μαζί με το σύζυγο στη βιοτεχνία έχει ανεξάρτητο εισόδημα από την εργασία της. Από τις γυναίκες που εργάζονται μαζί με το σύζυγο στη βιοτεχνία, μόνο 3 ελέγχουν μαζί με το σύζυγο τα οικονομικά της βιοτεχνίας και έχουν ουσιαστικό λόγο στη διάθεση του εισοδήματος που βγάζουν από κοινού. Αυτό σχετίζεται με τη δομή του εργασιακού εισοδήματος, που όπως είδαμε είναι ακαθόριστο, και με τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των συζύγων μέσα στη βιοτεχνία, όπου ο άντρας διαχειρίζεται τα οικονομικά της βιοτεχνίας. Αγνοώντας τα έσοδα και έξοδα της βιοτεχνίας, οι γυναίκες αυτές είναι σε δυσμενή θέση να επιχειρηματολογήσουν υπέρ ή κατά οποιουδήποτε τρόπου διάθεσης του εισοδήματος.¹⁰

6. Οι προσωπικοί περιορισμοί του συζύγου στην εργασία της γυναίκας

Οι πρωτοβουλίες των γυναικών της έρευνας, να αναλάβουν ή να συνεχίσουν, προσοδοφόρο εργασία, συναντούν τους περιορισμούς του συζύγου. Αυτοί οι περιο-

ρισμοί είναι διαφόρων ειδών, αλλά όλοι είναι καθοριστικοί για την εργασία της γυναίκας.

Οι άνδρες αντιτίθενται στην εργασία της συζύγου επειδή πιστεύουν ότι η σύζυγος δεν θα μπορέσει να περιποιηθεί σωστά το σπίτι, τα παιδιά και το σύζυγό της.

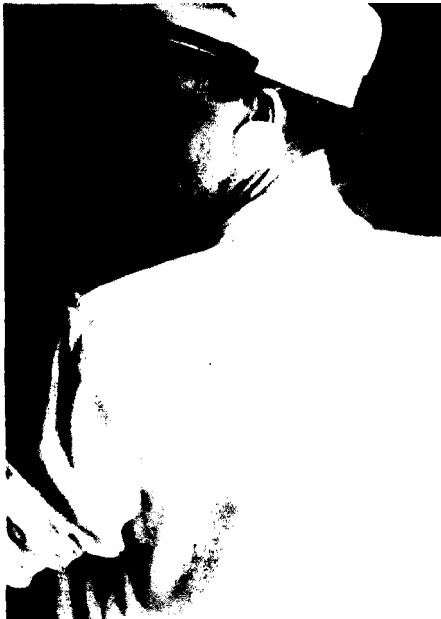
Αντιτίθενται επίσης, όπως θα δούμε, επειδή η σύζυγος θα έχει κοινωνικές συλλογές στην εργασία της, που δεν θα γνωρίζει ο σύζυγος και άρα θα είναι εκτός του ελέγχου του. Επίσης φαίνεται να αντιτίθενται επειδή φοβούνται ότι η εργασία της συζύγου θα υπονομεύσει τη θέση τους απέναντι στις γυναίκες τους. Καθένας άνδρας της έρευνας δεν ανέφερε ότι η εργασία της συζύγου του θα υπονόμει τη θέση του απέναντί της, αλλά είναι ενδιαφέρον ότι όταν ερωτήθηκαν για τις σχέσεις των συζύγων γενικά σήμερα, ορισμένοι άνδρες έκαναν αυτό το συσχετισμό. Ένας άνδρας είπε ότι «η γυναίκα δεν δέχεται πλέον να έχει ο άντρας της την αφεντιά» και εξήγησε γιατί: «Όταν η κοινωνία ανάγκασε τη γυναίκα να δουλεύει, έγινε η γυναίκα πιο απαιτητική. Σήμερα ο άνδρας δεν μπορεί να υπολογίζει πολύ στη γυναίκα, επειδή δεν εξαρτάται από τον άντρα πλέον. Μπορεί να έχει δική της στέπη». Άλλος άνδρας είπε ότι τα ζευγάρια έχουν δυσκολίες σήμερα επειδή «οι περισσότεροι άνδρες θέλουν να έχουν τα πράγματα, οι γυναίκες δεν το δέχονται. Λένε "δουλεύω και εγώ. Πας στο καφενείο; Θα φύγω και εγώ"».

Πολλές γυναίκες ανέφεραν ότι κάποτε ή πολλές φορές είχαν σκοπό να αναλάβουν ή να συνεχίσουν προσοδοφόρο εργασία αλλά δεν το έκαναν τελικά επειδή ο σύζυγος ήταν αντίθετος. Δηλαδή δεν εργάστηκαν λόγω της αντίθεσης του συζύγου. Πριν εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους ασκήθηκε ο έλεγχος του άν-

δρα στις περιπτώσεις αυτές, πρέπει να σημειωθεί ότι και γυναίκες βιοτεχνών και γυναίκες εργατών αποτρέπτηκαν από τους άνδρες τους να εργαστούν, και ότι στην περίπτωση των γυναικών βιοτεχνών η αντίρρηση ήταν για εργασία ανεξάρτητη από το σύζυγο. Με μια μόνο εξαίρεση, όπου ο άντρας «δέχτηκε» τελικά την πρόταση της γυναίκας του, μετά από χρόνια δικής της πίεσης, να τον «βοηθήσει» στη βιοτεχνία του, οι βιοτέχνες δεν είχαν αντίρρηση να αναλάβει η γυναίκα τους εργασία μαζί τους στη βιοτεχνία. Την προσοδοφόρο εργασία «έξω» προσπάθησαν σε πολλές περιπτώσεις άνδρες βιοτέχνες να αποτρέψουν για τη γυναίκα τους. Δεν διαπιστώθηκαν διαφωνίες μεταξύ των βιοτεχνών και των γυναικών τους ως προς το εάν θα εργαζόταν η σύζυγος μαζί στη βιοτεχνία με το σύζυγο ή έξω από αυτή. Εάν η βιοτεχνία ανήκε σε κλάδο όπου χαρακτηρίζεται η εργασία ως γυναικεία, όπως στην περίπτωση π.χ. των υφαντουργειών, το ζήτημα ήταν εάν θα εργαζόταν η γυναίκα στη βιοτεχνία μαζί ή καθόλου. Εάν η βιοτεχνία ήταν σε κλάδο όπου χαρακτηρίζεται η εργασία ως ανδρική, όπως στην περίπτωση π.χ. των ξυλουργειών, το ζήτημα ήταν εάν θα εργαζόταν η γυναίκα ανεξάρτητα από το σύζυγο ή καθόλου.

Θεωρείται από τις γυναίκες και άνδρες της έρευνας ότι η εργασία της γυναίκας πρέπει να είναι θέμα συναίνεσης των δυο συζύγων. Έτσι οι γυναίκες υποβάλουν τις προτάσεις τους να εργαστούν στο

έναν ασφυκτικό έλεγχο από τον άνδρα στις κινήσεις της γενικότερα. Μια γυναίκα βιοτέχνη ελέγχεται με συνεχή τηλεφωνήματα που κάνει ο σύζυγος από το εργαστήριό του για να επιβεβαιώνει ότι είναι στο σπίτι. Στη συνέντευξή της ανέφερε ότι: «Πολλές φορές στεναχωριέμαι μέσα

σύζυγο για συζήτηση και έγκριση. Μπορεί όλες οι γυναίκες της έρευνας να μην αναγνωρίζουν στο σύζυγο, τουλάχιστον ανοιχτά, το δικαίωμα να ελέγχει την εργασία τους, αλλά η συναίνεση, όπως την αντιλαμβάνονται, σημαίνει στην ουσία ότι εάν δεν συμφωνήσει ο σύζυγος δεν πρέπει να εργαστούν. Η προσπάθεια της γυναίκας να πετύχει τη συναίνεση του συζύγου ή, αντίστροφα, η προσπάθεια του άνδρα να αποτρέψει τη σύζυγό του από την εργασία, είναι πολλές φορές μια μακριά και επίπονη διαδικασία, με εντάσεις και συγκρούσεις.

Οι γυναίκες που αποτράπηκαν από τους άνδρες τους από το να αναλάβουν προσοδοφόρο εργασία δεν αποτράπηκαν όλες με τον ίδιο τρόπο. Σε ορισμένες περιπτώσεις η αντίθεση του άνδρα εκφράστηκε σαν προτίμησή του να μην εργαστεί η γυναίκα του. Σύμφωνα με τις γυναίκες αυτών των περιπτώσεων, εκείνες πρότειναν στο σύζυγο να εργαστούν, ο σύζυγος «δεν ήθελε», και εκείνες τελικά συμμορφώθηκαν με τη θέλησή του.

Σε άλλες περιπτώσεις, ο περιορισμός του άνδρα εκφράστηκε σαν ρητός, ανοιχτός έλεγχος. «Δεν με άφησε ο σύζυγος», είναι η εξήγηση των γυναικών αυτών στο γιατί δεν ανέλαβαν προσοδοφόρο εργασία, όπως ήθελαν. Ο άνδρας ασκεί ανοιχτά το δικαίωμα που θεωρεί ότι έχει, πάνω στην εργασία της γυναίκας του, με το να της απαγορεύει την εργασία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο ανοιχτός έλεγχος της εργασίας της γυναίκας συμπίπτει με

στο σπίτι, θέλω να πάω να δουλέψω, δεν με αφήνει». Νιώθει φυλακισμένη. Ο άνδρας της στη συνέντευξή του είπε ότι «όταν πήρα τη γυναίκα μου, της είπα: δεν θα δουλέψεις».

Καμιά φορά η γυναίκα αντιλαμβάνεται την απαγόρευση του άνδρα της να εργαστεί σαν προσπάθειά του να περιορίσει τις επαφές της με άλλους άνδρες. Μια γυναίκα εργάτη εξήγησε ότι ο άνδρας της δεν την «άφηνε» να εργάζεται παλιά, ενώ τώρα συμφώνησε, γιατί: «Στην αρχή ζήλευνε. Τώρα, λόγω ηλικίας, το ξεπεράσαμε αυτό. Τώρα συμφώνησε να δουλεύω». Άλλη γυναίκα εργάτη εξήγησε ότι ο άνδρας της ελέγχει στενά τις κινήσεις της επειδή «φοβάται μην κλέβουν την ωραία του». Συναντά τη συνεχή αντίθεση του άνδρα της να εργαστεί, παρ' όλο που προσπαθεί να βρει εργασία με μειωμένη κοινωνική συναλλαγή ώστε εκείνος να μην έχει αντίρρηση. Πρόσφατα βρήκε μια εργασία, να φυλάει ένα παιδάκι σε άλλη περιοχή της Αθήνας, αλλά «δεν με άφησε να πάω». Πρόσθεσε ότι εάν βρει κανένα παιδάκι να έρθει στο σπίτι της, θα το κάνει. Ξέρει ότι εάν η εργασία είναι μέσα στο σπίτι της, δεν πρόκειται να έχει αντίρρηση ο άνδρας της. Και ένας άνδρας παρουσίασε στη συνέντευξή του τις επαφές με άνδρες σαν το λόγο που δεν ήθελε εκείνος να συνεχίσει η γυναίκα του την εργασία της μετά το γάμο: «Εκεί έγινε πόλεμος, αλλά επικράτησα εγώ. Εφόσον ο άνδρας βγάζει αρκετά λεφτά, δεν είναι σωστό να δουλεύει. Εάν ήταν δική τη

δουλειά, άλλο. Αλλά όταν φεύγει από το σπίτι της και πάει και δουλεύει με έναν ή πολλούς, θα δίνεται σε έναν ή σε πολλούς. Θα συνδιαλέγεται. Θα αρχίζω να νομίζω πως δεν ανήκει σε μένα».

Εκτός από τις περιπτώσεις όπου η γυναίκα πρότεινε στο σύζυγο να εργαστεί και η αντίθεσή του την απέτρεψε, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις όπου η γυναίκα ξέροντας ότι ο σύζυγος δεν θα ήθελε να εργαστεί, δεν έχει προχωρήσει στο να προτείνει να εργαστεί. Πιθανόν ένα είδος αυτοπεριορισμού αποτρέπει επίσης τις γυναίκες βιοτεχνών, που έχουν βιοτεχνίες σε κλάδο όπου η εργασία θεωρείται γυναικεία, από το να προτείνουν στο σύζυγο να εργαστούν έξω, ανεξάρτητα από το σύζυγο. Δεν χρειάζεται να κάνει συγκεκριμένη πρόταση εργασίας για να γνωρίσει τις απόψεις και τις πιθανές αντιδράσεις του συζύγου στο θέμα αυτό. Ο σύζυγος κάνει την προτίμηση και την προσοδία του γνωστές με πολλούς τρόπους, ελέγχοντας και έτσι την εργασία της συζύγου του.

Σε πολλές περιπτώσεις ο άνδρας εμφανίστηκε να έχει συμφωνήσει με την πρόταση της γυναίκας του να αναλάβει προσοδοφόρο εργασία. Αυτή η συμφωνία γίνεται πάντα με επιφυλάξεις: «Δεν θα ήθελα να εργάζεται η γυναίκα μου, αλλά είναι ανάγκη», «Δεν θα ήθελε ο άνδρας μου να εργάζομαι, αλλά...», ακούστηκε επανειλημμένα από τους άνδρες και γυναίκες της έρευνας. Άλλοτε αυτή η συμφωνία συνοδεύεται από τη συνεχή γκρίνια του άνδρα που εργάζεται η γυναίκα του, άλλοτε συνοδεύεται από τη συνεχή αναγνώριση και εκτίμηση του άνδρα για τη «βοήθεια» ή «συμπαράσταση» που του δείχνει η γυναίκα του με τη «θυσία» της.

Και στις δύο περιπτώσεις όμως η συμφωνία τελεί υπό όρους. Πρώτον, τελεί υπό τον όρο η γυναίκα να συνεχίσει να σηκώνει μόνη της όλο το βάρος της μη προσοδοφόρου εργασίας στο σπίτι. Όπως ήδη αναφέρθηκε, σε καμιά περίπτωση που η γυναίκα ανέλαβε προσοδοφόρο εργασία δεν έγινε ουσιαστική ανακατανομή της μη προσοδοφόρου εργασίας που γίνεται στο σπίτι. Δεύτερον, ο άνδρας δεν παραιτείται από το δικαίωμά του να περιορίζει την εργασία της γυναίκας του. Η έγκρισή του παραμένει ανοιχτό θέμα, που εξαρτάται από τη δική του εκτίμηση των οικονομικών αναγκών και το είδος της εργασίας που πρόκειται να αναλάβει. Πολλές γυναίκες, που έκαναν προσοδοφόρο εργασία τον καιρό της έρευνας, αναφέρθηκαν σε περιορισμούς που θα τους έβαζε ο άνδρας τους εάν κάτι ήταν διαφορετικό. Εκτός από την εκτίμηση του άνδρα για τη σοβαρότητα τυχόν οικονομικών αναγκών, ο περιορισμός που αναφέρθηκε πιο συχνά ήταν εκείνος που ανέφεραν γυναίκες που εργαζόντουσαν μαζί

με το σύζυγο στη βιοτεχνία ή στο σπίτι με αυτοαπασχόληση ή με το κοιμάτι: ότι ο σύζυγος δεν θα ήθελε ή δεν θα άφηνε να εργαστεί εκείνη «έξω», δηλαδή σε μη οικογενειακό χώρο. Επίσης αναφέρθηκε ότι η συμφωνία του άνδρα εξαρτάται από το είδος της εργασίας που του προτείνει κάθε φορά. Όπως είπε μια γυναίκα που εργάζεται ως πλασιέ προϊόντων σε συγκεντρώσεις που οργανώνονται σε σπίτια: «Δεν είχε αντίρρηση επειδή βλέπει πως δεν τα βγάζει όλα, αλλά πιστεύει πως η γυναίκα πρέπει να είναι στο σπίτι. Και να με αφήσει, πρέπει να είναι κάτι που του αρέσει - τώρα αν του πω να πάω να πλύνω σκάλες, δεν θα με αφήσει».

Η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών της έρευνας συμμορφώθηκε με τη θέληση του άνδρα ως προς την εργασία τους. Αλλά ορισμένες, όντως λίγες, αντιστάθηκαν στην προσπάθεια του άντρα να τις αποτρέψει από την εργασία και εργάστηκαν παρά την έντονη αντίθεσή του. Σε μια περίπτωση, η σύγκρουση για την εργασία της γυναίκας περιστράφηκε γύρω από το θέμα του κύρους της συγκεκριμένης εργασίας που πρόκειται να αναλάβει, και τελικά ανέλαβε, της καθαρίστριας. Όπως εξήγησε η γυναίκα, ο άνδρας της δεν ήθελε να έχει γυναίκα καθαρίστρια, «αλλά εγώ πιστεύω πως η δουλειά δεν είναι ντροπή. Δουλεύω τίμια. Η κόρη μου [που σπουδάζει έξω] μου λέει "γιατί να ντρέπεσαι, κάνεις τίμια δουλειά, τα βγάζεις με τον ιδρώτα σου. Κάνεις αγώνα να σπουδάσεις το παιδί σου". Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή, έγινε σύγκρουση για την εργασία της γυναίκας, αλλά οι σχέσεις του ζευγαριού δεν είναι σχετικά πολύ διαταραγμένες. Σε άλλες περιπτώσεις, η εργασία της γυναίκας είναι ένα από τα πολλά θέματα για τα οποία το ζευγάρι έχει συχνές συγκρούσεις. Σε μια τέτοια περίπτωση, η γυναίκα είπε για την αντίθεση του άνδρα της για την εργασία της: «Δεν το ήθελε επειδή δεν ήθελε να βγω στον κόσμο και να ξυπνήσω, να ζητήσω το δικαίωμά μου. Αλλά χρειαζόταν να δουλεύω. Είχε αντίρρηση για να μην ξυπνήσω, άλλος λόγος δεν υπήρχε».

6. Συμπέρασμα

Όσο υπάρχει ένας καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο, όπου ο άνδρας είναι ελεύθερος από τη μη προσοδοφόρο εργασία στο σπίτι και η γυναίκα δεν έχει ίση πρόσβαση και ίσους όρους στη μισθωτή εργασία, θα συνεχίζουν οι δυο σύζυγοι να έχουν όχι μόνο κοινά αλλά και ξεχωριστά συμφέροντα ως προς την εργασία της συζύγου, και άρα η εργασία της δεν θα είναι οικογενειακή απόφαση, όπου συμπιέτουν τα συμφέροντα και οι απόψεις ό-

λων των μελών της οικογένειας. Όταν υπάρχουν διαφορετικές απόψεις και οι άνδρες έχουν περισσότερη εξουσία και μέσα και έξω από το σπίτι, είναι επόμενο ότι θα υπεριοιχεί η θέληση του άνδρα ως προς την εργασία της γυναίκας του. Η εργασία της γυναίκας θα ελέγχεται. Το

ποιους ακριβώς περιορισμούς αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μπορεί να διαφέρει από κοινωνική ομάδα σε κοινωνική ομάδα, αλλά το σίγουρο είναι ότι θα αντιμετωπίζουν περιορισμούς.

Για τις γυναίκες της έρευνας είναι σαφές ότι το εάν κάνουν ή όχι προσοδοφόρο εργασία δεν πρέπει να θεωρείται απόφαση οικογενειακή ή απόφαση της γυναίκας. Η ευχέρεια των γυναικών για διάθεση της εργασίας τους περιορίζεται με διάφορους τρόπους. Περιορίζεται, πρώτα απ' όλα, με τις ιδεολογικές προδιαγραφές για τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο και με το φόρτο της μη προσοδοφόρου εργασίας που κάνουν οι γυναίκες στο σπίτι. Περιορίζεται και από τους άνδρες τους με διάφορους τρόπους. Συνήθως ο άνδρας ασκεί έλεγχο αποτρέποντας τη γυναίκα του από το να αναλάβει προσοδοφόρο εργασία. Αλλά υπήρχαν ορισμένες περιπτώσεις βιοτεχνιών όπου ο άνδρας προκάλεσε την εργασία της γυναίκας στη βιοτεχνία, με το να ορίσει εκείνος ότι είναι οικονομικά απαραίτητη η εργασία της. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις όπου η γυναίκα εργάζεται μαζί με τον άνδρα της στη βιοτεχνία, ο άνδρας ελέγχει το προϊόν της εργασίας της.

Οι πρωτοβουλίες των γυναικών να εργαστούν ανεξάρτητα από το σύζυγο συναντούν τους προσωπικούς περιορισμούς του. Πολλές γυναίκες της έρευνας δεν ανέλαβαν προσοδοφόρο εργασία λόγω της αντίθεσης του συζύγου. Ο περιορισμός του συζύγου άλλοτε παίρνει τη μορφή εκ-

δήλωσης των προτιμήσεών του, προς τις οποίες δείχνει σεβασμό η γυναίκα με το να μην εργαστεί, και άλλοτε παίρνει τη μορφή του ανοιχτού ελέγχου, της ρητής απαγόρευσης.

Αρκετές ακόμα γυναίκες δεν έχουν καν θέσει θέμα εργασίας στο σύζυγο, εν είδει προληπτικού αυτοπεριορισμού, μια και γνωρίζουν εκ των προτέρων την αντίθεσή του. Σε περιπτώσεις καταρχήν συμφωνίας του συζύγου, εξυπνοείται η συνέχιση της παροχής της μη προσοδοφόρου εργασίας στο σπίτι. Εξάλλου η συμφωνία πάντα θεωρείται ότι ισχύει μέχρις αποδείξεως του εναντίου.

Οι περισσότερες γυναίκες της έρευνας, αλλά όχι όλες, συμμορφώθηκαν με τη θέληση των ανδρών τους ως προς την εργασία τους. Πάντως η συμμόρφωση αυτή της γυναίκας δεν πρέπει να ερμηνεύεται σαν παθητική αποδοχή του ελέγχου του άνδρα. Ελάχιστες μόνο γυναίκες της έρευνας θεωρούν εαυτές δέσμιες του άνδρα τους, χωρίς περιθώριο για δράση. Οι διαφορές με το σύζυγο για την εργασία τους είναι ένα μόνο από τα θέματα που διαπραγματεύονται συνεχώς με τον άνδρα τους. Ο γάμος είναι διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης των όρων συνύπαρξης και ανταλλαγής ανάμεσα στους συζύγους, και οι γυναίκες θεωρούν ότι εκπονούν ικανές στρατηγικές που κατείνουν να βελτιώσουν τη σχετική τους θέση. Πολλές φορές είναι διατεθειμένες να συμμορφώνονται με τη θέληση του συζύγου ως προς την εργασία, με αντάλλα-

μα π.χ. την καλή εκτέλεση του οικονομικού του ρόλου ή την αφοσίωσή του στα παιδιά. Οι γυναίκες της έρευνας θεωρούν τους εαυτούς τους πρώτα μητέρες και συζύγους, και εξαρτώνται από ανταλλαγές με το σύζυγο για να πετύχουν στους ρόλους αυτούς. Η συμμόρφωσή τους με τους περιορισμούς του συζύγου για την εργασία πρέπει να ερμηνεύεται μέσα από αυτή την αντίληψή τους για το ρόλο τους. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Hartmann, H., «The Family as Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework», *Signs*, Vol. 6 No 3, 1981. C. Delphy, *Close to Home*, London: Hutchinson 1984. Folbre, N., «Cleaning House: New Perspectives on Households and Economic Development», *Journal of Development Economics* 22,

1986. Folbre, N. and Hartmann, H., «The Rhetoric of Self-interest: Ideology and Gender in Economic Theory», in Klamer, McCloskey, and Solow, eds., *The Consequences of Economic Rhetoric*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988. Allen, S. and Wolkowitz, C., «The Control of Women's Labour: The Case of Homeworking» *Feminist Review* No 22, Feb. 1986.

2. Hartmann, ό.π., σ. 376.

3. Βλ. Cavounidis, J., *The Family and Productive Relations: Artisan and Worker Households in Athens*, Ph. D. Thesis, London School of Economics, 1985.

4. Βλ. Cavounidis 1985, για περισσότερη λεπτομέρεια σε αυτό το θέμα.

5. Η άνιση κατανομή της δύσκολης εργασίας της επιβολής διαβάσματος οδηγεί συχνά σε συζυγικές διενέξεις, συχνά οι άντρες καταλογίζουν την ευθύνη για χαμηλούς βαθμούς στις γυναίκες, που κάτω από τη συνεχή πίεση και γκρίνια των παιδιών τους τα αφήνουν κάποια στιγμή να παίξουν ή να πάνε βόλτα.

6. Φονξιοναλιστές όπως ο Parsons αναφέρονται στη «σταθεροποίηση της προσωπικότητας του ενηλίκου» σαν απαραίτητη

για την αναπαραγωγή του συστήματος, ενώ μαρξίστριες-φεμινίστριες αναφέρονται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης του εργάτη σε ψυχικό επίπεδο σαν απαραίτητη για να καθιστά τον εργάτη ικανό να γυρίσει στη δουλειά του την επόμενη μέρα.

7. Βλ. Cavounidis 1985, για περισσότερες λεπτομέρειες για το στόχο των γονιών για την κοινωνική ανέλιξη των παιδιών τους και τους τρόπους με τους οποίους προσαθούν να πετύχουν αυτό το στόχο.

8. Βλ. Cavounidis 1985, για περισσότερα για το θέμα της «θυσίας» της γυναίκας και του άνδρα για τα παιδιά, το νόημα που δίνει στη ζωή τους, και τις επιπτώσεις της στις σχέσεις γονέων-παιδιών.

9. Βλ. Cavounidis 1985 για περισσότερη λεπτομέρεια.

10. Για πολύ σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες βιοτεχνών και τις γυναίκες εργατών, για το λόγο που έχουν στη διάθεση εισοδήματος του νοικοκυριού, είτε κάνουν προσοδοφόρο εργασία είτε όχι, βλ. Cavounidis 1985, και Cavounidis, «Wives' Control of Income in Artisan and Worker Households», υπό δημοσίευση.

Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ

ΓΙΑ ΤΙΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, Η ΕΝΝΟΙΑ ΑΛΛά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την αμειβόμενη απασχόληση. Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε δυϊστικές ταξινομήσεις: δουλειά - σχόλη, χρόνος εργασίας - χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς - τόπος κατοικίας. Τα χρονικά και γεωγραφικά όρια αυτών των ταξινομήσεων συχνά συγχέονται και μετατίθενται και δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν μέσα από καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες. Ο τρόπος που οργανώνεται η καθημερινή ζωή προσδιορίζει τους όρους, τις συνθήκες και τις δυνατότητες κάτω από τις οποίες εργάζονται οι γυναίκες.

Για το μεγάλο αριθμό προσώπων που ζει στις πόλεις, οι συνθήκες καθημερινής ζωής διαμορφώνονται, σε μεγάλο βαθμό, από τον τρόπο ανάπτυξης της πόλης - από την οργάνωση του χώρου και του χρόνου που προδιαγράφει η πόλη ως πλαίσιο καθημερινής ζωής. Η πόλη δεν εξετάζεται ως διοικητική ενότητα ή ως φυσικό κατασκεύασμα, ούτε μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις των οποίων αποτελεί τμήμα. Η ανάπτυξη της πόλης αναφέρεται σε ζητήματα όπως η γεωγραφική οργάνωση της παραγωγής, το πώς η συσσώρευση του κεφαλαίου δημιουργεί μια «δεύτερη φύση» κτισμένου περιβάλλοντος, οι τρόποι με τους οποίους συγκροτούνται (κοινωνικά και γεωγραφικά) αγορές εργασίας, οι κοινωνικές σχέσεις που αποσυντίθενται και ανασυντίθενται σ' αυτή τη διαδικασία, ο ρόλος που παίζει η ενεργός παρέμβαση ή η παθητική ανοχή του κράτους.

Η σύνθεση αυτών των διαδικασιών διαμορφώνει διαφοροποιημένες συνθήκες καθημερινής ζωής σε διαφορετικές περιοχές, όπου ομάδες κατοίκων έχουν διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης στην απασχόληση, στην κατοικία, στην αναψυχή - εντάσσονται με πολύ διαφορετικούς όρους στη ζωή της πόλης. Τέτοιες διαφοροποιήσεις έχουν μελετηθεί διεξοδικά από την πλευρά της ταξικής διαίρεσης της πόλης, λιγότερο από την πλευρά άλλων διακρίσεων (π.χ. θρησκευτικών ή εθνικών) και ελάχιστα από την πλευρά των κατά φύλο διακρίσεων και των καταμερισμών εργασίας που αυτές οι διακρίσεις προϋποθέτουν και αναπαράγουν.

Σε αντίθεση με τις καθιερωμένες προσεγγίσεις, διαμορφώνεται από τις αρχές της δεκαετίας 1970, σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες επιστήμονες, μια κατεύθυνση έρευνας που τοποθετεί τη διάκριση ανάμεσα στα φύλα στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Η συγκεκριμένη κάθε φορά οπτική και προσέγγιση διαφέρει, καθώς οι εργασίες εγγράφονται σε διαφορετικούς κλάδους και επιστημονικές περιοχές (ανθρωπογεωγραφία, κοινωνιολογία της πόλης, αρχιτεκτονική και πολεοδομία, πολιτικές επιστήμες, κ.λπ.). Όμως είναι κοινός στόχος η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στις κοινωνικά προσδιοριζόμενες σχέσεις ανάμεσα στα φύλα και στο κοινωνικά παραγόμενο (αστικό) περιβάλλον. Ακόμη είναι κοινά αποδεκτό ότι, μελετώντας τη χρήση του χώρου και του χρόνου, μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τη φύση της καταπίεσης των γυναικών.¹ Διερευνώνται λοιπόν οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες αναπτύσσονται διαφορετικές περιοχές μέσα στην πόλη, πώς αυτές συνδέονται με άλλες περιοχές και πώς «εξοπλίζονται» με υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις διαφορετικής ποιότητας και ποσότητας.

Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν, για την περίπτωση της Αθήνας, οι αντιφατικές συνθήκες και εμπειρίες εργασίας, στον τόπο δουλειάς και στο σπίτι, που συνθέτουν την καθημερινή ζωή των γυναικών και αποτελούν πεδίο αγώνων για να επαναπροσδιοριστούν οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα. Η έμφαση είναι στις πρόσφατες, μετά το 1974, εξελίξεις και η αναφορά στην «Αθήνα» είναι στην ουσία αναφορά στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ), για το οποίο καταγράφεται ξεχωριστά στατιστική πληροφορία από την ΕΣΥΕ και αποτελεί πλαίσιο αναφοράς για πολλά προγράμματα που εκπονούνται από ερευνητικούς φορείς.

Ο τόπος δουλειάς

Η (υπερ)συγκέντρωση πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων επιστημαίνεται σε όλες τις επιστημονικές και μη αναφορές στο ΠΣΠ. Δεν είναι όμως καθόλου ομοιόμορφα κατανεμημένη στο χώρο ούτε αμετάβλητη διαχρονικά. Το μέγεθος και η κατανομή του πληθυσμού, των κατοικιών

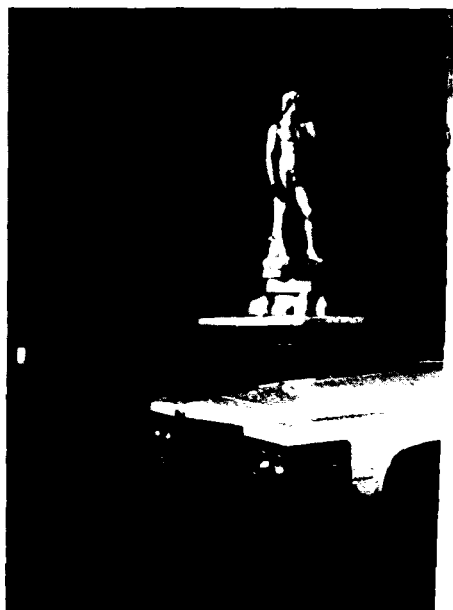
παρουσίασαν μια τάση μετεγκατάστασης εκτός της περιοχής του ΠΣΠ. Τα είδη υποδήσεως-ενδυμασίας και το λιανικό εμπόριο είναι οι μόνοι δύο κλάδοι για τους οποίους παρατηρείται κάποια αύξηση της απασχόλησης μεταξύ των δύο τελευταίων Απογραφών Καταστημάτων (1978 και

κογενειακών επιχειρήσεων: μόνο ένας μικρός αριθμός από αυτές καταγράφεται ως «συμβηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη» επιχειρήσεων.

Είναι φανερή ακόμη και στον επισκέπτη η ανάμξη χρήσεων και δραστηριοτήτων στο ΠΣΠ, όπως και σε άλλες αστικές περιοχές της Ελλάδας, όπου μαγαζιά, βιοτεχνίες, μικρές βιομηχανικές μονάδες συνυπάρχουν με την κατοικία. Αυτό δεν αναιρεί βέβαια τη σημασία των μεγάλων συγκεντρώσεων θέσεων απασχόλησης στο κέντρο των Δήμων Αθήνας και Πειραιά, ή στη βιομηχανική ζώνη κατά μήκος του Κηφισού, ούτε την ύπαρξη περιοχών όπου οι δυνατότητες απασχόλησης σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού είναι ελάχιστες (π.χ. στην ανατολική περιοχή του ΠΣΠ, κατά μήκος του Υμηττού). Στον Χάρτη 1 φαίνονται οι δήμοι όπου παρουσιάζεται μεγάλη συγκέντρωση θέσεων απασχόλησης σε «γυναικείους» κλάδους: «υφαντικές βιομηχανίες» και «είδη υποδήσεως-ενδυμασίας», και «λιανικό εμπόριο» και «εστιατόρια-ξενοδοχεία». Οι πρώτοι δύο κλάδοι παρουσιάζουν συγκέντρωση στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες, ενώ οι δεύτεροι είναι περισσότερο διάχυτοι στο πολεοδομικό συγκρότημα.³

Αυτό που δεν προκύπτει από τις επίσημες στατιστικές είναι το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής σε διάφορους κλάδους γίνεται με διαδοχικές υπεργολαβίες: από μεγαλύτερες επιχειρήσεις σε μικρότερες, μέχρι και σε εργαζόμενους με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν).⁴ Οι Ομοσπονδίες Ιματισμού και Δέρματος υπολογίζουν τον αριθμό των εργαζομένων στο σπίτι σε 150.000, στο ΠΣΠ. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι γυναίκες, σε όλες σχεδόν τις περιοχές του πολεοδομικού συγκροτήματος, ακόμη και στα βορειοανατολικά, σε περιοχές μέσωσ και ανώτερων εισοδημάτων. Οι υπεργολαβίες παρατηρούνται σε πολλούς κλάδους και τομείς οικονομικής δραστηριότητας: πώληση αγαθών από ή στο σπίτι, παροχή υπηρεσιών, όπως δακτυλογραφίες, μεταφράσεις, φύλαξη μικρών παιδιών, κομμώσεις κ.λπ., βιομηχανική απασχόληση με το κομμάτι έξω από το εργοστάσιο, σε κλάδους όπως τα είδη υποδήσεως-ενδυμασίας, τα προϊόντα από δέρμα, τα παιχνίδια, ο ηλεκτρολογικός εξοπλισμός και πολλά άλλα μικροαντικείμενα.

Το τμήμα της παραγωγής που γίνεται έξω από το εργοστάσιο δεν εντοπίζεται ούτε καταγράφεται, και έτσι δεν φορολογείται. Οι επιχειρήσεις δεν πληρώνουν ασφαλιστικές ή άλλες εισφορές, και αποφεύγουν να συμμορφώνονται με την εργατική νομοθεσία. Ένα μέρος του κόστους παραγωγής, που συχνά έχει αποφασιστική σημασία για την επιβίωση πολλών μικρών επιχειρήσεων, π.χ. ενοίκιο

και της απασχόλησης, η τομεακή σύνθεση και το είδος των επιχειρήσεων, ιδιαίτερες διαδικασίες εργασίας και θεσμικές ιδιαιτερότητες, επιλεκτικές συνδέσεις τόπων κατοικίας και τόπων δουλειάς, κατά φύλο διαιρέσεις και μορφές οργάνωσης των εργαζομένων, προσδιορίζουν την ανάπτυξη του πολεοδομικού συγκροτήματος, αλλά και τους όρους με τους οποίους διαφορετικά άτομα ενσωματώνονται ή αποκλείονται από την αγορά εργασίας.

Η ζήτηση εργασίας

Μετά τα μέσα της δεκαετίας 1970, η απασχόληση στις υπηρεσίες αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς στο ΠΣΠ, ενώ η απασχόληση στη μεταποίηση σχεδόν παύει να αυξάνεται. Η απασχόληση σε κρατικές υπηρεσίες και φορείς αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος αυτής της αύξησης και έφτασε το 21% της συνολικής απασχόλησης στο ΠΣΠ, το 1983. Αν μάλιστα προστεθούν και οι εργαζόμενοι σε φορείς που άμεσα ή έμμεσα ελέγχονται από το κράτος, τότε το ποσοστό ξεπερνάει το 30% (δες τον Πίνακα 1).

Από τα στοιχεία των Απογραφών Καταστημάτων της ΕΣΥΕ προκύπτει ότι το ΠΣΠ, σε σχέση με το σύνολο της χώρας, «ειδικεύεται» στους ακόλουθους κλάδους:² είδη υποδήσεως-ενδυμασίας, έπιπλα, χαρτί, εκτυπώσεις-εκδόσεις, κατασκευή μεταφορικών μέσων, μεταφορές, χονδρικό εμπόριο, τράπεζες. Η βαριά βιομηχανία και οι μεγαλύτερες μονάδες

1984). Σ' όλους τους άλλους κλάδους η απασχόληση μειώθηκε σε απόλυτους αριθμούς.

Με λίγες εξαιρέσεις, η βιομηχανική παραγωγή είναι κατατημημένη σε ένα μεγάλο αριθμό πολύ μικρών μονάδων. Το ίδιο συμβαίνει και στο εμπόριο και τις υπηρεσίες. Το μέσο μέγεθος καταστήματος είναι κάτω από 10 εργαζομένους για τους πιο πολλούς κλάδους και τείνει να μειωθεί περισσότερο. Στη μεταποίηση μειώθηκε από 5,70 εργαζομένους ανά κατάστημα το 1969, σε 5,03 το 1984, ενώ στο λιανικό εμπόριο δεν ξεπερνάει τους 2 εργαζομένους ανά κατάστημα. Σε ελάχιστους κλάδους παρατηρείται μεγαλύτερο μέσο μέγεθος καταστήματος (π.χ. υφαντικές βιομηχανίες, χαρτοβιομηχανία, μεταφορές και επικοινωνίες, καπνοβιομηχανία, ενέργεια). Όμως οι κλάδοι αυτοί συγκεντρώνουν λιγότερο από το 20% της συνολικής απασχόλησης στο ΠΣΠ.

Από τον Πίνακα 1 είναι φανερό ότι οι γυναίκες στο ΠΣΠ είναι ένα μεγάλο και αυξανόμενο ποσοστό των εργαζομένων στις υπηρεσίες. Ακόμη, είναι πάνω από το 50% των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία, στις υφαντικές βιομηχανίες, στα είδη υποδήσεως-ενδυμασίας. Τρεις τέσσερις γυναίκες, που εργάζονται στο «Εμπόριο, Εστιατόρια, Ξενοδοχεία», δουλεύουν στο λιανικό εμπόριο και στα εστιατόρια-ξενοδοχεία. Κι είναι βέβαια άγνωστος ο αριθμός των γυναικών που εργάζονται (ή «βοηθούν»), μόνιμα ή ευκαιριακά, στην πληθώρα των μικρών οι-

χώρου εργασίας, κατανάλωση ηλεκτρικού, ενοικίαση ή αγορά και συντήρηση μηχανημάτων, περνάει στις εργαζόμενες.

Έτσι, το κομμάτι της παραγωγής που είναι εντάσεις εργασίας γίνεται με ελάχιστο κόστος για την επιχείρηση και με μέγιστη ευελιξία. Οι παραγγελίες μπορούν να εκτελεστούν ή να αλλάξουν στον ελάχιστο δυνατό χρόνο, ώστε να προσαρμόζονται στις διακυμάνσεις της ζήτησης.⁵ Σε αυτή τη διαδικασία διαμορφώνεται ένα γυναικείο εργατικό δυναμικό «παγιδευμένο» στο σπίτι και ευέλικτο, που πληρώνεται πολύ λιγότερο από τις συλλογικές συμβάσεις και έχει περιορισμένες δυνατότητες οργάνωσης.

Η προσφορά εργασίας

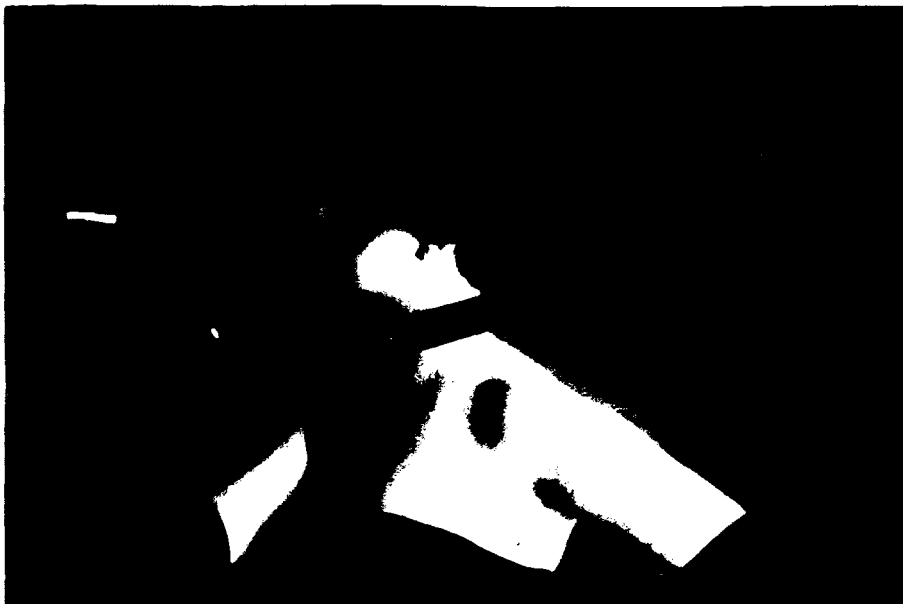
Το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού, που τυπικά χρησιμοποιείται ως δείκτης του μεγέθους της αγοράς εργασίας, είναι πολύ χαμηλό στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες χώρες του ΟΟΣΑ. Για το ΠΣΠ είναι ακόμη χαμηλότερο, κυμαινόμενο ανάμεσα στο 44% και το 48%, την περίοδο 1971-1986. Το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών, αν και αυξάνεται, παραμένει ένα από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη (περίπου 30% των γυναικών άνω των 15 ετών και λιγότερο από το 1/3 του ενεργού πληθυσμού).⁶ Η αύξηση παρατηρείται κυρίως στην ομάδα ηλικιών 23-44 ετών. Αντίθετα, στους άνδρες σταδιακά μειώνεται η αναλογία των οικονομικά ενεργών στο σύνολο των ανδρών άνω των 15 ετών, πράγμα που πιθανόν υποδηλώνει καθυστηρημένη είσοδο στην αγορά εργασίας.⁷

Το ποσοστό των οικονομικά μη ενεργών γυναικών μειώθηκε από το 79% το 1971 στο 69% το 1986. Μετά το 1983 όμως παρατηρείται αύξηση σε απόλυτους αριθμούς. Το 1/3 των οικονομικά μη ενεργών γυναικών είναι 45-64 ετών και το 78% είναι παντρεμένες. Σύμφωνα με όλες τις απογραφές πληθυσμού, κανένας άνδρας σ' όλη τη χώρα δεν δήλωσε τις «οικιακές ασχολίες» ως λόγο για τον οποίο δεν εργάζεται. Αυτός όμως είναι ο λόγος για τα 2/3 των γυναικών σ' αυτή την κατηγορία. Το χαμηλότερο ποσοστό οικονομικά ενεργών γυναικών στο ΠΣΠ παρατηρείται στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες και στις συνοικίες του Πειραιά (23-26% του ενεργού πληθυσμού) και το υψηλότερο στα ανατολικά προάστια και στην ανατολική περιοχή του δήμου της Αθήνας (35-37% του ενεργού πληθυσμού).⁸

Ένας δείκτης που ίσως είναι πιο χρήσιμος για την εκτίμηση του πιθανού μεγέθους της αγοράς εργασίας είναι ο συνολικός αριθμός ατόμων στις ηλικίες μεταξύ 15 και 45 ετών. Αυτός ο αριθμός περιλαμβάνει όλα τα άτομα που θα μπορούσαν να είναι τμήμα της αγοράς εργασίας και μπο-

ρεί να περιλάβει όλες τις μορφές εργασίας. Στο ΠΣΠ, σε σχέση με το σύνολο της χώρας, αυτές οι ομάδες ηλικιών αποτελούν ελαφρά μεγαλύτερο ποσοστό στο σύνολο του πληθυσμού, ιδιαίτερα μεταξύ των γυναικών - πράγμα που υποδηλώνει την ύπαρξη ενός εν δυνάμει εργατικού

ποσοστό των μισθωτών είναι το χαμηλότερο στο ΠΣΠ, ενώ οι «εργοδότες» και οι «εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό» είναι οι σχετικά πολυπληθέστερη κατηγορία στο σύνολο των απασχολούμενων. Αντίθετα, στις συνοικίες του Πειραιά (Πέραμα, Κερατοίни, Δραπετσώνα,

δυναμικού που δεν βρίσκεται ενταγμένο στην επίσημη αγορά εργασίας, όπως αυτή εμφανίζεται μέσα από τα στοιχεία για τον ενεργό πληθυσμό.

Οι όροι απασχόλησης

Ένα χαρακτηριστικό που επισημαίνεται από πολλούς μελετητές είναι το μικρό ποσοστό μισθωτών στο ΠΣΠ και στην Ελλάδα γενικότερα.⁹ Στο ΠΣΠ, το ποσοστό των μισθωτών κυμαίνεται γύρω στο 70% στο σύνολο των εργαζομένων (70% το 1971, 72% το 1986). Ταυτόχρονα, παραμένουν υψηλά τα ποσοστά των «εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό» και των «εργοδοτών». Αυτό μπορεί να συσχετισθεί με τη γενική μείωση των ευκαιριών απασχόλησης μετά τα μέσα της δεκαετίας 1970.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (Απασχολήσεως) (1981-1986), οι γυναίκες συγκεντρώνονται στη μισθωτή απασχόληση, όπου αποτελούν το 1/3 του συνόλου των μισθωτών ή το 82% των απασχολούμενων γυναικών. Είναι η πλειοψηφία των «συμβοηθούτων και μη αμειβομένων» μελών οικογενειακών επιχειρήσεων (64-76%), αλλά ένα μικρό ποσοστό των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό: 15-20% των εργαζομένων αυτής της κατηγορίας, ή 10% των εργαζομένων γυναικών.

Στα βόρεια και στα νοτιοανατολικά προάστια (Εκάλη, Κηφισιά, Πεντέλη, Μαρούσι, Πεύκη, Μελίσσια, και Γλυφάδα, Βούλα, Βουλιαγμένη, αντίστοιχα) το

κ.λπ.) και στις δυτικές συνοικίες (Χαϊδάρι, Αιγάλεω, Περιστέρι, Λιόσια, Καματερό κ.λπ.) το ποσοστό των μισθωτών ξεπερνάει το 75%. Η ανάλυση της κατανομής του εισοδήματος κατά γεωγραφικές ενότητες ή δήμους του ΠΣΠ μένει να γίνει. Από τα στοιχεία όμως που υπάρχουν, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι τα χαμηλότερα εισοδήματα θα πρέπει να συμπίπτουν με τη συγκέντρωση μισθωτών και συνταξιούχων, ομάδων όπου τα εισοδήματα είναι χαμηλότερα. Αυτό συμβαίνει στη δυτική περιοχή του ΠΣΠ και στις συνοικίες του Πειραιά, καθώς και στις δυτικές περιοχές του Δήμου Αθηναίων.¹⁰

Η πρόσφατη μελέτη του ΕΚΚΕ για την κατανομή του εισοδήματος στο ΠΣΠ ανεβάζει το ποσοστό των μισθωτών στο 75% και των εργοδοτών και εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό, μαζί, στο 28%, με σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Σύμφωνα με την ίδια μελέτη, οι κατά φύλο διαφορές είναι σημαντικές και σε ό,τι αφορά τις αμοιβές. Παρά τη νομοθεσία περί ίσης αμοιβής, το μέσο εισόδημα των γυναικών από μισθούς/ημερομίσθια είναι 70% του εισοδήματος των ανδρών. Η αναλογία είναι χαμηλότερη στους εργοδότες και εργαζομένους για δικό τους λογαριασμό, ενώ γενικά η κατανομή είναι πιο άνιση μεταξύ των γυναικών παρά μεταξύ των ανδρών.¹¹

Παρότι που υπάρχει συνεχής αύξηση των μισθών/ημερομισθίων των γυναικών από το 1974, ακόμη το 1985 ο μισθός των γυναικών στο εμπόριο ήταν 81% του μι-

σθού των ανδρών, ενώ στη βιομηχανία δεν ξεπερνούσε το 64%.¹² Αρχαίες οικονομικές μελέτες έχουν ασχοληθεί με την ερμηνεία των κατά φύλο διαφορών στις αμοιβές. Για το σκοπό αυτό έχουν υπολογίσει διάφορες παραμέτρους, όπως το επίπεδο εκπαίδευσης, τα χρόνια υπη-

1970: διατήρηση υψηλών ποσοστών απασχόλησης και χαμηλών ποσοστών μισθωτής απασχόλησης: καθυστερημένη είσοδο των νέων, ιδιαίτερα ανδρών, στην αγορά εργασίας: ύπαρξη πολλών μικρών επιχειρήσεων: έντονες διαφορές, κατά κλάδους παραγωγής, εισόδημα και ποσο-

δους στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες, όπου πληρώνονται λιγότερο, ορίζονται ως λιγότερο ειδικευμένες, βρίσκονται χαμηλότερα στην ιεραρχία και εργάζονται σε χειρότερες συνθήκες.

Ός τώρα, η παρουσίαση της αστικής αγοράς εργασίας στο ΠΣΠ αναφέρθηκε

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Απασχόληση στο ΠΣΠ κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 1961-1984

	1961			1971			1981			1984*	
	αριθμός	%	% γυναικών σε κάθε κλάδο	αριθμός	%	% γυναικών σε κάθε κλάδο	αριθμός	%	% γυναικών σε κάθε κλάδο	αριθμός (000)	%
Γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία κ.λπ.	10133	1,43	11,51	7336	0,84	15,21	4584	0,46	12,70	3,7	0,36
(1) Ορυχεία, μεταλλεία	2769	0,39	3,21	2476	0,29	7,11	1916	0,19	14,67	1,1	0,11
(2/3) Βιομηχ., βιοτεχνία, (Κατασκευές)	203391	28,80	27,66	259188	29,86	27,11	276228	27,46	27,55	277,1	27,25
(4) Ενέργεια	60145	8,52	0,55	93244	10,74	0,48	94261	9,37	1,55	62,4	6,14
(7) Μεταφορές, αποθηκεύ- σεις, επικοινωνίες	9260	1,31	9,0	12256	1,41	15,21	10055	1,00	23,48	11,3	1,11
(6) Εμπόριο, ξενοδοχεία, εστιατόρια	62216	8,81	5,34	96524	11,12	8,31	120618	11,99	12,98	117,3	11,54
(8) Τράπεζες, ασφάλειες	126961	17,97	17,15	154496	17,79	23,64	170296	16,93	30,11	203,6	20,02
(9) Υπηρεσίες	13408	1,90	12,51	50804	5,85	28,58	73058	7,26	36,38	74,2	7,29
Μη δηλώσαντες	169779	24,04	40,33	154260	17,77	35,94	234814	23,35	46,74	256,7	26,13
Μη δηλώσαντες	48272	6,83	42,18	37732	4,34	65,63	19965	1,99	35,04	0,5	0,05
Σύνολο ενεργών	706334	100		868316	100		1005795	100		1016,9	100

Πηγές: ΕΣΥΕ, Απογραφές Πληθυσμού 1961, 1971, 1981
*(Δειγματοληπτική) Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (1984)

ρεσίας και προϋπηρεσίας, διαφορές στην παραγωγικότητα κ.ά. Τέτοιες παράμετροι όμως ερμηνεύουν, στην καλύτερη περίπτωση, μόνο το 40% της διαφοράς αμοιβών. Σχεδόν 60% της διαφοράς παραμένει ένα ανεξηγήτο «υπόλοιπο» σε βάρος των γυναικών.¹³

Σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, η ανεργία στο ΠΣΠ έχει αυξηθεί από τα μέσα της δεκαετίας 1970. Όμως το ποσοστό των ανέργων στα σύνολα των οικονομικά ενεργών γυναικών παραμένει πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών: 10% και 5% αντίστοιχα το 1981, 18% και 9% το 1984, 18% και 8% το 1986. Μία στις δύο άνεργες γυναίκες είναι κάτω των 25 ετών και αποτελούν πάνω από το 60% των νέων ανέργων. Η γεωγραφική κατανομή της ανεργίας παρουσιάζει και πάλι έντονες διαφοροποιήσεις: φτάνει π.χ. πάνω από 21% των οικονομικά ενεργών στο Πέραμα, ενώ δεν ξεπερνάει το 5% στην Αγία Παρασκευή - Χολαργό.¹⁴

Επαναπροορίζονται οι κατά φύλο σχέσεις στον τόπο δουλειάς:

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ και τις έρευνες μεγάλης κλίμακας, η αστική αγορά εργασίας στο ΠΣΠ χαρακτηρίζεται από χαμηλά ποσοστά ενεργού πληθυσμού, που είναι ακόμη χαμηλότερα για τις γυναίκες: αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες μετά τα μέσα της δεκαετίας

στά ανεργίας, μεταξύ ανδρών και γυναικών και μεταξύ περιοχών του πολεοδομικού συγκροτήματος.

Η πρόσβαση στην απασχόληση είναι πιο δύσκολη για τις γυναίκες που ζουν σε πολλούς από τους περιφερειακούς δήμους, όπου οι ευκαιρίες απασχόλησης είναι ελάχιστες. Πολλές μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις εξαρτώνται για την επιβίωσή τους από την μη αμειβόμενη προσφορά εργασίας από μέλη της οικογένειας: από τις γυναίκες (και τα παιδιά) που εργάζονται σε μόνιμη βάση, αλλά θεωρούνται εργαζόμενες όχι σύμφωνα με την προσφορά της εργασίας τους αλλά ανάλογα με τις ανάγκες και τις προτεραιότητες της επιχείρησης (σε σχέση π.χ. με τις δυνατότητες φοροαπαλλαγών ή την πληρωμή ασφαλιστικών εισφορών).

Σε τομείς όπου γυναίκες και άνδρες εργάζονται με μισθό, στο ΠΣΠ όπως και αλλού στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες, οι γυναίκες συγκεντρώνονται σε ορισμένους κλάδους και σε ορισμένες θέσεις μέσα σ' αυτούς. Μέχρι την προσαρμογή της νομοθεσίας στην αρχή της ισότητας ανδρών και γυναικών, το προτιμώμενο φύλο των εργαζομένων σε διάφορες θέσεις απασχόλησης αναφερόταν συχνά και στο νόμο, π.χ. καθαρίστριες και δακτυλογράφοι έπρεπε να είναι κατά προτίμηση ή αποκλειστικά γυναίκες, ενώ οι κλητήρες άνδρες.¹⁵ Στο ΠΣΠ, οι γυναίκες συγκεντρώνονται σε λίγους «γυναικείους» κλά-

στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και στις επαγγελματικές κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στις απογραφές και στις έρευνες της ΕΣΥΕ. Όμως για στερεότυπη χρήση αυτών των κατηγοριοποιήσεων και των ορισμών επιτρέπει τη μελέτη ορισμένων μόνο διαδικασιών. Άλλες αποκρύπτονται ή εν μέρει αγνοούνται. Ο ενεργός πληθυσμός, ως δείκτης για την προσφορά εργασίας σε μια δεδομένη γεωγραφική ενότητα, περιλαμβάνει μόνο άτομα που απασχολούνται ή ζητούν απασχόληση. Μια έννοια που μοιάζει να αναφέρεται στην εργασία γενικά, αναφέρεται μόνο σε ορισμένο είδος ανθρώπινης εργασίας και στους φυσικούς φορείς της. Όσες και όσοι έπαψαν πια να ψάχνουν για απασχόληση ή εργάζονται χωρίς αμοιβή, όπως η μεγάλη πλειοψηφία των νοικοκυριών, δεν περιλαμβάνονται.

Οι περισσότερες γυναίκες, που σηκώνουν το βάρος της οικιακής εργασίας ή απολύθηκαν από τη δουλειά τους, ή ψάχνουν για δουλειά για πρώτη φορά, συνήθως δεν δηλώνουν άνεργες, ιδιαίτερα αν δεν μπορούν να διεκδικήσουν κάποιο επίδομα. Για τις επίσημες στατιστικές οι γυναίκες αυτές είναι οικονομικά μη ενεργές. Η υπόθεση ότι δεν δουλεύουν ή ότι δεν θέλουν να δουλέψουν, αποκτά «πραγματική» κοινωνική και συμβολική υπόσταση, γίνεται η πραγματικότητα την οποία περιγράφουν στη συνέχεια οι στατιστικές.

Καθώς τα ερωτηματολόγια στηρίζονται στις προσωπικές δηλώσεις των ερωτωμένων, είναι απίθανο να περιλάβουν όσες (και όσους) εργάζονται άτυπα και δεν θέλουν ή φοβούνται να το δηλώσουν. Έτσι δεν καταγράφουν τη γεωγραφικά διάχυτη παραγωγή μέσω υπεργολαβιών. Η εκτίμηση των εργατικών σωματείων για τον αριθμό των εργαζομένων στο σπίτι (φασόν) – στο βαθμό που είναι δυνατόν να γίνει αριθμητική εκτίμηση του φαινομένου – μεταβάλλει τόσο το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού, όσο και το ποσοστό της απασχόλησης στη μεταποίηση και την κατά φύλο σύνθεσή της.

Αφήνοντας αυτόν τον όγκο (αμειβόμενης) εργασίας έξω από τις στατιστικές εκτιμήσεις, υποτιμάται περισσότερο η συνολική εργασία των γυναικών παρά των ανδρών, μαζί με τις γυναίκες που την κάνουν. Καθώς αμφισβητείται συνεχώς η υπόστασή τους ως εργαζομένων (οι φασόνιστριες είναι «νοικοκυρές», σύμφωνα με πολλούς εκπροσώπους εργατικών σωματείων) και δεν καταγράφεται η εργασία τους, οι γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι δεν μπορούν ποτέ να γίνουν «οικονομικά ενεργές» ή «άνεργες», με τον ορισμό των επίσημων στατιστικών.

Μέσα από τη λειτουργία της αστικής αγοράς εργασίας στο ΠΣΠ, οι κατά φύλο σχέσεις ενσωματώνονται και αναπαράγονται όχι με τον αποκλεισμό των γυναικών, όπως συχνά υποστηρίζεται, αλλά με τους όρους με τους οποίους εργάζονται: την αποτίμηση της εργασίας τους, που, παρ' όλες τις βελτιώσεις, παραμένει πολύ χαμηλότερη από των ανδρών. Τη συγκέντρωσή τους σε ορισμένους κλάδους και δουλειές που γίνονται «γυναικείες» και γι' αυτό λιγότερο ειδικευμένες και χαμηλότερα αμειβόμενες. Την αυξανόμενη απομόνωσή τους στη δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι, όπου το σπίτι και ο τόπος δουλειάς ταυτίζονται και τα όρια οικιακής εργασίας και αμειβόμενης απασχόλησης συγχέονται. Οι κατά φύλο σχέσεις εκφράζονται ακόμη και αναπαράγονται μέσα από ποσοτικές εκτιμήσεις που συσκοτίζουν αυτούς τους όρους και κάνουν την εργασία των γυναικών «ανύπαρκτη».

Το «σπίτι»

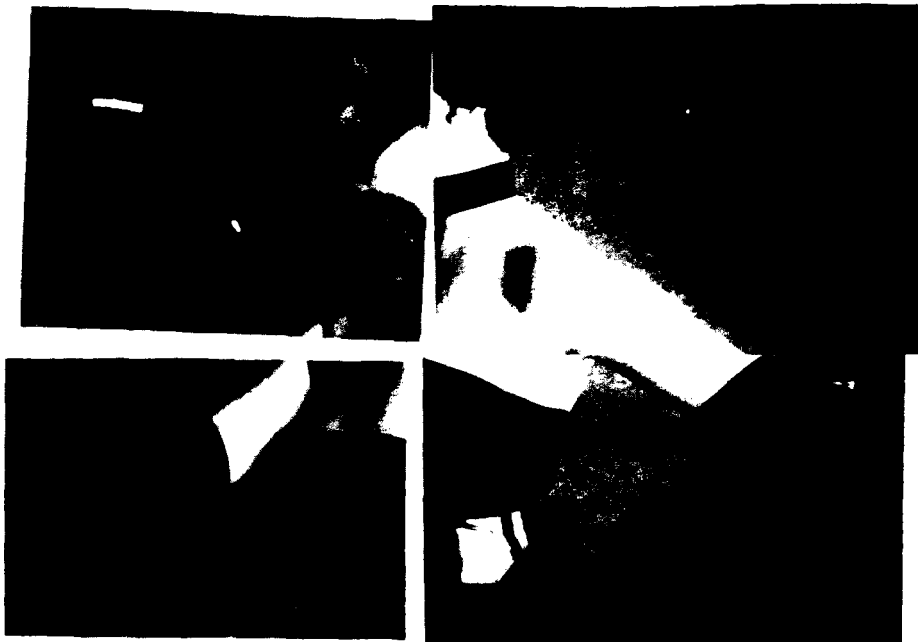
Η διαδικασία αστικής ανάπτυξης έχει διαμορφώσει διαφορετικό πλαίσιο καθημερινής ζωής σε διαφορετικές περιοχές του ΠΣΠ. Η κατανομή στο χώρο, η ποιότητα, οι όροι πρόσβασης στην κατοικία, στην απασχόληση, στις δημόσιες εξυπηρετήσεις και υπηρεσίες – τι προσφέρεται, με ποιούς όρους και με τι κόστος σε κάθε περιοχή – καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις δυνατότητες συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, το είδος απασχόλησης που είναι δυνατόν να αναλάβουν, τον

καταμερισμό χρόνου και εργασίας ανάμεσα στο σπίτι και τον τόπο δουλειάς.

Η κατοικία

Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1970, ο κύριος τρόπος κάλυψης των

νικευμένη ιδιοκτησία στέγης στο ΠΣΠ οδήγησε και σε χαμηλή ποιότητα κατοικίας σε πολλές περιοχές του πολεοδομικού συγκροτήματος: π.χ. ανεπαρκή υποδομή σε περιοχές πρώην αυθαιρέτων, πολύ υψηλές πυκνότητες σε περιοχές όπου γενικεύθηκε το σύστημα της αντιπαρο-

αναγκών για στέγη χαμηλών εισοδημάτων ήταν η αυθαίρετη δόμηση στις εκάστοτε παρυφές του πολεοδομικού συγκροτήματος. Η διαδικασία αυτή διατήρησε το κόστος της κατοικίας χαμηλότερο από το γενικό δείκτη τιμών και έκανε την ιδιοκτησία στέγης προσιτή σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού του ΠΣΠ. Οι διαδοχικές «εντάξεις στο σχέδιο»/νομιμοποιήσεις περιοχών αυθαιρέτων, και η συνακόλουθη αύξηση των συντελεστών δόμησης, έδωσαν τη δυνατότητα για εντατική εκμετάλλευση της αστικής γης, είτε με τη διαδικασία της αντιπαροχής είτε με άλλους τρόπους χρηματοδότησης. Έτσι, όχι μόνο καλύφθηκε το μεταπολεμικό έλλειμμα κατοικιών, αλλά και δημιουργήθηκε σημαντικό απόθεμα κατοικιών στις κεντρικές περιοχές.¹⁶

Το ποσοστό των νοικοκυριών που ιδιοκατοικούν ξεπερνάει το 50% του συνόλου των νοικοκυριών στο ΠΣΠ, ποσοστό που είναι χαμηλότερο απ' ό,τι σε άλλες αστικές περιοχές (64%) και πολύ χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο το 1981 (70%). Ακόμη η ιδιοκτησία της κατοικίας είναι γενικευμένη, ξεπερνώντας για παράδειγμα το 60% των νοικοκυριών στις χαμηλότερες εισοδηματικές ομάδες.¹⁷ Όμως σταδιακά, και ιδιαίτερα μετά το 1973, τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα άρχισαν να αποκλείονται από τη δυνατότητα απόκτησης ιδιόκτητης στέγης και να εξαρτώνται από μια αγορά κατοικίας που ευνοεί τα μέσα και υψηλά εισοδήματα.¹⁸ Οι διαδικασίες που έκαναν δυνατή τη γε-

χής

Οι συνθήκες και η ποιότητα της κατοικίας λοιπόν εξαρτώνται όχι μόνο από τα χαρακτηριστικά του ίδιου του σπιτιού αλλά και από αυτά της περιοχής στην οποία βρίσκεται. Να κατοικεί κανείς σε διαφορετικές περιοχές του ΠΣΠ σημαίνει να έχει πολύ διαφορετικές δυνατότητες και συνθήκες καθημερινής ζωής, που επηρεάζουν με διαφορετικούς τρόπους τους άνδρες και τις γυναίκες. Σε ό,τι αφορά την ποιότητα του ίδιου του σπιτιού, οι συνθήκες κατοικίας αναμφισβήτητα βελτιώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας 1970. Από την απογραφή του 1981 φαίνεται ότι έχουν σχεδόν εκλείψει τα σπίτια χωρίς κουζίνα, χωρίς WC, χωρίς λουτρό – που έφταναν το 1/3 του συνόλου των σπιτιών το 1973.¹⁹ Όμως όλες οι μελέτες δείχνουν σημαντική διαφορά στις συνθήκες στέγασης σε διάφορες περιοχές του ΠΣΠ. Για παράδειγμα, το 1973, 50% των νοικοκυριών στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες, αλλά λιγότερο από 10% των νοικοκυριών στο Δήμο Αθηναίων, δεν είχαν WC και ζούσαν σε κατοικίες με περισσότερα από 2,3 και λιγότερα από 1,5 άτομα ανά δωμάτιο, αντίστοιχα. Το 1983, σχεδόν 70% των νοικοκυριών με παιδιά προσχολικής ηλικίας ζούσαν σε ανάλογες συνθήκες πυκνοκατοικησης στις δυτικές και βορειο-δυτικές συνοικίες, ενώ λιγότερα από 40% αντιμετώπιζαν τέτοια προβλήματα στις βόρειες και βορειοανατολικές.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιβε-

βαιώνουν, για μια ακόμη φορά, αυτό που αποτελεί κοινή διαπίστωση όλων των ρυθμιστικών και πολεοδομικών μελετών για το ΠΣΠ, δηλαδή έναν σαφή διαχωρισμό ανατολικών και δυτικών περιοχών:

• Στα βόρεια και βορειοανατολικά υπάρχει καλύτερη ποιότητα κατοικίας, χα-

νο της οικιακής εργασίας και ο χρόνος που απαιτείται για να γίνει. Η εκπαίδευση, η υγεία, η πρόνοια για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας, για τους ηλικιωμένους, για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα του πώς η παροχή «μέσων συλλογικής κατα-

το ΠΣΠ απ' ό,τι για το σύνολο της χώρας. Η αύξηση των μονάδων/θέσεων δεν σημαίνει πάντα βελτίωση της παρεχόμενης υπηρεσίας ή κατασκευή νέων αιθουσών. Συχνότερα πρόκειται για διοικητική διαίρεση και λειτουργία σε βάρδιες, που δεν έχουν καμιά αντιστοιχία με τα ωράρια εργασιών εργοστασίων, καταστημάτων, γραφείων και καθηλώνουν πολλές γυναίκες στο σπίτι.

Ο Χάρτης 2 δείχνει πώς κατανέμονται οι υπηρεσίες εκπαίδευσης σε ορισμένους δήμους του ΠΣΠ. Στηρίζεται σε στοιχεία από τις μελέτες ΕΠΑ²³ και δείχνει σε τι βαθμό μια συγκεκριμένη υπηρεσία καλύπτει την ομάδα πληθυσμού στην οποία απευθύνεται. Με μικρές εξαιρέσεις, οι παιδικοί σταθμοί και τα νηπιαγωγεία καλύπτουν λιγότερα από τα μισά παιδιά μέχρι 6 ετών, με τα χαμηλότερα ποσοστά στις δυτικές συνοικίες και στις συνοικίες του Πειραιά. Στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση καλύπτεται το 50-85% των παιδιών, με ακραίες εξαιρέσεις σε ορισμένες συνοικίες του Πειραιά.

Σύμφωνα με έρευνα του 1983, σε 952 νοικοκυριά του ΠΣΠ, με παιδιά προσχολικής ηλικίας, μόνο ένα στα πέντε παιδιά πηγαίνει σε παιδικό σταθμό ή νηπιαγωγείο (δημόσιο ή ιδιωτικό).²⁴ Η πιθανότητα να πηγαίνει είναι υψηλότερη για τα παιδιά που μένουν στα βόρεια και βορειοανατολικά προάστια και είναι διπλάσια για τα παιδιά των οποίων οι μητέρες εργάζονται. Το 83% των μητέρων θεωρούν ότι οι παιδικοί σταθμοί είναι «λύση για τις εργαζόμενες μητέρες», που έτσι κι αλλιώς έχουν προτεραιότητα στους δημόσιους παιδικούς σταθμούς. Όμως ο αριθμός των παιδιών που πηγαίνουν σε σταθμό αυξάνεται όσο αυξάνονται και οι θέσεις – πράγμα που σημαίνει ότι τέτοιες απόψεις δεν εκφράζουν τόσο μια επιθυμητή λύση, όσο ίσως έλλειψη εναλλακτικών επιλογών.

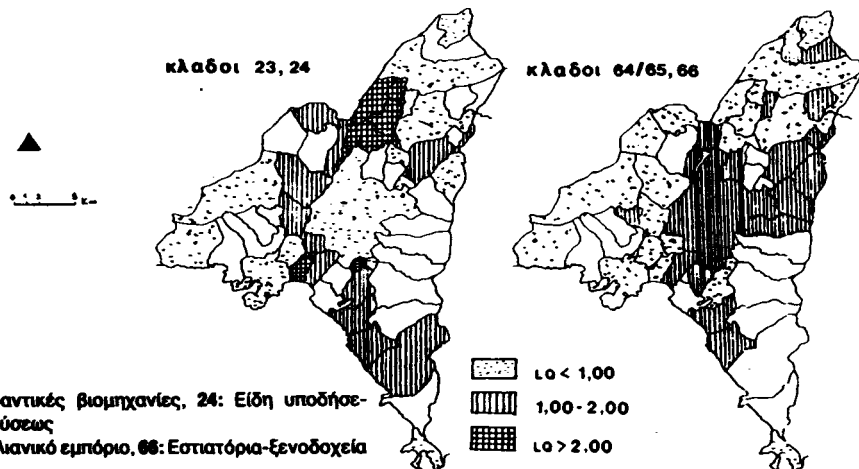
Στα βόρεια και βορειοανατολικά προάστια, ένα μέρος από τις ανεπάρκειες των υπηρεσιών καλύπτεται από ιδιωτικούς παιδικούς σταθμούς, σχολεία, οίκους ευγηρίας, κλινικές κ.λπ. Δεν είναι συμπτωματικά ότι τα μεγαλύτερα ιδιωτικά τέτοια ιδρύματα βρίσκονται σ' αυτές τις περιοχές. Αλλά για την πλειοψηφία των νοικοκυριών στο ΠΣΠ, η έλλειψη ή η ανεπάρκεια της δημόσιας παροχής χρειάζεται να συμπληρωθεί με προσωπική εργασία. Αυτό σημαίνει, με τις σημερινές συνθήκες, προσωπική εργασία των γυναικών, των οποίων η καθημερινή ζωή καθορίζεται από τον όγκο της εργασίας για φροντίδα.

Νοικοκυριά και οικογένειες²⁵

Πληροφορία για τους τύπους και τη δομή του νοικοκυριού / οικογένειας μπορεί να

ΧΑΡΤΗΣ 1

Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ):
Συντελεστές ειδικεύσης (επιλεγμένοι κλάδοι)

23: Υφαντικές βιομηχανίες, 24: Είδη υποδήσας-ενδύσεως

64/65: Λιανικό εμπόριο, 66: Εστιατόρια-Ξενοδοχεία

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Καταστημάτων-Απασχολούμενων, 1978

μηλότερες πυκνότητες, μεγαλύτερο ποσοστό υπαίθριων χώρων, μεγαλύτερα οικοπέδα και χαμηλότερη εκμετάλλευση, καλύτερες υπηρεσίες και εξυπηρέτησεις, περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης στις υπηρεσίες, στη δημόσια διοίκηση, στην ελαφριά βιομηχανία.

• Οι δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες και οι συνοικίες του Πειραιά είναι κυρίως περιοχές (πρώην ή και νυν) αυθαιρέτων, «νομιμοποιημένες» αφού είχαν ήδη διαμορφωθεί. Η υποδομή είναι ανεπαρκής και οι δημόσιες εξυπηρέτησεις και υπηρεσίες πολύ περιορισμένες σε σχέση με τον αριθμό των κατοίκων. Σ' αυτές τις περιοχές συμβαίνουν συχνά πλημμύρες από τη βροχή, υπάρχει έντονο πρόβλημα αποχέτευσης, ελάχιστοι ελεύθεροι χώροι και υψηλότεροι δείκτες ρύπανσης και κυκλοφοριακής συμφόρησης. Παρ' όλη τη βελτίωση των συνθηκών κατοικίας, ακόμη αποτελούν αυτό που ο Lefebvre αποκαλεί «περιφέρεια της πόλης».²⁰

Το «μέσο συλλογικής κατανάλωσης»

Η έκταση, η ποιότητα και η γεωγραφική κατανομή των υπηρεσιών και εξυπηρέτησεων είναι άμεσα συσχετισμένες με τη γεωγραφία της ταξικής διαίρεσης στο ΠΣΠ. Οι υπηρεσίες που παρέχονται δημόσια και αυτές που πρέπει να εξασφαλιστούν μέσα στα πλαίσια του κάθε νοικοκυριού διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Έτσι, διαφοροποιείται το περιεχόμε-

νάλωσης» στο ΠΣΠ προϋποθέτει την παραδοχή ότι κάποια μέλη του κάθε νοικοκυριού – οι γυναίκες – είναι διαθέσιμα και επιθυμούν να καλύπτουν τις ανεπάρκειες. Και ακόμη την παραδοχή ότι αρκετές ανάγκες για υπηρεσίες θα καλυφθούν από κάθε νοικοκυριό ξεχωριστά ή από κάποιο οικογενειακό δίκτυο.

Ο όγκος της εργασίας που χρειάζεται να γίνει από τις γυναίκες-μέλη των νοικοκυριών δεν αφορά μόνο τις υπηρεσίες που παρέχονται υποτυπώδως, όπως η φροντίδα των ηλικιωμένων ή των ατόμων με ειδικές ανάγκες.²¹ Επεκτείνεται και στις υπηρεσίες που παρέχονται δημόσια, όπως είναι η υγεία. Οι γυναίκες-συγγενείς που φροντίζουν τον νοσηλευόμενο ασθενή στα νοσοκομεία της Αθήνας δεν είναι απλά γνώριμη εικόνα, αλλά και αναγκαίο στοιχείο για τη λειτουργία της περιθαλψής με περιορισμένο νοσηλευτικό προσωπικό.²² Αυτή η «εθελοντική εργασία» σπάνια αναγνωρίζεται ως τέτοια και ο όγκος της μένει να αποτιμηθεί, ενώ η εναλλακτική λύση των «αποκλειστικών νοσοκόμων» είναι λύση μόνο για όσους μπορούν να την πληρώσουν.

Στη δημόσια εκπαίδευση, από το 1974, υπάρχει ποσοτική βελτίωση σε όλες τις βαθμίδες, τόσο στο ΠΣΠ όσο και στο σύνολο της χώρας. Όμως ο αριθμός των θέσεων παραμένει αρκετά χαμηλότερος από τον αριθμό των παιδιών στην αντίστοιχη ομάδα ηλικιών, ακόμη και στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή, τα γενικά νούμερα είναι πιο δυσμενή για

αντλήσει κανείς από έρευνα σε διαφορετικές ομάδες πληθυσμού στο ΠΣΠ.²⁶ Σύμφωνα με αυτές τις μελέτες, ο αριθμός των «πυρηνικών νοικοκυριών» αυξάνεται, ενώ τα μονογονεϊκά ή άλλου τύπου νοικοκυριά παραμένουν περιορισμένα σε αριθμό. Ταυτόχρονα διατηρείται ένα είδος «εκτεταμένης οικογένειας», βασισμένο σ' ένα δίκτυο υποχρεώσεων και δικαιωμάτων μεταξύ συγγενών, που κατοικούν στην ίδια περιοχή αλλά όχι αναγκαστικά στο ίδιο σπίτι. Η έκταση τέτοιων δικτύων είναι δύσκολο να αποτιμηθεί ποσοτικά, αλλά αίφωνα συσχετίζεται με την ανεπάρκεια των υπηρεσιών και υποδηλώνει έναν τύπο αναπαραγωγής που στηρίζεται σε απλήρωτη εργασία διάφορων μορφών.²⁷

Το μέσο μέγεθος νοικοκυριού στο ΠΣΠ μειώθηκε από 3,4 άτομα το 1961 σε 2,9 το 1981. Η διαφορά ανατολικών - δυτικών συνοικιών είναι και πάλι σημαντική: το μέσο μέγεθος νοικοκυριού είναι αρκετά μεγαλύτερο από το μέσο όρο στις δυτικές συνοικίες και μικρότερο στις ανατολικές και βόρειες (3,5 και 2,1, αντίστοιχα). Στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες είναι επίσης μεγαλύτερο, από το μέσο όρο του ΠΣΠ, το ποσοστό των παιδιών 14 ετών και κάτω, ενώ ο Δήμος Αθηναίων είναι ο φτωχότερος σε νεαρό πληθυσμό. Οι περιοχές με τα μεγαλύτερα ποσοστά παιδιών συμπίπτουν γενικά με τις περιοχές όπου παρατηρείται η μικρότερη συγκέντρωση οικονομικά ενεργών γυναικών.²⁸

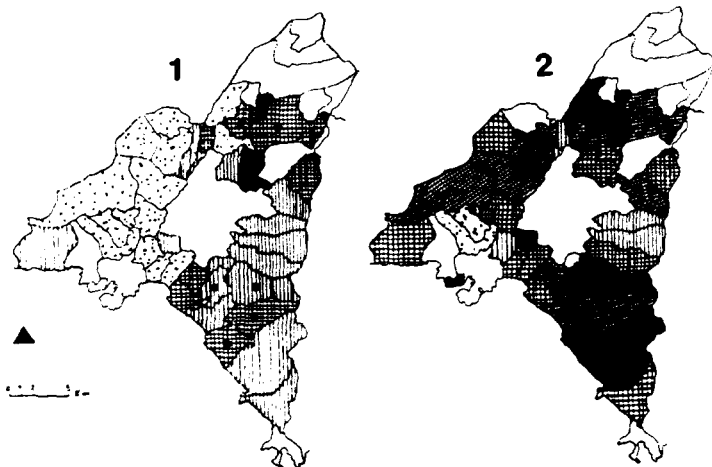
Οι νέοι κάτω των 19 ετών μένουν σε νοικοκυριά μέσου και μεγάλου μεγέθους (νοικοκυριά με 4 άτομα και άνω). Σύμφωνα με την πρόσφατη έρευνα του ΕΚΚΕ για τους νέους στο ΠΣΠ, η οικογένεια/νοικοκυριό εξακολουθεί να είναι η κύρια πηγή εισοδήματος για τους νέους 15-24 ετών: 74% των νέων 15-19 ετών και 40% των νέων 20-24 ετών για μεγάλο χρονικό διάστημα παίρνουν από τους γονείς τους τα χρήματα που ξοδεύουν. Πάνω από τα 3/4 και στις δύο ομάδες ηλικιών περιμένουν βοήθεια από την οικογένεια σε περίπτωση οικονομικών προβλημάτων. Οι γυναίκες που εξαρτώνται από την οικογένεια είναι κάπως περισσότερες από τους άνδρες.²⁹

Σε αντίθεση με τους νέους, οι ηλικιωμένοι μένουν σε μικρά νοικοκυριά. Στο ΠΣΠ, 61% των ατόμων 65 ετών και άνω μένουν σε νοικοκυριά του ενός ή των δύο ατόμων, πρακτικά δηλαδή μένουν μόνοι. Μόλις το 12-13% των νοικοκυριών στο ΠΣΠ περιλαμβάνουν και ηλικιωμένα μέλη. Ανεξάρτητα όμως από τον τύπο συγκατοίκησης, το δίκτυο ανταλλαγής υπηρεσιών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο. Ένα στα τρία νοικοκυριά με παιδιά προσχολικής ηλικίας στηρίζεται στους παππούδες -κυρίως στη μητέρα της γυναίκας- για τη φροντίδα των μικρών παιδιών στις ώ-

ρες εργασίας. Η πιθανότητα να «κρατάει το παιδί» κάποια γιαγιά είναι διπλάσια όταν η γυναίκα έχει απασχόληση έξω από το σπίτι. Αντίστοιχα, τα παιδιά -ιδίως οι κόρες- φροντίζουν τους ηλικιωμένους γονείς, όταν χρειάζεται. Η κοινωνική έρευνα τεκμηριώνει αυτό που αποτελεί κα-

ΧΑΡΤΗΣ 2

Πολυεδαμικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ):
Δημόσια Εκπαίδευση και Παιδικό Σταθμό (1985)

θημερινή εμπειρία των γυναικών.

Όλες οι έρευνες για τους τύπους και τη δομή του νοικοκυριού/οικογένειας, στις οποίες έχει γίνει αναφορά παραπάνω, υπογραμμίζουν το γεγονός ότι η εισοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας δημιουργεί τις συνθήκες για πιο ισότιμες σχέσεις ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού. Αλλά τέτοιες τοποθετήσεις διαψεύδονται μόλις εξεταστούν προσεκτικότερα οι καταμερισμοί εργασίας μέσα στο νοικοκυριό. Τότε γίνεται φανερό ότι η εισοδος στην αγορά εργασίας σημαίνει για τις γυναίκες ένα πρόσθετο φορτίο δουλειάς, μα και το νοικοκυριό παραμένει «γυναικεία δουλειά».

Στο ΠΣΠ (όπως και αλλού) οι άνδρες σπάνια έχουν αποκλειστική ευθύνη για οποιαδήποτε δουλειά του νοικοκυριού. Όταν ασχολούνται με δουλειές του νοικοκυριού ή με τα παιδιά τους, «βοηθούν τη νοικοκυρά». Η βοήθεια περιορίζεται συνήθως στα «ψώνια» και στο «κράτημα των παιδιών», ενώ το πλύσιμο των πιάτων ή των ρούχων είναι οι πιο φυλετικά προσδιορισμένες (γυναικείες) δουλειές.³⁰ Γενικά πάντως αποφεύγουν τις λιγότερο ευχάριστες πλευρές οποιασδήποτε δουλειάς. Για παράδειγμα, μόνο 9% των ανδρών που έχουν μωρά παιδιά τα καθαρίζουν συνήθως, και λιγότεροι από 5% συμβολή τους είναι κάπως μεγαλύτερη αν «η σύζυγος εργάζεται» (και εκτός σπιτιού).

Οι ίδιοι οι άνδρες πιστεύουν ότι συμ-

θέσεις ως % των χρηστών

	< 10		51-75
	10-25		> 75
	26-50		*

* Δεν υπάρχει πληροφορία ή δεν είναι συγκρίσιμη

1. Νηπιαγωγεία και παιδικό σταθμό

2. Δημοτικά

3. Γυμνάσια - Λύκεια

Πηγή: ΥΠΕΧΩΔΕ (1985)

βάλλουν περισσότερο από όσο οι γυναίκες παραδέχονται. Όμως η συμβολή τους παρακολουθεί τους προσδιορισμούς του «αρχηγού και εκπροσώπου της οικογένειας, που κερδίζει το ψωμί». Αντίθετα οι γυναίκες αναλαμβάνουν συχνότερα «ανδρικές δουλειές», όπως μικροεπισκευές ή

ζονται βέβαια σε έρευνες μεγάλης κλίμακας, που αφορούν διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού του ΠΣΠ. Δεν μπορούν να γενικευθούν συνολικά και ανεξάρτητα από ταξικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις. Δείχνουν όμως, τουλάχιστον για τις ομάδες που μελετούν (π.χ. νέοι 15-24 ετών, μητέρες παιδιών προσχολικής ηλικίας), πώς οι κατά φύλο διακρίσεις και ιεραρχίες διαμορφώνονται και επαναπροσδιορίζονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Ανάμεσα σε δύο κόσμους

Στη διαδικασία ανάπτυξης του ΠΣΠ, με τις ad hoc επεκτάσεις και την εκμετάλλευση της αστικής γης, κατά τεκμήριο μέσα από μικρής κλίμακας επεμβάσεις ιδιωτών, έχουν διαμορφωθεί περιοχές όπου οι συνθήκες καθημερινής ζωής είναι πολύ διαφορετικές. Σε μεγάλες περιοχές του ΠΣΠ οι δυνατότητες απασχόλησης είναι ελάχιστες και το επίπεδο της υποδομής και των δημόσιων εξυπηρετήσεων εξαιρετικά χαμηλό. Οι υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας, πρόνοιας, οι δημόσιες μεταφορές, το τοπικό εμπόριο, οι δυνατότητες αναψυχής κ.λπ., είναι ανεπαρκείς για τον αριθμό των κατοίκων που χρειάζεται να εξυπηρετήσουν ή λείπουν εντελώς. Η διαφοροποιημένη παροχή τους συνδέεται με, και αναπαράγει, τη γεωγραφία της ταξικής διαίρεσης ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του ΠΣΠ.

Ακόμη και όταν παρέχονται δημόσιες υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις, ο τρόπος λειτουργίας τους προϋποθέτει κάποιον ιδιωτικοποιημένο τρόπο συμπλήρωσης της παροχής μέσα από την αγορά ή/και από απλήρωτη οικιακή εργασία. Η εκπαίδευση και η πρόνοια για τα μικρά παιδιά ή για τους ηλικιωμένους είναι πασιγνώστα χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι συνέπειες της ελλιπούς παροχής τους βαραίνουν πολύ περισσότερο τα χαμηλά εισοδήματα, όπου οι ανεπάρκειες είναι δύσκολο να καλυφθούν μέσα από την αγορά. Καθορίζοντας τι υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις παρέχονται, πώς κατανέμονται στο χώρο, πώς λειτουργούν και ποιοί είναι «δικαιούχοι», η κοινωνική πολιτική διαφοροποιεί τις συνθήκες καθημερινής ζωής στην πόλη. Ταυτόχρονα συμβάλλει σε μια συνεχή μετάθεση του ορίου ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, ανάμεσα στις προσωπικές λύσεις και την κοινωνική παροχή. Καθώς οι συνθήκες κατοικίας στο ΠΣΠ γενικά βελτιώνονται, οι όροι παροχής δημόσιων εξυπηρετήσεων και υπηρεσιών είναι εκείνοι που καθορίζουν όλο και περισσότερο τον όγκο και το περιεχόμενο της οικιακής εργασίας και την καθημερινή ζωή των γυναικών που την επωμίζονται.

επαφές με κρατικές υπηρεσίες. Οι σχέσεις εξουσίας όμως δεν μοιάζει να μεταβάλλονται σημαντικά, καθώς τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στη «γυναίκα» εξακολουθούν να συνδέονται με το νοικοκυριό, τη μητρότητα και την υποταγή των προσωπικών αναγκών και επιδιώξεων στην ικανοποίηση του συζύγου και των παιδιών.³¹

Οι απόψεις των νέων γι' αυτά τα ζητήματα είναι παρόμοιες. Ως θέμα αρχής, 78% των νέων ανδρών (15-24 ετών) και 92% των νέων γυναικών στα ΠΣΠ πιστεύουν ότι «πρέπει να κατανέμονται ισοτίμα και στα δύο φύλα» τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις. 54% των νέων ανδρών και 83% των νέων γυναικών επίσης συμφωνούν ότι «η θέση της γυναίκας δεν πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά στο σπίτι». Αλλά πολύ λίγοι νέοι άντρες είναι έτοιμοι να αναλάβουν ευθύνες που θεωρούνται «γυναικεία δουλειά»: 91% ασχολούνται σπάνια ή ποτέ με δουλειές του νοικοκυριού, 70% κάνουν σπάνια ή ποτέ τα ψώνια, 93% φροντίζουν σπάνια ή ποτέ άλλα μέλη της οικογένειας. Αντίθετα, οι μισές τουλάχιστον νέες γυναίκες ασχολούνται συνήθως με όλα αυτά.³²

Στις συνθήκες αμοιβαίας εξάρτησης, τόσο σε καθημερινή βάση όσο και από γενιά σε γενιά, και με τους δεδομένους καταμερισμούς εργασίας, διαμορφώνονται σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε νεαρά και ενήλικα άτομα, ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες, σε γυναίκες και γυναίκες, σε άνδρες και άνδρες. Οι παρατηρήσεις στηρί-

Στη διαδικασία ανάπτυξης της πόλης διαμορφώνεται ένα γυναικείο εργατικό δυναμικό που έχει ανάγκη για αμειβόμενη εργασία και θέλει να εργαστεί. Αλλά βρίσκεται «παγιδευμένο» σ' έναν κόσμο οικιακής εργασίας, που συχνά αποκρύβεται γιατί περιγράφεται ως «προσφορά», «αγάπη» και «φροντίδα». Αυτό δεν σημαίνει πως κάθε είδους φροντίδα και προσφορά προς άλλα πρόσωπα θα όφειλε να ιδρυματοποιηθεί. Στην πραγματικότητα, μια τέτοια περιγραφή της οικιακής εργασίας είναι ακριβής, όσο είναι και μυθοποιητική. Αυτό που πρέπει όμως να τονιστεί είναι ότι η παροχή υπηρεσιών από το κράτος, στην Ελλάδα γενικά και στο ΠΣΠ ειδικότερα, προϋποθέτει την ύπαρξη μιας νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης σε κάθε νοικοκυριό. Ταυτόχρονα αναπαράγει την ανάγκη για την ύπαρξή της και της αφήνει περιορισμένες εναλλακτικές δυνατότητες.

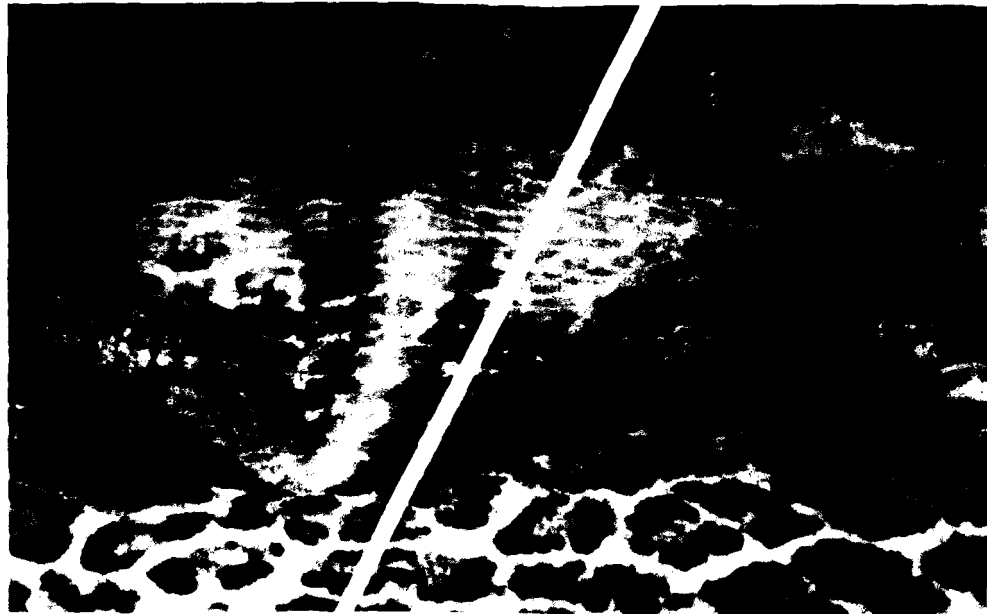
Το εν δυνάμει εργατικό δυναμικό, που διαμορφώνεται μέσα από αυτή τη διαδικασία, έχει αποτελέσει σημαντικό συστατικό της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου σε διάφορους κλάδους της παραγωγής, που λειτουργούν με υπεργολαβίες. Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι θεωρείται συχνά ότι συνδυάζεται με τα οικιακά «καθήκοντα των γυναικών» και ότι είναι αμοιβαία επωφέλης για εργαζόμενες και εργοδότες. Αλλά η δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι, με πάνω από 10 ώρες ωράριο, και η μη αμειβόμενη οικιακή εργασία μαζί, δεν εξασφαλίζουν στις γυναίκες το χαρακτηρισμό και τα προνόμια των εργαζομένων, ούτε μεταβάλλουν την υποδεέστερη θέση τους στην αγορά εργασίας και στο σπίτι.

Οι γυναίκες ενσωματώνονται στην αστική αγορά εργασίας με όλες τις πραγματικές και συμβολικές δεσμεύσεις του προσδιορισμού τους ως νοικοκυρών. Οι κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στο σπίτι και στον τόπο δουλειάς ενσωματώνουν, εκφράζουν και αναπαράγουν σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες. Το περιεχόμενο της εργασίας σε καθέναν από τους «δύο κόσμους» προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη διαδικασία αστικής ανάπτυξης, που διαιρεί το ΠΣΠ σε περιοχές με καλή ποιότητα κατοικίας, εξυπηρετήσεων και υπηρεσιών και με ευκαιρίες απασχόλησης και αναψυχής, και σε συνοικίες όπου όλα αυτά λείπουν.

Μέσα από τέτοιες διαδικασίες και καταμερισμούς εργασίας, οι περισσότερες γυναίκες στην Αθήνα –όπως και αλλού– βρίσκονται «ανάμεσα σε δύο κόσμους», σε μια κατάσταση σύγκρουσης και έντασης που δεν είναι εύκολο να ξεπεραστεί. Το ιδιαίτερο περιεχόμενο καθενός από τους «δύο κόσμους» και η σχέση μεταξύ τους ρυθμίζουν την καθημερινή ζωή των

γυναικών και καθορίζουν ταξικές και φυλετικές ταυτότητες. Ανάμεσα σ' αυτούς τους κόσμους οι γυναίκες, συλλογικά και ατομικά, αγωνίζονται να ανατρέψουν τους προσδιορισμούς της υποτέλειας ή απλά να επιβιώσουν μέσα σ' αυτούς. ■

Αθήνα, Οκτώβριος 1989

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια παρουσίαση των κατευθύνσεων έρευνας και της βιβλιογραφίας γύρω από αυτά τα ζητήματα, δες Ντ. Βαίου (1989), «Ο χώρος των γυναικών», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 20*, Απρίλιος-Μάιος, σελ. 33-36.
2. Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας κατά διψήφιους κωδικούς, όπως χρησιμοποιούνται στις Απογραφές Καταστημάτων και Απασχολομένων της ΕΣΥΕ.
3. Για τους κλάδους αυτούς έχουν υπολογιστεί Συντελεστές Ειδικότητας των Δήμων του ΠΣΠ: $LQ(i)=S(i)/T(i)$, όπου $S(i)$ = ποσοστό απασχόλησης στον κλάδο (i), στο συγκεκριμένο Δήμο, και $T(i)$ = ποσοστό απασχόλησης στο ΠΣΠ στον κλάδο (i). Δεν έχουν υπολογιστεί Συντελεστές Ειδικότητας για τους Δήμους όπου η αναλογία θέσεων απασχόλησης (1978) προς τον πληθυσμό (1981) είναι κάτω από 0,08.
4. Αυτή η οργάνωση της παραγωγής δεν αποτελεί βέβαια ιδιαιτερότητα του ΠΣΠ. Είναι «συστατικό» του δυναμισμού πολλών ενδιάμεσων περιφερειών καθώς και άλλων αστικών κέντρων. Δες σχετικά: Βαίου, Ντ., Χατζημηχάλης, Κ., (1987), «Μετασχηματισμός των περιφερειακών αγορών εργασίας και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια 13*, σελ. 99-122. Και την έρευνα σε εξέλιξη: Βαίου, Ντ., Λαμπρινιάδης, Α., Χρονάκη, Ζ., Χατζημηχάλης, Κ., (1989), *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης και επιπτώσεις της στην ανάπτυξη της πόλης*, Έκθεση για την Α' φάση, Οργανισμός Θεσσαλονίκης.
5. Για μια αναλυτικότερη συζήτηση του ζητήματος, δες το «Αφίερωμα στην Παραοικονομία», *ΤΟ ΚΑΠΑ 17*, σελ. 19-27.
6. Το 1981, το ποσοστό των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό ήταν 37% στη Γαλλία, 39% στην Αυστρία, 41% στη Δανία, 46% στη Φινλανδία. Βλ. OECD, *Labour Statistics 1970-1981*, Paris: OECD.
7. Δες π.χ. Γκιζέλης, Γ., Κανταντζόγλου, Ρ., Τεπέρογλου, Α., Φίλιας, Β., (1984), *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ. Παναζίδης, Ν., Κασμάτη, Κ., κ.ά. (1984), *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, Αθήνα: ΕΚΚΕ. Τσουκαλάς, Κ. (1986), «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: Διασφάλισης, ερωτήματα, υποθέσεις», στον συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας.
8. Δες Παναζίδης, Ν., Κασμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7.
9. Το 1981, οι μισθωτοί ήταν 66% του συνόλου των εργαζομένων στην Ελλάδα, 89% στη Γαλλία, 93% στη Μ. Βρετανία, 95% στη Σουηδία. Βλ. OECD, *Labour Statistics 1970-1981*, Paris: OECD.
10. Βλ. Καράγιωργας, Σ., Κασμάτη, Κ., Παναζίδης, Ν. (1988), *Έρευνα για τη σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, μέρος πρώτο*, Αθήνα: ΕΚΚΕ. Παναζίδης, Ν., Κασμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7. Μουσσούρου, Α. (1985), *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα: Εστία.
11. Βλ. Καράγιωργας, Σ., Κασμάτη, Κ., Παναζίδης, Ν. (1988), ό.π., σημ. 10 (ειδικότερα κεφ. IV: Ατομικό εισόδημα), και ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*.
12. ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*.

13. Δες π.χ. Kanellopoulos, C.N. (1982), «Male - female pay differentials in Greece», *Greek Economic Review* 4:2. Κανελλόπουλος, Κ.Ν. (1986), *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*, Αθήνα: ΚΕΠΕ (Επιστημονικές Μελέτες 22). Psacharopoulos, G. (1983), «Sex Discrimination in the Greek Labor Market», *Modern Greek Studies* 1:2.
14. Βλ. Πανταζίδης, Ν., Κασσιμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σμ. 7.
15. Βλ. Αυδή-Καλιάνη, Ι. (1989), *Φεμινισμός και εργασία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: Νέοι Καιροί.
16. Από την πολύ εκτεταμένη βιβλιογραφία πάνω στα ζητήματα αυτά, δες π.χ. Leontidou-Emmanuel, T. (1981), *Working class and land allocation: The urban history of Athens, 1880-1980*, unpublished Ph. D. Thesis, University of London (2 vols). Λεοντίδου-Εμμανουήλ, Α. (1982), «Αθήνα: Οικονομική, κοινωνική και οικιστική ανάπτυξη του σύγχρονου πολεοδομικού συγκροτήματος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, τόμος 3, σελ. 388-414. Mantouvalou, M. (1980), *Production de logements et rapports de pouvoir en Grèce*, Paris: EHSS.
17. Δες ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*. Οικονόμου, Δ. (1987), «Πολιτική κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64, σελ. 56-129.
18. Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. Οικονόμου, Δ. (1987), ό.π., σμ. 17.
19. ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*. Cruegger, E. (1973), «Socio-geographic Study of Greater Athens Area», στο ΕΚΚΕ, *Τελική Έκθεση*, τόμος Α', σελ. 208-328.
20. Lefebvre, H. (1976), *The Survival of Capitalism*, London: Alison Busby.
21. Σύμφωνα με μελέτη του ΚΕΠΕ, στο σύνολο της χώρας υπάρχουν 7.000 θέσεις σε ιδρύματα για ηλικιωμένους και 6.000 θέσεις για άτομα με ειδικές ανάγκες. Δες ΚΕΠΕ (1985), *Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
22. Το 1985, ανά 100 κατοίκους αναλογούσαν 9 κλίνες, 5 γιατροί, αλλά 3 νοσοκόμες. ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες, 1975, 1986*. Κυριάπουλος, Γ. (1980), «Η υγειονομική κρίση στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία* 10, Μάρτιος, σελ. 8-31.
23. ΥΠΕΧΩΔΕ, Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ) 1982-1985, Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια των Δήμων του ΠΣΠ.
24. Βλ. Μουσούρου, Α. (1985), ό.π., σμ. 10.
25. Για έναν ορισμό και σχολιασμό της χρήσης των δύο όρων, δες Βαΐου, Ντ., Στρατηγάκη, Μ. (1989), «Το φύλο στην κοινωνική έρευνα: Μια αποτίμηση της εκδοτικής δραστηριότητας του ΕΚΚΕ», ανακοίνωση στο Συνέδριο *Η Κοινωνική Έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα 11-13 Ιανουαρίου 1989.
26. Δες, ανάμεσα σε άλλα: Σαφιλίου-Rothchild, K. (1972), «Η διάρθρωση της οικογενειακής εξουσίας και οι εκ του γάμου ικανοποιήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 13, σελ. 92-100. Σορόκος, Ε. (1975), «Οικιστική δομή και κοινωνικοποίηση. Η περίπτωση της Αθήνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 23, σελ. 142-149. Συμεωνίδου, Χ. (1986), «Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: μια πρώτη προσέγγιση στην περιφέρεια Πρωτευούσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 61. Γκιζέλης, Γ., κ.ά. (1984), ό.π. σμ. 7. Μουσούρου, Α. (1984), *Η Ελληνική Οικογένεια*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. Μουσούρου, Α. (1985), ό.π., σμ. 10. Πανταζίδης, Ν., Κασσιμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σμ. 7.
27. Για μια ανάλογη ιταλική εμπειρία, δες π.χ. Mingione, E. (1983), «Informalization, restructuring and the survival strategies of the working class», *International Journal of Urban and Regional Research* 7:3, σελ. 311-339. Vinay, P. (1985), «Family life cycle and the informal economy in Central Italy», *International Journal of Urban and Regional Research*, 9:1, σελ. 82-98.
28. Δες Πανταζίδης, Ν., Κασσιμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σμ. 7, πίνακες και χάρτες IV.5 και IV.8:
29. Βλ. Γαρδίκη, Ο., Κελεπέρης, Χ., Μουρίκη, Α., Μυριζάκης, Γ., Παραδέλλης, Θ., Τεπέρογλου, Α. (1988), *Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις, μέρος Α'*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
30. Βλ. π.χ. Γκιζέλης, Γ., κ.ά. (1984), ό.π. σμ. 7, και Μουσούρου, Α. (1985), ό.π., σμ. 10.
31. Βλ. π.χ. Γκιζέλης, Γ., κ.ά. (1984), ό.π., σμ. 7.
32. Βλ. Γαρδίκη, Ο., κ.ά. (1988), ό.π., σμ. 29 - ιδιαίτερα πίνακες 31 και 31α και σελ. 43-44.

Φεμινισμός και Εργασία: Διέξοδοι και Αδιέξοδα

ΛΕΝΗ ΙΑΚΩΒΟΥ-ΠΑΠΑΓΑΡΟΥΦΑΛΗ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΕΣ που υποστήριξαν τη νεότερη («νεο-φεμινιστική» ή «ριζοσπαστική») έκφραση του ευρωπαϊκού και αμερικανικού γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα (από το 1975 και μετά) πιστεύουν ότι οι σχέσεις εξουσίας, που αναπτύσσονται ανάμεσα στα δύο φύλα στην εργασία, ισχύουν για όλα τα «επίπεδα» δραστηριοτήτων-σχέσεων (π.χ. οικογένεια, κόμμα, οργάνωση, ομάδα) εξαιτίας της κρατούσας πατριαρχικής ιδεολογίας και προσπαθούν να τις αντιμετωπίσουν με μια ενιαία στρατηγική, τη φεμινιστική.

Με σύνθημά τους «το προσωπικό είναι και πολιτικό», οι φεμινίστριες προσπαθούν να καταρρίψουν τα κοινωνικά επιβεβλημένα «όρια» ανάμεσα στο «δημόσιο» (π.χ. εργασία, κόμμα) και το «ιδιωτικό» (π.χ. οικογενειακές, ερωτικές σχέσεις) και να ενεργούν «σε όλα τα επίπεδα», όμοια, «σαν ολοκληρωμένα άτομα» και σε «σχέσεις ουσίας και όχι εξουσίας».

Σ' αυτή την αδιάκοπη εργασία αντίστασης κατά της ανδρικής εξουσίας «σε όλα τα επίπεδα», οι φεμινίστριες βρίσκουν διέξόδους και αδιέξοδα. Οι πρώτες γίνονται εντονότερα αντιληπτές από τα δεύτερα! Μένει να δούμε πώς και σε ποια έκταση συμβαίνει αυτό και ποιες επιπτώσεις συνεπάγεται για τα φεμινιστικά οράματα της «προσωπικής-ατομικής» και «κοινωνικής» αλλαγής.

1. Φεμινιστική έρευνα και εργασία

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, οι θεωρητικές αναζητήσεις ερευνητριών-φεμινιστριών γύρω από το θέμα της ανισότητας των φύλων έχουν επαναφέρει στο προσκήνιο καθιερωμένους επιστημονικούς όρους στοχεύοντας στην επανεξέταση του χαρακτηριζόμενου σαν «σεξιστικού» περιεχομένου τους, τον ιδεολογικό επαναπροσδιορισμό των φυλετικών σχέσεων και τη δημιουργία τακτικών-στρατηγικών για την εφαρμογή θεσμικών και άλλων αλλαγών, ευνοϊκών για τις γυναίκες.

Στον τομέα «εργασία», η φεμινιστική, κυρίως μαρξιστική, έρευνα (α) επικέντρωσε το ενδιαφέρον της στη «γυναικεία εργασία», (β) διεύρυνε την έννοια (εργασία) περιλαμβάνοντας τη δωρεάν παρεχόμενη από τις γυναίκες «οικιακή εργασία», και (γ) επεσήμανε τον ιδεολογικό-

πολιτισμικό χαρακτήρα αντιθετικών διαχωρισμών που είναι φυλετικά-βιολογικά προκαθορισμένοι από την κοινωνία και που χρησιμοποιούνται στις δυτικές κοινωνίες σαν όροι επεξηγηματικοί (όχι μόνο αναλυτικοί) της φυλεκτικής ανισότητας (π.χ. οικογένεια = γυναίκες, ενώ εργασία = άνδρες).

Όσον αφορά τη συμμετοχή γυναικών στην «εξωοικιακή» παραγωγική διαδικασία, σε σύγκριση με αυτή των ανδρών, έχει βρεθεί ότι οι γυναίκες (παγκόσμια και στην Ελλάδα) (α) αμείβονται λιγότερο από τους άνδρες για παροχή ίσης εργασίας, (β) είναι οι πρώτες που απολύονται σε περιόδους κρίσης, (γ) πλήττονται από την ανεργία και την υποαπασχόληση διπλάσια από τους άνδρες, (δ) κατέχουν κατώτερες θέσεις σε όλους τους οικονομικούς τομείς (τα λεγόμενα «γυναικεία επαγγέλματα») και (ε) συμμετέχουν σε κάθε είδους οικογενειακές επιχειρήσεις σαν «συμβοηθούσα και μη αμειβόμενα μέλη οικογένειας» σε ένα ποσοστό υψηλότερο από τους άνδρες, τους κατεξοχήν ιδιοκτήτες και διαχειριστές των επιχειρήσεων. Η ξεχωριστή, κατώτερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας έχει αποδοθεί άλλοτε στις ανταγωνιστικές ταξικές σχέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής¹ και άλλοτε στην πατριαρχική ιδεολογία, που φέρεται να διαπερνά και να προσδιορίζει τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις του καπιταλιστικού και άλλων (π.χ. σοσιαλιστικού) συστημάτων, σε όλες τις σφαίρες δραστηριοτήτων και κυρίως στην οικογένεια-σπίτι².

Αναφορικά με τη μη αμειβόμενη «οικιακή εργασία», που παρέχεται αποκλειστικά από τις γυναίκες, έχει τονιστεί η τεράστια χρησιμότητά της για την πληρέστερη ανάλυση της γυναικείας (και ανδρικής) συμμετοχής στην αγορά εργασίας (δηλ. της δημιουργίας υπεραξίας μέσω της μειωμένης αξίας της εργασιακής δύναμης, επειδή ελαττώνεται το κόστος αναπαραγωγής της), του λεγόμενου και «πατριαρχικού καπιταλισμού».⁴ Υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες, εργαζόμενες εξωοικιακά έναντι αμοιβής και μη, αναλώνουν πολύ χρόνο και στα «οικιακά» ή/και τη φροντίδα της «οικογένειας», με αποτέλεσμα (α) να απαλλάσσουν τα καπιταλιστικά κράτη από έξοδα που θα μείωναν το ποσοστό υπεραξίας (π.χ. οι μισθοί θα αυξάνονταν για να αγοράζονται τα αγα-

(γ) κατέρριψε την σε βάρος των γυναικών επεξηγηματική μάλλον παρά αναλυτική χρήση (από την κοινωνία και τους ερευνητές) των αντιθετικών, «φυλετικοποιημένων» διαχωρισμών του τύπου γυναίκες = «οικογένεια»/«σπίτι» = «ιδιωτική» = «α-πολίτικη» σφαίρα σχέσεων, σε αντίθε-

του Πολυτεχνείου», δηλ. περίπου 40 ετών σήμερα, με μόρφωση πανεπιστημιακού επιπέδου (σπουδές στην Ελλάδα και το εξωτερικό) και εργαζόμενες με αμοιβή, μέσα κι έξω από το σπίτι τους. Οι μισές είναι ανύπαντρες και οι άλλες παντρεμένες ή διαζευγμένες μητέρες παιδιών στην προεφηβική και εφηβική ηλικία. Μερικές είναι πρώην μέλη κομμουνιστικού κόμματος (τώρα ανένταχτες αριστερές) και πολλές έχουν προσωπικές εμπειρίες από το φεμινιστικό κίνημα στην Ευρώπη και την Αμερική στη δεκαετία του 1970.

Οι Λεονιάδες διαφοροποιήθηκαν από την οργάνωσή τους κυρίως επειδή: (α) έδωσαν πρωταρχική έμφαση στην «πάλη των φύλων» παρά των τάξεων, (β) τόνισαν τη διαλεκτική σχέση της οικογένειας με την ευρύτερη κοινωνική δομή και τη σημασία της πρώτης σαν χώρου παραγωγής και αναπαραγωγής της πολύμορφης ανδρικής εξουσίας πάνω στις γυναίκες αλλά και αντίστασης ή/και απόρριψης αυτών από τις γυναίκες, και (γ) θέωρησαν την αυτογνωσία και τους προσωπικούς-ατομικούς αγώνες κάθε γυναίκας στο περιβάλλον της, σε όλα τα επίπεδα, σαν ίσης ή και μεγαλύτερης πολιτικής σημασίας από αυτούς που διεξάγονται μέσα από οργανώσεις, κόμματα και παρόμοιες μορφές συλλογικής παρέμβασης, υποστηρίζοντας ότι «το προσωπικό είναι και πολιτικό».

Με βάση τα παραπάνω, οι Λεονιάδες πιστεύουν ότι ο «δημόσιος» χώρος της εργασίας έχει βασικά κοινά στοιχεία με τον «ιδιωτικό» της οικογένειας, διότι και οι δύο είναι προϊόντα του ίδιου πατριαρχικού συστήματος, δηλ. βασίζονται σε φυλετικές και ταξικές διακρίσεις σε βάρος των γυναικών.

Πιστεύεται ότι και στους δύο «χώρους» αναπτύσσονται εξίσου σχέσεις οικονομικής, συναισθηματικής και σεξουαλικής ιδιοποίησης, αποκλειστικότητας και αλληλεξάρτησης, κυρίως ανάμεσα στα δύο φύλα. Επίσης πιστεύεται ότι τα οικονομικά συμφέροντα στην «οικογένεια» δεν είναι λιγότερο αλληλοσυγκρουόμενα από ό,τι στην «εργασία», όπως επίσης η ψευδαίσθηση ότι στην οικογένεια τα συμφέροντα των μελών είναι «κοινά» δεν είναι εντονότερη από αυτή σε μια επιχείρηση, όπου τα συμφέροντα εργοδότη και εργαζομένων μπορούν να γίνουν αντιληπτά σαν τέτοια («είμαστε όλοι σαν μια οικογένεια»).

Πιο συγκεκριμένα, οι Λεονιάδες, με βάση τις προσωπικές εμπειρίες τους και την ευρύτερη γνώση φεμινιστικών αναλύσεων για το θέμα, πιστεύουν ότι οι οικογενειακές σχέσεις είναι «και εργασιακές», με την κοινωνικά επιβεβλημένη και αποδεκτή έννοια του όρου, δηλ. σχέσεις βασισμένες στο χρήμα, άρα προσυμφωνημένες, εφήμερες, απρόσωπες, ανταγωνι-

θά και υπηρεσίες που προηγουμένως παρέχονταν δωρεάν), (β) να ταυτίζονται ιδεολογικά με την οικογένεια/σπίτι – ανεξάρτητα από τη μορφή και το βαθμό συμμετοχής τους στην εξωοικιακή παραγωγή, (γ) να στερούνται την απαραίτητη οικονομική αυτοδυναμία και τον ελεύθερο χρόνο για να εκπαιδευτούν επαγγελματικά επομένως (δ) να προσλαμβάνονται κυρίως σαν ανειδίκευτο, άρα ευκαιριακό, προσωπικό, και να συντείνουν στη διατήρηση χαμηλών ημερομισθίων-μισθών, (ε) να έχουν πιο περιορισμένη (έως απύρακτη) πρόσβαση από τους άνδρες στην πληροφόρηση και τα κέντρα λήψης αποφάσεων και, συνεπώς, (στ) να δέχονται ευκολότερα (λόγω άγνοιας και αποδοχής σεξιστικών αξιών) την άσκηση διάφορων μορφών ανδρικής εξουσίας στην οικογένεια, τη δουλειά και άλλους τομείς.

Τέλος, η επιστημονικά στηριγμένη επισημάνση του γεγονότος ότι οι «οικογενειακές σχέσεις», μαζί με όλα τα άλλα είδη σχέσεων, προσδιορίζονται εξίσου από ταξικές και κοινωνικά «φυλετικοποιημένες» διακρίσεις σε βάρος των γυναικών: (α) αποκάλυψε τον πολιτισμικό-ιδεολογικό (άρα μεταβλητό) μάλλον, παρά βιολογικό (δηλ. αμετάβλητο), χαρακτήρα των φυλετικών σχέσεων-διακρίσεων, (β) τόνισε τη διαλεκτική σχέση των πολιτισμικών εννοιολογήσεων των φύλων και του ιστορικά συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού πλαισίου στο οποίο οι φυλετικές σχέσεις βιώνονται και ερμηνεύονται από τα κοινωνικά άτομα κατά περίπτωση, άρα

ση με το σχήμα άνδρες = «δουλειά» = «δημόσια» = «πολιτική» σφαίρα σχέσεων (όπου το «ίσον» έχει την κοινωνική σημασία, «είναι για»/«αξίζει για»)⁵.

Οι φεμινίστριες στις οποίες αναφέρεται το άρθρο είναι γνώστριες των παραπάνω ερευνητικών-θεωρητικών συμπερασμάτων, μέσα από τη συνεχή μελέτη φεμινιστικών αναλύσεων (επιστημονικών και μη, ξενόγλωσσων και ελληνικών), και βασίζουν την ιδεολογία και τις τακτικές τους σε αυτά. Στην πραγματικότητα, στο άρθρο αυτό μελετάται το φαινόμενο της μετατροπής της (φεμινιστικής) θεωρίας σε (φεμινιστική) ιδεολογία και των συνεπειών του στην καθημερινή πράξη.

2. Οι γυναίκες «περί ού» ο λόγος⁶

Τα στοιχεία στα οποία βασίζεται το άρθρο προέρχονται από διετή έρευνα σε μια ομάδα 25 περίπου γυναικών, στην Αθήνα, στα μέσα του 1980. Από τα μέσα του 1970, η ομάδα αποτελούσε παράρτημα γυναικείας οργάνωσης, σημαντικά επηρεαζόμενη από πολιτικό κόμμα κομμουνιστικής ιδεολογίας (κυρίως μέσα από τη διπλή ένταξη των γυναικών-μελών). Στις αρχές του 1980 αποχώρησε από την οργάνωση σε ένδειξη απόρριψης των ιεραρχικών δομών και των σχέσεων εξουσίας και ταυτίστηκε με το αυτόνομο, λεγόμενο και νεο-φεμινιστικό, κίνημα.

Οι Λεονιάδες (ψευδωνυμία) είναι ως επί το πλείστον εκπρόσωποι της «γενιάς

στικές: τα μέλη μιας οικογένειας εργάζονται με ή χωρίς μισθό μέσα ή/και έξω από το σπίτι, μοιράζονται ή/και διεκδικούν λεφτά ο ένας από τον άλλον, συγκρούονται ή/και συναποφασίζουν για αγορές ή και πωλήσεις περιουσίας, δωρίζουν (ή «δωρίζουν») ή κρύβουν ή κλέβουν λεφτά ο ένας από τον άλλο, δολοφονούν (για λεφτά ή άλλους λόγους), βιάζουν (ή «βιάζουν») άρα δεν αγαπούν, μπορούν να ζουν συμβατικά, άρα απρόσωπα, χωρίζουν.

Επίσης πιστεύουν ότι οι εργασιακές σχέσεις μπορούν να είναι «και οικογενειακές» με την κοινωνικά επιβεβλημένη και αποδεκτή έννοια του όρου, δηλ. σταθερές σχέσεις ανυστερόβουλης, αυθόρμητης αγάπης, ισοτιμίας, αλληλοβοήθειας, αλληλοϋποστήριξης: οι συνεργάτες βλέπονται συχνά/καθημερινά, συνδέονται συναισθηματικά (φιλικά ή και ερωτικά), διασκεδάζουν μαζί, αλληλοβοηθούνται, αλληλοϋποστηρίζονται στους εργατικούς αγώνες κ.λπ.

Στόχος των Λεονιάδων είναι να μετατρέψουν τις «σχέσεις εξουσίας» που επικρατούν σε όλους τους χώρους σε «σχέσεις ουσίας». Ο αγώνας τους είναι, ή πρέπει να είναι, κοινός σε όλα τα «μέτωπα» ή «επίπεδα», όπως λένε οι ίδιες. Όπως θα δειχθεί μέσα από τη βιοιστορία μιας γυναίκας, αργότερα σ' αυτό το άρθρο, οι αποφάσεις (συνειδητές και ασυνειδητές) που παίρνουν οι γυναίκες αυτές, ακολουθώντας τη φεμινιστική τους ιδεολογία, επηρεάζουν και αφορούν σε όλους τους τομείς της ζωής τους συγχρόνως, άλλοτε με τη μορφή διεξόδων και άλλοτε αδιεξόδων.

Ο τίτλος «διέξοδοι» και «αδιέξοδα» αναφέρεται στις καθημερινές εμπειρίες – αποτελέσματα της ιδεολογίας που έχουν υιοθετήσει οι Λεονιάδες, (α) για να προσδιορίσουν τη γυναικεία και φεμινιστική ταυτότητά τους, (β) για να τις προβάλλουν σαν τις πιο αυθεντικές ή αληθινές, συγκριτικά με αυτές άλλων γυναικών, και (γ) να τις χρησιμοποιήσουν σε όλα τα «μέτωπα» με σκοπό να αντισταθούν ή και να επιφέρουν αλλαγές στην ανδροκρατική κοινωνία.

Στη μελέτη αυτή, η έννοια «ιδεολογία» εκλαμβάνεται όχι απλώς σαν μια σειρά δοξασιών που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες «πολιτικές» ή «εργασιακές» ή άλλες «σφαίρες» δραστηριοτήτων των γυναικών αυτών, αλλά κυρίως σαν πολιτισμικές εννοιολογήσεις που φανερώνουν πώς ερμηνεύουν οι συγκεκριμένες γυναίκες την «πραγματική» (και «μη πραγματική») σχέση τους με την καθημερινή ζωή, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται «σε όλα τα επίπεδα» από τις ταξικά και φυλετικά ιεραρχημένες σχέσεις παραγωγής, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή και στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο.⁷

Ο ορισμός αυτός περιλαμβάνει την έννοια της «πραγματοποίησης»⁸ (reification), δηλ. της διαδικασίας μέσα από την οποία κάτι που είναι ιστορικά δημιουργημένο και συγκεκριμένο γίνεται αντιληπτό και παρουσιάζεται σαν οικουμενικό, φυσιολογικό, αληθινό, αντικειμενικό (άρα ανα-

πόφευκτο και μη μεταβλητό). Τα κοινωνικά άτομα που ενέχονται σε μια τέτοια διαδικασία (διαδικασία που διευκολύνεται κυρίως μέσα από τη χρήση της γλώσσας) τείνουν να παραβλέπουν ή/και αποκλείουν κάθε συζήτηση για την προέλευση/γένεση των δικών τους συμβολικών σχηματισμών (ερμηνειών) και να επισκοπίζουν/συγκαλύπτουν τις αντιφάσεις τους που προκαλούνται από την ιστορικά συγκεκριμένη σχέση τους με την παραγωγική διαδικασία. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας στάσης είναι η σε μεγάλο βαθμό αναπαραγωγή της κρατούσας τάξης πραγμάτων, αυτής που στοχεύουν να αλλάξουν.

3. Φεμινιστική ιδεολογία και πρακτική: «Σχέσεις ουσίας και όχι εξουσίας, σε όλα τα επίπεδα»

Οι Λεονιάδες συμμετέχουν στο γυναικείο κίνημα «από ανάγκη να ξεναβρούν τη χαμένη τους ταυτότητα σαν γυναίκες» και «να ξεκαθαρίσουν τις σχέσεις τους με το άλλο φύλο». Πιστεύουν ότι οι άνδρες και οι γυναίκες αποτελούν δύο διαφορετικές «τάξεις» λόγω διαφορετικών εμπειριών και ότι η πρώτη εξουσιάζει τη δεύτερη («πάλη των φυλετικών τάξεων»). Οραματίζονται (α) την ανακάλυψη μιας «ολοκληρωμένης» (μη-αλλοτριωμένης) γυναικείας ταυτότητας, και (β) αποβλέπουν στη διαμόρφωση μιας αυθεντικής γυναικείας κουλτούρας, που θα εισαγάγει νέες

(ανατρεπτικές) αξίες στη σχέση των δύο φύλων και, επομένως, στην κοινωνία συνολικά.

Η φεμινιστική στρατηγική που προτείνεται στις γυναίκες, σαν εγγύηση τέτοιων αλλαγών, περιλαμβάνει τρία «ανιόντα» στάδια ή τακτικές:

Στο πρώτο (της «ιστορικής - φυλετικής συνειδησης»), οι γυναίκες, με συζητήσεις και διαβάσματα, μαθαίνουν για τις διάφορες μορφές γυναικείας καταπίεσης και των αιτιών της, στη χώρα τους και παγκόσμια, και πιέζουν μαζί για θεσμικές αλλαγές.

Στο δεύτερο, το της «προσωπικής ολοκλήρωσης» ή «προσωπικής αυτονομίας» και «αλλαγής», οι γυναίκες με συζητήσεις (κυρίως στην ομάδα αυτογνωσίας) (α) αναλύουν τις προσωπικές εμπειρίες καταπίεσης τους σ' όλα τα επίπεδα, κυρίως στην οικογένεια, (β) ανακαλύπτουν τα κοινά βιογραφικά τους σημεία αλλά και τις ατομικές διαφορές μεταξύ τους λόγω διαφορετικών εμπειριών (στο παρελθόν και το παρόν) και «εσωτερικών αναγκών» και (γ) μαθαίνουν να τολμούν να αποδέχονται, να εκφράζουν και να ικανοποιούν τις διαφορετικές «εσωτερικές» ανάγκες ή επιθυμίες τους, ανεξάρτητα από το αν είναι αποδεκτές ή όχι από το περιβάλλον τους (συμπεριλαμβανομένων των γυναικών της ομάδας). Πιστεύεται ότι με τη διαδικασία αυτή η γυναίκα αυτονομείται ή απελευθερώνεται από εσωτερικευμένες αξίες και επιβεβλημένους ρόλους, «λειτούργει στις σχέσεις της χωρίς κανόνες

κών») παρά ατομικών (ατομιστικών) διεργασιών, μέσα από τις ροές όλες μαζί σαν ομάδα και συγχρόνως καθεμιά χωριστά (σαν μέλος - εκπρόσωπος της ομάδας) προσδιορίζουν (α) τη μορφή της γυναικείας - φεμινιστικής ταυτότητάς τους και, κυρίως, (β) το βαθμό αυθεντικότη-

οικογενειακές, ερωτικές, φιλικές, εργασιακές, κομματικές και άλλες μορφές ανθρώπινων σχέσεων.

4. Φεμινιστική ιδεολογία και πρακτική: Αντιφάσεις, διέξοδοι και αδιέξοδα

Με τη στρατηγική τους οι Λεονιάδες δίνουν το δικό τους ορισμό του τι είναι «αληθινό» (αυθεντικό, πηγαίο, φυσικό) και τι «ιδεολογικό» (φτιαχτό, επιβεβλημένο).

Μολονότι απορρίπτουν την ιδεολογική ταύτιση και εξήγηση της κοινωνικά υποδεέστερης θέσης της γυναίκας με φυσικά (βιολογικά-ανατομικά) χαρακτηριστικά, επιστρέφουν στη «φύση» βασιζοντας τον ορισμό (ή το όραμα) της νέας πραγματικότητάς τους στην οικουμενική, μη ιστορική, έννοια «ουσίας», την οποία αντιλαμβάνονται σαν κάτι «εσωτερικό» στο κάθε άτομο («ολοκληρωμένο» άτομο) και συγχρόνως εσωτερικά μοιρασμένο στα άτομα («σχέσεις ουσίας»).

Οι γυναίκες που θεωρούν «δοσμένη» (άρα φυσική) τη δυνατότητα να δρουν σαν «ολοκληρωμένα» άτομα σε «σχέσεις ουσίας» έχουν «εσωτερικεύσει» αυτή την ιδιαίτερη ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας και οι πράξεις τους βασίζονται σ' αυτή. Αποτέλεσμα αυτού είναι να τείνουν (α) να μη συνειδητοποιούν το βαθμό στον οποίο οι έννοιες που θεωρούν «αληθινές», ή έξω από την ανδροκρατούμενη ιδεολογία, είναι δημιουργήματα της ίδιας ιδεολογίας, (β) να μη συνειδητοποιούν πάντοτε το βαθμό στον οποίο οι ίδιες «πραγματοποιούν», δηλ. δημιουργούν αφηρημένες έννοιες (ταξινομήσεις - διακρίσεις) κινούμενες από το ιστορικά συγκεκριμένο ή/και διαφορετικό, σε γενικεύσεις ή αναλογίες που τονίζουν τι είναι όμοιο ή ανάλογο ή «αντιπροσωπευτικό» (των γυναικών), (γ) να μην αντιλαμβάνονται την παραπάνω διαδικασία με το να θεωρούν αυτές τις αφηρημένες έννοιες «δοσμένες», άρα φυσικές, (δ) να επικαλύπτουν ασυνείδητα βασικές αντιφάσεις της ιδεολογίας τους, κυρίως αυτήν της ατομικής ελευθερίας και της ισότητας που εμφανίζεται στην καθημερινή πράξη με τη μορφή διαφωνιών και εντάσεων, (ε) να αντιλαμβάνονται σαν παρόμοιο ή όμοιο κάτι που είναι διαφορετικό και να ερμηνεύουν σαν διαφορετικό αυτό που είναι κοινωνικά δημιουργημένο τόσο όμοιο ώστε καταλήγει να γίνεται αντικαταστάσιμο στην πράξη και (στ) να οδηγούνται σε διάφορες μορφές κυριαρχίας και κυριαρχικότητας, με αποτέλεσμα αρκετές πράξεις τους να είναι όμοιες μ' αυτές που προκαλούνται από το «σύστημα» που οραματίζονται να αλλάξουν.

Σύμφωνα με τη μαρξιστική κοινωνική έρευνα, το φαινόμενο της ουσιαστικο-

και όρους» και μαθαίνει «να είναι ο εαυτός της», δηλ. να ζει σαν «ολοκληρωμένο άτομο».

Στο τρίτο στάδιο, της «φεμινιστικής στάσης», το άτομο-γυναίκα «αναλαμβάνει την ευθύνη» να κάνει δημόσια ό,τι έμαθε να κάνει με τον εαυτό της και με την ομάδα (και την ομάδα αυτογνωσίας), δηλ. τολμά να εκφράζει και να ικανοποιεί τις εσώτερες ανάγκες της «δημόσια», τη στιγμή που τις νιώθει (αντί να «παιζει παιχνίδια»), και (β) να διαπληκτίζεται σε περίπτωση διαφωνιών, τη στιγμή που αυτές εκδηλώνονται.

Πιστεύεται ότι οι γυναίκες που παίζουν αυτή τη «στάση» μπορούν να επιφέρουν αλλαγές σε άλλα «ένα, δύο, τρία, εκατό άτομα», στην οικογένεια, τη δουλειά και παντού, προκαλώντας τα να σκεφτούν διαφορετικά, να διαφωνήσουν ή/και να συμφωνήσουν, μέσα από μια «εποικοδομητική συζήτηση» (έναντι μονολόγων ή «διαλόγων κουφών»), ή με έναν «ανοιχτό κανιά» (έναντι των τακτικών «τακτ», ανοχής, επιθετικότητας και κωτισμοπολιού). Υποστηρίζεται ότι σε κάθε τέτοια περίπτωση κάτι «καινούργιο» και «αληθινό» προκύπτει, γιατί «τα όρια της παλιάς σχέσης ανοίγουν» και ο κοινωνικά επιβεβλημένος διαχωρισμός προσωπικού (κρυφού) και δημόσιου «σπάει» ή και εξαλείφεται.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι για τις Λεονιάδες το κάθε στάδιο - τακτική (όπως και η όλη στρατηγική) αποτελεί έναν κύκλο συλλογικών (όχι «μαζι-

τάς της (ως προς τη δυνατότητα διαφοροποίησης και αλλαγής) σε σύγκριση με άλλες γυναίκες - φεμινίστριες (συμπεριλαμβανομένων των γυναικών της ομάδας) ή και με άλλα άτομα (άνδρες και γυναίκες).

Για τις Λεονιάδες, ο βαθμός «πραγματικότητας» ή «αυθεντικότητας» μιας διαπροσωπικής ή πολυπρόσωπης σχέσης (συμπεριλαμβανομένης της γυναικείας σχέσης «αδελφότητας») είναι ανάλογο του βαθμού «ανοίγματος» και «αμεσότητας» των αναγκών και συναισθημάτων που επιτυγχάνεται εκ μέρους των ατόμων: τα άτομα που ενεργούν στις σχέσεις τους «ανοικτά» και «άμεσα» αναπτύσσουν «σχέσεις ουσίας» και όχι εξουσίας». Σε μια «σχέση ουσίας» τα άτομα «επικοινωνούν αληθινά», σαν «ολοκληρωμένα υποκείμενα» (όχι σαν αντικείμενα άλλων και του εαυτού τους ή σαν ηθοποιοί), διότι οι πράξεις τους είναι η εκδήλωση των (εσωτερικών) αληθινών αναγκών τους και όχι των επιβεβλημένων προκαθορισμένων ρόλων και κανόνων. Κατά συνέπεια, οι «σχέσεις ουσίας» δεν περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά όπως η ιδιοποίηση, η αποκλειστικότητα, ο έλεγχος, η αλληλεξάρτηση: «είναι αληθινά ισότιμες», κατά τις Λεονιάδες.

Η στρατηγική των τριών σταδίων ή τακτικών προτείνεται σαν μια μορφή πολιτικής πρακτικής, κατ' αρχήν διαφορετικής από αυτή των ανδρών (δηλ. αντι-ατομιστικής και αντι-εξουσιαστικής) και, το κυριότερο, εφαρμοσίμης «σε όλα τα επίπεδα» της καθημερινής ζωής, δηλ. στις

ποίησης της ατομικής ταυτότητας και των συλλογικών σχέσεων είναι προϊόν της ατομικιστικής ιδεολογίας της Δύσης, όπου το άτομο «σαν ένα σύμβολο και όχι απλώς σαν βιολογική οντότητα»⁹ αξιολογείται σαν «σχεδόν ιερό, απόλυτο» ή «η ουσία της ανθρωπότητας»¹⁰ και χρησιμοποιείται σαν μεταφορά (δηλ. είναι ιδεολογικά αντικαταστάσιμο) κάθε άλλου ατόμου ή ολόκληρης ομάδας ή έθνους ή κοινωνίας.¹¹

Με άλλα λόγια, η αστική πολιτική φιλοσοφία της ισότητας για όλους και της ελευθερίας του ατόμου υποθέτει ότι κάθε «άτομο» ή «άνθρωπος» (έναντι των ιστορικά συγκεκριμένων κοινωνικών ατόμων) είναι ισότιμο με κάθε άλλο λόγω της κοινής ανθρωπίνης υπόστασής τους και ανεξάρτητα από ατομικές ιδιαιτερότητες. Γι' αυτό, όλα τα άτομα είναι εξίσου ελεύθερα να συνάπτουν συμφωνίες σε συγκεκριμένα θέματα.¹² Μολονότι η ισοτιμία των ατόμων αναγνωρίζεται σαν προϋπόθεση κοινωνικά προβλεπόμενη για τις συμφωνίες, εντούτοις παριστάνεται σαν «φυσιολογική», άρα «δοσμένη», με αποτέλεσμα να «περνάει» στην κοινή γνώμη σαν ξεχωριστή από τις ιστορικά-κοινωνικά συγκεκριμένες πράξεις, τις απαραίτητες για τη σύναψη συμφωνιών-σχέσεων. Ο ιδεολογικός διαχωρισμός που αναπτύσσεται ανάμεσα στο «φυσικό» και το «κοινωνικό» ή κοινωνικά δημιουργημένο (κανόνες, νόμοι), προκαλεί την αντίφαση ανάμεσα στην ατομική ελευθερία και τη συλλογική αλληλεξάρτηση: η τελευταία είναι αναγκαία στη συλλογική εργασία αλλά και περιορίζει την ατομική ελευθερία.

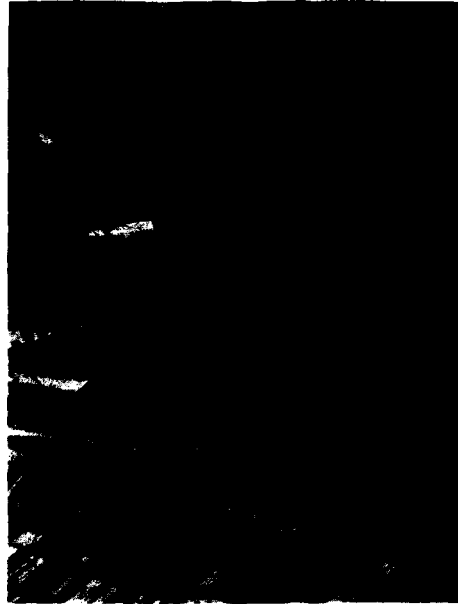
Η μαρξιστική-κοινωνική έρευνα υποστηρίζει ότι αυτή η αντίφαση είναι η απαραίτητη βάση για την ιδεολογία των ίσων δίκαιων ανταμοιβών για ισότιμα άτομα και εντοπίζει την προέλευσή της στην πρακτική της μισθωτής αμοιβής σαν ίσης-δίκαιης ανταμοιβής στη δουλειά, αφού όλα τα συμβαλλόμενα μέλη (εργαζόμενα άτομα ή ομάδες ή κράτη) μιας συμφωνίας στην αγορά εργασίας θεωρούνται ότι είναι ισότιμα-ελεύθερα και (αφού) κάθε μέλος συμφωνεί να εκτελέσει ορισμένα καθήκοντα. Στις περιπτώσεις αυτές οι συμβαλλόμενοι πιστεύουν ότι ενεργούν-δουλεύουν συγχρόνως για το ατομικό και το κοινωνικό (συλλογικό) συμφέρον.

Όπως θα δειχθεί αμέσως παρακάτω, οι Λεονιάδες έχουν εσωτερικεύσει αυτή την αντίφαση και βιώνουν τις συνέπειες της μέσα από διεξόδους (ή «φυγές»;) και αδιέξοδα.

5. Φεμινιστική ιδεολογία και πρακτική στην εργασία: Διέξοδοι και αδιέξοδα

Οι συζητήσεις των φεμινιστριών έχουν σαν απώτερο στόχο τους (συνειδητά και

μη) την απάντηση στο ερώτημα πώς και πόσο έχει επηρεάσει ο φεμινισμός την «προσωπική» τους ζωή. Πολλές φορές ο επαγγελματικός τομέας αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς της «προσωπικής» ζωής επειδή αυτή έχει την έννοια της προσωπικής-ατομικής στάσης τους «σε όλα

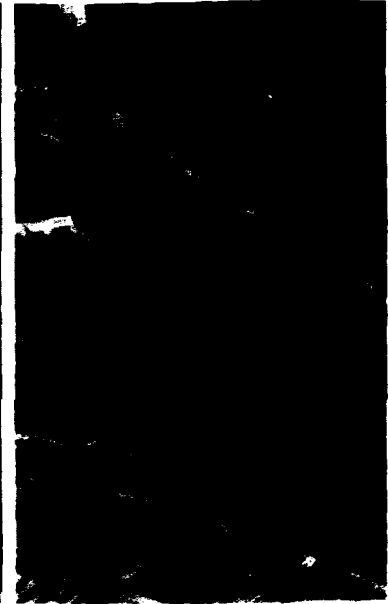

τα επίπεδα» συγχρόνως και όχι την καθιερωμένη έννοια της λεγόμενης «ιδιωτικής», δηλ. ενδοοικογενειακής ή ερωτικής, ζωής.

Οι Λεονιάδες, «στη δουλειά» (όπως στην οικογένεια, την ομάδα, το κόμμα) απορρίπτουν τις «κάθεταις δομές», την εξουσία, την εντολή, την αυταρχικότητα, «τα πολλά χρονικά και οικονομικά όρια». Επίσης απορρίπτουν τις καθιερωμένες, και σχετιζόμενες με τα προηγούμενα, αξίες της «αποτελεσματικότητας», του «επαγγελματισμού» και της «επιτυχίας», διότι πιστεύουν ότι αυτές (στην παρούσα κατάσταση πραγμάτων) ισοδυναμούν με ανδροκρατικούς, άρα ορθολογιστικούς και εξουσιαστικούς «κανόνες».

Κρίνουν ότι, στο παρελθόν, στην προσπάθειά τους να «ανταποκριθούν τέλεια» στους ρόλους της «μητέρας, συζύγου, νοικοκυράς και εργαζόμενης» δημιουργήσαν ένα πλέγμα «ψευδών σχέσεων» σε όλα τα επίπεδα, δηλ. σχέσεων εξουσίας και (αλληλ-)εξάρτησης. Η παρακάτω μαρτυρία μιας γυναίκας, σχετικά με το χώρο της (εξωοικιακής) εργασίας, εκφράζει και τις υπόλοιπες:

Αισθάνομαι ότι αυτό που μου δίνουν οι δεδομένες δομές (τάδε ώρα, τάδε ρούχα κ.λπ.) ήταν ότι φοβόμουν να συγκρουσθώ με τα άτομα που ήθελα και σε προσωπικό επίπεδο, ή συγκρουόμουν εκ του ασφαλούς, μέσα στα καθιερωμένα πλαίσια των ρόλων, σαν υπάλληλος, σαν συνάδελφος, σαν συναγωνίστρια... Δεν συγκρουόμουν

γι' αυτό που αισθανόμουν να με «καίει», που όμως ήταν η ουσία. Την ίδια τακτική ακολουθούσα στο σπίτι, στην οργάνωση, δηλ. ψεύτικα πράγματα.

Σήμερα, πιστεύουν ότι η δουλειά μπορεί να γίνεται «αποτελεσματικά» αλλά όχι ορθολογιστικά, εάν τα συμβαλλόμενα άτομα «είναι ο εαυτός τους», ικανοποιούν τις «εσωτερικές» τους ανάγκες και, τηρώντας μια τέτοια «στάση», συζητούν ή και συγκρούονται για τα προβλήματά τους που φαινομενικά είναι μόνον «εργασιακά».

Από την ανταλλαγή εμπειριών που είχαν οι γυναίκες που εφαρμόζουν αυτή την τακτική, διαπιστώθηκε ότι αυτές αντιμετωπίζουν οδυνηρές δυσκολίες, εξωγενείς και ενδογενείς.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκει η αντίδραση του «έξω κόσμου», δηλ. των συνεργατών όλων των κλιμακίων της ιεραρχίας («από πάνω κι από κάτω») ή/και των πελατών που δεν έχουν καμία σχέση με την ιδεολογία των συγκεκριμένων γυναικών. Τα άτομα αυτά:

δεν σε δέχονται εύκολα όταν είσαι εκτός συστήματος και το «φωνάζεις». Δεν σου διευκολύνουν τη ζωή όπως σ' έναν «δικό» τους. Αντίθετα, σου παρακαλύουν τη δουλειά κι εσύ πρέπει να παλεύεις συνέχεια.

Στην κατηγορία των ενδογενών δυσκολιών περιλαμβάνονται δύο βασικές αντιδράσεις των ίδιων των γυναικών απέναντι στην αρνητική συμπεριφορά του

«βαδίσματος σε τεντωμένο σχοινί» ή και συνεχών διλημάτων, του τύπου «να παίζω το αφεντικό αφού δεν συνεργάζεται ή να βοηθήσω;». Παράλληλα, η δύναμη φαίνεται να εκφράζεται στην πραγματικότητα με την ασυνείδητη συμμετοχή στο παιχνίδι των εξουσιαστικών ρόλων

«έξω κόσμου»: κατά καιρούς, πολλές νιώθουν περισσότερο «ξοδεμένες» παρά «δυνατές», από την ικανότητά τους να αποτολμούν συγκρούσεις ή το αντίστροφο – πάντως και τα δύο.

Από την περιγραφή συγκεκριμένων εμπειριών, φαίνεται ότι, στην πρώτη περίπτωση, το «ξόδεμα» εκφράζεται με τη συνειδητή παραίτηση και αποδοχή του «τιμήματος» της «απομόνωσης» από τους άλλους και της αυτοαπομόνωσης, καθώς και τη συνειδητή (μερική έστω) επιστροφή στο παιχνίδι των ρόλων. Προηγούνται συναισθήματα «τρόμου» και «εσωτερικού διχασμού», εκφρασμένων με το ερώτημα «τι είναι το καινούργιο που βάζουμε στη θέση του παλιού», και την αίσθηση ότι «δεν κάνουμε τίποτα αφού δεν υπάρχουν δομές (στο καινούργιο)». Με άλλα λόγια, μετά από μια κατάσταση αυτοϊσοποίησης ή και έλλειψης αυτοπεποίθησης, εκφράζεται η ανάγκη να υπάρξουν «δομές» και επομένως «κανόνες» (πάνω σε νέες βάσεις-αξίες) ή και ομοιογένεια στόχων (ή «αναγκών») και αποτελεσμάτων: άρα το ζητούμενο έρχεται σε αντίθεση με την επιθυμία και την πεποίθηση ότι είναι δυνατόν να υπάρχει πλήρης αυτονομία στην έκφραση ατομικών, «εσωτερικών» (= μη ορθολογιστικών) αναγκών.

Στη δεύτερη περίπτωση, η «δύναμη», παρά το ξόδεμα, βασίζεται στην πεποίθηση ότι «κάτι καινούργιο και αληθινό βγαίνει». Από τις συγκεκριμένες εμπειρίες των γυναικών, φαίνεται ότι το «ξόδεμα» βιώνεται με τη μορφή ενός συνεχούς

και επομένως με την οδύνη της αυτοκαταπίεσης και (συγχρόνως) της καταπίεσης των άλλων, μετονομαζόμενων σε «έκφραση εσωτερικών αναγκών».

Στο σημείο αυτό αξίζει να παρουσιαστεί η εμπειρία μιας γυναίκας (όπως την αφηγήθηκε η ίδια), με θέση «προϊσταμένης», σαν απεικόνιση όλων των παραπάνω. Παράλληλα, η ανάλυση-ερμηνεία που έγινε για τη στάση της και οι λύσεις που προτάθηκαν από τις συνομιλήτριές της δίνουν μια εικόνα των τρόπων με τους οποίους είναι πιθανόν οι φεμινίστριες να ενεργήσουν στην εργασία.

Η Λένα έχει προσλάβει μια υπάλληλο, η οποία, παρά την πολύμηνη προεργασία και συνεργασία μαζί της, συνεχίζει να κάνει λάθη και να μη συνεργάζεται. Η Λένα εξομολογείται ότι παλεύει ανάμεσα στον πειρασμό να ενεργήσει σαν αφεντικό, με βάση τη διαπίστωση ότι «η πολλή δημοκρατία βλάπτει» (εννοώντας την πολύμηνη συνεργασία της με την υπάλληλο παρά τη θέση της σαν προϊσταμένης), και μια τάση εκ μέρους της να παραιτηθεί παρά να απολύσει. Στην κατηγορία που της προσάπτουν οι άλλες, ότι δηλ. «γίνεται υπερπροστατευτική», η Λένα απαντάει ότι φοβάται μήπως είναι «δικό της φταίξιμο», που, λόγω πίεσης χρόνου, δεν εκπαιδευσε την υπάλληλο ακόμα καλύτερα (αν και συγχρόνως αναρωτιέται «πού πάει όλη αυτή η προεργασία»), και ότι, γι' αυτό, δεν μπορεί να της φωνάξει όταν θυμώνει μαζί της. Στην παραίτηση των άλλων «να βγάλει το θυμό της, αφού έτσι

κι αλλιώς είναι θυμωμένη», η Λένα διαβεβαιώνει ότι «αυτό που θα 'λεγε με φωνές τώρα νιώθει την ανάγκη να το λέει ήρεμα», και υπενθυμίζει ότι η κοπέλα είναι καινούργια και πρέπει να της δοθούν κι άλλες ευκαιρίες. Ισχυρίζεται ότι «δεν φοβάται να τσακωθεί ούτε απορρίπτει τη χρησιμότητα αυτής της τακτικής», αλλά ότι «νιώθει την ανάγκη να δείξει κατανόηση απέναντι στη γυναίκα αυτή» και «να περιμένει έως ότου καταλάβει ποιες είναι οι ευθύνες της».

Μετά την αφήγηση της Λένας και τις ενδιάμεσες παρατηρήσεις και παραινέσεις των άλλων, οι Λεονιάδες, περνώντας σ' ένα δεύτερο στάδιο συζήτησης, ανέλυσαν τη «στάση» της και υποστήριξαν ότι στην προσπάθειά της να παίξει την «ανώτερη» και να μη βγάξει το θυμό της, αυτοκαταπιέζεται και συγχρόνως γίνεται «υπερπροστατευτική», άρα «καταπιεστική», διότι «δεν αφήνει την άλλη να αναλάβει τις ευθύνες της». Θεωρούν ότι η στάση της Λένας είναι «μια μορφή επιθετικότητας από τις πιο επιθετικές», διότι, όπως της είπε μια γυναίκα (και οι άλλες συμφώνησαν):

Είναι προτιμότερη η επιθετικότητα του να της πεις άμεσα ότι τη θεωρείς ανίκανη και γι' αυτό πρέπει να φύγει, παρά να της λες συνέχεια και έμμεσα ότι «είσαι ανίκανη αλλά εγώ είμαι τόσο καλή που δεν θα σε απολύσω». Σου πασάρει τις ευθύνες της κι εσύ τις δέχεσαι μεγαλόκαρδα.

Η συζήτηση μπήκε σ' ένα τρίτο στάδιο όταν μια γυναίκα έθεσε το ερώτημα «αν τελικά μπορούμε να λειτουργούμε έξω από τις δομές» και «πόσο». Οι απαντήσεις των γυναικών ήταν καταφατικές, αφορούσαν μόνο το πρώτο σκέλος της ερώτησης και συνοψίζονται στα παρακάτω λόγια μιας γυναίκας:

Μπορούμε, εφόσον προηγουμένως βρούμε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις ευθύνες «μας» και τις ευθύνες των άλλων. Γιατί στην προσπάθεια μας να είμαστε ανοιχτές και με πλατείς ορίζοντες, μπορεί να ξεχάσουμε τις «δηλώσεις» μας περί αυτονομίας και «σχέσεων ουσίας και όχι εξουσίας», και να φτάσουμε να πούμε στους συνεργάτες μας και αλλού, «η πολλή δημοκρατία βλάπτει».

Μερικές γυναίκες πρόσθεσαν ότι, προκειμένου να μάθουμε να βρούμε τη «διαχωριστική γραμμή», «πρέπει να εξασκούμε μέσα από τα λάθη και τις αποτυχίες μας, να συνάγουμε γενικά συμπεράσματα και, με βάση αυτά, να χαράζουμε ομοιογενείς τακτικές και να αναλαμβάνουμε τις ευθύνες μας».

Το μήνυμα που εκπέμπει η παραπάνω συζήτηση (αντιπροσωπευτική πολλών άλλων) είναι ότι το προτεινόμενο μοντέλο των «σχέσεων ουσίας» (όχι εξουσίας) και

ατομικής ολοκλήρωσης ή αυτονομίας (όχι αλλοτριώσης) μπορεί να λειτουργεί «υπό όρους» («εφόσον...»): χρειάζεται ή «πρέπει» να προκαθορίζονται «διαχωριστικές γραμμές» (δηλ. όρια, κανόνες) και απαιτείται ομοιογένεια εμπειριών-αναγκών-απόψεων για τη χάραξη ομοιογενών τακτικών ή και τη σύναψη συμφωνιών. Η όλη πρόταση επανοδηγεί σε «δομές» και θέτει σε αμφισβήτηση τη δυνατότητα να ενεργούν τα άτομα αυτόνομα και μη ορθολογιστικά (δηλ. σύμφωνα με τις ατομικές, εσωτερικές ανάγκες τους) και συγχρόνως να αποφεύγουν τις σχέσεις καταπίεσης και αυτοκαταπίεσης.

Οι διαπιστώσεις-προτάσεις, του τύπου «να βρούμε μια διαχωριστική γραμμή...», μπορούν να χαρακτηριστούν σαν ασυνείδητες και στιγμιαίες, αν συγκριθούν με το χρόνο που οι ίδιες γυναίκες αναλώνουν συνειδητά στις αφηγήσεις εμπειριών καταπίεσης και την αυτο-ή/και αλληλο-κριτική τους (δηλ. στο πρώτο και το δεύτερο στάδιο της παραπάνω συζήτησης). Τις περισσότερες φορές, η αντίφαση ανάμεσα στην έννοια που αποδίδουν οι Λεονιάδες στις «σχέσεις ουσίας» και ατομικής ολοκλήρωσης ή αυτονομίας (: σχέσεις με βάση τις «εσωτερικές» ατομικές ανάγκες, χωρίς όρια, κανόνες και προσυμφωνίες) και στις «διαχωριστικές γραμμές» (ή όρια) που επικαλούνται για την καλή λειτουργία τους, συγκαλύπτεται ασυνείδητα λόγω της πεποίθησής τους (κι αυτή λόγω της «εσωτερίκευσης» της ιδεολογίας τους) ότι η εσωτερική ολοκλήρωση/«ουσιαστική σχέση» είναι κάτι το χειροπιαστό υπαρκτό (για την ακρίβεια προϋπάρχον κάθε κοινωνίας/κοινωνικής σχέσης). Οι έννοιες εκλαμβάνονται σαν δοσμένες ή φυσιολογικά υπαρκτές και οι τακτικές για την ανακάλυψη και περαιτέρω μεταχείρισή τους θεωρούνται εξίσου φυσιολογικές και ταυτόσημες: η Λένα ταυτίζει την τακτική κατανόησης (ή αυτοκαταπίεσης;) που ακολουθεί με την εσωτερική της ανάγκη (ή ολοκλήρωση), ενώ οι υπόλοιπες ταυτίζουν την εφαρμογή των «δηλώσεών» τους (περί ουσίας και ατομικής ολοκλήρωσης ή αυτονομίας) με την τακτική των «διαχωριστικών γραμμών».

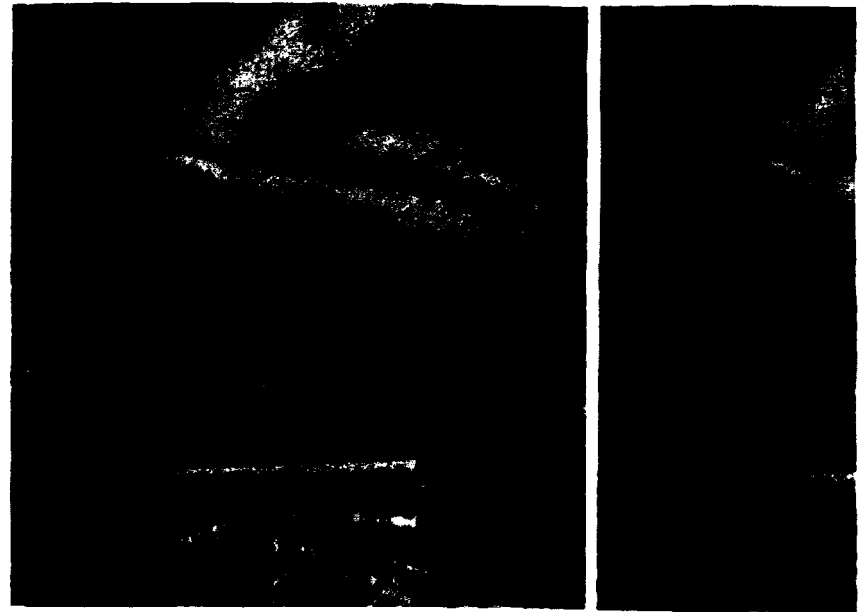
6. Μαρία: Μια περίπτωση απόρριψης των οικογενειακών σχέσεων «σε όλα τα επίπεδα»: διέξοδοι και αδιέξοδα

Η βιοιστορία που ακολουθεί απεικονίζει περιληπτικά την αλληλουχία όλων των «επιπέδων» δραστηριοτήτων (εργασίας, οικογένειας, ομάδας γυναικείας ή μικτής κ.ά.), τη βιοματική εμπειρία της φεμινιστικής αντιανδροκρατικής ιδεολογίας και

τους τρόπους που εκφράζεται και αντιμετωπίζεται η κεντρική αντίφαση της «σε όλα τα επίπεδα».

1954: Η Μ. γεννήθηκε στην Αθήνα.

1972: Τελειώνει το Λύκειο και γράφεται σε ιδιωτική Σχολή Καλών Τεχνών. Ο πατέρας πληρώνει τα δίδακτρα.

1973-74: Η Μ. αναγκάζεται να διακόψει τη Σχολή, επειδή ο πατέρας της τη θέλει στο σπίτι να φροντίζει την άρρωστη μητέρα της και δεν της πληρώνει τα δίδακτρα.

1974: Βρίσκει δουλειά μερικής απασχόλησης και συνεχίζει τις σπουδές της. Συγκρούεται με τον πατέρα της.

1975: Η Μ. αποφοιτά και βρίσκει δουλειά σαν υπάλληλος. Αφήνει το σπίτι της και νοικιάζει «δικό της» διαμέρισμα.

1976: Η Μ. ερωτεύεται και συζεί, παρά την απόφασή της «να ζει μόνη». Παράλληλα με την «αμοιβαία αγάπη» τους, αναπτύσσεται μια «σχέση ανισότιμη» επειδή αυτός: (α) «της ζητάει να του κάνει πράγματα σαν νάναι η μάνα του ή η γυναίκα του», δηλ. να του μαγειρεύει, να του πλένει, να του κάνει εξωτερικές δουλειές, (β) δεν εκφράζει τις σκέψεις του ανοιχτά και (γ) επιμένει να παντρευτούν «για να εξασφαλίσει μονιμότητα και αποκλειστικότητα» («η γυναίκα μου» όπως «η δουλειά μου», «το σπίτι μου»). Η Μ. «δεν επικοινωνεί πια» μ' αυτόν τον άνδρα. Σύντομα

η σχέση μας έγινε επιφανειακή, άνευ ουσίας... Ακόμα και ο τρόπος που κάναμε έρωτα «τυποποιήθηκε», γινόταν με έναν ορισμένο τρόπο, σε ορισμένη μέρα... Αναμειχθήκαμε στη λογική των ρόλων... των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων... δεν κάναμε αυτό που μας ευχαριστούσε ή που νιώθαμε σαν ανάγκη... Αισθάνθηκα καταπιεσμένη γιατί δεν είχα χρόνο για τον εαυτό μου. Αυτός ο άνδρας ήταν συνεχώς παρών...

Αρχές 1977: Η Μ. ζητάει να ζουν χωριστά. Αυτός αρνείται. Τον αφήνει «παρά τη μεγάλη αγάπη της γι' αυτόν».

Τέλος 1978: Πεθαίνει η μητέρα της Μ. Η σχέση της με τον πατέρα παραμένει κακή. Η Μ. μπαιίνει στις Λεονιάδες για να «επικοινωνήσει» με άτομα που «επίσης πιστεύουν στην αυτονομία και τον πλουραλισμό», να γίνει «αποδεκτή έτσι όπως είναι» και να «προστατευθεί»: *τις είδα σαν «μανάδες» μου.*

1978-81: Η Μ. συμμετέχει στις ομάδες (α) αυτογνωσίας, (β) δημοσίευσης φεμινιστικού περιοδικού, (γ) άμεσης δράσης (π.χ. καταστροφή αφισών με διαφημίσεις προσβλητικές για γυναίκες κ.ά.). Τις «απολαμβάνει» επειδή «γνωρίζει γυναίκες με διαφορετικές εμπειρίες και ανάγκες». Πιστεύει ότι η ανταλλαγή εμπειριών (α) την «απελευθέρωσε από την ανάγκη της να προστατευτεί από μανάδες» σ' όλα τα επίπεδα, (β) τη μετέτρεψε σε περισσότερο κοινωνικό άτομο, και (γ) τη βοήθησε να καταλάβει «τι της συνέβαινε στις σχέσεις της με τους άνδρες». Αναφορικά με το τελευταίο:

Οι συζητήσεις μου με άλλες γυναίκες και τα φεμινιστικά βιβλία με βοήθησαν να καταλάβω ότι μέχρι τότε έβλεπα όλους τους άνδρες, εραστές, συνεργάτες κ.ά. σαν τον πατέρα μου: τους απέρριπτα και συγχρόνως τους φοβόμουν και γι' αυτό είχα ανάγκη να με προστατεύουν. Από την αρχή ήθελα να τους δείξω ότι ήμουν πιο δυνατή απ' όσο νόμιζαν και εξέφραζα τις α-

ρίς συνείδηση του βαθμού εσωτερίκευσης των σεξιστικών αξιών, αρνιόνταν να δουν την ιδιαίτερη εκμετάλλευση που υφίσταντο σαν γυναίκες και δεν υποστήριζαν τις διαμαρτυρίες της Μ. στο αφεντικό τους. Αντίθετα προσπαθούσαν να την πείσουν ότι είχαν μια καλή δουλειά γιατί τους ε-

παιτήσεις μου για ισότητα, προφορικά και επιθετικά. Το ότι δεν εφάρμοζα τις απαιτήσεις μου έμπρακτα έδειχνε την αδυναμία μου και τον ασυνείδητο φόβο μου μη χάσω τη σχέση. «Δήλωνα» ότι δεν ένιωθα υποχρεωμένη να τους μαγειρεύω, αλλά στην πράξη μαγειρεύνα... Δηλ. έπαιζα τους παραδοσιακούς ρόλους και άφηνα να με εκμεταλλεύονται χωρίς να το καταλαβαίνουν κι αυτοί. Κατά συνέπεια, δεν υπήρχε αληθινή επικοινωνία ούτε εκ μέρους μου και η σχέση κατέληγε να γίνεται καταπιεστική και ανταγωνιστική.

Αρχές 1981: Η Μ. αρχίζει να συμμετέχει και σε μικτή ομάδα ψυχοθεραπείας «από ανάγκη να ψάξει για τις αληθινές ανάγκες της πιο συστηματικά».

Τέλος 1981: Η Μ. αποχωρεί από όλες τις ομάδες και παραιτείται από τη δουλειά της, διότι «δεν μπορεί να ανεχθεί πια την άσκηση εξουσίας πάνω της από κανέναν και καμία σ' αυτόν τον κόσμο».

Στη δουλειά της είχε αισθανθεί την εξουσία με δύο τρόπους όλα αυτά τα χρόνια: από τη μια, το αφεντικό της αρνιόνταν να αναπτύσει τις ιδέες της και να την αφήσει να αναπτύξει δικές της πρωτοβουλίες, κυρίως γιατί ήταν γυναίκα: τηρούσε την ίδια στάση σ' όλο το γυναικείο προσωπικό, ενώ υποστήριζε τους άνδρες (με τα ίδια ή λιγότερα προσόντα) σε μεγαλύτερο βαθμό και τους πλήρωνε περισσότερο. Από την άλλη μεριά, οι γυναίκες συνάδελφοι, από το φόβο της ανεργίας και χω-

ξασφάλιζε σταθερότητα — επειδή η εταιρεία δεν ήταν προβληματική.

Σύμφωνα με τη Μ.,

αυτοί οι άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένου του αφεντικού μας, συνειδητά και ασυνείδητα, με είχαν κάνει να μην μπορώ ούτε να φανταστώ τον εαυτό μου έξω από αυτή την ομάδα. Ήταν ξανά σαν μια οικογένεια... Με είχαν κάνει να πιστεύω ότι «ανήκα» σ' αυτή επειδή δήθεν είχα τα ίδια συμφέροντα! Φοβόμουν ότι αν έφευγα θα χανόμουν, γιατί είχα πιστέψει ότι «έξω» ήταν χάος... Έφυγα γιατί αισθάνθηκα την ανάγκη, γι' άλλη μια φορά, να ξεφύγω από ένα τέτοιο «σχήμα» και να δοκιμάσω την ικανότητά μου να κάνω κάτι δικό μου... Εξάλλου, διαπίστωση πολύ γρήγορα ότι... «δεν χάθηκα».

Για την αποχώρησή της από τις Λεονιάδες και την ψυχοθεραπεία, η Μ. είπε ότι (α) κουράστηκε γιατί τα μέλη της ομάδας ανέπτυξαν «διαφορετικές ανάγκες από τις δικές της» και (β) «αισθάνθηκα την ανάγκη» να μην αναπτύξει σχέσεις εξάρτησης από τους άλλους.

Αρχές 1982: Η Μ. φεύγει από την Αθήνα για να δουλέψει μεροκάματο σε μια φάρμα στην επαρχία. Μετά από λίγο, νιώθει να την εκμεταλλεύονται, γιατί δεν της παρέχουν κοινωνική ασφάλιση παρά τη πολυώρη δουλειά που προσφέρει, και επιστρέφει στην Αθήνα. Αποφασίζει να δουλέψει σαν ελεύθερη επαγγελματίας στο σπίτι της. Επιπλέον επιστρέφει στις ομάδες ψυχοθεραπείας και Λεονιάδων

γιατί «μιλούν την ίδια γλώσσα».

Αρχίζει να συμμετέχει και σε μια «αυτόνομη ομάδα», με πρώην μέλη της γυναικείας οργάνωσης όπου ανήκαν οι Λεονιάδες. Αργότερα φεύγει γιατί «οι γυναίκες ζούσαν τελείως διαφορετικές ζωές από τη δικιά μου και είχαν άλλες ανάγκες».

Μέσα 1982. Η Μ. «πιέζει» (όπως χαρακτηρίστηκε από άλλες) τις Λεονιάδες να φύγουν από την οργάνωση όπου ανήκαν και επικρίνει το δισταγμό τους παρομοιάζοντάς τις «με μια οικογένεια όπου η γυναίκα ξυλοκοπιέται από τον άνδρα της, αλλά παραμένει γιατί φοβάται μη μείνει μόνη και χαθεί».

1982-1983: Η Μ. βρίσκει «δουλειές απ' έξω» για λίγα λεφτά και διακόπτει την ψυχοθεραπεία γιατί θέλει να ζήσει «χωρίς πατερίτσες». Επίσης αναπτύσσει φιλικές σχέσεις με τον πατέρα της και ερωτεύεται έναν άνδρα που συμμετείχε στην ομάδα ψυχοθεραπείας. Συναποφασίζουν να συναντιούνται κυρίως τα Σαββατοκύριακα «για να μην αναπτύξουν σχέσεις αλληλεξάρτησης».

Σύμφωνα με τη Μ., αυτή η σχέση «ήταν τελείως διαφορετική από τις προηγούμενες», γιατί αυτός «αρνιόνταν να παίζει το ρόλο του άνδρα που αρέσκειται να προστατεύει τις γυναίκες και συγχρόνως να προστατεύεται από αυτές» και πίστευε ότι «άνδρες και γυναίκες πρέπει να ζουν όπως θέλουν». Επίσης η ίδια αισθανόταν ελεύθερη να εκφράζει τα συναισθήματά της χωρίς να φοβάται μήπως θίξει αυτόν ή τον εαυτό της. Συζητούσαν όλες τις διαφωνίες τους και προσπαθούσαν να τις επιλύσουν. Όταν αυτός ασκούσε κριτική, το έκανε από ενδιαφέρον για τη σχέση τους όχι από πρόθεση να την προσβάλλει.

1983: Η Μ. συνεχίζει τη δουλειά της «αυτόνομα». Μπαίνει σε μια μικτή ομάδα αναρχικών όπου ανήκει και ο φίλος της. Συγχρόνως επανέρχεται στην αυτόνομη —πια— ομάδα των Λεονιάδων «από συναισθηματική προσκόλληση, παρά από ιδεολογική ταύτιση».

Αρχές 1984: Η Μ. αναγγέλει στις Λεονιάδες την τελική της αποχώρηση. Αιτιολογεί την πράξη της με δύο λόγους: πρώτον, η καθημερινή ζωή της «είναι τελείως διαφορετική» (εννοώντας πιο ριζοσπαστική) από αυτή της πλειοψηφίας και αυτό την εμποδίζει να «επικοινωνεί» μαζί τους. Δεύτερον, «δεν θέλει να συμμετέχει μόνο για συναισθηματικούς λόγους, γιατί αισθάνεται απελευθερωμένη από την ανάγκη να υποστηρίζεται από «οικογένειες»». Συγκεκριμένα, τονίζει ότι ο κυριότερος «στόχος» της έχει γίνει

να απελευθερωθώ από την ανάγκη να ανήκω σ' έναν «κύκλο» ανθρώπων, που θα μου εξασφαλίζει υποστήριξη αν δεν αισθάνομαι καλά... Θέλω να

σχετίζομαι με ανθρώπους, που δεν αφήνουν σε «σχήματα», αλλά που ζουν την ίδια ζωή μ' εμένα. Θέλω να νιώθω σίγουρη, χωρίς να «ανήκω» σε οποιουδήποτε είδους «κύκλωμα»... Θέλω να ζω χωρίς όρους, με άνδρες και γυναίκες.

Μέσα 1984: Θάνατος πατέρα. Η Μ. πηγαίνει μόνη της στο εξωτερικό για ένα μεταπτυχιακό μάθημα σχετικό με τη δουλειά της.

Τέλος 1984: Επιστρέφοντας βρίσκει το φίλο της να συζεί με μια άλλη γυναίκα. Πληγώνεται και ζηλεύει. Ο άνδρας εξηγεί ότι «ένιωσε την ανάγκη να κάνει αυτό που τον ευχαριστούσε». Της λέει ότι μπορεί να έχει συγχρόνως τις δύο σχέσεις «για όσο κρατήσουν». Η Μ. αρνείται το «σχήμα» των «πολλαπλών σχέσεων» και χωρίζει.

Στο εξής δημιουργεί σχέσεις ολιγοήμερες «με άνδρες στους οποίους αρέσει μάλλον παρά αντίστροφα». Συγχρόνως φεύγει από τους αναρχικούς γιατί «σκέφτονται διαφορετικά από αυτή» και εξακολουθεί την εργασία της σαν ελεύθερη επαγγελματίας. Κατά καιρούς βλέπει μερικές Λεονιάδες και συμμετέχει σε διαμαρτυρίες «περιθωριακών», όπως ομοφυλόφιλων, οικολόγων κ.λπ. Κάθε φορά αισθάνεται «σαν να έχει πάει σε πάρτυ αποφοίτων», δηλ. δεν έχει πια τίποτα κοινό «εκτός από αναμνήσεις».

Τέλος 1984 - αρχές 1985 (τέλος έρευνας): Η Μ. διατηρεί το «δικό της» διαμέρισμα, όπου ασκεί τη «δική της» δουλειά, και ζει με το σκύλο «της». Συγχρόνως σχετίζεται μ' έναν άνδρα που της αρέσει (δεν του αρέσει μόνο). Μόνη της «έχει επιλέξει» να περνάει μόνο μερικά βράδια μαζί.

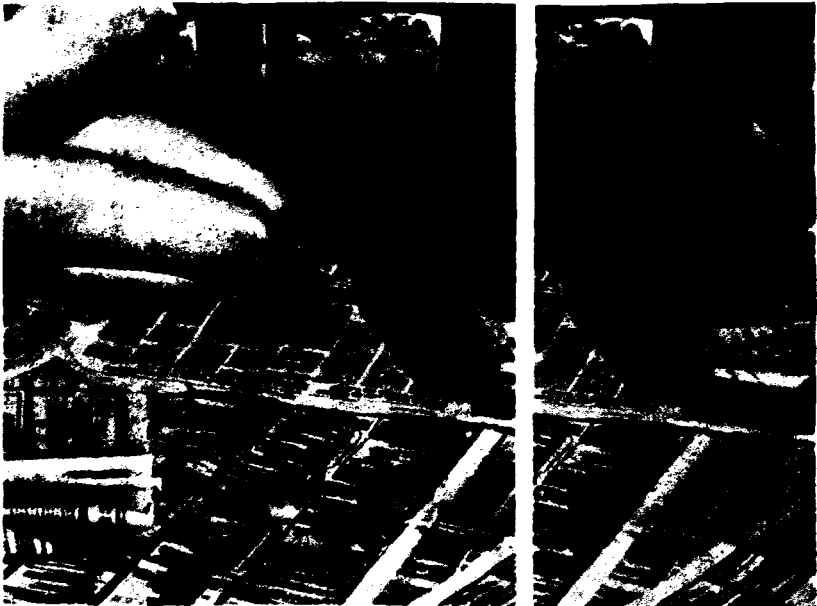
Συγχρόνως αρχίζει να «αισθάνεται την ανάγκη» να αποκτήσει δικό της παιδί χωρίς να παντρευτεί (σε παλιότερη συζήτησή μας για την οικογένεια και τα παιδιά η Μ. ήταν αρνητική ως προς το να έχει «δικό της» παιδί, γιατί θεωρούσε ότι αυτή η ανάγκη ήταν έκφραση της ανασφάλειας και επομένως της αποκλειστικότητας και της κτητικότητας που αναπτύσσονται μέσα στην οικογένεια και ανάμεσα στο ζευγάρι). Πιστεύει ότι «δεν έχει την ανάγκη προστασίας ενός άνδρα γι' αυτήν και το παιδί της». Θεωρεί ότι μ' αυτό τον τρόπο η σχέση της με το παιδί θα βασιστεί «σε αληθινά ίσους όρους», γιατί κανείς από τους δύο τους δεν θα ανήκε στο «προκαθορισμένο σχήμα οικογένεια» και, επομένως, κανείς από τους δύο δεν θα «πιαστεί στο παιχνίδι των κοινωνικά επιβεβλημένων ρόλων», άρα της «ιεραρχίας και της αυταρχικότητας».

7. Σκέψεις... όχι «συμπεράσματα»

Τα τελευταία χρόνια, οι φεμινίστριες ερευνήτριες και τα μέλη του ευρωπαϊκού

νικού κινήματος αποκάλυψαν την πολυπλοκότητα της φυλετικής ανισότητας (πέρα από την ταξική ανισότητα και μέσα σ' αυτήν) και διαμόρφωσαν μια πρακτική που σκοπεύει στην ανατροπή των «πατριαρχικών» δομών.

Οι Λεονιάδες, αντιπροσωπευτικό

τήμημα της σύγχρονης προβληματικής στο ελληνικό φεμινιστικό κίνημα, πιστεύουν ότι οι γυναίκες όλων των τάξεων (και βέβαια περισσότερο των κατώτερων) εξουσιάζονται, καταπιέζονται και αλλοτριώνονται από τους άνδρες «σε όλα τα επίπεδα» σχέσεων και σε όλα τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, διότι αυτά είναι «καταρχήν πατριαρχικά». Απορρίπτουν τις βιολογικές-ανατομικές εξηγήσεις που χρησιμοποιούν στην επιβολή φυλετικοποιημένων («ανδρικών»-«γυναικείων») ρόλων εξουσίας (σε βάρος των γυναικών) και τονίζουν τη διαλεκτική σχέση (παρά διαφοροποίηση ή αντίθεση) του λεγόμενου «ιδιωτικού» χώρου - οικογένειας - και του «δημόσιου» - εργασίας, πολιτικής κ.λπ. Για τις Λεονιάδες, όλα τα επίπεδα σχέσεων είναι δημιουργήματα της πατριαρχικής ιδεολογίας και γι' αυτό οδηγούν στην αποκλειστικότητα-καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες, στην εσωτερικευση σεξιστικών αξιών από τις γυναίκες, στον ανταγωνισμό αλλά και την αλληλεξάρτησή τους.

Όπως επιτόθηκε παραπάνω, οι Λεονιάδες οραματίζονται την ανακάλυψη μιας νέας, μη αλλοτριωμένης («χαμένης») γυναικείας ταυτότητας, ανεξάρτητης από βιολογικούς προσδιορισμούς (π.χ. γυναίκα = μητέρα) και συγχρόνως τη δημιουργία μιας γυναικείας κουλτούρας που θα ανατρέψει το σύστημα των φυλετικοποιημένων (και εσωτερικευμένων) εξουσιαστικών ρόλων και θα δημιουργήσει μια νέα κοινωνική πραγματικότητα.

Ωστόσο οι Λεονιάδες ταυτίζουν το νέο μοντέλο με έννοιες «ουσιαστικοποιημένες», δηλ. θεωρούμενες σαν φυσιολογικές ή φυσικά υπαρκτές (ή και προϋπάρχουσες των ιστορικά συγκεκριμένων «κοινωνικών» σχέσεων) «μέσα» και «ανά-μεσα» στα άτομα (-γυναίκες).

Εξαιτίας της «φυσικότητας» με την οποία περιβάλλουν και παριστάνουν τις έννοιες «εσωτερικές ανάγκες»/«ολοκληρωμένο» άτομο (σαν το «δοσμένο»-φυσιολογικό περιεχόμενο της νέας γυναικείας ταυτότητας) και τις «σχέσεις ουσίας» (σαν το «δοσμένο» περιεχόμενο της νέας γυναικείας κουλτούρας ή πραγματικότητας), οι Λεονιάδες: (α) επανοδηγούνται σε «φυσικούς» προσδιορισμούς της ταυτότητάς τους και των φυλετικών σχέσεων - έστω με την όχι στενά βιολογική-ανατομική έννοια, (β) υιοθετούν την κοινωνικά επιβεβλημένη αντίθεση «φυσικό»-«κοινωνικό», (γ) δημιουργούν (φαινομενικά) νέα ιδεολογήματα (γενικές αλήθειες) που αντιστοιχούν στον παραπάνω διαχωρισμό (π.χ. «ολοκληρωμένο» - μη ολοκληρωμένο/αλλοτριωμένο άτομο) και (δ) τείνουν να συγκαλύπτουν την κεντρική αντίφαση (επίσης δημιουργήματα του διαχωρισμού φύση - κοινωνία), που περιλαμβάνει η βασική φεμινιστική αρχή της ελευθερίας του κάθε ατόμου και, επομένως, όλων των ατόμων.

Από τις αφηγήσεις των Λεονιάδων για τα επαγγελματικά και τη ζωή τους, φαίνεται ότι οι γυναίκες αυτές, στον επαγγελματικό τομέα και συγχρόνως «σε όλα τα

ατομικές πράξεις τους αυτές καθεαυτές, και συγκαλύπτουν αντιφάσεις που πιθανόν υπάρχουν και διαπράττονται. Μέσα από αυτή την ασυνείδητη (λόγω εσωτερικευσης) διαδικασία, πολλές από αυτές τις ατομικές και συλλογικές πράξεις ερμηνεύονται και βιώνονται σαν «διέξοδοι» ή

επίπεδα σχέσεων», αντιμετωπίζουν την αντίφαση ανάμεσα στην πεποίθησή τους ότι είναι δυνατόν να δρουν (ή ότι ήδη δρουν) αυτόνομα (σαν «ολοκληρωμένα» άτομα) και την ομοιογένεια ή και αλληλεξάρτηση απόψεων, αναγκών και πράξεων, που απαιτούνται στην ανάπτυξη και διατήρηση συλλογικών (ή και δυαδικών) σχέσεων με τον «έξω κόσμο» (συμπεριλαμβανομένων των φεμινιστριών της ίδιας ή άλλης ομάδας).

Η αντίφαση αυτή πολλές φορές συνειδητοποιείται ή εκδηλώνεται καθαρά με τη μορφή συγκρούσεων ή εντάσεων (εσωτερικών και εξωτερικών). Το αδιέξοδο που παρουσιάζεται «επιλύεται» με διάφορες τακτικές που, σύμφωνα με τη φεμινιστική ιδεολογία, είναι μάλλον «ανδρικές» παρά «φεμινιστικές»: ενώ μερικές φορές οι γυναίκες απογοητεύονται και συνειδητά παραιτούνται ή και ξανασυμμετέχουν στο παιχνίδι των ρόλων, τις περισσότερες φορές επιβάλλουν ή και αποδέχονται όρια («διαχωριστικές γραμμές») και όρους (κανόνες-ομοιογενείς τακτικές) ανάμεσα στις ίδιες και τους άλλους, με «ήρεμο» ή επιθετικό τρόπο (πάντως ασυνείδητα), προκειμένου να παραμείνουν πιστές στις «δηλώσεις» περί ατομικής ολοκλήρωσης-αυτονομίας και σχέσεων ουσίας και όχι εξουσίας. Στις περιπτώσεις αυτές, οι Λεονιάδες ταυτίζουν τις «ουσιαστικοποιημένες», «πραγματοποιημένες» και «εσωτερικευμένες» έννοιες (εσωτερική ανάγκη, εσωτερική ολοκλήρωση-αυτονομία, σχέσεις ουσίας) με τις συλλογικές ή

σπάσιμο των κατεστημένων πατριαρχικών δομών και, κατά πολύ, είναι τέτοιες: για παράδειγμα, η συνειδητή παραίτηση της Μαρίας από την ανδροκρατούμενη, καταπιεστική δουλειά της και, παράλληλα, ο συνειδητός αποχωρισμός της από το σπίτι-οικογένεια και τον καταπιεστικό φίλο, αποτελούν πιστή εφαρμογή της τακτικής της ικανοποίησης ατομικών εσωτερικών αναγκών ή της ιδέας της ατομικής ελευθερίας, και δείχνουν την τόλμη της φεμινίστριας να «υπάρχει έξω από τις δομές».

Οι πράξεις της Μαρίας που ακολούθησαν αυτές τις «διεξόδους» (α) ήταν συλλογικές, (β) εξέφραζαν την ανάγκη να εξισορορηθεί (απαλύνει) την προηγούμενη εμπειρία της αυτοαπομόνωσης και (γ) έγιναν αισθητές επίσης σαν διέξοδοι, για όσο («εφόσον») «μιλιόταν η ίδια γλώσσα» (στην πραγματικότητα ή φαινομενικά, λόγω της ανάγκης της Μαρίας να «ανήκει» κάπου). Κάθε φορά που η ποικιλία και η διαφορετικότητα «γλωσσών» αντικαθιστούσε την ομοιογένεια, η Μαρία ένοιωσε την ανάγκη να βρει διεξόδους στο νέο αδιέξοδο που προκάλυψαν οι συγκρούσεις με τον εαυτό της και τους άλλους, είτε θέτοντας όρους είτε φεύγοντας, όταν αυτοί δεν γίνονταν δεκτοί. Μέσα από το φαύλο κύκλο των διεξόδων και αδιεξόδων, η ζυγαριά φάνηκε να γέρνει (άγνωστο για πόσο) προς μια σειρά πράξεων που, σε στιγμές αυτο-ή αλληλο-κριτικής, θα χαρακτηρίζονταν ατομικιστικές (παραίτηση, ιδιότητα): Η Μαρία «πήγε

σπίτι της», κατά την έκφραση των φεμινιστριών-Λεονιάδων, δηλ. έπαψε να συμμετέχει στο κίνημα και σε άλλες μορφές συλλογικής (όχι με την έννοια της «μαζικής») ζωής-παρέμβασης στο κατεστημένο. Από τη άλλη πλευρά, η Μαρία πίστευε ότι ικανοποιούσε την «εσωτερική» της ανάγκη («επέλεξε») να ζει μόνη με το σκύλο «της», να βλέπει τον φίλο «της» μόνο τα Σαββατοκύριακα, να δουλεύει «με το κομμάτι» στο σπίτι της (χωρίς κοινωνική ασφάλιση) και να αρχίσει να σκέφτεται να αποκτήσει ένα «δικό της» παιδί, χωρίς να παντρευτεί και συζήσει με τον φυσικό πατέρα, δηλαδή την ανάγκη της να υπάρχει «έξω από τις δομές».

Στη συζήτηση για τα επαγγελματικά, η Λένα φάνηκε να βρίσκει λύση-διέξοδο στην εσωτερική της σύγκρουση («αφεντικό» ή συνεργάτρια;) με το να θέσει όρους στον εαυτό της, δηλ. να μη φωνάζει, να δώσει και άλλες ευκαιρίες στη γυναίκα-συνάδελφο με ήρεμο τρόπο και, στην πραγματικότητα, να περιμένει έως ότου τα όρια της σχέσης προϊσταμένης-υπαλλήλου τεθούν καθαρά και οι κανόνες των ευθυνών γίνουν κατανοητοί. Οι υπόλοιπες φάνηκαν να βρίσκουν διέξοδο στην άμεση οριοθέτηση των ευθυνών ή αρμοδιοτήτων κάθε πλευράς, επομένως στη ρύθμιση συμφωνίας (ήδη προκαθορισμένης από τις υπαλληλικές σχέσεις).

Οι Λεονιάδες στην εργασία και σε όλα τα επίπεδα σχέσεων ζητάνε (και επιβάλλουν) όρια, όρους-κανόνες, συμφωνίες, «δομές» («μέσα» τους και «ανάμεσά» στις ίδιες και τους άλλους), επικαλούμενες την ελεύθερη έκφραση «εσωτερικών αναγκών» ή «ολοκλήρωση» ή «αυτονομία» («μέσα» τους) και την καλλιέργεια και διατήρηση των «σχέσεων ουσίας και όχι εξουσίας» («ανάμεσά» τους).

Η επιλογή αυτών των τακτικών -«διεξόδων»- αποτελεί αναμφισβήτητα μια καταφατική αλλά και αντιφατική απάντηση στο ερώτημά τους «αν μπορούμε να υπάρχουμε έξω από τις δομές».

Το επίσης δικό τους ερώτημα, «πόσο» μπορούμε να υπάρχουμε έξω από τις δομές, και, άρα, πόσο κρατάνε οι παραπάνω διεξοδοί, έμεινε και παραμένει αναπάντητο. Ίσως θα ήταν δυνατόν, με βάση τις παραπάνω αναλύσεις, να απαντήσουμε: «για όσο -εφόσον- μιλιέται η ίδια γλώσσα» με τους άλλους «συνεργάτες», σε όλα τα επίπεδα. Ή, καλύτερα, «για όσο» προετοιμάζονται, αφ' ενός, η (νέα) σύγκρουση ανάμεσα στις ατομικές και συλλογικές διεκδικήσεις, αφ' ετέρου, η επιβολή μιας νέας -ή φαινομενικά νέας- «δομής» (ή «ίδιας γλώσσας»).

Ακόμα κι αν αυτό ευσταθεί, δεν αναιρείται το γεγονός ότι στις ζωές των φεμινιστριών εγγράφονται πράξεις τολμηρών αποφάσεων-διεξόδων «σε όλα τα επίπεδα» και, επομένως, διαφοροποιήσεων

τους από το πατριαρχούμενο κατεστημένο. Η σκέψη που κατατίθεται εδώ είναι ότι οι αλλαγές αυτές δεν φαίνονται να συντελούνται στο βαθμό, ή τη χρονική διάρκεια, που οι φεμινίστριες νομίζουν ότι συντελούνται ή που επιθυμούν.

Στο άρθρο αυτό επιμένουμε στη «σκέψη» (όχι συμπέρασμα) ότι αυτό οφείλεται στο ότι οι φεμινίστριες επαναπροσδιορίζονται (σαν γυναίκες, φεμινίστριες, φορείς αλλαγής) μέσα από αφηρημένες («ουσιαστικοποιημένες») έννοιες, που βοηθάνε στη συγκάλυψη των κοινωνικοοικονομικών, ιδεολογικών διαφορών και αντιφάσεων και υποσκιάζουν την πραγματική μακροπρόθεσμη αλλαγή. Όπως έχει τονιστεί, η πραγματική αλλαγή (από οποιοδήποτε κατεστημένο) σχεδόν αποκλείεται όταν τα πρότυπα προέρχονται από την, ή στηρίζονται στη, «φύση», διότι αυτή είναι φορτισμένη με την έννοια του αναπόφευκτου μάλλον παρά της μεταβολής-αλλαγής.¹³

Επίσης, κατά τη γνώμη μας, το φαινόμενο αυτό υποβοηθείται ιδιαίτερα επειδή συμβαίνει σε μια εποχή (και συνήθως παντού συμβαίνει τότε) που, στο ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της Ελλάδας, τόσο οι οικουμενικές αφηρημένες (ουσιαστικοποιημένες) έννοιες Άτομο-Άνθρωπος-Ισότητα, όσο και η συγκάλυψη της εγγενούς αντιφατικότητάς τους, έχουν μπει στο στάδιο της θεσμικής και ιδεολογικής καθιέρωσής τους (βλ. αθρόες θεσμικές αλλαγές με βάση τις «οδηγίες» της Ε.Ο.Κ., από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά).

Μια τελευταία σκέψη και, γιατί όχι, «συμπέρασμα»: η διαπίστωση ότι η αφορμή της φεμινιστικής ιδεολογίας στην εργασία και σε όλα τα επίπεδα σχέσεων περιέχει αντιφάσεις και ότι το φεμινιστικό κίνημα είναι αφομοιώσιμο ή και αφομοιωμένο από το «σύστημα» (εξαιτίας των αντιφάσεων και της συγκάλυψής τους) είναι χρήσιμη, αλλά «στατική». Πρέπει να διεξαχθεί έρευνα στη σημερινή, επομένως και τη μελλοντική, μορφή του (νεο-) φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα εξίσου βαθιά και εκτενής με αυτή που διεξάχθηκε κατά τις προηγούμενες δεκαετίες για την παρελθούσα και τωρινή (ή προετοιμαζόμενη σημερινή) κατάσταση. Είναι δύσκολο να μελετάμε τη διαδικασία δημιουργίας και τις (ή τους) δημιουργούς της Ιστορίας μετά από την ανάλυση του παρόντος, αλλά εξίσου προκλητικό και χρήσιμο από πολιτική άποψη. ■

Rohlich-Leavitt, ed., *Anthropological Approaches to Women's Studies*, New York: Harper and Row και Saffioti, H. (1978), *Women in Class Society*, New York: Monthly Review Press.

2. Βλ. π.χ. Delphy, C. (1981), «Women in Stratification Studies», στο H. Roberts, ed., *Doing Feminist Research*, London: Routledge and Kegan Paul. Epishw Hartmann, H. (1981), «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union», στο L. Sargent, ed., *Women and Revolution*, Boston: South End Press.
3. Βλ. π.χ. Baxandall, R., E. Ewen and L. Gordon (1976), στο *Monthly Review*, αρ. 28(3), σελ. 1-9.
4. Βλ. π.χ. Dalla Costa, M. and S. James (1978), *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol, England: Falling Wall Press. Επίσης Gardiner, J., «Women's Domestic Labour» (1979), στο Z. Eisenstein, ed., *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York: Monthly Review Press, και Holmstrom, N. (1981), «Women's Work and Capitalism», στο *Science and Society*, αρ. 45, σελ. 186-211.
5. Βλ. π.χ. Collier, J., M. Rosaldo, S. Yanagisako (1982), «Is there a family? New Anthropological Views», στο B. Thorne and M. Yalom, eds., *Rethinking the Family*, New York: Bridenthal (1979), σελ. 175-181.
6. Ο τίτλος είναι κλεμμένος από το μονόλογο ενός κυρίου που ειρωνευόταν τα «κατορθώματα των γυναικών στο γραφείο», δημόσια. Η άγνοια του συντακτικού και ο αρχαιοπρεπής σεξισμός του κυρίου αξίζουν μια περαιτέρω δημοσιοποίηση.
7. Βλ. π.χ. Barnett, S., and M.G. Silverman (1979), *Ideology and Everyday Life*, Michigan: The University of Michigan Press. Επίσης, Dolgin, J. (1977), *Jewish Identity and the I.D.L.*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, και, Lefebvre, H. (1979), «Ideology and the Sociology of Knowledge», στο Dolgin J. et al., eds., *Symbolic Anthropology; a Reader in the Study of Symbols and Meanings*, New York: Columbia University Press.
8. Βλ. π.χ. Dolgin, J., ό.π., σελ. 13.
9. Βλ. π.χ. Barnett, S., ό.π., σελ. 31.
10. Βλ. π.χ. Dumont, L. (1970), *Homo Hierarchicus*, Chicago: University of Chicago Press, σελ. 4.
11. Βλ. π.χ. Barnett, S., ό.π., σελ. 31.
12. Βλ. π.χ. Barnett, S., ό.π., σελ. 51. Dumont, L., ό.π., σελ. 5, και Rapp, Ross, Bridenthal, ό.π., σελ. 192.
13. Βλ. π.χ. Dolgin, J., ό.π., σελ. 22.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. π.χ. Leacock, E. (1976), «Class, Commodity and the Status of Women», στο R.

ΣΤΑ πλαίσια του αφιερώματος «Η εργασία των γυναικών. Ανάμεσα σε δύο κόσμους», παρουσιάζονται συνοπτικά μία σειρά από πρόσφατες εκδόσεις – συλλογικοί τόμοι και μονογραφίες. Μαζί με τη βιβλιογραφία που συνοδεύει τα άρθρα του αφιερώματος, πιστεύουμε ότι συμπληρώνουν την εικόνα της ερευνητικής προσπάθειας γύρω από την εργασία των γυναικών.
Ντ.Β. και Μ.Σ.

M.A. Barrère-Maurisson, et al (1984), *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif* (Το φύλο της εργασίας. Οικογενειακές δομές και παραγωγικό σύστημα) Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble

Το φύλο της εργασίας είναι συλλογή επιλεγμένων εισηγήσεων από το 10ο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνιολογίας (Μεξικό, Αύγουστος 1982). Τα κείμενα αμφισβητούν τις απόψεις που στηρίζονται στη διάκριση της οικογένειας και της απασχόλησης, που δεν αναλύουν την εργασία των γυναικών καθαυτή, αλλά ως ειδική περίπτωση ενός προτύπου γενικού – ανδρικού. Η ταυτόχρονη θέωση της σφαίρας της παραγωγής και της σφαίρας της οικογένειας είναι κάτι περισσότερο από απλή προσθήκη της μιας στην άλλη. Κάνει αναγκαία τη συγκρότηση νέων πεδίων έρευνας, που διαπερνούν τις καθιερωμένες επιστήμες. Ακόμη και έννοιες που θεωρούνται δεδομένες χρειάζεται να επανεξεταστούν.

Παρουσιάζονται θέματα τόσο διαφορετικά όσο οι «διαδρομές ζωής» των γυναικών και των ανδρών –η κατανομή του χρόνου ανάμεσα στη ζωή της οικογένειας και στην επαγγελματική ζωή–, οι συνθήκες εργασίας, ο συνδικαλισμός και οι εργατικοί αγώνες των γυναικών. Καθώς προβάλλεται η ύπαρξη ενός κατά φύλο καταμερισμού εργασίας –που έχει αγνοηθεί σε άλλες αναλύσεις–, αμφισβητείται η κλασική συζήτηση για τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας: ο όρος αυτός χρησιμοποιείται με τη διπλή έννοια της σχέσης φύλου και τάξης.

Alice Bartz (1982), *Femmes. Travail et Agriculture*, Paris: Economica

Στο βιβλίο μελετάται η αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση, που αποτελεί σε

πολλές χώρες τη βασική μονάδα παραγωγής στον αγροτικό χώρο. Οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της είναι αποτέλεσμα της ιδιότητάς της τόσο ως μονάδας παραγωγής (εργασιακές σχέσεις) όσο και ως οικογένειας (οικογενειακές σχέσεις). Η πραγματοποίηση της αγροτικής εργασίας βασίζεται σε μία συνεχή σύγκρουση ανάμεσα στα δύο αυτά είδη σχέσεων, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να παρέχουν χωρίς αμοιβή το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής εργασίας, εγκλωβισμένες στη διπλή τους ιδιότητα της εργαζομένης και της συζύγου.

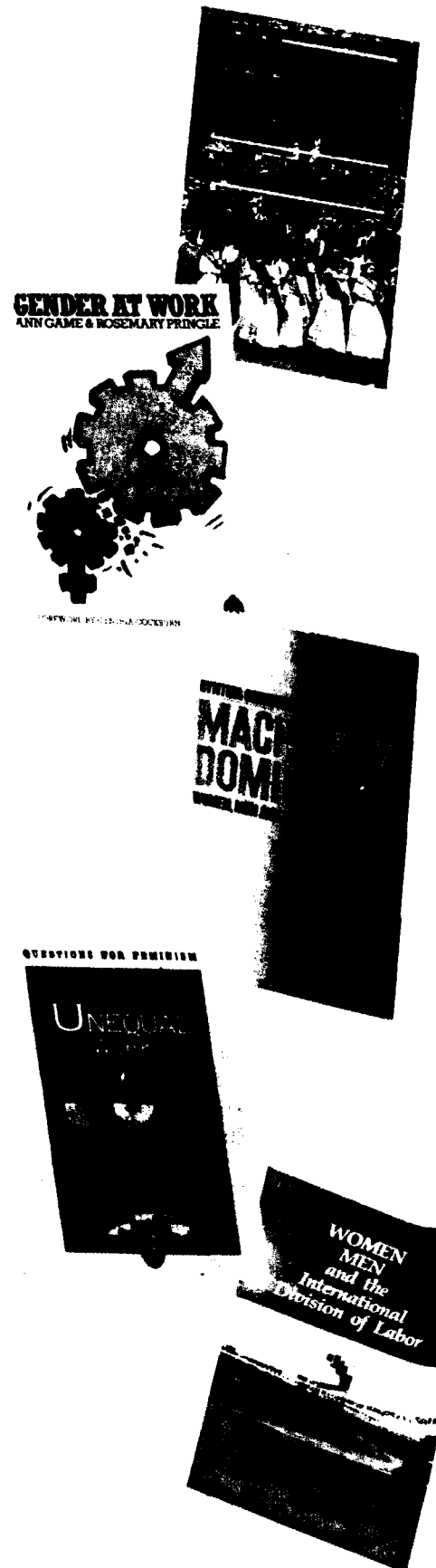
Veronica Beechey (1987), *Unequal Work*, London: Verso

Το βιβλίο είναι συλλογή εννέα άρθρων της συγγραφέως που γράφτηκαν τα δέκα τελευταία χρόνια και εκδίδονται για πρώτη φορά συγκεντρωμένα. Αναφέρονται σε μια σειρά σημαντικά θέματα, όπως η γυναικεία εργασία, η εργασιακή διαδικασία, η πατριαρχία, η ανεργία και το μέλλον της ανθρώπινης εργασίας. Η ανάλυση της εργασίας γίνεται υπό το φως της φεμινιστικής ανάλυσης της γυναικείας καταπίεσης, που αμφισβητεί όχι μόνο τον τρόπο που αντιμετωπίζεται η εργασία των γυναικών αλλά και η απασχόληση γενικότερα. Τα άρθρα συνεισφέρουν στη διαμόρφωση φεμινιστικής θεωρίας, εφόσον συνδυάζουν μια λεπτομερή ανάλυση των σύγχρονων απόψεων με μια κριτική αποτίμηση των παραδοσιακών κοινωνικών και οικονομικών θεωριών.

Cynthia Cockburn, *Machinery of Domination. Women, Men and Technical Know-How*, (Μηχανισμός κυριαρχίας. Γυναίκες, άνδρες και τεχνικές γνώσεις), London: Pluto Press

Το βιβλίο στηρίζεται σε εμπειρική έρευνα που έγινε σε βιοτεχνίες ενδυμάτων, ακτινολογικά εργαστήρια νοσοκομείων, αποθήκες εμπορευμάτων και επιχειρήσεις που παράγουν νέα τεχνολογία. Αποδεικνύει ότι παρά την τεχνολογική πρόοδο οι άνδρες συνεχίζουν να ελέγχουν την τεχνολογία και οι γυναίκες συνεχίζουν να κάνουν τις χαμηλοπληρωμένες εκτελεστικές εργασίες.

Υπάρχουν ελάχιστες γυναίκες μηχανικοί, τεχνικοί και ειδικευμένες εργάτριες.

όχι γιατί αυτές δεν ενδιαφέρονται ή δεν είναι ικανές, αλλά γιατί οι άνδρες κρατούν για τον εαυτό τους την εξουσία που τους παρέχει ο έλεγχος της τεχνολογίας. Η ιεραρχία και η κατάτμηση της εργασίας, όπως επίσης και η κοινωνική διαμόρφωση των φύλων (διαδικασία δημιουργίας των φύλων), δίνουν τη δυνατότητα στους άνδρες να διαχωρίζονται και να παραμένουν ανώτεροι από τις γυναίκες σε έναν κόσμο όπου τα επαγγέλματα χωρίζονται σε «ανδρικά» και «γυναικεία».

Όσο χρόνο η τεχνολογία παραμένει ανδρική, ελάχιστα αποδίδει μια πολιτική ίσων ευκαιριών. Μόνο ένα αυτόνομο γυναικείο κίνημα, μέσα και έξω από τα συνδικάτα, μπορεί να δημιουργήσει εκπαίδευση μόνο για γυναίκες, να αλλάξει το είδος της γυναικείας εργασίας, όπως επίσης και τη φύση της τεχνολογίας και τις εργασιακές σχέσεις.

Christine Delphy (1984), *Close to home. A materialist analysis of women's oppression*

(Κοντά στο σπίτι. Μια υλιστική ανάλυση της καταπίεσης των γυναικών)
London: Hutchinson, in association with The Explorations in Feminism Collective

Πρόκειται για μια συλλογή και παρουσίαση στο αγγλόφωνο κοινό κειμένων της Christine Delphy, που έχουν γραφτεί στη διάρκεια μιας δεκαετίας. Τρία κύρια θέματα διαπερνούν το βιβλίο. Πρώτο, μια θεωρητική ανάλυση της φεμινιστικής «ανακάλυψης» ότι η οικιακή εργασία είναι απλήρωτη πραγματική εργασία μέσα στην οικογένεια και αποτελεί κεντρικό στοιχείο για την κατανόηση της καταπίεσης των γυναικών σήμερα. Δεύτερο, μια ανατομία των πατριαρχικών ιδεολογιών των πολύπλοκων τρόπων ερμηνείας του κόσμου, που υποστηρίζουν και συνεχίζουν την ανδρική κυριαρχία. Και τρίτο, μια συζήτηση της πολιτικής και της στρατηγικής του κινήματος για την απελευθέρωση των γυναικών.

Η Delphy χρησιμοποιεί τη μεθοδολογία του Μαρξ για την ανάλυση της οικογένειας και εισάγει την έννοια του «οικιακού τρόπου παραγωγής». Ασκεί όμως έντονη κριτική στα στοιχεία πατριαρχικής ιδεολογίας που είναι ενσωματωμένα στο έργο του ίδιου του Μαρξ και των «ορθόδοξων» μαρξιστών. Αναπτύσσει μια θεωρία για την οικογένεια που αντλεί

από την κοινωνιολογία της οικογένειας, αλλά και από την πραγματικότητα της ζωής των γυναικών μέσα σ' αυτή.

Ann Game & Rosemary Pringle (1984), *Dender at Work*, (Το φύλο στην εργασία), London: Pluto Press

Στο βιβλίο μελετάται η γυναικεία εργασία σε μια σειρά από χώρους δουλειάς, όπως οι τράπεζες, τα σουπερ μάρκετ, τα νοσοκομεία και τα κέντρα μηχανογράφησης. Χώροι όπου απασχολούνται όλο και περισσότερες γυναίκες και όπου διαμορφώνονται νέες σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Το πλούσιο εμπειρικό υλικό αναδεικνύει ακόμα τη στενή σχέση ανάμεσα στην καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες ως εργαζόμενες και ως καταναλώτριες. Οι ερευνήτριες προσπαθούν, τέλος, να διατυπώσουν τους όρους μιας νέας φεμινιστικής πολιτικής.

Danièle Kergoat (1982), *Les ouvrières*, (Οι εργάτριες), Paris: Le Sycomore col. actuels

Στην εργασία αυτή μελετάται η διαφορετικότητα της εργασίας της εκπαίδευσης και των διεκδικήσεων των εργατριών. Η διπλή κοινωνική σχέση στην οποία υπόκεινται – σχέση εκμετάλλευσης και σχέση κυριαρχίας – τους προσδίδει μια ιδιαίτερη θέση τόσο μέσα στην εργατική τάξη όσο και ανάμεσα στις γυναίκες. Σηριγμένη σε ιστορικά, κοινωνικοοικονομικά και κοινωνιολογικά στοιχεία, η Kergoat αναλύει τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο προσπαθούν να βρουν αδιέξοδο στα προβλήματά τους και να ενταχθούν είτε στο εργατικό κίνημα είτε στο φεμινιστικό.

Eleanor Leacock, Helen Safa, and contributors (1986), *Women's Work* (Εργασία γυναικών), South Headley MA: Bergin and Garvey Publishers, Inc.

Το βιβλίο είναι συλλογή 14 άρθρων που προσιάζουν πρωτότυπη έρευνα για την εργασία των γυναικών και την οικονομική ανάπτυξη. Παρουσιάζονται εμπειρίες από βιομηχανικά αναπτυσσόμενες χώρες, από μη βιομηχανικές κοινωνίες, από τον Τρίτο Κόσμο και από σοσιαλιστικές χώρες. Η συλλογή των κειμένων φιλοδοξεί να συνδέσει δύο παράλληλες κατευθύνσεις έρευνας: τον προβληματισμό γύρω από τις πηγές των ανισοτήτων ανάμεσα

στα φύλα, και τη συζήτηση γύρω από τις επιπτώσεις της οικονομικής ανάπτυξης στην κατάσταση των γυναικών σε διάφορες χώρες. Το θέμα της ανισότητας ανάμεσα στα φύλα αναλύεται τόσο στο επίπεδο του νοικοκυριού/οικογένειας, όσο και στο της κοινότητας και κοινωνίας – σ' αυτό που έχει ονομαστεί δημόσια σφαίρα.

Στην αντιπαράθεση γύρω από το αν ο καπιταλισμός ή η πατριαρχία είναι κατά κύριο λόγο η βάση της γυναικείας υποτέλειας, δεν δίνεται ενιαία απάντηση σε όλα τα κείμενα. Είναι όμως κοινά αποδεκτή η άρρηκτη σχέση του κατά φύλο καταμερισμού εργασίας στο ένα και στο άλλο επίπεδο και ακόμη ότι ο καπιταλισμός στηρίζεται στις ανισότητες που εμπειριέχει η πατριαρχία και τις ενισχύει. Είναι σαφές ότι καμιά στρατηγική αλλαγής που επικεντρώνεται αποκλειστικά στο ένα επίπεδο δεν μπορεί να ανατρέψει την υποταγή των γυναικών.

Ruth Milkman (ed.) (1985), *Women, Work and Protest. A century of U.S. Women's Labor History*, (Γυναίκες, εργασία και διεκδικήσεις. Ένας αιώνας ιστορίας της εργασίας των γυναικών στις ΗΠΑ), Boston: Routledge & Kegan Paul

Συλλογή 14 άρθρων γύρω από τους αγώνες των εργαζόμενων γυναικών στις ΗΠΑ. Εξετάζεται η σύνθετη σχέση ανάμεσα στο φύλο, τη συνειδητοποίηση και τις εργατικές διεκδικήσεις, και επιχειρείται η κατανόηση της αντιφατικής στάσης των εργατριών απέναντι στα συνδικάτα. Οι συγγραφείς ξεκινούν από διαφορετικές θεωρητικές αφηρητές, μερικές αναφέρονται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις συμμετοχής των γυναικών σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και κινητοποιήσεις, ενώ μερικές άλλες μελετούν συνολικά ορισμένες χρονικές περιόδους με έμφαση στην περίοδο μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Swasti Mitter (1986), *Common Fate Common Bond. Women in the Global Economy* (Κοινή μοίρα κοινός δεσμός. Οι γυναίκες στην παγκόσμια οικονομία), London: Pluto Press

Η απασχόληση των γυναικών διεκδύεται σε όλο τον κόσμο. Οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των εργαζομένων σε συνθήκες υπερεκμετάλλευσης, τόσο

στα νέα εργοστάσια του Τρίτου Κόσμου, όσο και στη βιομηχανικά αναπτυσσόμενη Δύση. Η Swasti Mitter δείχνει πώς η νέα τεχνολογία επέτρεψε σε πολλές μεγάλες επιχειρήσεις να αναδιοργανώσουν την παραγωγή τους σε παγκόσμια κλίμακα. Διαμορφώνεται έτσι ένας νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας, του οποίου κύριο χαρακτηριστικό είναι η διάκριση ανάμεσα σε κεντρικούς εργαζόμενους – άνδρες, και περιφερειακές εργαζόμενες – γυναίκες.

Με την παραγωγή μέσω υπεργολαβιών, μειώνεται ο αριθμός των κεντρικών εργαζομένων, ενώ στο τέρμα της αλυσίδας συγκεντρώνονται όλο και περισσότερο γυναίκες από εθνικές μειονότητες στις χώρες της Δύσης. Οι γυναίκες, στον καθημερινό αγώνα τους, συναντούν τις πατριαρχικές αξίες της οικογένειας και του κράτους – τις οποίες εκμεταλλεύονται και ενισχύουν οι πολυεθνικές. Μέσα από την έρευνα φεμινιστικών οργανώσεων σε πολλές χώρες, η Swasti Mitter τεκμηριώνει την εκπληκτική δύναμη και αποφασιστικότητα των γυναικών στον αγώνα αυτό.

June Nash and Maria Patricia Fernandez-Kelly (eds) (1983), *Women, Men and the International Division of Labor* (Γυναίκες, άνδρες και ο διεθνής καταμερισμός εργασίας), Albany: State University of New York Press

Τα 18 άρθρα της συλλογής επικεντρώνονται στον τρόπο που οι εξελίξεις στο διεθνή καταμερισμό εργασίας επηρεάζουν τις ανισότητες των εργαζομένων τις βασισμένες στο φύλο. Υποστηρίζεται ότι η ολοκλήρωση της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα οξύνει τις ανισότητες ανάμεσα στα φύλα και τις εθνικές μειονότητες και ενισχύει τις γεωγραφικές ανισότητες. Πολλά άρθρα εξετάζουν συγκεκριμένες περιπτώσεις οργάνωσης της παραγωγής, στους κλάδους έτοιμου ενδύματος και ηλεκτρονικών στις ΗΠΑ και τον Τρίτο Κόσμο, ενώ άλλα είναι θεωρητικές αναλύσεις των νέων τάσεων στο διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Rosalind Schwartz (ed.) (1988), *Women at Work* (Οι γυναίκες στην εργασία), Los Angeles: Institute of Industrial Relations Publications, UCLA

Το βιβλίο έχει προκύψει από τις ανακοι-

νώσεις ερευνητριών και ερευνητών σε συνέδριο που οργάνωσε το Ινστιτούτο για τις Εργασιακές Σχέσεις του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, Λος Άντζελες (UCLA), με στόχο να προβάλλει την έρευνα γύρω από τους μεταβαλλόμενους ρόλους των γυναικών. Αυτές οι μεταβολές εκφράζονται από την αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και από τις επιπτώσεις αυτής της συμμετοχής στη ζωή των γυναικών και των οικογενειών τους, αλλά και στον κόσμο της εργασίας. Τα άρθρα οργανώνονται σε τέσσερις ενότητες:

- α. Οι γυναίκες και η μεταβαλλόμενη δομή της απασχόλησης.
- β. Οι γυναίκες ως επαγγελματίες.
- γ. Συνδυάζοντας ρόλους: δουλειά και σπίτι.
- δ. Εργασία, υγεία και στρες.

Sylvia Walby (1986), *Patriarchy at Work*, (Η πατριαρχία στην εργασία), Cambridge: Polity Press

Στο βιβλίο αυτό εξετάζονται οι πατριαρχικές σχέσεις, έτσι όπως εκδηλώνονται στο χώρο δουλειάς και ιδιαίτερα στους κλάδους του υματισμού, των μηχανικών και των υπαλλήλων γραφείου. Επιχειρείται μια κριτική παρουσίαση των θεωριών της ανισότητας των φύλων και της γυναικείας εργασίας και επισημαίνονται τα αδιέξοδα της ανάλυσης της γυναικείας απασχόλησης από τις παραδοσιακές κοινωνικές επιστήμες. Η πατριαρχία αναλύεται ως ένα σχετικά αυτόνομο σύνολο σχέσεων, που δρα όχι μόνο στο χώρο του σπιτιού αλλά και στο χώρο της αμειβόμενης εργασίας, και υποστηρίζεται ότι οι σχέσεις πατριαρχίας και καπιταλισμού δεν είναι αρμονικές αλλά γεμάτες συγκρούσεις.

Elisabeth Whitelegg, Madelein Arnot, Else Bartels, Veronica Beechey, Linda Birke, Susan Himmelweit, Diana Leonard, Sonja Rueli, Mary Ann Speakman (eds) (1982), *The Changing Experience of Women* (Οι μεταβαλλόμενες εμπειρίες των γυναικών), An Open University Set Book, Oxford: Basil Blackwell in association with The Open University

Το βιβλίο είναι συλλογή 26 άρθρων που έχουν επιμεληθεί οι γυναίκες της Ομάδας Γυναικείων Σπουδών του Ανοικτού Πα-

νεπιστημίου (Open University). Τα άρθρα, γραμμένα ειδικά για το βιβλίο αυτό ή ανατυπωμένα, είναι αντιπροσωπευτικά διαφόρων απόψεων και έχουν επιλεγεί για να εισαγάγουν τις φοιτήτριες και τους φοιτητές, αλλά και κάθε ενδιαφερόμενο, στα κεντρικά θέματα της έρευνας για τη θέση των γυναικών στη Μ. Βρετανία.

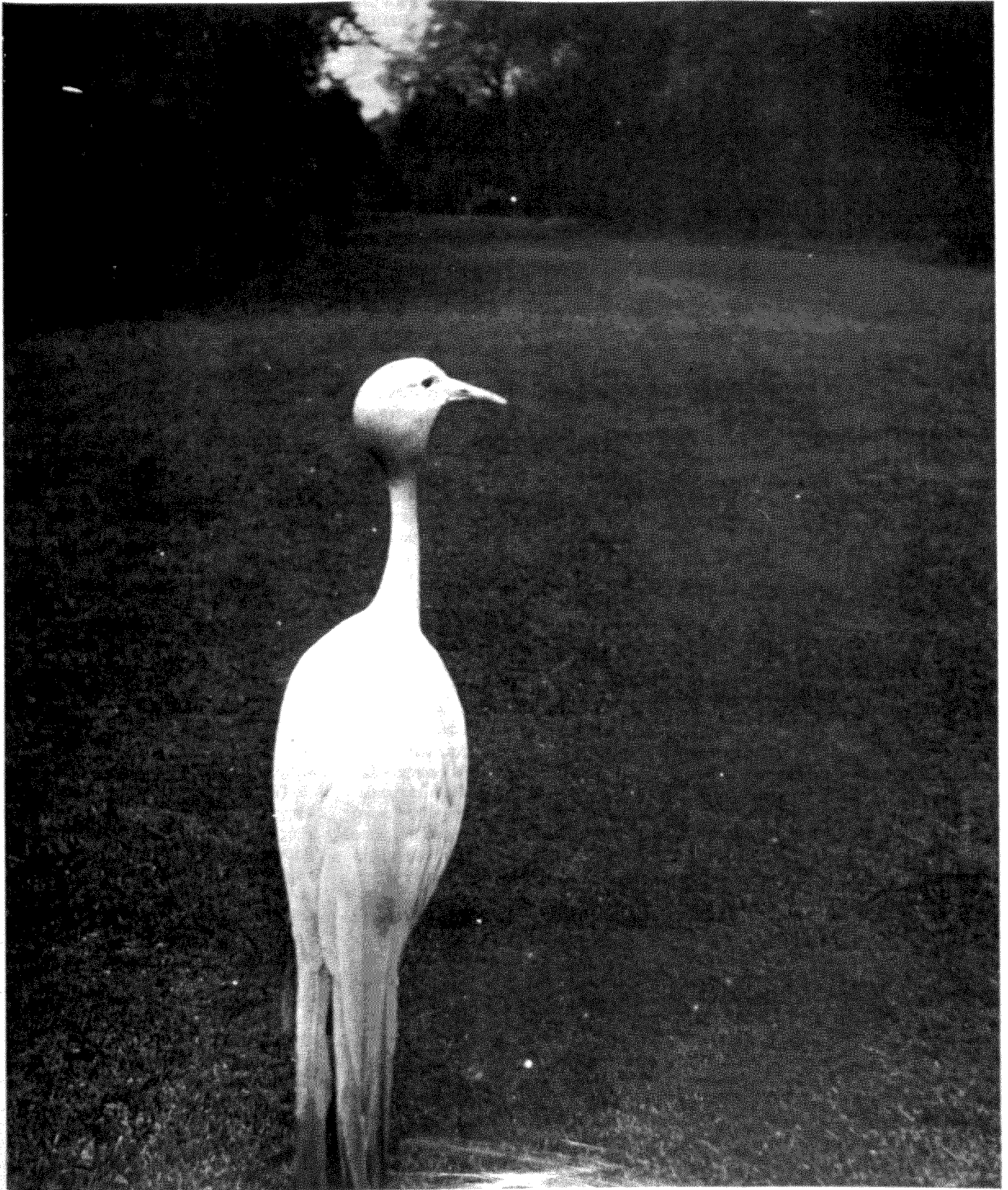
Η ύλη του βιβλίου είναι χωρισμένη στις παρακάτω πέντε ενότητες, για καθεμιά από τις οποίες υπάρχει εισαγωγικό κείμενο των επιμελητριών της έκδοσης:

1. Ο ιστορικός διαχωρισμός κατοικίας και τόπου δουλειάς (5 άρθρα).
2. Απασχόληση και επαγγελματική εκπαίδευση (5 άρθρα).
3. Η οικιακή σφαίρα (6 άρθρα).
4. Κατασκηνώνοντας το κοινωνικό φύλο (3 άρθρα).
5. Φεμινισμός και παραγωγή γνώσης (7 άρθρα).

Kate Young, Carol Wolkowitz, Roslyn McCullagh (eds) (1981), *Of Marriage and the Market. Women's subordination internationally and its lessons* (Για το γάμο και την αγορά. Η υποταγή των γυναικών διεθνώς και τα μαθήματα από αυτή), London: Routledge and Kegan Paul

Το βιβλίο παρουσιάζει μια σειρά σημαντικών και πρωτότυπων άρθρων για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και την υποταγή των γυναικών. Μέσα από αυτά εξετάζονται όχι μόνο οι οικονομικές σχέσεις, αλλά και οι σχέσεις καθημερινής ζωής. Ειδικότερα, τα τέσσερα πρώτα άρθρα εξετάζουν τη συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή και τη σχέση της με την υποταγή των γυναικών στους άνδρες. Τα επόμενα τρία άρθρα εξετάζουν την εργασία των γυναικών μέσα στο νοικοκυριό –τόπο δουλειάς και παραγωγική μονάδα– και το πώς αυτή συμβάλλει στην υποταγή των γυναικών. Τέλος, εξετάζονται ιδεολογικές πλευρές της υποταγής των γυναικών, που σχετίζονται με τις αντιλήψεις των γυναικών και των ανδρών για το φύλο τους, σε διάφορες κοινωνίες. ■

ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ιφιγένεια: Θυσία και αυτοθυσία

LIBBY TATA ARCEL

Η ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ, Η ΤΡΑΓΙΚΗ ΗΡΩΙΔΑ του Ευριπίδη, η οποία από αγάπη για τον πατέρα της και την πατρίδα αφήνει «εθελούσια» τον εαυτό της να υποστεί θυσιαστήριο θάνατο, αποτελεί σύμβολο μιας γυναικείας πρακτικής που ισχύει ακόμα: θυσία των δικών της συμφερόντων, από ενδιαφέρον για το κοινό καλό.

Η τραγωδία «Ιφιγένεια εν Αυλίδι» γράφτηκε πριν περίπου 2.500 χρόνια (420 π.Χ.), πάνω στην ιδέα ενός κλασικού μυθικο-μαγικού μοτίβου, που είναι η θυσία:

Μετά από μια οδυνηρή απόφαση, ένας άνδρας θυσιάζει το πιο πολύτιμο αγαθό του, με αντάλλαγμα την υποστήριξη από τις ανώτερες δυνάμεις. Αυτό που είναι ενδιαφέρον, όσον αφορά τη γυναικεία έρευνα, στην τραγωδία του Ευριπίδη δεν είναι μόνο το κυρίαρχο στοιχείο της θυσίας – αφού δεν περιορίζεται να περιγράφει τη θυσία μέσα από τις επώδυνες εσωτερικές συγκρούσεις και επιλογές του θύματος, όπως κάνουν οι περισσότεροι παρόμοιοι μύθοι –, αλλά και το στοιχείο της αυτοθυσίας, εστιάζοντας στην ψυχολογία και στις ενέργειες του θύματος. Ναι, η γυναίκα-θύμα έχει πράγματι τον κορυφαίο ρόλο στην τραγωδία. Μελετώντας πιο προσεκτικά την Ιφιγένεια, μπορούμε να διερευνήσουμε τη σχέση θυσίας-αυτοθυσίας, και να εντοπίσουμε κοινά διστορικά στοιχεία σχετικά με τα σημερινά γυναικεία μοντέλα συμπεριφοράς.

Μια άλλη οπτική, που καθιστά την τραγωδία ακόμα πιο ενδιαφέρουσα όσον αφορά τη γυναικεία έρευνα, είναι ότι ο Ευριπίδης με το να αφήνει μια γυναίκα να είναι το τελετουργικό θύμα, παρεκκλίνει από αυτό που αποτελούσε την κατά κανόνα ακολουθούμενη πρακτική, τόσο στην πραγματική ζωή όσο και στις θρησκευτικές θυσίες που έχει επεξεργαστεί η λογοτεχνία.

Στις προγενέστερες κοινωνίες και στις αρχαϊκές κουλτούρες, η πρακτική ήταν να θυσιάζονται άνδρες ή νεαρά αγόρια. Αργότερα, όταν έλειψαν τα βαρβαρικά έθιμα, θυσιάζονταν πάντα αρσενικά ζώα, μια και η γονιμότητα της ομάδας διασφαλιζόταν από γυναίκες και θηλυκά ζώα, που θεωρούντο ανώτερα από το αρσενικό γένος (Walker, 1983). Θα επανέλθω αργότερα, στα πλαίσια αυτού του άρθρου, στην ιδεολογική και ιστορική σημασία της μεταβολής αυτής, που εγκαινίασε ο Ευριπίδης ως προς το φύλο του θύματος.

Από ιδεολογική και ιστορική σκοπιά, η μορφή της Ιφιγένειας έχει ξεχωριστή σπουδαιότητα. Αρκετοί μεγάλοι στοχαστές (Αριστοτέλης, Racine, Schiller, Nietzsche, Ibsen) και εκατοντάδες άνδρες φιλόλογοι απ' όλο τον κόσμο, έχουν ενδιαφερθεί για την παράδοση μεταστροφή της Ιφιγένειας από τη βίαιη διαμαρτυρία και αντίσταση, στην «εθελούσια» αυτοθυσία. Ο Σουηδός φιλόλογος Lindskog αντιλαμβάνεται την αλτρουϊστική της πράξη σαν μια θυσία στη θεά Άρτεμη με σκοπό να εξιλεώσει την ενοχή του πατέρα της, και την εκθειάζει σχεδόν εκστατικά: «Η αγνή και υψηλόφρων γυναίκα, η γνήσια γυναίκα, πρόδρομος της Παρθένου Μαρίας, η γυναίκα που είναι έτοιμη να θυσιάσει τα πάντα για την αγάπη, και που προσφέρει πρόθυμα τον εαυτό της σαν μια εξιλέωση για την οργή».

Ο Δανός φιλόλογος Hasting περιγράφει τη θυσία της Ιφιγένειας με τον ακόλουθο τρόπο: «Η τρυφερή νεαρή κοπέλα που έχει επιλεγεί σαν μια προσφορά αίματος στους θεούς, για λογαριασμό όλων των μαχητών που την περιβάλλουν, κατανικά, μέσα στη γενική σύγχυση, την οδύνη της και δαμάζει την ίδια της τη μοίρα. Μετατρέπεται έτσι μια αιματοβαμμένη σφαγή σε μια αληθινή και εθελούσια θυσία στο βωμό της κοινότητας. Καθώς είναι η μόνη που είναι ακέραιη και ειλικρινής ως προς τα αισθήματά της, είναι ικανή να εκφράζει με αυθεντικό τρόπο αυτά που, ειπωμένα από το στόμα άλλων, ηχούν υποκριτικά και απατηλά». (Hasting, 1976).

Τέλος, ο Γερμανός φιλόλογος Snell, εξηγεί την απόφαση της Ιφιγένειας με τον εξής τρόπο: «Είναι ικανή να επιφέρει ένα βαθύτερο νόημα στα γεγονότα, να κατανοήσει τη σκοπιμότητα της θυσίας της σαν κάτι που ξεπερνά το προσωπικό της μέλλον. Μπορεί να αναγνωρίσει ότι διακυβεύεται κάτι ανώτερο (από τη δική της ζωή – Σημ. του συγγρ.), και έτσι ενεργεί υπερνικώντας την αμηχανία του πατέρα της».

Αυτές, όπως και άλλες παρόμοιες ερμηνείες, παραγνωρίζουν το εξαιρετικά παράδοξο στοιχείο που υπάρχει τόσο στην εικόνα της γυναίκας, όπως μας την παρουσιάζει ο Ευριπίδης, όσο και στην ίδια τους την επιχειρηματολογία: ότι το πιο ανίσχυρο και τραυτό πρόσωπο όλης της τραγωδίας, δηλαδή το θύμα, περιγράφεται και αντιμετωπίζεται σαν αυτό

που ενεργεί πιο «εθελούσια» από όλους.

Πώς είναι δυνατόν να συσσωρευτούν τόσο μεγάλες και ουσιώδεις αντιφάσεις, όπως η δύναμη και η «εθελοντικότητα» στο πρόσωπο της Ιφιγένειας, ώστε να απαλείφεται το παράδοξο μέσα στη συνείδηση του θεατή; Η απάντηση βρίσκεται στα «θαυματουργά» στοιχεία, που είναι η αγάπη και η ηθική.

Η αυτοθυσία της Ιφιγένειας εξηγείται στις παραπάνω ερμηνείες σαν αποτέλεσμα μιας επιλογής αγάπης και ηθικής. Αυτό ακριβώς το μίγμα αγάπης και ηθικής υπήρξε το πιο ισχυρό ιδεολογικό μέσο καταπίεσης και αυτοκαταπίεσης των γυναικών για αιώνες (Haug, 1983). Όταν η αγάπη έρχεται στο προσκήνιο, η σχέση κυριαρχίας και η άνιση μεταχείριση των δύο φύλων υποχωρούν σε δεύτερη μοίρα, και αυτό που μένει στη συνείδηση είναι η όμορφη πράξη αγάπης του θύματος (βλ. σελ. 22).

Η μορφή της Ιφιγένειας δεν εκφράζει μόνο την κατάσταση της γυναίκας στην αρχαιότητα, αλλά είναι συναφής και με μια γενικότερη γυναικεία πρακτική: την εθελούσια θυσία των δικών της συμφερόντων μέσα στο πλαίσιο μιας άνισης σχέσης ανάμεσα στα δύο φύλα. Γι' αυτό, θα μελετήσω πιο βαθιά τη μεταστροφή της Ιφιγένειας, από την αντίσταση στην εθελοντική προσφορά, έχοντας έναν διπλό σκοπό: θα επιχειρήσω να την κατανοήσω, μερικώς σαν μια ατομική ψυχολογική πορεία —η οποία καθιστά δυνατή τη μεταστροφή—, και μερικώς σαν μια κοινωνική σχέση μεταξύ θύτη και θύματος, μέσα στα πλαίσια μιας πιο ευρείας κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Θα το κάνω, εν μέρει διαμέσου μιας ψυχολογικής ανάλυσης του κειμένου, και εν μέρει διαμέσου μιας ιστορικής προοπτικής. (Όλα τα αποσπάσματα είναι από τη μετάφραση της «Ιφιγένειας εν Αυλίδι» του Θ. Σταύρου, 1980.)

Η αυτοθυσία σαν μια ατομική πράξη: τα συναισθήματα

Περilηπτικά, η πλοκή είναι η ακόλουθη: Ο βασιλιάς Αγαμέμνων, πατέρας της Ιφιγένειας και αρχηγός του ελληνικού στρατού, έχει προκαλέσει την οργή της θεάς Αρτέμιδος. Αυτή θέλει να τον τιμωρήσει και ζητάει σαν απόδειξη μετανοίας το πιο πολύτιμο αγαθό του: την πρωτότοκη κόρη του, την Ιφιγένεια. Σαν μέσο πίεσης, η θεά έχει προξενήσει θύελλες στη θάλασσα, ούτως ώστε ολόκληρος ο ελληνικός στόλος, που βρίσκεται σε αναμονή στην Αυλίδα προκειμένου να σαλπάρει για την Τροία, να μην μπορεί να ξεκινήσει από το λιμάνι μέχρι ο Αγαμέμνων να πραγματοποιήσει τη θυσία. Οι υπόλοιποι βασιλιά-

δες περιμένουν από τον Αγαμέμωνα να πράξει αυτό που του ζητάει η θεά, διαφορετικά θα τον καθαρίσουν από τη θέση του αρχηγού.

Ο Αγαμέμνων αντιμετωπίζει το εξής δίλημμα: ή να διατηρήσει την εξουσία και να θυσιάσει την κόρη του, ή το αντίστροφο. Τελικά, κατανικά τις συναισθηματικές του συγκρούσεις, διαλέγει την εξουσία και φέρνει με τέχνασμα την Ιφιγένεια και τη μητέρα της Κλυταιμνήστρα στην Αυλίδα, με το πρόσχημα ότι η Ιφιγένεια πρόκειται να παντρευτεί τον ήρωα Αχιλλέα. Μόλις φτάνουν, οι δυο γυναίκες συνειδητοποιούν τις αληθινές προθέσεις του πατέρα. Ενώ μέχρι το τέλος η Κλυταιμνήστρα διαμαρτύρεται για τη μοίρα της κόρης της (όπως γνωρίζουμε από έναν άλλο τμήμα της Ορέστειας, σκοτώνει τον άνδρα της επειδή εκείνος θυσιάσε την κόρη τους), η Ιφιγένεια περνάει, από το στάδιο των ικεσιών για να σωθεί, στο στάδιο της εθελούσιας αποδοχής του θανάτου της «κρατώντας το κεφάλι ψηλά».

Το σκηνικό έχει στηθεί: ένας άνδρας κερδίζει την εξουσία, ενώ μια γυναίκα που του ανήκει θα πληρώσει το χρέος του στις ανώτερες δυνάμεις. Η ιδεολογία της οικογένειας κατά την αρχαιότητα, όπου οι γυναίκες και τα παιδιά αποτελούν κτήμα του ελεύθερου άνδρα/πολίτη, δίνει στον Αγαμέμωνα το δικαίωμα να θυσιάσει κάποιο τμήμα των αγαθών του.

Όταν η Ιφιγένεια συνειδητοποιεί ότι ο πατέρας της είναι σταθερός στην απόφασή του, οι αντιδράσεις της περνάνε από τρεις διαφορετικές φάσεις, όλες εξίσου συγκινητικές.

Κατά την πρώτη φάση, η θυσία είναι μια ιδιωτική υπόθεση που αφορά τον πατέρα και την κόρη. Αυτή επιχειρεί να επικοινωνήσει με τον πατέρα (και με την εξουσία), χρησιμοποιώντας το μόνο μέσο που ξέρει: τα συναισθήματα, την απόγνωση και την αγάπη. Προσπαθεί να αφυπνίσει τόσο τον οίκτο του πατέρα της —συναισθήμα στο οποίο πιο πολύ στόχευαν οι τραγωδίες για να συγκινήσουν τους θεατές—, όσο και την πατρική του αγάπη.

....
Πατέρα, αν είχα τη λαλιά του Ορφέα, σαν τραγουδών να μ' ακλουθούν οι βράχοι και με το λόγο να μαγεύω εκείνους που θα θάλα, μ' αυτά θα προσπαθούσα. Μα τώρα εγώ τα δάκρυνά μου θα δώσω. Η τέχνη μου είναι αυτή, κι άλλη δεν ξέρω. Και για κλαρί ικεσίας στα γόνατά σου κρημνύ από σένα το κορμί μου —πλάσμα της μάνας μου για σένα— και ικετεύω. Θάνατο πρόωρο μη μου δώσεις. Είναι γλυκό το φως να βλέπεις. Μη με πείσεις τον κάτω κόσμο να αντικρίσω. Πρώτη σ' έκραξα εγώ πατέρα, και παιδί σου εμένα εσύ. Στα γόνατά σου πρώτη κάθισα εγώ και σου έδωσα να νιώσεις χαρά, και τη χαρά σ' εμένα βρήκα.

...
Ένα θα πω κι οι αντίλογοι όλοι πέφτουν. Το φως αυτό γλυκό στον άνθρωπο είναι να το θωρεί, κι ο κάτω κόσμος πίκρα. Τρέλα είν' ο πόθος του θανάτου. Κάλλιο ζωή άθλια παρά θάνατος ωραίος.

Παρ' όλα αυτά, ο Αγαμέμνων, έχοντας αποφασίσει προ πολλού να δείξει την αφοσίωση του στην ιεραρχία της εξουσίας μάλλον παρά στην αγάπη της κόρης του, αρνείται τελικά την αγάπη και λέει:

...
Εγώ τι είναι πικρό και τι δεν είναι το νιώθω, κι αγαπώ και τα παιδιά μου. Αλλιώς θα μ'ον τρελόσ. Μα φοβερό είναι και να τολμήσω και να μην τολμήσω, γυναίκα, αυτό. Μα ανάγκη να το κάμω.

Κατά την επόμενη φάση, που είναι και η ενδιάμεση, η Ιφιγένεια απαγγέλει ένα θρήνο, τον οποίο πολλοί ερμηνευτές παραλείπουν όταν εξηγούν τη μεταστροφή της. Από ψυχολογική άποψη, όμως, αυτό ακριβώς το μοιρολόι είναι και το πιο ενδιαφέρον. Η Ιφιγένεια αρχίζει να προετοιμάζει ψυχολογικά τον εαυτό της για το αναπόφευκτο, υιοθετώντας μάλλον μια επώδυνη παθητικότητα, παρά μια ενεργητική προσπάθεια για να υπερνικήσει την κατάσταση της.

Η Ιφιγένεια αντιμετωπίζει έτσι ευκολότερα την προδοσία του πατέρα της, αφού σταδιακά, μέσω του θρήνου, εγκαταλείπει τη ρεαλιστική της συνείδηση και γλιστρώνει όλο και πιο πολύ σ' έναν φανταστικό κόσμο, όπου η ευθύνη και η επιλογή του πατέρα της περνάει στην αφά-

νεια, ούτως ώστε υπεύθυνες για το θάνατό της είναι πια η θεά Άρτεμις, η Ωραία Ελένη και η μοίρα.

Η αποστασιοποίησή της από την πραγματικότητα αντικατοπτρίζεται και στην ποιητική και συμβολική γλώσσα που χρησιμοποιεί. Στον ύμνο της για τη φύση, δείχνει μια γλωσσική δημιουργικότητα και ένα πάθος που δεν έχουμε δει νωρίτερα σ' αυτό το νεαρό και άχρωμο κορίτσι. Εκεί όπου κατά την πρώτη φάση επεκαλείτο τον οίκτο του πατέρα της μέσω της αδυναμίας και της αγάπης, εδώ τα κυρίαρχα συναισθήματα είναι ο θρήνος και το πάθος, ή ακριβέστερα το πάθος μέσω του θρήνου. Η Hoppay (1962) έχει τονίσει την αναισθητικοποιητική επίδραση και την αμυντική αξία του λόγου απέναντι στις δυσάρεστες αλήθειες. Με το να απορροφάται κανείς από το πάθος του θρήνου, χάνει τον ατομικισμό του και κατά συνέπεια υποχωρούν οι συγκρούσεις και ο πόνος που προκαλούνται απ' αυτές. Η Ιφιγένεια δεν δείχνει θυμό προς αυτούς που τη θυσιάζουν, ούτε προσπαθεί να συμμαχήσει με δυνάμεις διατεθειμένες να τη βοηθήσουν να αποφύγει τη θανάτωσή της (τέτοιες όπως η μητέρα της, ο υπηρέτης, ο Αχιλλέας).

Ένας διάλογος με τον πατέρα της γύρω από την ελευθερία, τη δημοκρατία, τη δύναμη και τη φιλοδοξία του για την εξουσία, δεν εμφανίζεται σαν ένας ενδεχόμενος τρόπος δράσης, στην εικόνα της γυναίκας όπως μας την παρουσιάζει ο Ευριπίδης. Αφήνει την Ιφιγένεια να στο-

χάζεται, αλλά οι στοχασμοί της απέχουν από αυτούς της Αντιγόνης, παραδείγματος χάριν, όταν αυτή η τελευταία έρχεται σε σύγκρουση με την εξουσία. Οι στοχασμοί της Ιφιγένειας περιστρέφονται γύρω από τις ακατανόητες ενέργειες των θεών και από τους ευσεβείς της πόθους, αλλά όχι γύρω από τη δράση. Η Ιφιγένεια δεν μάχεται για τη ζωή της, αλλά εγκαταλείπεται στη μοίρα και στην καθοδήγηση από το περιβάλλον της. Μέσω του θρήνου και της μοιρολατρικής της σκέψης, προετοιμάζει βήμα προς βήμα την ίδια της την υποταγή:

...
Συφορά μου, μανούλα μου. Το ίδιο χορρό και στις δυο μας ταιριάζει τραγουδι.
Δεν θα υπάρχει για μένα πια φως,
δε θα λάμπει πια ο ήλιος για μένα.

...
Κι ο κύρης μου μ' αρνήθηκε,
μανούλα μου, μανούλα μου,
την άμοιρη έρμη μ' άφησε και πάει.
Αχ δύστηνη είμαι.

...
Βάσανα που έχει, βάσανα
το γένος των εφήμερων,
κι είναι πικρό στον άνθρωπο τη μοίρα του να
ξέρει.

Ο χορός, που συχνά αποτελείται από σκλάβες γυναίκες —οι οποίες έχουν επιλεγεί ακριβώς γιατί, οικτιρόντας τον εαυτό τους για την υπόστασή τους σαν σκλάβες, μπορούν να κατανοήσουν καλύτερα τον πόνο της ηρωίδας— συνοδεύουν την Ιφιγένεια στις σκέψεις περί μοίρας και ευσεβών πόθων.

...
Σε συμπονώ για το κακό που σε ήβρε.
Να μη σου λάχαινε, αχ, μια τέτοια τύχη.

Ενώ η Ιφιγένεια παραδίδεται στο θρήνο της, ο στρατός, κάτω από τις διαταγές του Οδυσσέα, πλησιάζει για να τη συλλάβει. Κατά τη διάρκεια μιας τεταμένης συνομιλίας ανάμεσα στην Κλυταιμνήστρα και τον Αχιλλέα (ο οποίος με μισή καρδιά προπαθεί να διασώσει την Ιφιγένεια), που καταλαμβάνει 47 στίχους, γίνεται ξεκάθαρο προς όλους πως η Ιφιγένεια θα συρθεί στο βωμό δια της βίας. Το να συρθεί δια της βίας θα έδειχνε ανυπακοή στην επιθυμία του πατέρα της. Η ανυπακοή, στην αρχαιότητα, ήταν συνώνυμο της ντροπής και της απώλειας της τιμής (Dover, 1974). Η Ιφιγένεια, που δεν θέλει να θεωρηθεί αναισχυντη, συνειδητοποιεί πως δεν μπορεί να γίνει τίποτα πια.

Στη συνέχεια, μπαίνουμε στην τρίτη και αποφασιστική φάση. Η Ιφιγένεια εισάγει το στοιχείο της αρετής μέσα στην αναγκαιότητα και αρχίζει να αγωνίζεται όχι πια για να σώσει τη ζωή της αλλά για να τη θυσιάσει ενεργητικά.

Σε κάποια στιγμή δείχνει ανυπομονία για

τον Αχιλλέα που δεν πρέπει να πεθάνει εξαιτίας της:

...
Μάνα, ακούστε τι θα πω:
βλέπω κι άδικα θυμώνεις με τον άντρα σου.
Εύκολο
να επιμένουμε δεν είναι σ' ένα πράγμ' αδύνατο.
Δίκιο είναι να ευγνωμονούμε ξένον τόσο ευγενικό,
μα έχεις χρέος να τον φυλάξεις απ' το μίσος του στρατού,
συμφορά μην πάθει δίχως να κερδίσουμε κι εμείς.

Και μετά λέει την περιφρημη πρόταση:

...
Άκου, μάνα μου, ποια ιδέα μου ήρθε ως το σκεφτόμωνα.
Να πεθάνω απόφαση είναι. Θέλω κάθε ταπεινή σκέψη αφήνοντας, με δόξα να το κάμω η ίδια αυτό.

Ο μεγαλόπρεπος θάνατος, και όχι η άθλια ζωή, γίνεται τώρα επιθυμητός. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί μιλώντας στη μητέρα της για την μεταστροφή της, περιέχουν τα ακόλουθα στοιχεία:

– Παραίτηση: δεν μπορείς να παλεύεις ενάντια στο αναπόφευκτο, όταν μάλιστα ο ίδιος σου ο πατέρας σε έχει προδώσει.

– Φροντίδα: η ζωή του Αχιλλέα βρίσκεται σε κίνδυνο.

– Αυτούποτιμηση: «... πιο ακριβή η ζωή ενός άντρα κι από μύριων γυναικών».

Όμως ο Ευριπίδης δεν στηρίζει αυτή την αποδοχή της αυτοθυσίας από την Ιφιγένεια, μόνο στην υποταγή της δια της βίας και στα συναισθήματα αυτούποτιμησης ή απογοήτευσης εξαιτίας της προδοσίας του πατέρα της. Το θύμα δεν θα απαλλάξει μόνο τον αρχικό χρεώστη από τα χρέη του, αλλά θα τον απελευθερώσει και από την ψυχολογική ενοχή και τις ηθικές επικρίσεις.

Στην ιδεολογία της θυσίας, η «εθελοντικότητα» φαίνεται να είναι η πιο πολύτιμη αξία. Χωρίς αυτή, όλη η ιστορία μοιάζει σαν μια φοβερή και αιματοβαμμένη σφαγή ενός ανυπεράσπιστου θύματος, ενός αντικειμένου. Αυτή η εντύπωση μπορεί να αλλάξει μόνο αν το ίδιο το θύμα γίνει υποκείμενο, με το να πάρει την απόφαση της ίδιας του της καταδίκης. Μ' αυτό τον τρόπο, ο πατέρας, το κράτος, οι συγγενείς και η οικογένεια, απαλλάσσονται όλοι από τις ενοχές τους.

Ο θρήνος και η έλλειψη δράσης της Ιφιγένειας μετατρέπονται σε ενεργητικότητα μέσω της υποταγής και της αυτοθυσίας. Αλλά σε τι συνίσταται η δραστηριοποίησή της προς την «εθελούσια» θυσία; Στη θυσιαστήρια σχέση, η αυτοθυσία προσφέρει στην Ιφιγένεια την ευκαιρία να συμμετάσχει στην κοινότητα. Συνεισφέρει σ' αυτή με τη ζωή της και ανταμεί-

βεται με την μεγαλοπρέπεια της θυσίας και με το γόητρο της ηρωίδας. Εκεί που βρίσκεται στην πιο αλλοτριωμένη, απομονωμένη και αποστερημένη της φάση, δέχεται ενεργητικά τον προτεινόμενο θάνατο και τον κατανοεί εξίσου ενεργητικά. Μια διαδικασία ψυχολογικής δραστηριοποίησης για την αυτοθυσία, είναι η αυτοεξαπάτηση. Η αντίληψη που έχει η ίδια η Ιφιγένεια για τη δύναμη και τη σπουδαιότητά της, είναι διαμετρικά αντίθετη με την αντικειμενική της δύναμη και σπουδαιότητα:

...
Κοίταξε κι εσύ, μητέρα, πως μιλώ σωστά. Σ' εμέ
η μεγάλη Ελλάδα ρίχνει τις ματιές της. Από με
κρέμονται και πλοίων ταξίδι και Φεγών κα-
ταστροφή.
Από με, το να μπουδίζουν νέες βαρβάρων δοκι-
μές
για αρπαγή απ' την πλούσια Ελλάδα γυναικών
εδώ κι εμπρός,
της Ελένης, που έχει ο Πάρις κλέψει, αν πλε-
ρωθεί ο χαμός.
Τέτοια ο θάνατός μου φέρνει σωτηρία, κι αθά-
νατη
φήμη θα έχω. Την Ελλάδα εγώ τη λύτρωσα θα
λέν.
Και φιλόζωη τόσο να είμαι δεν ταιριάζει. Μ'
έκαμες
για καλό όλων των Ελλήνων κι όχι μονάχα για
σε.

Συμπερασματικά: ο Ευριπίδης αφήνει την Ιφιγένεια να διανύσει μια εξελικτική πορεία, κάνοντας την εξωτερική δύναμη της καταδίκης να μοιάζει στη συνείδησή της -μέσω μιας ψυχολογικής διαδικασίας- σαν μια δική της επιλογή θυσίας. Αυτή η ψυχολογική διαδικασία μπορεί να περιγραφεί με έννοιες σαν αυτές: συγκινησιακή σχέση με τη δύναμη που βασιλεύει στην αγάπη· τάση για οίκτο· φροντίδα για τους σκοπούς άλλων· έντονος θρήνος· φυγή από την πραγματικότητα· ευσεβείς πόθοι· μοιρολατρία· αυταπάτηση· ενεργητική παραίτηση και τελικά αυτοεξαπάτηση.

Το αποτέλεσμα αυτής της ψυχολογικής διαδικασίας είναι ότι η Ιφιγένεια μετατρέπεται σε ενεργητικό υποκείμενο, μέσω της απόφασής της να υποκύψει. Αυτή την απόφαση, οι ερμηνευτές την περιγράφουν σαν τη νίκη της ελεύθερης βούλησης πάνω στην αδυναμία, και έτσι ταυτίζουν λανθασμένα την προσωπική ευθύνη με την ελεύθερη βούληση. Θα έπρεπε να γίνεται κατανοητό από το γενικό πλαίσιο, ότι δεν πρόκειται για μια υπόθεση ελεύθερης βούλησης όταν ασκείται φυσική βία, αλλά ότι υπάρχει πάντα προσωπική ευθύνη σχετικά με το πώς συμπεριφέρεται κανείς απέναντι στη φυσική βία. Η προσωπική ευθύνη της Ιφιγένειας συνίσταται στο ότι ταυτίζει τον εαυτό της με την προσφερόμενη επιβλητικότητα του τίτλου της ηρωίδας. Έτσι συντηρεί τον κατεστη-

μένο καταμερισμό των εξουσιών και δικαιώνει με την πράξη της το ότι αυτοί που κατέχουν την εξουσία μπορούν να απαιτούν υπακοή και υποταγή από τους αδύναμους. Ακριβώς αυτή η ταύτιση με τα συμφέροντα της εξουσίας και η συναίνεση του θύματος, μετατρέπουν την αυτο-

θυσία, από συγκινησιακή αντίδραση στην απογοήτευση (την προδοσία του πατέρα), σε κοινωνική πράξη: αστική υπακοή.

Η αυτοθυσία σαν κοινωνική πράξη: αστική υπακοή

Η αιματηρή σφαγή μιας παρθένου, που πληρώνει για την ενοχή του πατέρα της, μπορεί να αναχθεί σε μια ηθική πράξη, μόνο αν νομιμοποιηθεί ιδεολογικά σε σχέση με μια ανώτερη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Σε κάθε αυτοθυσία, που είναι προϊόν φυσικής ή ψυχολογικής βίας, υπάρχει μια σχέση εξουσίας που πρέπει να προασπισθεί. Μια σχέση σκλάβου-κυρίου, μια πατριαρχία, μια ανδρική κυριαρχία, μια εκμετάλλευση. Εδώ είναι η ιδεολογία της οικογένειας, η πατριαρχία, και η ιδεολογία της σχέσης σκλάβου-κυρίου που πρέπει να προστατευθούν. Το δικαίωμα του πατέρα να ορίζει την περιουσία του, το δικαίωμα του άνδρα να εξουσιάζει την γυναίκα και το δικαίωμα του Έλληνα να κυβερνά τους βαρβάρους. Ένας ιμπεριαλιστικός πόλεμος νομιμοποιείται και απο τις τρεις αυτές ιδεολογίες. Είναι αυτό το ιδεολογικό μήνυμα που είχε την ευκαιρία να μεταφέρει στην Ιφιγένεια ο Αγαμέμνων πριν αποχωρήσει από τη σκηνή, στο στίχο 1275, αφήνοντας άλλους να διαπράξουν το σκληρό καθήκον.

...
Η Ελλάδα μ' έχει σκλάβο της. Για κείνη, θέλω δεν θέλω, πρέπει να σε δώσω θύμα. Ως εκεί δε φτάνει η δύναμή μας. Γιατί είν' ανάγκη ελεύθερη να γίνει, όσο περνά από σε κι εμέ, παιδί μου, κι όχι να μας αρπάξουν τις γυναίκες οι βάρβαροι απ' τους Έλληνες εμάς.

Κάτω από υπαρξιακές απειλές και συγκινησιακή σύγχυση, η εξουσία μπορεί να παρέμβει και να προσφέρει ιδεολογίες που εμποδίζουν τη συνειδητοποίηση και προσανατολίζουν τη συνείδηση σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση: την ιδεολογική υποταγή, όταν ο φυσικός εξαναγκασμός είναι πραγματικότητα. Η Ιφιγένεια δεν έχει ανεξάρτητη αντίληψη της κατάστασής της, ώστε να αντισταθεί στα ιδεολογικά όπλα και στη φυσική βία της δύναμης του συστήματος. Ότι έχει, είναι τα συναισθήματα.

Η επώδυνη παθητικότητα, η φυγή από την πραγματικότητα και η αυταπάτηση, αποτελούν γόνιμο έδαφος για ιδεολογικές και ηθικές επιρροές της επικρατούσας κοινωνικής τάξης. Η Ιφιγένεια αποδέχεται άκριτα αυτή την ιδεολογία και αναφωνεί εκστατικά:

...
Κι η Αρτεμηνά πάρε αν θέλει το κορμί μου, μπόδιο εγώ,
η θνητή, στη θεά να γίνω: Πώς μπορεί να γίνει αυτό;
Το κορμί μου στην Ελλάδα δίνω. Μπρος, θη-
σιάστε με.
Πάρτε το Ίλιο. Αντά για χρόνια θα 'ναι θυμη-
τάρια μου.

σύγχρονη εποχή, είναι αξιοπρεπές το να υποστηρίξεις τον κυρίαρχο άνδρα και να προστατεύεις τα δικαιώματά του στο πεδίο της μάχης ή στην αγορά εργασίας. Η αυτοθυσία σαν ατομική πράξη και σαν αστική υπακοή, έχει την κοινωνική λειτουργία της ενίσχυσης της κυρίαρχης κοι-

γάμος και παιδιά και δόξα. Το σωστό, να κυβερνούν Έλληνες βαρβάρους, κι όχι βάρβαροι τους Έλληνες. Γιατί οι βάρβαροι είναι δούλοι. Κι οι Έλληνες ελεύθεροι.

Δεν υπάρχει πια απλώς ένας πατέρας και μια κόρη που βρίσκονται αντιμέτωποι σαν δύο «ιδιωτικά» πρόσωπα. Και τα δύο φύλα στέκονται σε ένα πεδίο μάχης, όπου η θυσία και η αυτοθυσία έχουν μια λειτουργικότητα. Ένας αρχηγός έχει μεγαλύτερη αξία από μια παρθένο, και «πιο ακριβή η ζωή ενός άντρα κι από μύριων γυναικών».

Η θυσία και η αυτοθυσία σαν μια κοινωνική σχέση ανάμεσα στον άνδρα-θύτη και τη γυναίκα-θύμα, μπορεί να υπάρξει μόνο αν ο άνδρας είναι κύριος των υπηρεσιών που προσφέρει η γυναίκα, και αν η γυναίκα προσφέρει αυτές τις υπηρεσίες «εθελούσια» και αποδέχεται την προσφερόμενη μεγαλοπρέπεια του τίτλου της ηρωίδας. Ένας σύγχρονος παραλληλισμός, είναι τα δικαιώματα του άνδρα σχετικά με τη λειτουργικότητα της γυναικείας φροντίδας μέσα στην οικογένεια. Μια σύζυγος που αυτοθυσιάζεται, απελευθερώνει τον άνδρα από τις υποχρεώσεις της φροντίδας αυτής, πράγμα που τον καθιστά ικανό να δημιουργήσει καλύτερες ανταγωνιστικές συνθήκες σε σχέση με άλλους άνδρες, και έτσι να αποκτήσει μεγαλύτερη δύναμη μέσα στις ισχύουσες ιεραρχίες (Havind, 1982).

Τόσο στην αρχαιότητα όσο και στην

νωνικής τάξης, συντηρώντας μια άνιστη σεξουαλική σχέση, μέσα στην οποία ο άνδρας έχει δύναμη και η γυναίκα αγάπη.

Η ιδεολογική εικόνα της γυναίκας, μέσα από τον Ευριπίδη: Μια ιστορική προοπτική

Οι τραγωδίες του Ευριπίδη, οι ήρωές του, και ειδικά η «Ιφιγένεια εν Αυλίδι» που ήταν και η τελευταία του τραγωδία (430 π.Χ.), είναι διαφορετικοί από τους ομηρικούς ήρωες (8ος αι. π.Χ.). Οι τελευταίοι μεταφέρουν τα θρησκευτικά και ηθικά διδάγματα μέσω σταθερών και ηρωικών χαρακτήρων που καθοδηγούνται από θεϊκές δυνάμεις και κάνουν το καθήκον τους όταν αυτό τους ζητείται.

Οι μορφές που περιγράφονταν από τον Όμηρο σαν ηρωικές, όπως ο Αγαμέμνων, ο Μενέλαος, ο Οδυσσεύς και ο Αχιλλεύς, παρουσιάζονται στην «Ιφιγένεια εν Αυλίδι» σαν φοβισμένοι, εγωιστές, διψασμένοι για εξουσία, ανέντιμοι, δειλοί και γεμάτοι ενοχές. Οι μορφές στον Ευριπίδη, και ειδικά οι άνδρες, είναι αποσυντεθειμένοι εν μέσω ψυχολογικών κρίσεων, και ως εκ τούτου επιτρέπουν ψυχολογικές ερμηνείες. Έτσι, οι χαρακτήρες του εμφανίζονται περισσότερο σαν χαρακτήρες των αστικών κομεντί παρά σαν κλασικοί τραγικοί ήρωες. Και αυτή ήταν μια από τις αιτίες της δημοτικότητας των τραγωδιών του στη μετακλα-

σική περίοδο, και ακόμα και σήμερα ο Ευριπίδης θεωρείται ψυχολογικός τραγωδός, όπως και ο Ibsen.

Η εικόνα της Ιφιγένειας αντιπαραβάλλεται με αυτήν του άνδρα. Όταν οι άνδρες είναι υποκριτές, εκείνη είναι έντιμη. Όταν οι άνδρες είναι ηθικά εξευτελισμένοι, εκείνη είναι ηθικά αγνή. Όταν οι άνδρες είναι εγωιστές, εκείνη είναι αλτρουίστρια. Όταν οι άνδρες ενεργούν ενάντια στη θέλησή τους, εκείνη παρουσιάζεται σαν η μόνη που ενεργεί κάτω από την επιταγή της ίδιας της της ελεύθερης βούλησης.

Ο Snell (1982) ερμηνεύει αυτή την προσωπικότητα σαν το αποτέλεσμα της έναρξης του διαχωρισμού ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, και ανάμεσα στη συνειδητοποίηση και τη δράση. Θεωρεί την Ιφιγένεια σαν μια συνεισφορά στη διαμάχη που προέκυψε γύρω από το θέμα της ελεύθερης βούλησης, όταν η υπακοή προς τους θεούς έπαψε να είναι αυτονόητη και η συνείδηση και η επιλογή κάθε ατόμου ξεχωριστά ήρθε στο επίκεντρο.

Ο Αγαμέμνων γνωρίζει πως με το να θυσιάσει την κόρη του κάνει κάτι που δεν είναι σωστό, αλλά όπως και να έχει το πράγμα επιλέγει την ανάγκη του να το κάνει. Ο Snell παραδέχεται σωστά, πως αυτό που ο Αγαμέμνων παρουσιάζει σαν αναγκαιότητα και υπακοή στους θεούς, είναι στην πραγματικότητα ένας εγωιστικός αγώνας για εξουσία και πόθος για πόλεμο.

Όμως η ερμηνεία του Snell, όσον αφορά το φιλοσοφικό πλαίσιο της «Ιφιγένειας εν Αυλίδι», δεν μπορεί να εξηγηθεί γιατί ναυρίτερα τόσο δυναμικές, ένθερμες, ρηξικέλευθες και ανδροπρεπείς μορφές γυναικών — όπως η Κλυταιμνήστρα, η Μήδεια, η Αντιγόνη, η Εκάβη, η Ηλέκτρα, η Κασσάνδρα, όλες γεμάτες σθένος και θέληση να μην υποταχθούν στους άνδρες —, που δεν κέρδισαν ποτέ τον τίτλο του ήρωα γι' αυτές τους τις ικανότητες, αντικαθίστανται από μια άχρωμη νεαρή γυναίκα που θυσιάζει τον εαυτό της για ιδεώδη που μόλις και μετά βίας καταλαβαίνει. Πεθαίνει με τα λόγια που ο πατέρας της της έβαλε στο στόμα και ανακηρύσσεται ηρωίδα.

Για να βρούμε μια ικανοποιητική εξήγηση γι' αυτό, πρέπει να ανατρέξουμε τόσο στις διαθέσιμες κοινωνικές αναλύσεις της αρχαιότητας, όσο και στην πρόσφατη γυναικεία έρευνα πάνω στις γυναίκες της αρχαιότητας. Οι ερευνητές και οι αναλυτές συμφωνούν ως προς το ότι, κατά τον 5ο αιώνα, υπήρχε μια αιχμηρή ιδεολογική και φυλετική διαμάχη στην Αθήνα, και ακόμα ως προς το ότι η πάλη των τάξεων ήταν ιδιαίτερα οξεία κατά τη διάρκεια του ίδιου αιώνα. Ο Croix (1981) υποστηρίζει ότι η πάλη των τάξεων στην Αθήνα, κατά την περίοδο που γράφτηκε

και παρουσιάστηκε η Ιφιγένεια, αφορούσε την συνολική εξουσία του κράτους. Η εξουσία ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια λίγων τυράννων, οι οποίοι ανατράπηκαν για να αντικατασταθούν από μια πιο δημοκρατική διακυβέρνηση, που πάλι ανατράπηκε από μια ολιγαρχία. Η ελληνική δημοκρατία εμπεριέχει μεγάλες αντιφάσεις. Ενώ το ιδεώδες του Σόλωνα ήταν η *ισονομία* –ισότητα μπροστά στο Νόμο–, αυτό δεν αφορούσε τους σκλάβους, τους φτωχούς και τις γυναίκες. Οι φτωχοί ήταν αντιχείμενο εκμετάλλευσης. Υπήρχε μια ανερχόμενη μεσαία τάξη η οποία θεωρούσε την οικογένεια σαν την υψηλότερη αξία και τη γυναικεία σεξουαλικότητα σαν πολύ επικίνδυνη, σε τέτοιο βαθμό που δεν είχαμε διαβλέψει νωρίτερα μέσα στα ομηρικά έπη και τις ιστορικές διηγήσεις του Ησίοδου.

Πολλοί ερευνητές περιγράφουν την θέση των γυναικών στη ελληνική δημοκρατία του 5ου αιώνα, να διέρχεται μια σταδιακή εξασθένηση σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες. Οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, οι γάμοι τους αποφασίζονταν από τους πατέρες τους, και μπορούσαν να κληρονομήσουν μόνο μέσω των ανδρών συγγενών τους. Οι κοπέλες που προέρχονταν από την αριστοκρατική και τη μεσαία τάξη, είχαν μια κάποια εκπαίδευση στη χειροτεχνία, αλλά κατά βάσει είχαν ανατραφεί με σκοπό να δουλέψουν στο σπίτι, όπου και έχαιραν μιας κάποιας ελευθερίας και είχαν κάποια δικαιώματα. Η Arthur (1973) υποστηρίζει ότι με τους νόμους του Σόλωνα ήταν νομικά επικυρωμένο το ότι οι γυναίκες ανήκαν στην προσωπική ζωή του άνδρα. Έτσι, ενώ αυτές είχαν από νομικής πλευράς μια θέση παρεμφερή με αυτή των σκλάβων, είναι φανερό ότι η επιρροή τους στο σπίτι ήταν πολύ μεγαλύτερη και η αντίστασή τους στην καταπίεση προκαλούσε σοβαρές συγκρούσεις.

Ο περιορισμός της γυναίκας στη σφαίρα του ιδιωτικού και οι συγκρούσεις που προέκυπταν απ' αυτό, απασχόλησαν τη λογοτεχνία, την τέχνη και το θέατρο, σε ένα πρωτοφανή βαθμό. Ο Ευριπίδης, περισσότερο από κάθε άλλον τραγωδό, έδειξε τις γυναίκες σαν θύματα της εξουσίας των ανδρών, θύματα όλων των αποχρώσεων: σύζυγοι, ερωμένες, αδελφές, κόρες. Το παράδοξο είναι ότι η δυναμική γυναικεία εικόνα, όπως αυτή της Μήδειας, της Φαίδρας και της Κλυταμνήστρας, του έχουν προσδώσει τη φήμη του μεσόγυνη, τόσο εκ μέρους των συγχρόνων του που τον σατίριζαν, όσο και από τις μεταγενέστερες εκτιμήσεις. Η Romeroy (1975) παίρνει τις αποστάσεις της από αυτή την εκτίμηση και επισημαίνει την ιδεολογική σημασία να θεωρηθεί μισογύνης ο Ευριπίδης ακριβώς γιατί οι γυναικείες μορφές που αναφέρθηκαν παρα-

πάνω διαχώρισαν αποφασιστικά τη θέση τους από τους ισχύοντες ηθικούς νόμους και πέτυχαν το στόχο τους. Από την άλλη μεριά, δεν υπάρχει κανείς που να κατηγορεί τον Ευριπίδη για μισογυνή, σε σχέση με άλλους γυναικείους χαρακτήρες του, όπως της Ιφιγένειας και της Ανδρομάχης, που και οι δυο θυσιάστηκαν. Η μια για τον πατέρα της, η άλλη για το σύζυγό της.

Η εξήγηση είναι προφανής: για να θεωρηθεί θετική μια ηρωίδα, απαιτούνται άλλες ικανότητες από εκείνες που επιδείκνυαν αυτές οι ανδροπρεπείς, βίαιες, και ατίθασες γυναίκες. Η King (1987) συμπεραίνει από τη μελέτη της πάνω στο «Περί Παρθένων», πως ένας σημαντικός στόχος στην ανατροφή των κοριτσιών ήταν το να τιθασευτεί η αναισχυντία τους, που ήταν ταυτόσημη με την επιθυμία τους να αποφασίζουν μόνες τους για την τύχη τους. Καθώς τα κορίτσια δεν θεωρούνταν ότι είχαν από μόνα τους μια ηθική διάσταση, έπρεπε να τους την εμφυσήσουν με το να τους επιβάλουν έναν αυτοέλεγχο: και τα δύο φύλα έπρεπε να δείχνουν «αιδώ», που σημαίνει ντροπή, και να σέβονται τον άλλον, αλλά αυτό για το κορίτσι σήμαινε επιπρόσθετα και σεξουαλική σεμνότητα. (Ναι, η ιστορία του αυτοελέγχου είναι πολύ παλιά.) Το ότι η Ιφιγένεια γίνεται ηρωίδα, πρέπει να συνδεθεί με το γεγονός ότι είναι ικανή να βαδίζει προς το θάνατό της και να ελέγξει την ντροπή της, δηλαδή τη θέλησή της να ζήσει, και να αποφύγει να έρθει αντιμέτωπη με τον πατέρα της.

Ιδωμένη κάτω από το φως αυτών των ερμηνειών, η μορφή τη Ιφιγένειας μπορεί να γίνει αντιληπτή σαν ένας κήρυκας του χριστιανικού μηνύματος της νίκης του πνεύματος πάνω στη λαγνεία της σάρκας, καθώς η Ιφιγένεια πεθαίνει παρθένα και με το θάνατο απαρνείται το γάμο και τα παιδιά.

Μ' αυτό τον τρόπο, η άρνηση των αναγκών, στον Ευριπίδη, ανταμείβεται με τον τίτλο του ήρωα. Από την άλλη πλευρά, μπορεί αντίθετα κάποιος να εκπλαγεί από το ότι η Ιφιγένεια, η οποία είναι μια από τις λιγοστές γυναικείες μορφές που λειτουργούν στη σφαίρα του δημοσίου, παλεύει για αξίες όπως η φήμη και η τιμή, που παραδοσιακά ανήκουν στον ανδρικό ηθικό κώδικα. Υπάρχει έτσι μια ιδεολογική ανάκτηση της αξίας της γυναίκας μέσα στην τραγωδία του Ευριπίδη, αλλά ταυτόχρονα και μια εξιδανικευμένη εικόνα της αγνής, αθώας και υπάκουης γυναίκας.

Η Romeroy υποστηρίζει πως το ματεριαλιστικό φόντο για αυτή την ιδεολογική και εξιδανικευτική επανεκτίμηση της γυναίκας, ήταν ότι η Αθήνα, την εποχή που γράφτηκε η τραγωδία, βρισκόταν σε πόλεμο με την Πελοπόννησο, ενώ γίνονταν και επιδρομές εναντίον της

Σικελίας και της Μικράς Ασίας. Πολλοί άνδρες σκοτωνόνταν σ' αυτές τις επιδρομές και η αναλογία ανδρών-γυναικών είχε σοβαρά διαταραχθεί. Έτσι ήταν αναγκαίο για πολλές γυναίκες να αφήσουν την ιδιωτική ζωή και να ασκήσουν καθήκοντα που, υπό άλλες συνθήκες, προορίζονταν για τους άνδρες. Ταυτόχρονα ήταν σημαντικό, παρά αυτή τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη δημόσια ζωή, οι γυναίκες να συνεχίσουν να έχουν μια υποχωρητική στάση η οποία θα μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο ιδεολογικά. Το γεγονός ότι τα νεαρά κορίτσια έπρεπε να αγωνίζονται για την παρθενία και την θυσία είναι προφανές, αφού όλοι οι ικανοί άνδρες επιστρατεύονταν για μια περίοδο δέκα ετών περίπου. Η φυσιολογική ηλικία γάμου για τα νέα κορίτσια ήταν τα δεκατέσσερά τους χρόνια, που είναι και η πιθανή ηλικία της Ιφιγένειας.

Κατά συνέπεια, η τραγωδία του Ευριπίδη μπορεί να ιδωθεί σαν μια συνεισφορά στη διαμάχη σχετικά με τη λειτουργία της γυναίκας στη δημόσια ζωή, ενώ το πολιτικό δόγμα ήταν το ακόλουθο: απαίτηση για υπακοή προς τις αρχές και θυσία κατά τον πόλεμο, συμπεριλαμβανομένης ιδιαίτερα της θυσίας της σεξουαλικότητας. Το σεξουαλικό πολιτικό δόγμα είναι ξεκάθαρο: ο πατέρας ορίζει τη σεξουαλικότητα της κόρης. Η θυσία στη θεά Άρτεμη δεν είναι συμπτωματική. Η Άρτεμις ήταν η αιώνια παρθένος και αυτή που, ανάμεσα στις υπόλοιπες θεές, ρύθμιζε τις αναπαραγωγικές λειτουργίες

σε υποκειμένα και να αρνούνται τον πατριαρχικό γάμο, με το να γίνονται άγιες, μάρτυρες, καλόγριες ή και μάγισσες.

Άσχετα από τα ιδεολογικά κίνητρα που πιθανά να προσοδίδει κανείς στον Ευριπίδη, αυτός θα μπορούσε –συνδυάζοντας γυναικείες αξίες όπως η παθητικό-

της γυναίκας, όπως την εμμηνόρροια και τον τοκετό, ενώ η ερωτική σεξουαλικότητα ανήκε στην Αφροδίτη.

Η εικόνα που ο Ευριπίδης μας δίνει για την Ιφιγένεια, μπορεί να είναι εμπνευσμένη από τον τρόπο διαμαρτυρίας που χρησιμοποιούσαν οι νεαρές κοπέλες στην αρχαιότητα, για να ξεφύγουν από ανεπιθύμητους γάμους με ηλικιωμένους άνδρες (20 χρόνια διαφορά στην ηλικία εθεωρείτο το ιδεώδες, αλλά ακόμα και 30-35 χρόνια διαφορά δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο). Η King (1983) σημειώνει πράγματι, πως οι νέες κοπέλες εκδήλωναν την αντίθεσή τους στους πατριαρχικούς γάμους με το να θυσιάζουν τους εαυτούς τους στην Άρτεμη, δηλαδή με το να κρεμούνται ακριβώς από το ζωνάρι του χιτώνα που επρόκειτο να ξεσφίξει ο άνδρας την πρώτη νύχτα του γάμου! Δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστεύουμε ότι οι προσχεδιασμένοι από την οικογένεια γάμοι, με ηλικιωμένους και ανεπιθύμητους άνδρες, ήταν πιο ελκυστικοί για τις κοπέλες της αρχαιότητας από ό,τι είναι σήμερα για τις νεαρές Τουρκάλες και Αράβισσες.

Το φαινόμενο του αυτοαπαγχονισμού ήταν τόσο διαδεδομένο που συμπεριλαμβανόταν στις περιγραφές των ασθενειών που μπορούσαν να πλήξουν τις νέες κοπέλες. Η άρνηση της σεξουαλικότητας και η εμμονή στην παρθενία έγιναν αργότερα, κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους και κατά τον Μεσαίωνα, μια μέθοδος για να μετατρέπονται οι γυναίκες

της, ο θρήνος και η αγάπη, με ανδρικές αξίες όπως το κυνήγι της φήμης, η τιμή και ο ανώτερος θάνατος – να βρει απήχηση τόσο σε ανδρικό όσο και σε γυναικείο ακροατήριο: ο χαρακτήρας της Ιφιγένειας, σαν μορφή και μοντέλο ταύτισης για τη γυναίκα επί αιώνες, απέκτησε αποφασιστική σημασία σε σχέση με τους προγενέστερους γυναικείους χαρακτήρες των τραγωδιών. Σαν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα αγάπης – με τα στοιχεία του αστόχαστου αλτρουισμού και του παθητικού πόνου –, ο χαρακτήρας της Ιφιγένειας πέρασε ομαλά στη χριστιανική και μεταγενέστερη αστική ιδεολογία χρησιμοποιώντας σαν μοντέλο για την «Vildanden» του Ibsen. Ο Σουηδός συγγραφέας εκφράζει πολλών αιώνων αντίληψη για τον άνδρα και την γυναίκα, όταν λέει: «Με το να φέρνει την αγάπη στην επιφάνεια από τα βάθη που κυριαρχούν τη γυναίκα, ο Ευριπίδης ανακαλύπτει την ίδια την γυναίκα με έναν τελειώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι όλοι οι άλλοι τραγωδοί πριν από αυτόν. Διαβλέπει τη στοιχειώδη δύναμη που είναι κρυμμένη μέσα στο συναισθημά της. Μέσω αυτής η γυναίκα γίνεται, αντίθετα με τον άνδρα, τόσο αλτρουίστρια όσο και αδίστακτη. Δεν έχει την ήρεμη ψυχραιμία και την ψυχρά υπολογιστική σκέψη του άνδρα, αλλά σε αντάλλαγμα έχει τον ενθουσιασμό του πάθους και την ένταση της συγκίνησης που την καθιστούν ικανή να θυσιάσει τα πάντα».

Υπακοή – Ανυπακοή

Το κύριο στοιχείο που υπάρχει σε κάθε μορφή καταπίεσης, είναι η συναίνεση το θύματος. Η ενδοτικότητα στον πόνο αποκρύπτει τα συναισθήματα από τη χειροπιαστή πραγματικότητα, και ανοίγει τον δρόμο στην καταπίεση και στην υπακοή. Η υπακοή ήταν πάντα μια αδιαμφισβήτητη αξία στην ανατροφή των παιδιών και, αντίστοιχα, η ανυπακοή ήταν πάντα ένα αμάρτημα που επέφερε κυρώσεις. Και όμως, κάθε εξέγερση, κάθε αλλαγή προς όφελος των πολλών, είναι βασισμένη σε ενέργειες ανυπακοής, σε πράξεις άρνησης προς την εξουσία.

Η Simone de Beauvoir εκφράζει αυτή την αλήθεια σε ένα άρθρο της: «Κάθε φορά που κάποιος δηλώνει πως κάτι είναι αδύνατο, συνεισφέρει στο να το κάνει αδύνατο. Ένας στόχος ποτέ δεν χαρίζεται στην πραγματικότητα. Για να πετύχει κάποιος κάτι, πρέπει προκαταβολικά να θέλει να το κάνει να πετύχει. Ένας στόχος που έχει κατακτηθεί μέσα από αγώνα, είναι μια επιβεβαίωση της ικανότητας του ανθρώπου να βελτιώσει την ύπαρξή του. Ο επαναστάτης δεν αναζητά απλώς αποτελέσματα, αλλά κυρίως επιδιώκει την επαλήθευση της ίδιας του της ελεύθερης βούλησης και της αυτοδιάθεσης» (Beauvoir, 1965). Ο δρόμος προς την απελευθέρωση περνάει από την ανυπακοή και την αντίσταση, με τη μορφή που είναι δυνατή σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, από την άμορφη και τη βουβή διαμαρτυρία, που πηγάζει από τις «ματαιωμένες» και διαψευσμένες ανάγκες και επιθυμίες, μέχρι και τη συνειδητή ανυπακοή. Η Heller (1984) ορίζει τις πράξεις ανυπακοής σαν την συνειδητή άρνηση ενός συνόλου από νόρμες, και σαν μια εξίσου συνειδητή παραπομπή σε άλλες νόρμες και διαφορετικούς κανόνες της ίδιας σφαιράς.

Σε σχέση με όλα αυτά, εμείς οι γυναίκες, που έχουμε ανατραφεί έτσι ώστε να είμαστε περιποιητικές κι παραχωρητικές, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα δύσπιστες όσον αφορά την καταπίεση που πηγάζει από την ταυτίσή μας με το συναισθημα της αγάπης, όταν αυτή η αγάπη χρησιμοποιείται για να αναιρέσει την αντίσταση απέναντι στην καταπίεση και να εξασφαλίσει την υπακοή.

Σημείωση

Ένα σύγχρονο παράδειγμα, στο οποίο η αυτοθυσία στηρίζεται στην αγάπη, είναι φυσικά η φροντίδα της οικογένειας και η σχέση ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα. Σκανδιναβικές ερευνήτριες (μεταξύ άλλων, η Havind, 1982) έχουν επισημάνει

ότι οι γυναίκες σε πολλές οικογένειες, με τη δική τους συνειδητή απόφαση, θυσίαστηκαν όσον αφορά την εκπαίδευση, την καριέρα ή τις κοινωνικές δραστηριότητες, για να αφήσουν τον άνδρα να αναπτυχθεί σ' αυτά τα πεδία. Οι γυναίκες αυτές διαβεβαίωναν τις ερευνήτριες ότι δεν θα έπρεπε να νομίζουν ότι πείστηκαν για να πάρουν αυτήν την απόφαση. Αντίθετα. Οι άνδρες ανέθεσαν σ' αυτές να πάρουν την απόφαση κι ενώ θα μπορούσαν κατ' αρχήν να κάνουν διαφορετικές επιλογές, δεν το έκαναν. Οι γυναίκες εξήγησαν την επιλογή τους με την αγάπη για τους άνδρες τους και την υπευθυνότητα ως προς την οικογένεια. Η συνέπεια αυτής της θυσίας που τη διάλεξαν οι ίδιες οι γυναίκες, σήμαινε ότι αργότερα δεν θα έπρεπε να επιτρέψουν στον εαυτό τους να παραπονιέται για αυτή τη συγκεκριμένη κατάσταση. Αυτές οι ίδιες πήραν την απόφαση. Η Havind καταλήγει στο ότι ο στόχος των γυναικών στις σύγχρονες σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, είναι να κάνουν την άνιση σχέση να φαίνεται ίση, εξαιλατώντας τον εαυτό τους με το να θεωρούν πως έκαναν «φιλελεύθερες» επιλογές. ■

Μετάφραση από τα δανέζικα:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Arthur, M.: The origins of Western attitude toward women. *Arethusa*, 1973, 6, 7-58.
- Croix, G. E. M.: *The class struggle in the ancient Greek world*. London: Duckworth, 1981.
- De Beauvoir, S.: *Εκσταντισμὸς και ὁ βουρζουαζισμὸς*. (Existentialism and the bourgeois matter-of-factness). Copenhagen: Vintens Forlag, 1965.
- Euripides: *Iphigenie in Aulis* (zit. n. der Uebersetzung von J.J. Donner, Stuttgart, 1984).
- Graff, A. & Hastrup, T. (eds): *Euripides Ifigenia*. Copenhagen: Gyldendal, Klassikerforeningen, 1975.
- Halliwell, S.: *Aristoteles Poetics*. London: Duckworth, 1986.
- Hastrup, T.: *Euripidis Ifigenia*. Copenhagen: Gads Forlag, 1975.
- Haug, F.: Frauen - Opfer oder Tæcter? *Argument Studienheft 46*, 1981.
- Haug, F.: Die Moral ist zweigeschlechtlich wie der Mensch. *Das Argument*, 1983a, 141.
- Haug, F.: Frauenformen 2. Sexualisierung der Körper. *Argument Sonderband 90*, 1983b.
- Heller, A.: *The power of shame*. London, 1984.
- Horney, K.: *The neurotic personality of our time*. London: Routledge & Kegan Paul, 1962.
- Havind, H.: Magt og Kærlighed i ægteskabet (Power and love in marriage). I: Haukaa, Hoel & Håvind (red.): *Kvinneforskning: Bidrag til samfundsteori* (Feminine studies: Contribution to society theory). Oslo: Universitetsforlaget, 1982.

- King, H.: Bound to bleed: Artemis and Greek women. In: Cameron, A. & Kuhrt, A. (eds): *Images of women in antiquity*. London: Croom Helm, 1983.
- Lefkowitz, M.: *Heriones and hysterics*. London: Duckworth, 1982.
- Snell: From tragedy to philosophy. In: Segal, E. (ed.): *Oxford readings in Greek tragedy*. Oxford: University Press, 1983.
- Tata, L. Arcel: Skam og selvmordsforsøg hos en pubertetspige (Shame and suicide attempt in an adolescent girl). *Psyke & Logos*, 1985, 1.
- Tata, L. Arcel: Suicide attempts. In: Elsass, P. & Hastrup, K. (eds): *Sygdomsbilleder* (Disease pictures). Copenhagen: Gyldenadal, 1986.
- Vellacot, P. *Ironic drama*. Cambridge, 1975.
- Walker, B.: *The Woman's encyclopedia of myths and secrets*. San Francisco, 1983.

Η διαπόρευση της γυναίκας στο έργο του Εμπειρικού μέσα από τον έρωτα και την επιθυμία

ΔΙΑΜΑΝΘΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΙΟΣ ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ κυριαρχείται από το τρίπτυχο έρωτας-επιθυμία-γυναίκα, τρία δομικά στοιχεία που συνιστούν τη ραχοκοκαλιά του έργου του και αποτελούν για τον ποιητή τις κινητήριες δυνάμεις για την ανασύνταξη του κόσμου και του όντος.

Ο Εμπειρικός, μέσα στην ποιητική του πορεία, συναντά τις αβεβαιότητες της επιθυμίας: επιθυμία μιας άλλης σχέσης μέσα στον κόσμο, επιθυμία μιας άλλης ύπαρξης, επιθυμία ενός άλλου λόγου. Οι λέξεις του με την πολυσημία τους οργανώνουν την επιθυμία και δημιουργούν πολύμορφες ερωτικές σκηνοθεσίες.

Η γραφή του είναι άλλοτε μια γραφή διεργασμένη από τους ασυνείδητους δεσμούς, άλλοτε μια γραφή λειασμένη από τη συνείδηση, κοντολογίς μια γραφή που αντανακλά τη ρευστότητα του προσώπου του, που αλλάζει αδιάκοπα σαν «ένα σύννεφο». Παρακολουθούμε το συνεχές κύλισμα των μεταφορών και των πολλαπλών μεταμορφώσεων, μέσα από τις οποίες η ερωτική κατάσταση μεταστοιχειώνεται σε κατάσταση της γραφής και το αντίστροφο.

Και μέσα απ' αυτή τη δυναμική ποίηση/της ποίησης, ανελκύονται τα ερωτήματα: πώς συμπλέκονται και δημιουργούν ένα απελευθερωτικό όλο τα τρία στοιχεία, έρωτας-επιθυμία-γυναίκα; ποιος είναι ο τρόπος με τον οποίο χειρίστηκε ο ποιητής το θέμα της γυναίκας, πώς ξεδιπλώνει τη γοητευτική διάσταση της γυναικείας παρουσίας-απουσίας.

Ο έρωτας στο εμπειρικό έργο δεν είναι μια μεταφυσική αφηρημένη έννοια. Είναι αυτό που τριγυρίζει σ' όλους τους τόπους της ανταπόδοσης και η ποιητική γραφή είναι ένας απ' τους τόπους αυτούς. Για τον Εμπειρικό, που πιστεύω στη δύναμη «της ενοράσεως των διαρκών ερώτων», ο έρωτας δεν μπορεί παρά να είναι η κινητήρια ενέργεια κάθε μορφής υπάρξεως. Ο έρωτας παρουσιάζεται σαν τόπος της ζωής και απάρνηση του θανάτου. Η απάρνηση αυτή του θανάτου μέσα απ' τον έρωτα δίνει την αίσθηση μιας διαρκούς ευφορίας στην ποιητική χώρα του Εμπειρικού, κυρίως των δύο πρώτων περιόδων. Χάρη στον έρωτα διεργασμένο μέσα απ' το πάθος, την

ενόρμηση και την περιπέτεια της συναντησης, ο θάνατος ολοένα απομακρύνεται και δίνει τη θέση του στη χαρά, όχι με την έννοια της επιθυμίας αλλά της απόλαυσης.

Ο έρωτας είναι «το πήδημα μέσα στο άγνωστο». Μια μεγάλη τάση για το άγνωστο υπάρχει στον Εμπειρικό, ο οποίος αποκαλύπτεται αφιερωμένος στην περιπέτεια, στη συνάντηση με το(ν) άλλο(ν)· ταυτίζεται με ένα υπερωκεάνιο που «πλέχει ξέθαρρα στις πιο επικίνδυνες σπηλιάδες» γιατί «βαρέθηκε τα βρωμερά νερά των αγκυροβολιών» αφήνοντας «να γοητευθή απ' τις σειρήνες». ¹ Το άγνωστο της συνάντησης, της τυχαίας συνεύρεσης, δίνει το αίσθημα του ερωτικού θαυμάσιου. Η πολυφωνία της τέρψης μέσα στον έρωτα γίνεται αρωγή ενάντια στη δυστυχία, το θάνατο, την ανακολουθία και τη δάλυση, την πλήξη που μας περιβάλλει.

Μέσα στην ποιητική χώρα του Εμπειρικού πολυάριθμες σχέσεις φτιάχνονται και χαλούν. Σχέσεις με γυναίκες-μητέρες, με γυναίκες-παιδιά, με γυναίκες-σειρήνες, με γυναίκες-πλοία, γυναίκες-«καταιγίδες», γυναίκες-μανάδες, με δυο λόγια, με γυναίκες-αντικείμενα επιθυμίας.

Οι σχέσεις αυτές περιβάλλονται, τις περισσότερες φορές, από μια μεγάλη χίμαιρα: την ολοκλήρωση μέσα στον έρωτα.

Εκ πρώτης όψεως, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε αυτή την ερωτική πρακτική σαν ελευθεριότητα, πρακτική που δεν επιτρέπει το άνοιγμα στον άλλο. Αλλά η ερωτική πρακτική μέσα στην ποιητική του Εμπειρικού μας δίνει δείγματα ανοίγματος στη δική του ετερότητα (altérité). Δηλαδή, το «εγώ» (πρώτο ενικό) που μιλάει δεν είναι πάντα το ίδιο, δεν είναι αποκρυσταλλωμένο, αλλά κινείται μέσα στον ποιητικό χώρο. Αυτό το «εγώ» (πρώτο ενικό) – ο ποιητής είναι πάντοτε ένας άλλος. Αλλά αυτή η ετερότητα που αναζητά, επιτελείται μέσα απ' την ετερότητα του άλλου – της γυναίκας – μέσα στο γεγονός του έρωτα. Επομένως, ο έρωτας, σαν κίνηση αδιάκοπη και ανανεούμενη, σαν σχέση (ή συσχέτιση, κατά τον ίδιο τον ποιητή) που καταστρέφεται και ξαναδημιουργείται ακατάπαυστα, είναι ανέκκλητα ανοικτός στην ετερό-

τητα του άλλου που κάνει τη δική μου ετερότητα.

Ο άλλος με γοητεύει, με κεραυνοβολεί, με πυρπολεί, με αλλάζει· δρα σαν ένα φλας πάνω μου και με μεταμορφώνει.

Μέσα σ' αυτή τη διάσταση ο έρωτας

γίνεται μια περιπέτεια, μια εμπειρία γοητευτική και δελεαστική· μια εμπειρία, γιατί όχι, ανταπάτης. Ο έρωτας σαν ένας κινούμενος χώρος, περιβαλλόμενος από θραύσματα επιθυμιών. Αυτή η προβληματική εισάγει στην ποιητική σκηνή την ολοκληρωτική παρουσία του σώματος, το σεξουαλικό θαυμάσιο και τη γυναίκα-αντικείμενο επιθυμίας ή τη γυναίκα-επιθυμία σαν κινητήρια δύναμη, φορέα ανατρεπτικής ενέργειας.

Ο συμβατικός λόγος, ερχόμενος σε επαφή με τον έρωτα και το σώμα, μοιάζει να είναι ανεπαρκής και αδρανής. Χρειάζεται, λοιπόν, μια γραφή άλλη, που δεν μπορεί να γεννηθεί παρά μέσα από μια άλλη σχέση με το σώμα. Μια γραφή, δηλαδή, διεργασμένη από τους ασυνείδητους δεσμούς, μια γραφή-σώμα που θα αποκαλύπτει το στίγμα της επιθυμίας της. Λόγος λιμπιντινικός, λέξεις οπερματικές: «Δεν λέγω λόγια σπέρνω στο χαρτί».

Αυτός ο «Λόγος-σπέρμα» κάνει δυνατή την αδιάκοπη κίνηση του λόγου-φύλου. Είναι ο λόγος της επιθυμίας που μιλάει για τον εαυτό της. Η πρόσβαση στο σώμα μας και στο σώμα του άλλου, η πρόσβαση στην πληθυντική διάσταση του σώματος κορυφώνεται στη φράση-

βρίσκει τη μεταφορά του.

«[...] ωρισμένοι λέξεις, λέξεις-χρημοί, λέξεις ενώσεως αγιδωτής και κορυφίας, λέξεις με σημασιάν απροσμέτρητον δια το παρόν και δια το μέλλον, αι λέξεις "Ελελεύ", "Σε αγατώ", και "Δόξα εν υψίστοις"...»⁴

«Οι λέξεις όταν πέφτουν στο σώμα της νυκτός Μοιάζουν με καράβια που τις θάλασσες οργώνουν

Με άνδρες που σπέρνουν και γυναίκες που μοιόν

Μέσα στους ποπυσμούς των φιλημάτων...»⁵

Η ιδιαιτερότητα της αίτησης αυτής στην ποίηση του Εμπειρικού και οι δυσκολίες της αποδοχής αυτής της ποίησης απ' το μεγάλο κοινό οφείλονται στην πολύμορφη και πληθυντική παρουσία του σώματος. Η ποίησή του έχει τις διαστάσεις και την αλήθεια της αφής: έχει σώμα, έχει υλικότητα, μπορεί να πείσει τις αισθήσεις. Ο Εμπειρικός κατορθώνει να κάνει ορατά, μέσα στην ποιητική του, το σπέρμα της επιθυμίας, τη διεκδίκηση του σώματος, τον ηδονισμό σαν ξόδεμα που ασκείται ασκόπως.⁶

Ο έρωτας είναι μια έξοδος για δύο: ο εαυτός μας και ο άλλος. Είναι η ενέργεια που ανατρέπει το καλό και το κακό, τις συμβάσεις και τις απαιτήσεις του συστήματος· ο έρωτας είναι η δύναμη «στην οποία ολόκληρος ο κόσμος οφείλει τη συνοχή του».⁷ Ξαναβρίσκουμε εδώ την κοσμολογική και συνεκτική φύση του πλατωνικού έρωτα,⁸ καθώς και την ταύτισή του με την ψυχαναλυτική libido.

Γνωρίζουμε ότι ο Φρόντι ταύτιζε τη libido με τον πλατωνικό έρωτα. Μέσα στο «Psychologie des foules et analyse du moi», ανέφερε ότι «"ο έρωας" του φιλόσοφου Πλάτωνα συμπίπτει τέλεια, στην καταγωγή, στις πραγματώσεις και στη σχέση του με τον έρωτα ανάμεσα στα φύλα, με την ερωτική ενέργεια, τη libido της ψυχανάλυσης».⁹

Ο Εμπειρικός, μέσα από την ψυχολογική του παιδεία,¹⁰ γνώριζε αυτή τη διάσταση του έρωτα· εξ ου και η προοπτική του εμπειρικού έρωτα σαν απάρνηση του θανάτου, που αποβλέπει στο ξεπέρασμα της αντίθεσης μεταξύ ζωής και θανάτου, αν και βεβαίως ο θάνατος υπήρξε πάντοτε συνθετικό στοιχείο της ζωής και του έρωτα.¹¹ Η ίδια αυτή προοπτική σηματοδοτεί την υπέρβαση των δίπολων καλού και κακού, ηθικού και ανήθικου.

«...Χωρίς να είναι οι έρωτες παράνομοι ή άνομοι

Γιατί δεν υπάρχουν έρωτες νόμοι ή μη νόμοι

Υπάρχουν μόνον έρωτες χωρίς επίθετα...»¹²

Ο έρωτας στον Εμπειρικό, δεμένος με τη σεξουαλικότητα, αλλά πηγαίνοντας εντεύθεν ή εκείθεν και περιβάλλοντας έτσι τον κόσμο, το χρόνο και το ον - είναι (être), αποβαίνει το πρόσφορο μέσο

πρόταση του Εμπειρικού «Πάρε τη λέξη μου, δώσε μου το χέρι σου». Προσφορά και αίτηση εμφανίζονται ταυτόχρονα στο ποιητικό προσκήνιο. Οι λέξεις προσφέρονται σαν μια πρόταση αγάπης προς τον άλλο, ενώ η αίτηση, η αναζήτηση του άλλου, του σώματος του άλλου, παραμένει ανοικτή.

Το φωνήεν της αγάπης ενώνει τα διάσπαρτα μέλη του σώματός μας και η γραφή του Εμπειρικού στο ξεδίπλωμά της μας βάζει in medias res αυτής της αναζήτησης του άλλου. Η αναζήτηση της αγάπης, που είναι ταυτόχρονα αναζήτηση της λέξης της αγάπης, είναι μια διαδικασία χωρίς αρχή και τέλος, που διαπερνά ταυτόχρονα το σώμα και το φύλο, το πραγματικό και τη μεταφορά του, την ιστορία και το μύθο, τον άνδρα και τη γυναίκα, τα υποκείμενα και τα αντικείμενα, τον ίδιο τον ποιητικό λόγο. Το κοινότυπο «Σ' αγαπώ», στηριζόμενο στον Εμπειρικό, στο λόγο και το σώμα,

μέσα σ' αυτή την αναζήτηση, ανοιχτές την αλλαγή-ανταλλαγή και τη διάβαση.

Αλλά πώς μπορούμε να αγγίξουμε αυτό το τετηγμένο (fusionnel) Εν μέσα στον έρωτα; Πώς μπορούμε να πετύχουμε αυτή την σύντηξη με τον άλλο, αυτό το άμεσο και ακαριαίο που νοσταλ-

(l'Éros) που έχει οριστεί σαν σύντηξη που απ' τα δύο γίνεται ένα - αυτό το ένα βρίσκεται εκεί μέσα σ' αυτή την κατάσταση που μπορούμε να καλέσουμε existence [ύπαρξη αλλά και έξαρση]¹⁵». ¹⁶

Και αυτή η ύπαρξη-έξαρση σημαίνει ότι το υποκείμενο μέσα στον έρωτα υπάρχει - «εξ-άρχει», βγαίνει απ' την ανυπαρξία από το χάος και αρχίζει να υπάρχει, να είναι. Αλλά το συνεχόμενο, επαναλαμβανόμενο αδιέξοδο, βρίσκεται ακριβώς εδώ: στην πρόσβαση στο είναι και στη λειτουργία αυτού του είναι μέσα στον έρωτα.

Το ζευγάρι της παραπάνω ερωτικής σκηνής, ακριβώς τη στιγμή που φτάνει, που κατέχει αυτή την ολοκλήρωση, πεθαίνει από τον πατέρα της κοπέλας. Τι σημαίνει αυτός ο θάνατος; Σημαίνει τη δυσαναλογία, το χάσμα, την ασυνέχεια, που η αδυνατότητα της συνάντησης απόκαλύπτει; Σημαίνει ότι ο έρωτας και η απόλαυση καταλήγουν να είναι μία σχέση θνητογενής και θανατηφόρα;

Η απόλαυση (jouissance), όπως αναδύεται μέσα απ' αυτή την ερωτική σκηνή, είναι εκείνο το σημείο του χρόνου όπου η διάκριση παρελθόν-μέλλον διαλύεται, όπου το παρελθόν και το μέλλον λιώνουν μέσα στο παρόν.

Αλλά ένα παρόν που δεν είναι ένας χρόνος, αλλά αντίθετα μια απουσία χρόνου' δηλαδή, ένας χρονικός τόπος (e-space) άπιαστος, α-χρονικός, ένα όλο χωρίς τέλος.

Ο θάνατος έρχεται γιατί κατακτήθηκε η απόλυτη απόλαυση, που είναι, κατά κάποιο τρόπο, σαν ένα όριο που μοιάζει με το θάνατο. Αφού κατακτήθηκε αυτό το σημείο-όριο, δεν υπάρχει τίποτε άλλο να ζήσει κανείς. Γι' αυτό το λόγο η κόρη του Ραμίρεθ δεν καταλαβαίνει ότι πεθαίνει, διότι βρίσκεται σε μια κατάσταση ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο. Μια κατάσταση-σταυροδρόμι.

«Η Καριόττα, που είχε κλείσει τα μάτια της, ενώ την φιλούσε ο Γκονζάλεθ, τα ήνοιξε τώρα διάπλατα, για δύο, για τρία δεντερόλεπτα, και αντίκρισε άλλη μίαν φοράν την ουρανίαν σφαιράν. Έπειτα, καθώς τα βλέφαρά της εχαμήλωναν πάλι και έσβηναν τα μάτια της γοργά, σιγήνησε το τελευταίον βλέμμα του εραστού της, την ώρα που έγερνε την κεφαλήν του και, εκοπεραματούσου και αντή εν εφφροσίνη, εξέπνευσε μαζί του περιπαθύς και εν πλήρη αγνοία ότι απέθανσκε: Αγάτη μου! Αγάτη μου! Τι ευτυχία! [...]»¹⁷

Ο έρωτας σαν παρουσία ή σαν απουσία. «Δεν είμαστε παρά Ένα παρ' όλ' αυτά. Από δω ξεκινάει η ιδέα του έρωτα».¹⁸

Η απόλαυση-όριο, αυτό το κατακτημένο Εν, μ' άλλα λόγια, αυτό το αλλού, αυτός ο άλλος τόπος, μας καταπίνει, μας εκμηδενίζει. Πρέπει να γνωρίσουμε το μηδέν για να ξαναρχίσουμε να υπάρχου-

για την ανασύνταξη του κόσμου, για τον επαναπροσδιορισμό των ορίων μέσα στα οποία βρισκόμαστε, ακολουθώντας πάντοτε τα ίχνη που άφησε το «αυτό» (ça).

Ο έρωτας, σύμφυτος με το γεγονός της ζωής, παρακινεί το άτομο να δημιουργήσει και να χρησιμοποιήσει την προσωπικότητά του, νοούμενη σαν μία ολότητα. Ο έρωτας στην ποιητική χώρα του Εμπειρικού βιώνεται σαν δημιουργικότητα και εμπειρία ταυτόχρονα, σαν θετικότητα. Η περιπέτεια-προσμονή του έρωτα, του άλλου, είναι εκεί σε συνεχή δοκιμασία. Μέσα σ' αυτή την περιπέτεια παίζεται η τύχη του όντος. Ο έρωτας είναι διέξοδος (ή αδιέξοδο) για δύο που τείνουν να γίνουν Ένα, ο έρωτας «τόπος ιδανικός, ένωσης και τήξης (fusion)», κατά τον Βρετον στον *Τρελλό έρωτα*.¹³ Ο έρωτας σημείο-σήμα (signe), ο «αμοιβαίος» έρωτας, εμπεριέχει αυτήν την τάση προς το Εν. Σ' αυτό τον έρωτα πιστεύει ο Εμπειρικός, αφήνοντας όμως,

γούμε στον έρωτα; Η ποίηση του Εμπειρικού το επιτυγχάνει δίνοντας την επικράτηση της τήξης των δύο σε Ένα, που αποκάλυπτει η ερωτική σκηνή στο *Αργώ ή πλους αεροστάτου*, απ' όπου αναφέρουμε το ακόλουθο απόσπασμα:

«...Και οι δύο ησθάνοντο να τήκεται μέσα των ακαριαίως, παν άλλο συναίσθημα πλην του καθαρώς ερωτικού. Και οι δύο ησθάνοντο ότι όλοι οι κραδασμοί, όλοι των οι χιμοί, όλα των τα χρόνια, συνέκλιναν προς τας στιγμάς αυτάς, κατά τας οποίας πλησίαζαν προς την τελείαν εξουθένωσιν της ατομικότητός των και πάσης διαφοροποιημένης υπάρξεως, έτοιμοι να αποτελέσουν τελικώς, μίαν ενιαίαν και αδιαίρετον οντότητα, έτοιμοι να εκχειλίσουν, ως απόλυτος σύνθεσις νέα, και να εκτοξευθούν πέραν του συλληπτού, εις άβυσσον ενδεδαιμονίας ακαταμετρήτων, ουχι πλέον ως άνθρωποι ξεχωριστοί, αλλά ως μοναδική συνήπαρξις με το άπειρον,αποτελούντες αυτό τούτο το εσαεί ανέσπερον, και εσαεί δονούμενον, και εσαεί παφλάζον άπειρον, άνευ ορίων, άνευ όρων».¹⁴

Σ' αυτή τη σκηνή «αγγέλλεται ο Έρωτος

με, για να ανασυνθέσουμε την ολική πραγματικότητα.

Η συνένωση αυτή των δύο υποκειμένων δεν είναι παρά ένα ψηλάφισμα κάποιου άλλου πράγματος, που δίνει ένα αίσθημα μιας παρουσίας άλλης ή μιας απουσίας. Και τα δύο υποκείμενα της συνένωσης αυτής αναζητούν μίαν υπέρση διαφορετική απ' τη δοσμένη.

Τα υποκείμενα τον Εμπειρικό δεν αποφεύγουν τις συναντήσεις αυτές. Ένα αισθησιακό ρεύμα τα διαπερνά· φθάνουν σε μια πλήρη σεξουαλική απόλαυση, αφήνονται χωρίς αναστολές στην ικανοποίηση.

Μέσα σ' αυτή τη «συσχέτιση» εμπλέκεται το ερώτημα του άλλου-της γυναίκας, ερώτημα κομβικό που κυριαρχεί σ' όλη την ποιητική διαδρομή του Εμπειρικού.

Η γυναίκα, σημαίνουν θεμελιώδες στην εμπειρική ποίηση, στενά δεμένη με το δίπολο επιθυμία-έρωτας, συνιστά τον κύριο άξονα του έργου του. Ο άλλος - η γυναίκα είναι το μαγικό αντικείμενο της επιθυμίας και ταυτόχρονα το υποκείμενο της ερωτικής απόλαυσης.

Σ' αυτή «τη συσχέτιση» των «δύο πραγματικοτήτων σε ζωντανό γίνεσθαι»,¹⁹ όπως αναφέρει ο Breton, η γυναίκα οδηγημένη απ' τον έρωτα είναι ένα θετικό ον, είναι ο αγγελιαφόρος της αλήθειας.

Τι άλλο άραγε δηλώνει η μυθοποίηση της γυναίκας απ' τον ποιητή, μια μυθοποίηση άλλωστε μέσα στην οποία εμπλέκονται και ο άντρας και η γυναίκα μέσα στο γεγονός της συνάντησης, τι άλλο δηλώνει παρά την ασίγαστη προσπάθεια να κατακτήσει το σώμα της γυναίκας σαν τόπο αλήθειας, τόπο απόλαυσης. Αυτό το αλλού παραμένει αδιαφανές, αφήνοντας ακατάπαιστα ανοιχτά την προσμονή διαποτισμένη από την αβεβαιότητα, το παιχνίδι και το στοιχείο με το απροσδιόριστο, δηλαδή με το(ν) άλλο.

Η γυναίκα αθρώνει τον πόθο που «πηγαίνει πέρα από τις κλειδούρες»,²⁰ τον Ίμερο²¹ που βρίσκεται πάντα εν ενεργεία.

*«Κίκλοι στην επιφάνεια των πόθων σου
Μέσα στους κίκλους των δικών μου πόθων»²²*

Οι γυναικείες εικόνες στον Εμπειρικό είναι άλλοτε συμπλεκόμενες, λιγότερο ή περισσότερο στενά, και άλλοτε διαφορετικές και αντικρουόμενες. Σε καθεμιά από τις εικόνες αυτές υπάρχει μία έννοια προς αποκρυπτογράφηση.

Η γυναίκα στο έργο του είναι, πριν και πάνω απ' όλα τ' άλλα, ένας φορέας αισθήσεων, επιθυμιών και ενορμήσεων. Αλλά δίπλα σ' αυτή τη γενική θέαση, υπάρχουν και οι μερικές εικόνες της γυναίκας που εικονογραφούν τον ποιητικό

πίνακα του «φαντασιακού του γυναικείου ίχνους» (imaginaire du féminin) στον Εμπειρικό.²³ Ωστόσο, οι δύο κυρίαρχες εικόνες μέσα στην ποιητική του είναι οι διάσπαρτες εικόνες της μητέρας και της παιδίσκης. Όλα αυτά τα γυναικεία πρόσωπα αναδύονται πάντα μέσα

από μια διαλεκτική έρωτα και επιθυμίας.

Η γυναίκα στον Εμπειρικό, αν και μπορούμε να βρούμε τα ίχνη της σχεδόν σε κάθε ποιητικό κείμενο, περνά πάντοτε ορατή-αδιόρατη, ή «αόρατα ορατή μέσα σε ένα αιώνιο μυστήριο».²⁴ Είναι εκεί αλλά διαφεύγουσα, ελλείπουσα, αφήνει ακατάπαιστα μια θέση κενή. Ακολουθούμε τα ίχνη της παρουσίας-απουσίας της σε μια συνεχή κινητικότητα.

«Ενεφανίσθη και χάθηκε η δεσποινίς που συνήνησα μες στο συρτάρι μου. Στη θέση της μια τολύπη κρατεί τον φώσφορο της ζωοφόρου της».²⁵ Η γυναίκα, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα απ' αυτό το κυκλικό πέρασμα, είναι «η τυχοδιώκτις, η περιπλανώμενη, η κινητή ασταθής ενότητα».²⁶ Προκαλεί τον τυχοδιωκτισμό της αβεβαιότητας, της ανασφάλειας, αλλά μέσα από την εικόνα της μητέρας καθησυχάζει, ή καλύτερα εμπνέει ταυτόχρονα την ασφάλεια και τον κίνδυ-

νο, την ασφάλεια μέσα στην ανασφάλεια. Μέσα σ' αυτό το αδιάκοπο γυναικείο πέρασμα ξαναβρίσκουμε την ιδέα, την αίσθηση, ότι ο άλλος - η γυναίκα είναι στο βάθος άπιαστη· υπάρχει περισσότερο σαν επιθυμία ή σαν αντικείμενο επιθυμίας. Η γυναίκα στον Εμπειρικό, μέσα από οποιοδήποτε πρόσωπο, αναγγέλλει όχι ένα θέλω, αλλά την αινιγματική επιθυμία του Άλλου. Γίνεται το ποντάρισμα της επιθυμίας μέσα από μια εικόνα αποσπασματική, παιδιάστικη (puéllisée), εξιδανικευμένη.

Η γυναίκα, στο εμπειρικό έργο, δίνεται κυρίως μέσα από «εικονικές παραστάσεις» (représentations imagées). Υπάρχει κατ' αρχήν μια συγκινησιακή φόρτιση του ποιητή για τη μητρική εικόνα, που χωματίζεται πάντοτε από σεξουαλικότητα και αισθησιασμό· είναι θα λέγαμε μια κατάσταση διάχυτου και αδιαφοροποίητου αισθησιασμού. Αυτή η επιστροφή στη μητέρα είναι ίσως η νο-

«[...] Έχουν στην όψη τους την ανταίγεια των ελπίδων μας

Έχουν στο στήθος τους το γάλα της ζωής μας Κ' εμείς στεκόμαστε τριγύρω τους [...].²⁹

Άλλωστε, η εξίσωση γάλα-σπέρμα είναι διάσπαρτη στα ποιητικά κείμενα του Εμπειρικού. «Ώρα ηδονής και γάλα-

σταλγία της γαλήνης και της ευχαρίστησης που βρίσκουμε «στην άλλην εκείνην, Εδέμ, την της ενδομητρίου ζωής».²⁷ Τονίζεται ακόμα μια φορά η ένωση-τήξη με τον άλλο - την μητέρα. Ο άνδρας θέλει να συνενωθεί, να γίνει ένα με τη γυναίκα: μέσα σ' αυτή τη σύντηξη²⁸ βρίσκεται το απαύγασμα του έρωτα. Η σχέση με τη μητέρα είναι ο τόπος και η κατάσταση «κατ' εξοχήν» της πραγματοποίησης αυτής της ένωσης. Η μητέρα «υποκατάστατο ενός πλήρους σεξουαλικού αντικειμένου» κατά τον Φρόντ είναι το πρώτο ερωτικό αντικείμενο που ανακαλύπτουμε, την ίδια ακριβώς μέρα που το χάνουμε. Το να προσπαθήσει κανείς να αποκαλύψει την εμπλοκή της μητρικής εικόνας μέσα στο έργο του Εμπειρικού, σημαίνει να δείξει αυτή την ασίγαστη ενόρμηση προς την αγκαλιά όπου το παράδοξο κενό απομακρύνεται. Ελπίδα και ενόρμηση ζωής ενσαρκωμένες σ' ένα στήθος:

κτος. Ώρα του γαλαξίου» ή «[...] Προς τα πλάγη και τον γαλαξία Του στήθους και τον σπέρματος που αναβλύζει»³⁰

Στο κείμενο με τίτλο «Ρωμύλος και Ρώμος ή Άνθρωποι εν πλω εις μητρικήν αγκάλην»,³¹ η σκηνή εκτυλίσσεται σε ένα πλοίο (σύμβολο επίσης αγκαλιάς) όπου ένα παιδί βυζαίνει τη μητέρα του. Αυτή η σκηνή, όπως παρουσιάζεται απ' την εμπειρική γραφή, αποπνέει μια μεγάλη απόλαυση, που κλιμακώνεται και φθάνει στο αποκορύφωμά της όταν ένας άντρας «παίρνει στο στόμα του την άλλη ρώγα». *«Τρεις άνθρωποι τέρπονται. Κανείς δεν τους βλέπει.*

*Η μάνα αφίνεται και αναστενάζει
Ο έρωτας είναι γλιγκός
Η ζωή είναι ωραία»*

Αυτή η σκηνή είναι λοιπόν ένας κρίκος-στοιχείο της αλυσίδας όπου μέσα στην ποίηση του Εμπειρικού αρθρώνεται η μητρική επιθυμία. Το μητρικό στήθος περιβάλλεται από μιαν αμφιθυμία:

προσφέρει την τρυφερότητα αλλά παρακινεί στον κίνδυνο τον οφειλόμενο στην αιμομιτική επιθυμία. Ο Εμπειρικός πολλές φορές αναφέρεται στην αιμομιξία όχι σαν απαγόρευση ή αμάρτημα, αλλά σαν σημείο απελευθέρωσης του ανθρώπου, σαν υπέρβαση των προσκομιμάτων που ορθώνει ο πολιτισμός στην ελεύθερη ανάπτυξη της σεξουαλικότητας.³² «Οκτάνα θα πη επί γης Παράδεισος, επί της γης Εδέμ, χωρίς προπατορικών αμάρτημα, πέραν πάσης εννοίας κακού, με ελευθέραν εις πάσαν περίπτωσιν παντού και την αιμομιξίαν».³³ Επομένως, η μητέρα-πρωταρχικό, αρχετυπικό αντικείμενο, αναδύεται μέσα από τον ποιητικό λόγο σαν έδρα της επιθυμίας, μέσα στην παρουσία-απουσία της. Βρίσκω τη γυναίκα μέσα στο γεγονός του έρωτα, δεν σημαίνει παρά ότι την ξαναβρίσκω. Ξαναβρίσκω την πλήρωση μέσα στην αγκαλιά του άλλου: «για το υποκείμενο, η χειρονομία της ερωτικής αγκαλιάς μοιάζει να εκπληρώνει, για μια στιγμή, το όνειρο της ολοκληρωτικής ένωσης με το αγαπημένο πλάσμα».³⁴

Εδώ θα επισημαίναμε, χωρίς να μπορούμε να το αναπτύξουμε στα πλαίσια αυτού του άρθρου, ότι οι συμβολικές εξισώσεις γυναίκα-φύση-θάλασσα-τροφός-πλοίο-φάλαινα, καθώς και η ειδική και μυθική διάσταση της αρχέγονης σκηνής στην εμπειρική ποίηση, παραπέμπουν επίσης στη μητέρα και στην ερωτική αγκαλιά.

Μια άλλη κυρίαρχη γυναικεία εικόνα, διάσπαρτη κι αυτή μέσα στο έργο του, είναι η εικόνα της «παιδίσκης».

Τι είναι η παιδίσκη για τον Εμπειρικό; Τι ενσαρκώνει; Είναι αυτή που κατακλύζεται από την αιώνια νεότητα «Νεότης, νεότης τι ωραία που είναι τα μαλλιά σου»; Που έχει τη δύναμη της φαντασίας και της ανακάλυψης, τη σεξουαλική δύναμη, αυτή που βρίσκεται έξω από το χρόνο; Ή είναι η γυναικαπαρένα, η γυναίκα-αντικείμενο που κυκλοφορεί και ανταλλάσσεται ανάμεσα στους άντρες, η γυναίκα-παιδί που δεν γνωρίζει (η σεξουαλική γνώση -ένα άλλο σημείο- θεμέλιο της ανδρικής εξουσίας) και πρέπει να μάθει από τον άνδρα; Η παθητική γυναίκα που περιμένει τον άνδρα-«θεατή», η γυναίκα που «δέχεται», η γυναίκα-αξία χρήσης του άνδρα, η γυναίκα της οποίας η αξία «αναφέρεται σ' αυτό που ο άντρας εγγράφει μέσα και πάνω στην ύλη της: το σώμα της».³⁵ Είναι φανερό ότι μέσα απ' αυτή την εικόνα περνούν, τόσο στον Εμπειρικό όσο και σε άλλους υπερρεαλιστές,³⁶ όλοι οι γυναικείοι -αλλοτριωτικοί ή όχι- μύθοι: εξιδανίκευση, ιεροποίηση, τοποθέτηση της γυναίκας στη θέση του παιδιού, μετουσίωση της τελικά.

Η νέα γυναίκα, η παιδίσκη, αυτό το «μαγνητικό πλάσμα», είναι ανοιχτή στο μέλλον, στο ελθείν. Αναδύεται σαν «ελπίδα μας αυριανή», η «κράσις της» «μεταβιβάζει την αιθρία». Αυτή, λοιπόν, η «λιγνή χαρίεσσα, εις το μεταίχμιον της ήβης», αυτή «η χιμαιρική κορασίς» είναι ένα αντικείμενο μικρό α (objet petit a). Μέσα στην απλότητά της είναι αινιγματική. Η κυκλικότητα της εικόνας της πάνω στην ποιητική σκηνή είναι η ίδια η κυκλικότητα της επιθυμίας. Η επιθυμία είναι: η απουσία ορίων, «άνευ ορίων άνευ όρων», είναι η συνεχής, σταθερή και πληθυντική ενέργεια μέσα μας. Το γυναικείο σημείο-σήμα γίνεται ταυτόχρονα φορέας και ο καταλύτης αυτής της ανατρεπτικής ενέργειας.

Είναι ίσως η εμπειρία του έρωτα μέσα στην οποία εισάγει τον ποιητή η γυναίκα και του ανοίγει τις πόρτες αυτού που ήδη ονομάσαμε «φανταστικό του γυναικείου ίχνους»: είναι ένας άλλος τόπος μέσα σ' έναν άλλο χρόνο, όπου επιτελείται η δημιουργία και αναδύεται το γυναικείο που είναι α-τοπικό, ένας «μη-τόπος (non-lieu) στη διαδικασία της επιθυμίας». ³⁷ Η αντίληψη του Εμπειρικού για το υποκείμενο είναι ότι αυτό δεν μπορεί να υπάρξει και να ολοκληρωθεί παρά μόνο μέσα στον έρωτα. Αλλά η δυνατότητα του έρωτα απαιτεί έναν ορισμένο τύπο σχέσης μέσα στον κόσμο, μιαν ορισμένη ποιότητα χώρου, που η ποίηση έχει σαν σκοπό να δημιουργήσει και να αναπτύξει.

Ο έρωτας παίρνει τη διάσταση της «καλύτερας αθλήσεως, της καλύτερας παιδιάς». ³⁸ Ερωτευόμαστε όπως παίζουμε και τανάπαλιν.

Ο Winnicott αναφέρει ότι «το να παίζει κανείς είναι μια εμπειρία: πάντα μια εμπειρία δημιουργική, μια εμπειρία που τοποθετείται μέσα στο συνεχές φάσμα χώρου-χρόνου, μια θεμελιώδης μορφή της ζωής». ³⁹ Θεωρώντας τον έρωτα σαν παιχνίδι, ο Εμπειρικός ενατενίζει μια διηλεκτική δημιουργικότητα, που δρα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του είναι, και γίνεται το κατάλληλο μέσο για να προσεγγίσουμε και να αποδώσουμε την εξωτερική πραγματικότητα. Αυτή η έννοια του παιχνιδιού φωτίζει μια άλλη σημασία της «παιδίσκης». Είναι «ένα ερωτικό παιχνίδι» ⁴⁰ μέσα στα χέρια των ανδρών ⁴¹ αλλά κι αυτή η ίδια παίζει: «της πήραν τα παιχνίδια και τον εραστή της». ⁴² Μέσα από το πρίσμα των αντιθέσεων μπορούμε να διακρίνουμε μιαν άλλη διάσταση της γυναίκας-παιδί ή της νέας γυναίκας: τη ναρκισσοειδή γυναίκα. Είναι η γυναίκα που «όλοι την ελεθύμωσαν», που είναι όμορφη και απόμακρη, που ταυτίζεται με τον πόθο. Η Sarah Kofman, επαναπροσεγγίζοντας πάνω στο θέμα αυτό τη θέση του Φρόυ-

ντ, όπως παρουσιάζοταν από το κείμενο «Pour introduire le narcissisme», λέει ότι η γυναίκα συγκρίνεται με το παιδί «από τη λιμπιντινική ακαταμάχητη θέση της» και από τη ναρκισσοειδή της αυτάρκεια. Προσελκύει τον άντρα και είναι επιθυμητή απ' αυτόν διότι διαφύλαξε το

ναρκισσοειδή της και τη διάσταση του απρόσιτου. ενώ ο άντρας «πτώχευσε, άδειασε απ' αυτό τον πρωταρχικό ναρκισσοειδή χάριν του αντικειμένου αγάπης». Ο άντρας αναζητά αυτή τη ναρκισσοειδή γυναίκα με μια νοσταλγία για το δικό του χαμένο ναρκισσοειδή. Επομένως, αυτή η γυναίκα-παιδί «κρατάει πάντα ένα αινιγματικό απόθεμα» «δίνεται χωρίς να αφήνεται». ⁴³

Υπάρχουν πολυάριθμα ποιήματα και κείμενα του Εμπειρικού που αποκαλύπτουν αυτή τη διάσταση της γυναίκας. ⁴⁴

*«Μετά την ομορφιά της
Στέκει και παρατηρεί τους θαναμαστές».* ⁴⁵

Αυτή η γυναίκα χαρακτηρίζεται με τα επίθετα: «χιμαιρική», «γλυκειά», «περικαλήης», «λικνιζομένη», «ρεμβάζουσα», «ένδοξος», «όλβια», «ποιητική», «Μεγαλόχαρη», «αστερόεσσα». Η «καλλονή της υπερβαίνει τα όρια της πολιτείας», είναι διάχυτη μέσα του «σε άπλετη φωτοχυσία». «Κανείς ακόμα δεν κατώρθωσε να

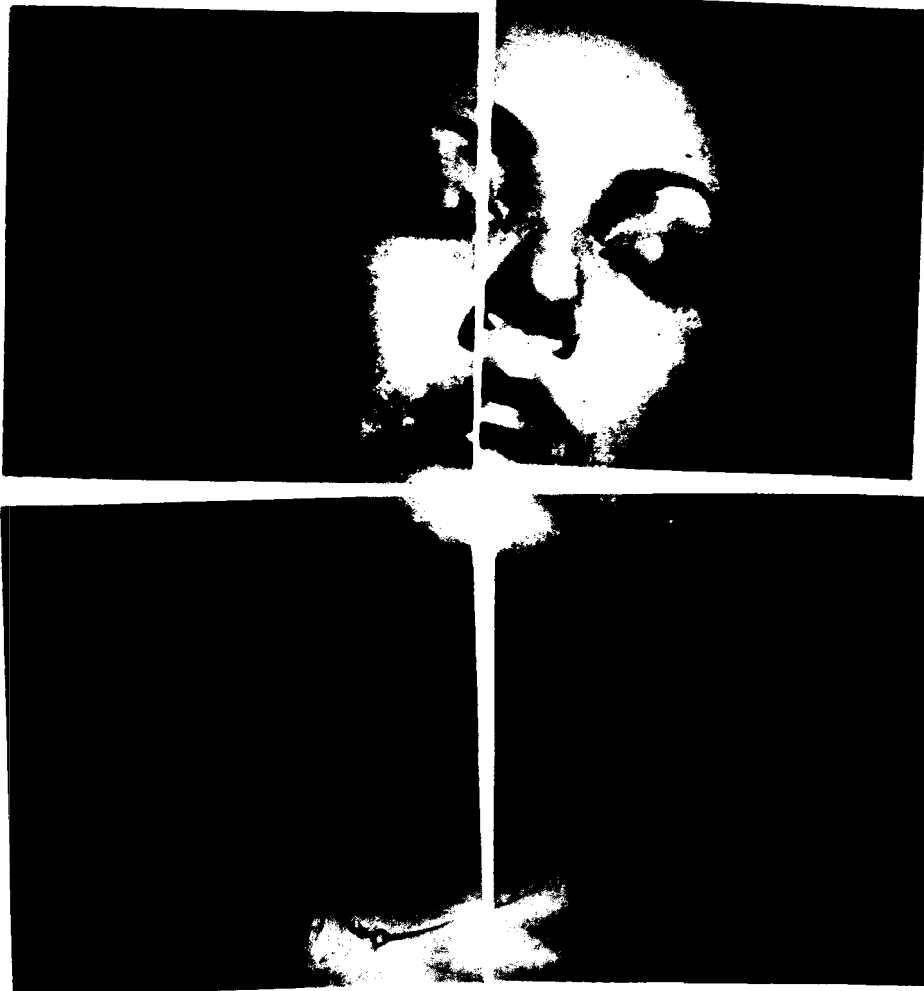
τις δαμάση» γυναίκα «ρευστή», γυναίκα «πολυσύνθετη». Γυναίκα καθαρή εικονική παράσταση, γυναίκα-ιδανικό αντικείμενο.

Η ερώτηση «Τι είναι να είσαι γυναίκα;» καταλήγει, στην ποίηση του Εμπειρικού, σε μια γυναίκα-μύθο που υποτίθεται ότι δίνει σώμα και πρόσωπο στη θηλυκότητα. Αυτή η γυναίκα-μύθος απεικονίζει την ανάγκη να υπάρξει στον έρωτα ένα αλλού, ένας άλλος χώρος. Αυτό το σημείο διαφυγής ενσαρκώνεται στη γυναίκα-μύθο και την κάνει ονειρική και ρεμβάζουσα:

*[...] πάντοτε αινιγματική και ονειροπαρμένη
η Άννα, με το βλέμμα της χαμένο εις την
αχλί'ν τον γκριζόν ποταμόν, καθηλωμένη
στην καρδιά του αιώνος της, η Άννα, μύστις
της εκστατικής ζωής και λάτρης της σωπηλής
ροής, της φανερός και της κρυφής, του Ση-
κουάνα».* ⁴⁶

Όλο αυτό το αλλού συμπυκνώνεται μέσα στο βλέμμα της, ένα βλέμμα-φετίχ, που είναι άλλοτε σαν «μεμακροσμένο

Εμπειρικού, αν και παρουσιάζεται κυρίως σαν η γυναίκα που δεν ξέρει. που πρέπει να μάθει από τον άντρα τη σεξουαλική γνώση, δεν μένει παρ' όλα αυτά στο περιθώριο της σεξουαλικότητας, αλλά αντίθετα θριαμβεύει στον έρωτα. θριαμβεύει μέσα στην ερωτική πρά-

τόποι», άλλοτε «σαν θαυματουργό φίδι» το μαγικό αυτό βλέμμα έχει δύναμη και συγκρατεί μια νοσταλγία.

[...] την νοσταλγία του άπω παρελθόντος ή του απωτάτου μέλλοντος, την νοσταλγία που ένα παρόν σφικτά πολιορκημένο δημιουργεί, την νοσταλγία που βλέπουμε τόσο συχνά στα μάτια μιας ρεμβαζούσης γυναικός, ή μιας ονειροπόλου κόρης, όταν ο ήμερος φουσκώνει τα μεστά, και τα ελαφρά ή τα βαριά και τα μπουμπούκια ακόμη στήθη». ⁴⁷

Ο ποιητής βλέπει σ' αυτήν αυτό που αναζητά:

«Μέσ' στις οποίας τα γαλήνια μάτια βλέπω
Το μέλλον της ολόκληρο και το παρόν μου». ⁴⁸

Βλέμμα δεμένο με την επιθυμία, με την επιθυμία του άλλου. Μια διαλεκτική σχέση βλεμμάτων καθορίζει το υποκείμενο και το αντικείμενο και τις μορφές – τα πρόσωπα που παίρνουν. Μέσα ή διαμέσου του βλέμματος του Εμπειρικού η γυναίκα είναι ναρκισσιστική, ιδανικό αντικείμενο, αντικείμενο επιθυμίας.

Η γυναίκα-παιδί, ή παιδίσκη του

ξη. ⁴⁹ Η εικόνα που μας δίνει ο Εμπειρικός για την ερωτική γυναίκα, θυμίζει συχνά τις Βάχχες των διονυσιακών πομπών: «δέρονται «διαρκώς συνουσιάζόμενες» «κάνοντας ανάμεσα στα στήθων, μια νέα κατανομή νυκτερινών ερώτων». Αυτή η γυναίκα κατέχει όχι το εν αλλά το πολλαπλό της απόλαυσης:

«[...] Άποικοι νέμονται τις εκτάσεις που εγκατέλειψε μα το παιδί των αναμνησεών μας κομίζει πλοκάμια που μοιάζουν με τις έξη διαφορετικές ηδονές της δεσποινίδος που υπήρξε βασικός μητέρα του παιδιού της και μητέρα μου. [...]» ⁵⁰
(η υπογράμμιση δική μας).

Μέσα σ' αυτή την έσοχη σχέση της γοητείας και του δελέατος-αυταπάτης (leugne), που είναι η σεξουαλικότητα, τα όρια ανάμεσα στο παθητικό και στο ενεργητικό είναι συγκεχυμένα και θολά, το χυδαίο ακυρώνεται, αναιρείται ⁵¹ κάτω από την «έξαρση του έρωτος και των σωμάτων». Ο Εμπειρικός προσπα-

θει να εξισώσει το τρίπτυχο έρωτας-επιθυμία-γυναίκα, αναζητώντας το μυστήριο της ζωής, του κόσμου, του υποκειμένου, του είναι.

Το σημαίνει της επιθυμίας διατρέχει όλη του την ποίηση και παίζει το ρόλο της κινητήριας δύναμης. Ο ίδιος «ο έρωτας, πραγματωμένος από την επιθυμία που παραμένει επιθυμία», όπως μας θυμίζει ο R. Char, αποκαλύπτοντας έτσι ότι και ο έρωτας δεν είναι παρά «μια επιθυμία που διαρκεί». ⁵² Παριστώντας τη γυναίκα σαν αντικείμενο επιθυμίας σημαίνει, κατά έναν τρόπο, ότι ιχνηλατεί ένα «αλλού» γυναικείο πάντα άπιαστο. Οι ανιγματικές γυναίκες που γλιστρούν, κρύβονται και κατοικούν την ποιητική χώρα του Εμπειρικού, αποκαλύπτουν αυτή την αδυναμία να αποκρυπτογραφήσεις αυτό το εντελώς άλλο της γυναίκας. Μοναδική διέξοδος παραμένει η παράσταση (représentation) που παίρνει μέσα στην ποιητική πράξη, μια απόλυτη και εξιδανικευμένη αξία. ⁵³

Η γυναίκα στο εμπειρικό έργο διαφεύγει από τον καθορισμό γιατί το πρόσωπό της αλλάζει αδιάκοπα, μεταμορφώνεται αναζητώντας τα χαρακτηριστικά του. Είναι ταυτόχρονα παθητική, εξιδανικευμένη, πλανεύτρα, κλειδούχος ενός μυστηρίου, άτοπη, καταφύγιο, αντίδοτο ενάντια στο κακό και τα προσκόμματα της πραγματικότητας, ελπίδα και υπόσχεση για το μέλλον, κινητήρια δύναμη του νέου κόσμου. Είναι ανώφελο λοιπόν να παγιδεύσει κανείς την εικόνα της γυναίκας μέσα σ' έναν ακριβή ορισμό του τι είναι ή του τι θέλει να πει.

Θα άξιζε περισσότερο να δούμε το θέμα γυναίκα σαν ένα χώρο που μπορείς να τον διατρέξεις απ' τη μιαν άκρη ως την άλλη. Πρόκειται κυρίως για μια διαπόρευση μέσα από μια άγνωστη χώρα, που ποικίλλει ανάλογα μ' αυτόν που την επιζητεί.

Ωστόσο... «Από την παράστασιν και συνενά από τους χαιρετισμούς του τέλους δεν πρόκειται βεβαίως να λείψη η Άννα. Το σώμα της θα είναι εκεί, εντόμως εκεί, εντός της πραγματικότητας και εντός του στίβου». ⁵⁴ ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Στροφές στροφάλων», *Ενδοχώρα*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1980, σελ. 100.
2. «Διεθνές», *Η σήμερα ως αύριον και ως χθες*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1984, σελ. 128.
3. «Ο πλόκαμος της Αλταμίρας», *Ενδοχώρα*, ό.π., σελ. 111.
4. «Αι λέξεις», *Οκτάνα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1980, σελ. 9.
5. «Η άνοδος», *Η σήμερα...*, ό.π., σελ. 17.
6. Βλ. ενδεικτικά τα κείμενα: «Όχι Μπρα-

- ζύλια μα Οκτάνα», *Οκτάνα*, σελ. 78 («Οκτάνα θα πη παντού και πάντα εν ηδονή ζωή»), «Πουλιά του Προούτου», *Ενδοχώρα*, σελ. 56· «Γη», *Η σήμερα...*, σελ. 100· «Ρωμύλος και Ρώμος», *Γραπτά...*, σελ. 67 («Στην ηδονή υπάρχουν πολλά στάσεις...»).
7. Freud, «Psychologie des foules et analyse du moi» (1921) (κεφ. Suggestion et libido), στο *Essais de psychanalyse*, εκδ. p.b.p., Παρίσι 1982, σελ. 152.
 8. Βλ. *Συμπόσιο του Πλάτωνα*, κεφ. XIV-XVI. Πρβλ. επίσης σχετική επισήμανση στο βιβλίο του Γ. Γιατρομανωλάκη, *Ανδρέας Εμπειρικός: ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σελ. 139.
 9. Ό.π., σελ. 152.
 10. Στοιχεία για τον Εμπειρικό και τη σχέση του με την ψυχανάλυση, βλ.: (α) Θ. Τζαβάρας, Ο Α.Ε. και η ψυχανάλυση, *Δελτίο*, 5, εκδ. Εταιρείας Σπουδών Μωραΐτη, 1981, (β) *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*, εκδ. Εταιρείας Σπουδών Μωραΐτη, 1984, στα κείμενα των Γ. Ζαβιτζιάνου, Δ. Κουρέτα, Δ.Ν. Πλουμπίδη, Θ. Τζαβάρα, Ε. Κούρια και Γ. Κούρια, (γ) Θ. Τζαβάρας, Ο Α.Ε. και η ψυχανάλυση II, *Χάρτης*, 17/18, 1985. Βεβαίως εδώ πρέπει να πούμε ότι ο ποιητής Εμπειρικός προηγείται του ψυχαναλυτή.
 11. Στην τελευταία περίοδο του Α.Ε., κυρίως στην *Οκτάνα*, γίνεται φανερή η λειτουργία του δίπολου Έρωτος-Θάνατος.
 12. «Μερικές περιπτώσεις», *Η σήμερα...*, ό.π., σελ. 53.
 13. A. Breton, *L'amour fou*, *Folio*, Παρίσι 1982, σελ. 64.
 14. *Αργώ ή πλους αεροστάτου*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1980, σελ. 68.
 15. Για τη μετάφραση της ex-istence συμφωνούμε με την άποψη του Θ. Λίτοβατς ότι η λέξη ύπαρξη δεν φτάνει για να αποδώσει το νοηματικό περιεχόμενο του λακανικού όρου. Θ. Λίτοβατς, «Το Σώμα, το Όνομα και οι Αισθήσεις», στον τόμο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα* (επιμ. Θ. Τζαβάρα), εκδ. Εταιρείας Σπουδών Μωραΐτη, Αθήνα 1984, σελ. 336.
 16. Lacan, *Séminaire XX*, «Encore», *Seuil*, Παρίσι 1963, σελ. 63.
 17. *Αργώ ή πλους αεροστάτου*, ό.π., σελ. 80.
 18. Lacan, *Séminaire XX*, «Encore», (*L'Amour et le Signifiant*), ό.π., σελ. 46.
 19. A. Breton, *L'amour fou*, ό.π., σελ. 173.
 20. «Δεκαδικές μισοτιλίες κάποιου λεπτού λουστού», *Υψικάμινος*, ό.π., σελ. 44.
 21. «Υπάρχουν δύο λέξεις: ο Πόθος, για την επιθυμία του πλάσματος που απουσιάζει, και ο Ίμερος, πιο διακαής, για την επιθυμία του πλάσματος που είναι παρόν», R. Barthes, *Fragmente d'un discours amoureux*, *Seuil*, Παρίσι 1977, σελ. 21 (η μετάφραση είναι δική μας).
 22. «Η ηλικία των φυτών», *Ενδοχώρα*, ό.π., σ. 77.
 23. Η ποίηση του Α.Ε. κατοικείται από «νέες γυναίκες», «δεσποινίδες», «παρθένες», «σειρήνες», γυναίκες-πλοία και γυναίκες-θάλασσα, «γυναίκες-Φάλαινες Μεσοσίες», από «γυναίκες-καταιγίδες», «χιμαρικές γυναίκες», από «γυναίκες-εσπερίδες» - ναρκισσοιστικές.

24. A. Breton, «Du surrealisme en ses œuvres vives», 1953, *Manifestes du surrealisme*, Gallimard/Idées, Παρίσι 1979, σελ. 188.
25. «Πικραγκάθι», *Υψικάμινος*, ό.π., σελ. 36. Βλ. και «Αφρός», *Κράμα ενιαυτών*, «Ο πλόκαμος της Αλταμίρας», (23) και (32), *Ενδοχώρα*. Επίσης «Μορφές αιθρίας».

- Γραπτά ή προσωπική μυθολογία*, καθώς και το ποίημα «Ενόρασις των πρωινών ωρών», *Η σήμερα ως αύριον και ως χθες*. Πάντως μπορούμε να βρούμε ίχνη αυτού του περάσματος λίγο πολύ παντού μέσα στο έργο του.
26. Luce Bigary, *Ce sexe qui n'en est pas un*, *Minuit*, Παρίσι 1977, σελ. 13.
 27. «Όταν οι ευκάλυπτοι θροΐζουν στις αλέες», *Οκτάνα*, ό.π., σελ. 63.
 28. Είναι με άλλους όρους η ανασύσταση του πρωταρχικού ανδρόγινου, του οποίου την αναγκαιότητα ανήγγειλε ήδη ο Breton στα *Μανιφέστα* του και στο οποίο, τουλάχιστον δύο φορές, αναφέρεται ο Α.Ε. στην *Υψικάμινος*, που απεικονίζει σε μεγάλο βαθμό αυτή την ανάγκη της συμπληρωματικότητας στον έρωτα.
 29. «Στιγμή πορφύρας», *Ενδοχώρα*, ό.π., σελ. 68.
 30. «Υψίπεδον της διελεύσεως», *Ενδοχώρα*, ό.π., σ. 97. Αυτή η εξίσωση είναι διάχυτη επίσης στο ποιητικό κείμενο «Πολλές φορές την νύκτα», *Οκτάνα*, σσ. 49-61. Επίσης στη συλλογή *Η σήμερα...*, μπορούμε να βρούμε το ίδιο θέμα στα ποιήματα «Αιχμαί

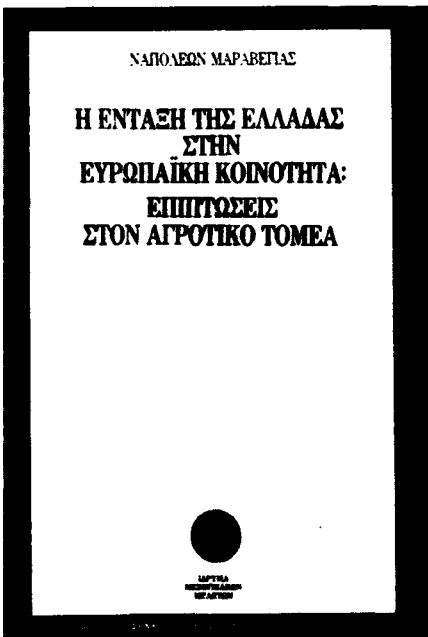
- της διαμάχης» σ. 34, «Όταν προκρίονεται μια κρήνη» σ. 66, «Αρμονία» σ. 75. Εξάλλου στο ποίημα «Οι αναπάσεις» σ. 47, διαπιστώνουμε την επανάληψη του θέματος του κειμένου «Ρωμύλος και Ρώμος».
31. Βλ. *Γραπτά*, ό.π., σελ. 65-67. Πρβλ. επίσης «Μορφές αιθρίας», ό.π., σ. 77.
 32. Η αιμομικτική φαντασίωση στον Εμπειρικό είναι στενά δεμένη με την αναζήτηση ενός γυναικείου προσώπου με μητρικά χαρακτηριστικά.
 33. «Όχι Μπραζίλια μα Οκτάνα», *Οκτάνα*, ό.π., σελ. 78.
 34. B. Barthes, *Fragments d'un discours amoureux*, ό.π., σελ. 121 (η μετάφραση ανήκει σε μας). Η μετάφραση του βιβλίου στα ελληνικά έγινε από τον Β. Παπαβασιλείου: *Αποσπάσματα του ερωτικού λόγου*, εκδ. Ράπτα, 1977, Αθήνα.
 35. Luce Irigaray, *Ce sexe qui n'en est pas un*, *Minuit*, Paris, 1983, σελ. 182.
 36. Για τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι μύθοι περνούν μέσα στο έργο των υπερρεαλιστών, παραπέμπουμε στην X. Gautier η οποία καταλήγει να δηλώνει ότι η υπερρεαλιστική γυναίκα είναι μια επινόηση των

- ανδρών. Xavière Gautier, *Le Surréalisme et la sexualité*, Gallimard/Idées, Paris, 1971.
37. René Major, «Le non-lieu de la femme», εισαγωγικό κείμενο στο βιβλίο των Fr. Perrier-Wladimir Granoff, *Le désir et le féminin*, Aubier Montaigne. Paris, 1979, σελ. 19.
38. «Σαλτιμπάγκοι στα πέριξ του Παρισιού», *Οκτάνα*, ό.π., σελ. 88.
39. D.W. Winnicott, *Jeu et réalité. L'espace potentiel*, n.t.f. Gallimard/Connaissance de l'inconscient, διευθυνόμενη απ' τον J.B. Pontalis, Παρίσι, 1981, σελ. 71.
40. «Το παιδί είναι ένα ερωτικό παιχνίδι», Freud, «Contribution á la psychanalyse de la vie amoureuse», *La vie sexuelle*, εκδ. P.U.F., Παρίσι, 1982 (1η έκδ. 1969), σελ. 57.
41. Θυμίζουμε τη σκηνή του κειμένου «Ο βασιλιάς ο Κογκ», στην οποία ο βασιλιάς Κογκ κρατά μέσα στη χούφτα του μια όμορφη κατάξανθη γυναίκα, η οποία αν και φυσικών διαστάσεων «εφαίνετο εις την γιγαντιαία παλάμη του μικρό, μικρούτσι-κο. σαν άθυμα γυναικάκι, σαν παιχνιδάκι πολύ μικρών παιδιών», *Οκτάνα*, σελ. 73.
42. «Χειμερινά σταφύλια», *Υψικάμινος*, ό.π., σελ. 38.
43. Sarah Kofman, «La femme narcissique», *L'énigme de la femme. La femme dans les textes de Freud*, Galilée, Paris, 1980, σελ. 60-77.
44. Ήδη αναφέραμε σχετικά αποσπάσματα από τη συλλογή *Υψικάμινος*. Στην *Ενδοχώρα* μπορούμε να ξεχωρίσουμε τα ποιήματα: «Ριπή», «Αφρός», «Τα μούτρα», «Η άκρη», «Στέαρ», «Οι Καρυάτιδες», «Σέλας των αντηρήσεων». Στα *Γραπτά* τα κείμενα: «Γήπεδον», «Η κορδέλλα», «Μορφές αιθρίας», «Αφροδίτη». Στην *Οκτάνα*: «Μία χιονοστιβάς κρημνιζόμενη». Στη συλλογή *Η Σήμερα...*: «Γραμμαί του διαγράμματος», «Η βάσις», «Όταν προκρίνεται μια κρήνη», «Η κερασιά».
45. «Πουλιά του Προύθου», *Ενδοχώρα*, ό.π., σελ. 54 (5).
46. «Σαλτιμπάγκοι στα πέριξ του Παρισιού», *Οκτάνα*, ό.π., σελ. 91.
47. «Δύο άλογα του Giorgio de Chirico», *Οκτάνα*, ό.π., σελ. 83-84.
48. «Το ρήμα αγναντεύω», *Ενδοχώρα*, ό.π., σελ. 23.
49. Βλέπε λ.χ. τη μορφή της Μαριάννας στο *Αργώ ή πλους αεροστάτου*.
50. «Πικραγκάθι», *Υψικάμινος*, ό.π., σελ. 36.
51. Πρβλ. το πώς λειτουργεί αυτή η κατάργηση-ακύρωση του χυδαίου, μέσα στο γεγονός, στην πράξη του έρωτα, μας αποκαλύπτεται στο ποίημα του Εμπειρικού «Πολλές φορές την νύκτα», *Οκτάνα*, ό.π., σελ. 49-61.
52. Paule Plouvier, *La poétique de l'amour chez A. Breton*, José Corti, Παρίσι, 1983, σελ. 106.
53. Michèle Montrelay, *L'ombre et le nom. Sur la féminité*, éd. de Minuit, Παρίσι, 1977, σελ. 65.
54. «Σαλτιμπάγκοι στα πέριξ του Παρισιού», *Οκτάνα*, ό.π., σελ. 90.

Επιπτώσεις της ένταξης στον αγροτικό τομέα

Δ. ΠΡΟΒΑΤΑΣ
ΝΑΠ. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑ
Η ένταξη της Ελλάδας
στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα:
Επιπτώσεις στον Αγροτικό Τομέα

Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών
1989, σελ. 496

ΤΟ ΕΥΝΟΗΤΟ ενδιαφέρον για τις συνέπειες της πραγματοποίησης της ενιαίας εσωτερικής αγοράς της Ευρωπαϊκής Κοινότητας που θα εκδηλωθούν στην ελληνική οικονομία και για την αναγκαιότητα της προσαρμογής στις νέες αυτές συνθήκες, έχει οδηγήσει στον τερματισμό σχεδόν μιας συζήτησης που ουσιαστικά δεν είχε αρχίσει ακόμη: δηλ. στην ανάλυση των προβλημάτων και των δυνατοτήτων της ελληνικής οικονομίας μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Πράγματι, η συζήτηση για τις επιδράσεις της ένταξης στους διάφορους τομείς και κλάδους της ελληνικής οικονομίας εξαντλήθηκε περισσότερο σε πολιτικές αντιπαραθέσεις, με σενάρια κόλασης ή παραδείσου, παρά σε τεκμηριωμένες αναλύσεις όπως έγινε σε άλλες ευρωπαϊκές

χώρες. Ιδιαίτερα όσον αφορά τον αγροτικό τομέα ελάχιστες μέχρι τώρα είναι οι συνολικές αναλύσεις των επιπτώσεων της ένταξης, με αποτέλεσμα να αφήνεται ελεύθερο πεδίο για αντιπαραθέσεις με βάση ορισμένες πλευρές του ζητήματος όπου οι επιδράσεις φαίνεται να είναι εξαιρετικά θετικές ή εξαιρετικά αρνητικές.

Η μελέτη του κ. Μαραβέγια που κυκλοφόρησε πρόσφατα φαίνεται να ανταποκρίνεται σε μια ολοκληρωμένη, κατά το δυνατόν, θεώρηση των προβλημάτων και των προοπτικών της ελληνικής γεωργίας μετά την ένταξη. Μια τέτοια θεώρηση είναι απαραίτητη ως βάση συζήτησης για τις επιπτώσεις της ενιαίας αγοράς του 1993, στον κρίσιμο για την ελληνική οικονομία τομέα.

Ο κ. Μαραβέγια, επίκουρος καθηγητής του Γεωργικού Πανεπιστημίου Αθηνών (πρώην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή), κατέβαλε μια συστηματική προσπάθεια συλλογής, επεξεργασίας και ανάλυσης ενός μεγάλου όγκου πληροφοριών, μετά από διετή έρευνα, και έγραψε τη μελέτη αυτή με τρόπο σαφή και τεκμηριωμένο, αλλά και εύληπτο από μη ειδικούς στα αγροτικά και κοινοτικά θέματα.

Η μεθοδολογική του προσέγγιση, που συνίσταται στην ανάλυση του θεσμικού πλαισίου της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και των χρηματοδοτικών κατευθύνσεων, επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις επιδράσεις της εφαρμογής της πολιτικής αυτής στα βασικά μεγέθη του ελληνικού αγροτικού τομέα (παραγωγή, διαρθρώσεις, εισόδημα), χωρίς την προσφυγή σε θεωρητικές κατασκευές υποθετικών καταστάσεων μη ένταξης και σε αμφίβολης αξίας συγκρίσεις με την κατάσταση της ένταξης, όπως γίνεται συνήθως στη βιβλιογραφία για τα ζητήματα της ολοκλήρωσης.

Η διάρθρωση της μελέτης του κ. Μαραβέγια ακολουθεί τις βασικές πλευρές του θέματος που εξετάζει. Έτσι, στο πρώτο μέρος αναλύονται οι επιδράσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής τιμών πάνω στην αγροτική παραγωγή και τη σύνθεσή της κατά προϊόν, όπου η συμβολή του Σωτήρη Βαλντέν είναι σημαντική, αφού αναλύει τις επιπτώσεις στα φρούτα-λαχανικά και τη σταφίδα.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται εκτίμηση της συμβολής της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής διαρθρώσεων στη βελτίωση των ελληνικών αγροτικών παραγωγικών δομών.

Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια σύνθεση των αποτελεσμάτων στο επίπεδο του ύψους της παραγωγής και της βελτίωσης της παραγωγικότητας, από τη μια πλευρά, και της μεταβολής της αξίας των ενδιάμεσων καταναλώσεων, από την άλλη απ' όπου προκύπτει το αγροτικό εισόδημα ως αποτέλεσμα των παραγωγικών επιδόσεων και των επιδοτήσεων.

Ο συγγραφέας είναι εξαιρετικά προσεκτικός στην εξαγωγή συμπερασμάτων· αφήνει περισσότερο να προκύψουν από την ανάλυση, έτσι ώστε ο αναγνώστης να προβληματιστεί από τις τεκμηριωμένες διαπιστώσεις τεχνικοοικονομικού χαρακτήρα και να καταλήξει μόνος σε συμπεράσματα πολιτικού περιεχομένου. Η στάση αυτή μπορεί να θεωρηθεί αδυναμία αλλά και αρετή της μελέτης, γιατί ο τρόπος της ανάλυσης δεν αφήνει περιθώρια για αυθαιρέσεις στη συναγωγή συμπερασμάτων σε επιμέρους ζητήματα, εφόσον και ο ίδιος ο συγγραφέας τονίζει το κεντρικό συμπέρασμα, ότι δηλ. η αναμφισβήτητη ευμάρεια μεγάλου στρώματος των Ελλήνων αγροτών μετά την ένταξη δεν συνοδεύθηκε με παράλληλη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, πράγμα που οφείλεται και στην ελληνική αγροτική πολιτική και στις επιδράσεις της ένταξης. Υποσκάπτεται έτσι το μέλλον της ελληνικής γεωργίας, ιδίως στα πλαίσια των νέων εξελίξεων (μείωση προετασίας, ένταξη του ανταγωνισμού των αγροτικών προϊόντων κ.λπ.) που διαφαίνονται στην προοπτική της ενιαίας εσωτερικής αγοράς. ■